

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,

О. Д. Бойко,

А. М. Боровик,

Г. В. Борjak,

В. О. Горбик,

В. О. Дятлов,

О. Б. Коваленко,

В. П. Коваленко,

В. В. Кривошея,

С. А. Леп'яко,

О. О. Маврин,

Ю. А. Мицик,

Д. М. Никоненко,

А. М. Острияко,

С. О. Павленко,

В. М. Половець,

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

П. В. Грищенко,

П. М. Мовчан,

С. М. Мойсієнко,

О. П. Моця,

О. П. Рєнт,

С. П. Реп'ях,

Ю. О. Соболю,

П. С. Сохань,

П. Т. Тронько,

В. Ф. Челурний,

В. М. Шевченко.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
"Просвіта" ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археографії та
джерелознавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.

Рекомендовано до друку
вченою радою
Чернігівського
національного
педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 8 від 31 березня 2010 р.)

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Палієнко С. Матеріали Середнього Подніпров'я та Подесення як основа культурної диференціації пізнього палеоліту України 3

Євстратов В. Відносини між Чернігово-Сіверщиною та половцями в II половині XII ст. (до походу князя Ігоря у 1185 році) 9

Половець В. Половці і релігія 17

Петренко І. Самовільні розлучення в системі шлюбно-сімейних відносин мирян XVIII століття 24

ДО 65-РІЧЧЯ ВЕЛИКОЇ ПЕРЕМОГИ

Саверська-Лихошва В. Антифашистські повстання в роки тимчасової окупації України німецько-фашистськими загарбниками (1941-1943) та їх роль у визволенні Вітчизни 32

Студьонова Л. Смерть перетворила її життя на долю (До 85-річчя з дня народження О.Й. Білевиц) 44

Новодід В. Ми називаємо себе кімовцями (Спомини про пережите під час війни) 58

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Кондратьєв І. Радут'є – Радутівщина – Радуль (або скільки років Радулю) 65

Чухно В. Село Очкине 69

Гедьо А. Приватноправові акти XVIII-XIX ст. як інформаційне джерело з історії ніжинської грецької громади 86

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Доценко А. Новозбудовані храми Чернігова 98

Іваненко-Колєнда С. Родовід Київського митрополита Гавриїла Колєнди 111

РОЗВІДКИ

Кривошея І. Військове товариство Гетьманщини у XVIII ст. 124

Курданов А. Злеті і падіння губернатора з Олишівки 137

Потій Н. Напрямки підготовки та підвищення кваліфікації вчительських кадрів Чернігівським губернським земством (60-70 рр. XIX ст.) 141

Попов І. Повстанський рух селян на Чернігівщині за доби Директорії (грудень 1918 – січень 1919 рр.) 150

Яценко О. Діяльність кооперації Поділля під час білогвардійської навали (друге півріччя 1919 р.) 158

Ковальчук М. Комуністичний режим та українське повстанство наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. 166

Дудко В. Хто підготував першу публікацію щоденника Тараса Шевченка? 174

Фомська С. Становлення та діяльність чернігівської «Просвіти» (1906-1908 рр.) 185

Глушук В. Діяльність військових комісаріатів в Україні на період 1991-2001 рр. з питань керівництва допризовною підготовкою та військово-патріотичним вихованням юнаків 193

Герасимчук О. Міграції чернігівського селянства до початку століпінської аграрної реформи (1861-1906 рр.) 199

Самойленко О. Суспільний розвиток Візантії у працях Є. О. Черноусова 212

Кузьменко Ю. Динаміка соціо професійних характеристик партійно-радянської номенклатури Української РСР в умовах розгортання курсу на перебудову (квітень 1985 – січень 1987 рр.) 217

Бардаш О. Листування Михайла Коцюбинського з відомими українськими діячами наприкінці XIX – на початку XX століть 226

Ковалевська О. Стосунки представників старої наукової еліти в світлі листування І. Турцевича й І. Йонинаса 233

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Демченко Т. Вронська Т. В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин "ворогів народу" в Україні (1917 – 1953 рр.) 243

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Колєсник О. Другі всеукраїнські Кулішеві читання з філософії етнокультури 246

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Всеукраїнський науковий журнал

Постановою Вищої атестаційної комісії України журнал "Сіверянський літопис" включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р.,
видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу “Сіверянський літопис”:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

Часопис можна передплатити в будь-якому відділенні зв'язку України.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477)

Сергій Палієнко

МАТЕРІАЛИ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я ТА ПОДЕСЕННЯ ЯК ОСНОВА КУЛЬТУРНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ПІЗНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ

У статті розглядається історіографія проблеми історико-культурного поділу пам'яток пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я та Подесення в радянському та пострадянському палеолітознавстві з 20-х рр. ХХ ст. і до нашого часу. Аналізуються основні тенденції в розвитку археологічного пізнання, що знайшли прояв при розгляді даної проблеми, вони пояснюються дією зовнішніх та внутрішніх факторів.

Ключові слова: палеоліт, Подесення, середнє Подніпров'я, пам'ятки.

Останнім часом спостерігається значний інтерес науковців до історії вітчизняного палеолітознавства. З'явилися як загальні огляди – монографія С.О. Васильєва¹ та розділ у книзі Л.Л. Залізняка², так і праці, присвячені історії вивчення палеоліту окремих територій³. Також розробляється історіографія проблеми історико-культурного поділу окремих пізньопалеолітичних регіонів Східної Європи: Середнього Подоння⁴, Подніпров'я⁵ та Степової області⁶. Порівняння перебігу процесу культурної атрибуції пізньопалеолітичних пам'яток різних територій дасть змогу краще з'ясувати вплив особливостей місцевих археологічних матеріалів, роль та значення археологічної теорії. Тому дана робота ставить за мету дослідити місце матеріалів Середнього Подніпров'я та Подесення у процесі історико-культурного поділу пізнього палеоліту території України в радянському та пострадянському палеолітознавстві.

Пам'ятки Середнього Подніпров'я та Подесення разом із Костьонками використовувалися в 20-і роки ХХ ст. В.О. Городцовим⁷ та П.П. Єфіменком⁸ для побудови культурно-хронологічних схем розвитку пізнього палеоліту Східної Європи. У 30-і та на початку 50-х років вони були включені до загальносхідноєвропейських схем, побудованих на основі стадіальної концепції розвитку пізньопалеолітичної культури⁹. До цих схем також були вміщені й поодинокі південні та середньодністровські пам'ятки, які у великій кількості використовуються тільки в семиступеневій схемі П.І. Борисовського.

У середині 50-х років у радянському палеолітознавстві відбувається дискусія щодо правомірності виділення локальних археологічних культур для пізнього палеоліту Східної Європи. Полеміка точилася навколо костьонківських пам'яток, на матеріалах яких і було виділено декілька пізньопалеолітичних археологічних культур¹⁰. Щодо пам'яток Середнього Подніпров'я та Подесення, то в кінці 50-х їх матеріали використовувалися О.О. Формозовим для реконструкції пізньопалеолітичних етнокультурних областей у загальному контексті етнокультурної історії кам'яної доби¹¹, а З.О. Абрамова вказала на регіональні відмінності між пам'ятками Дону та Сейму й Десни та Судості¹². Однак зміна парадигми в результаті дискусії 50-х років не призвела до ревізії поглядів на історико-культурне члену-

© Палієнко Сергій Володимирович – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідної лабораторії Київського університету туризму, економіки і права.

вання пізнього палеоліту території України та створення нових схем, як це відбулося для пам'яток Середнього Подоння.

Новий підхід до виділення локальних археологічних культур для пам'яток території України почав застосовуватися згодом після появи нових матеріалів. Тільки в 1965 році І.Г. Шовкоплясом на матеріалах середньодніпровських та деснянських пам'яток, багато з яких досліджувалося в першій половині 60-х років, було виділено мізинську археологічну культуру¹³. Це можна вважати першим застосуванням нової парадигми до історико-культурного поділу пізнього палеоліту території України. Адже схема розвитку молодовської культури, створена О.П. Чернишом у 1959 році, яка фактично є схемою розвитку палеоліту Середнього Подністров'я, внаслідок особливостей матеріалів місцевих пам'яток, за своїм характером нагадує попередні стадіальні схеми¹⁴. На що в той час і звернув увагу П.І. Борисковський, критикуючи конкретно-історичний підхід О.М. Рогачова¹⁵. Щодо пам'яток Півдня Східної Європи, то в 60-і роки на основі їх матеріалів археологічні культури виділити не вдалося, окрім кам'янобалківської¹⁶. Однак через недостатню розробку археологічної методології та термінології в радянському палеолітознавстві розпочалася дискусія щодо особливої проміжної зони мисливців на бізона¹⁷.

Проблема історико-культурного поділу пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я та Подесення привертала увагу дослідників і в наступні 70-і роки. Так, М.І. Гладких на матеріалах пам'яток цієї території за допомогою типолого-статистичного аналізу намагався обґрунтувати критерії виділення пізньопалеолітичних археологічних культур¹⁸. Він заперечив розвиток у регіоні єдиної мізинської культури та виділив „три культурні явища мадленської доби”¹⁹. У наступні 80-і роки дослідники майже не торкаються проблеми культурної атрибуції пізньопалеолітичних пам'яток цієї території, її розглядають тільки в загальних оглядових працях²⁰. Проте саме на другу половину 70-х – 80-і роки припадає пік у виділенні археологічних культур для Середнього Подністров'я²¹ та Півдня Східної Європи²².

На початку 90-х років для культурної атрибуції пізньопалеолітичних пам'яток М.В. Анікович запропонував поряд із „археологічною культурою” використовувати поняття „шлях розвитку” або „технокомплекс”, яке до цього застосовувалося для середнього палеоліту. Новий підхід він обґрунтовує методологічно і застосовує на практиці на матеріалах костьонківських пам'яток²³. У другій половині 90-х років починається дискусія відносно поняття „східний гравет”, під час якої технокомплексний підхід було застосовано й для пам'яток Середнього Подніпров'я та Подесення. Зокрема, М.В. Анікович об'єднує пам'ятки цієї території разом із костьонківськими в єдину дніпро-донську історико-культурну область мисливців на мамонта²⁴. Вивчаючи проблему гравету – епігравету Східноєвропейської рівнини, С.М. Лісіцин так само розглядає пізньопалеолітичні пам'ятки Середнього Подніпров'я та Подесення разом із матеріалами Костьонка²⁵. У цей же час український дослідник М.П. Оленковський, досліджуючи граветійський шлях розвитку в пізньому палеоліті України, розглядає пам'ятки цієї території в контексті інших районів поширення пізньопалеолітичних пам'яток на території України²⁶. Виділивши декілька археологічних культур у межах технокомплексів, він намагається здійснити реконструкцію культурно-історичних процесів у середню та пізню пору пізнього палеоліту Лівобережної України²⁷. Проте у другій половині 90-х років продовжувалася й культурна атрибуція пам'яток Середнього Подніпров'я та Подесення в рамках старої парадигми. Так, З.О. Абрамова та Г.В. Григор'єва, опрацьовуючи матеріали нових розкопок стоянки Юдінове, відносять пізньопалеолітичні пам'ятки цієї території до декількох археологічних культур²⁸. З початку 2000-х років і по сьогодні у рамках технокомплексного підходу проблемою історико-культурного поділу пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я та Подесення займається Д.Ю. Нужний²⁹.

У першій половині 2000-х років відбулася полеміка відносно виділення Дніпро-

Донської історико-культурної області мисливців на мамонта. Зокрема Г.В. Григор'єва заперечила правомірність об'єднання пам'яток Середнього Подніпров'я, Подесення разом із Костьонківськими пам'ятками³⁰. Щоправда, згодом М.В. Анікович ці заперечення спростував, указавши на допущені дослідницею методологічні помилки³¹.

Щодо застосування технокомплексного підходу до історико-культурного поділу пізньопалеолітичних пам'яток інших районів Східної Європи, то воно починається на декілька років пізніше. Так, схеми розвитку пізнього палеоліту Середнього Подністров'я та Попруття створюються аж у кінці 90-х років³², а Півдня Східної Європи – на початку 2000-х³³.

Отже, можна констатувати, якщо матеріали пам'яток Костьонківсько-Боршевського району були основою для розробки та застосування нових підходів до проблеми історико-культурного поділу пізнього палеоліту всієї Східної Європи, то матеріали пам'яток Середнього Подніпров'я та Подесення слугували основою для застосування цих підходів до пізнього палеоліту території України. Це можна пояснити впливом як внутрішніх – особливості археологічних матеріалів, так і зовнішніх факторів – організація процесу дослідження, наукові пріоритети різних шкіл палеолітознавства. Розглянемо ці фактори докладніше.

Наявність значної кількості різнокультурних багатошарових пам'яток на невеликій території в Костьонках створює проблемну ситуацію, а завдяки гарній стратиграфії – матеріали доволі легко зіставляти та порівнювати. Це стимулює дослідників залучати нові підходи та методи. Аналогічно й у Середньому Подніпров'ї та Подесенні – значна кількість близьких пам'яток була гарним підґрунтям для виділення локальних археологічних культур, так само як дністерські матеріали дали змогу виділити декілька етапів безперервного розвитку культури в регіоні. На відміну від цих районів, на матеріалах Півдня через їх особливість виділити локальні археологічні культури було неможливо, доки не накопичилася їх доволі велика кількість. Це зумовило пік у розв'язанні проблеми історико-культурного поділу пам'яток цього регіону в кінці 70 – 80-х роках. Проте найбільше на застосування нових підходів на матеріалах тієї чи іншої території для вирішення цієї складної проблеми вплинув зовнішній фактор – організація процесу наукового дослідження.

Костьонківсько-Боршевський район традиційно з 30-х років систематично досліджувався лєнінградськими, а нині санкт-петербурзькими науковцями. Тому вже на початок 50-х було накопичено необхідну кількість матеріалів, а також розкопано шари пам'яток, які не „вклалися“, в традиційну тоді стадіальну схему. Це разом із розробкою стратиграфії району дало змогу О.М. Рогачову запропонувати новий конкретно-історичний підхід. У свою чергу робота експедиції О.П. Черниша на Середньому Дністрі у 50-і роки та експедиції І.Г. Шовкопляса у Подніпров'ї в 60-і підготували базу для створення регіональних схем розвитку пізнього палеоліту, тоді як на Півдні це відбулося пізніше. З іншого боку, представники санкт-петербурзької школи палеолітознавства, на відміну від їхніх київських колег, завжди приділяли увагу проблемам методології. Тому саме вони були новаторами у використанні нових підходів до проблеми історико-культурного поділу пізнього палеоліту в Костьонках, а також багато в чому привернули увагу науковців з України до застосування концепції шляхів розвитку або технокомплексів на пам'ятках Середнього Подніпров'я та Подесення в 90-і роки. Ця територія також традиційно є зоною інтересів російських дослідників. Українські палеолітознавці, як правило, працюють навздогін. Виняток тут становлять дослідження М.І. Гладких 70-х років, який намагався на практиці обґрунтувати критерії виділення археологічних культур у рамках соціоісторичного напрямку археології.

Проте слід зазначити, якщо між виділенням археологічних культур у Середньому Подонні та Середньому Подніпров'ї й Подесенні минуло майже 10 років, а створення нових регіональних схем для Середнього Подністров'я та Півдня відбулося ще пізніше, то між застосуванням технокомплексного підходу до історико-

культурного поділу пізнього палеоліту всіх районів Східної Європи в 90-і роки – менше 10. Це може свідчити про накопичення достатньої кількості археологічних матеріалів, необхідних для переходу від екстенсивного (за рахунок нових розкопок) до інтенсивного (за рахунок застосування нових методик) шляху археологічних досліджень. Останній у свою чергу вимагає активніших пошуків нових методів, а також розробки питань методології та археологічної теорії, що дасть змогу глибше проаналізувати вже накопичений матеріал. А це разом із використанням методів природничих наук і сучасної техніки, що в наш час набуває все більшого поширення, робить також можливим розв'язання проблеми історико-культурного поділу пізнього палеоліту Східної Європи на якісно новому рівні, що буде першим кроком до створення конкретної історії первісного суспільства, побудованої на археологічних матеріалах. І матеріали пам'яток Середнього Подніпров'я та Подесення тут мають відіграти, безперечно, провідну роль.

1. Васильев С.А. Изучение палеолита в России: прошлое, настоящее и перспективы на будущее // *Stratum plus*. – № 1 – 2. – Кишинев, 2002. – С. 21 – 170.

2. Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт Континентальної України. - Кам'яна Доба України. – Вип. 8. – Київ, 2005. – С. 5 – 13.

3. Чубур А.А. Деснянский палеолит: проблемы истории исследований, историографии и источниковедения (научное издание) – М., 2005. – С. 116; Федорченко О.С. Дослідження пізнього палеоліту Північного Надчорномор'я та Надазов'я у 70 – 80-х роках ХХ ст. // *Магістеріум*. – Вип. 27. – К., 2007. – С. 26 – 31; Федорченко О.С. Перший етап польових досліджень пізньопалеолітичних пам'яток Півдня Східної Європи // *Кам'яна Доба України*. – Вип. 10. – Київ, 2007. – С. 78 – 85.

4. Силицын А.А., Сергин В.Я., Хоффекер Дж.Ф. 120-лет исследования палеолита Костенок: традиции и тенденции // *Костенки в контексте палеолита Евразии*. – Вип. 1 – Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. – СПб., 2002. – С. 3. – 9.

5. Палієнко С.В. Проблема історико-культурного членування пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я (історіографічний аспект). // *Часопис української історії* – 2008. – Вип. 9. – С. 5–10.

6. Палієнко С.В. Проблема історико-культурного членування пізнього палеоліту Півдня Східної Європи (історіографічний аспект) // *Археологічні студії*. – Вип. 3– Київ – Чернівці, 2008. – С. 3 – 16.

7. Городцов В.А. Археология. – Т. I. – Каменный период. – М. – Пг., 1923. – С. 181 – 303.

8. Ефименко П.П. Некоторые итоги изучения палеолита СССР // *Человек*. – 1928. – № 1. – С. 45 – 59.

9. Ефименко П.П. Первобытное общество. – Л., 1938. – С. 321 – 567; Ефименко П.П. Современное состояние советской науки об ископаемом человеке // *Материалы по четвертичному периоду СССР*. – Вип. 2. – М.-Л., 1950. – С. 81 – 89; Ефименко П.П. Первобытное общество. – К., 1953. – С. 309 – 566; Борисковский П.И. Палеолит Украины // *МИА*. – № 40. – М. – Л., 1953. – С. 395 – 415.

10. Ефименко П. П. К вопросу о характере исторического процесса в позднем палеолите Восточной Европы (О памятниках так называемого селетского и гримальдийского типа). // *СА*. – 1956. – № 26. – С. 28 – 53; Рогачев А.Н. Многослойные стоянки Костенковско-Боршевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на Русской равнине // *Палеолит и неолит*. – Т.3. – МИА. – 1957 – № 59. – С. 132 – 133.

11. Формозов А.А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. – М., 1959. – С. 43 – 66, 110 – 114.

12. Абрамова З.А. Роль палеолитического искусства в выявлении местных особенностей верхнепалеолитической культуры Восточной Европы. // *СА* – 1960. – № 3. – С. 6 – 16.

13. Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка: К истории среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. – К., 1965. – С. 288, 301.

14. Черныш А.П. Поздний палеолит Среднего Поднестровья // *ТКИЧП*. – 1959. – Вип. 15. – С. 176 – 178.

15. Борисковский П.И. Очерки по палеолиту Бассейна Дона // *МИА*. – 1963. – № 121. – С. 112 – 124.

16. Гвоздовер М.Д. О культурной принадлежности позднепалеолитических памятников Нижнего Дона. // *ВА*. – 1967. – № 27. – С. 82 – 101.

17. Бадер Н.О. О соотношении культуры верхнего палеолита и мезолита Крыма и Кавказа. // *СА* – 1961. – № 4. – С. 9 – 25; Борисковский П.И. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области // *Доклад на VII Международном конгрессе антропологических и этнографических наук*. – М., 1964. – С. 1 – 10; Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. – М. – Л., 1964. – С. 8 – 13; Григорьева Г.В. Локальные варианты

культуры позднего палеолита юга СССР // Доклад на VII Международном конгрессе доисториков и протоисториков. – М., 1966. – С. 36 – 37.

18. Гладких М.И. До методики типолого-статистичного аналізу пізньопалеолітичного кам'яного інвентарю // Археологія. – 1973. – № 9. – С. 15 – 21.

19. Гладких М.И. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. – Л., 1977. – С. 137.

20. Рогачев А.Н., Аникович М.В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. – М., 1984. – С. 162 – 271; Черныш А.П. Поздний палеолит // Археология Украинской ССР. – Т.1. – К., 1985. – С. 54 – 83.

21. Григорьева Г.В. Некоторые итоги изучения палеолита в Молдавии // Первобытная археология. Поиски и находки. – К., 1980. – С. 71 – 82; Борзняк И.А. Поздний палеолит Днестровско-Карпатского региона: (опыт систематизации) // Первобытные древности Молдавии. – Кишинев, 1983. – С. 33 – 64.

22. Станко В.Н. Поздний палеолит и сложение мезолита в степях Северного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя. – К., 1980. – С. 17 – 18; Кротова А.А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины / Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. – К., 1986. – С. 6 – 73; Смолянинова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья. – К., 1990. – С. 90 – 97.

23. Аникович М.В. О значении Костенковско-Борщевского района в современном палеолитоведении. // ПАВ. – 1993. – № 3. – С. 3 – 19; Аникович М.В. Основные принципы хронологии и периодизации верхнего палеолита Восточной Европы // АВ. – 1994. – № 3. – С.144 – 157.

24. Аникович М.В. Днепро-Донская историко-культурная область охотников на мамонтов: от «восточного граветта» к «восточному эпиграветту» // Восточный граветт. – М., 1998. – С. 35 – 66.

25. Лисицын С.Н. Эпиграветт или постграветт // Stratum plus. - №1. – 1999. – С. 83 – 120.

26. Оленковский М.П. Граветтійський шлях розвитку в пізньому палеоліті України // Археологія. – 2000. – № 2. – С. 57 – 64.

27. Оленковский М.П. Культурно-історичні процеси в середню та пізню пори пізнього палеоліту Лівобережної України // Археологічний альманах. - №9. – Донецьк, 2000. – С. 81 – 88.

28. Абрамова З.А., Григорьева Г.В. Верхнепалеолитическое поселение Юдиново. – Вып.3. – СПб., 1997. – С. 106.

29. Нужний Д.Ю. Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межиріч та їх місце серед епіграветських комплексів Середнього Дніпра // Кам'яна Доба України. – Київ, 2002. – С. 57-81.

30. Григорьева Г.В. К вопросу о существовании Днепро-Донской историко-культурной области // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. – СПб., 2002. – С. 63 – 67.

31. Аникович М.В. Некоторые методологические проблемы первобытной археологии и основные обобщающие понятия «археологическая эпоха», «археологическая культура», «технокомплекс», «историко-культурная область» // Stratum plus. – 2003 – 2004. – №1 – 2. – С. 502 – 504.

32. Борзняк О.І., Кулаковська Л.В. Граветт Подністров'я. Загальний огляд // Археологія. – 1998. – № 4. – С. 55 – 63; Коваленко С.И., Кетрару Н.А. Некоторые особенности развития верхнепалеолитических индустрий в Днестровской зоне Молдавии. // Stratum plus. – 1999. – № 1. – С.168 – 195; Отт М., Нуаре П., Лопес Байон И Обзор верхнего палеолита Молдавии / Stratum plus. . – 1999. – № 1. – С. 160 – 163.

33. Кротова А.А. Синхронизация технокомплексов позднего палеолита в Северном Причерноморье //Археологический альманах. – №9. – Донецьк, 2000. – С. 89 – 98; Кротова О.О. Проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту // Кам'яна доба України. – Вип. 4. – К., 2003. – С. 183 – 198; Сапожников И.В. Большая Аккаржа: Хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. – Сер. Каменный век Украины. – Вып. 3. – К., 2003. – С. 230; Сапожников И.В. Хронология и культурная периодизация позднего палеолита Северного Причерноморья (С паралелями из Костенковско-Борщевского района) // Костенки и ранняя пора позднего палеолита Евразии: общее и локальное. – Воронеж, 2004. – С.131 – 132.

В статье рассматривается историография проблемы историко-культурного деления памятников позднего палеолита Среднего Поднепрорья и Подесенья в советском и постсоветском палеолитоведении с 20-х гг. XX в. и до нашего времени. Анализируются основные тенденции в развитии археологического познания, проявившиеся при изучении данной проблемы, что объясняется действием внешних и внутренних факторов. К первым относятся особенности археологических мате-

риалов, а ко вторым – организация процесса исследования, научные приоритеты различных школ палеолитоведения.

The article deals with the historiography of the problem of historical and cultural separation of the Upper Paleolithic of middle Dniper and Desna region in Soviet and Contemporary Ukrainian and Russian Paleolithic Archaeology. In this paper are analyzed main tendency of development of archaeological perception that were recognized during process of solution of this problem. It could be explained by the effect of internal and external factors. To the internal factors belongs accumulation of archaeological dates, to the external factors – organization of researching process and scientific priority of different Paleolithic archaeology schools.

Віталій Євстратов

**ВІДНОСИНИ МІЖ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНОЮ
ТА ПОЛОВЦЯМИ В ІІ ПОЛОВИНІ ХІІ СТ.
(ДО ПОХОДУ КНЯЗЯ ІГОРЯ У 1185 РОЦІ)**

На основі досліджень істориків та археологів України, Чернігівщини в статті розглядається виникнення, розвиток Чернігівського, Новгород-Сіверського князівств до ХІІІ століття, їх роль у боротьбі з половцями. Зроблено порівняльний аналіз їх військ (озброєння, тактика). Визначено причини розпаду Половецького ханства.

Ключові слова: князі, половці, Чернігово-Сіверщина, Русь, Ігор Святославович.

Східні слов'яни у VIII-IX ст. утворили Київська Русь. Вона була однією із найрозвинутіших і наймогутніших держав Європи. Але в першій половині ХІІ ст. розпалася. Почався період феодальної роздрібненості.

Безпосередньо на території України (цю назву вперше зафіксовано в 1187 році) утворились окремі князівства: Чернігівське, Переяславське, Волинське, Галицьке, Київське.

У цілому у 30-х роках ХІІ ст. Київська Русь розпалася на 15 князівств, на початку ХІІІ ст. їх було вже 50, а в ХІV ст. – 250.

Частина істориків твердить, що цей процес значно ускладнив становище східних слов'ян. Вони були розділені на окремі ізольовані уділи. Князі і бояри підтримували територіальну замкнутість князівств, вони лише мріяли про збагачення, захоплення земель, посилення експлуатації селян та ремісників і не дбали про інтереси всього народу. Це ще більше роз'єднувало окремі регіони колишньої Київської Русі.

Історики Л.І. Кормич, В.В. Багацький мають свою точку зору щодо процесу розпаду Київської Русі. Вони вважають, що «роздрібненість не означала остаточного розпаду Древньоруської держави. Фактично відбулася лише зміна форми державного устрою, яка відображала історичні реалії. Монархія поступилася місцем федеративній монархії. Тобто долю Русі вершив не великий князь, а група найвпливовіших князів, які шукали компромісних рішень на своїх з'їздах. Цю форму правління історики називають «колективним сюзеренітетом»¹.

Академік В.М. Литвин вважає, що «федеральні князівства ХІІ-ХІІІ ст. не становили чогось нового, а виникли з утворення Київської держави і були її структурними одиницями. Вони не були стабільними ні політично, ні територіально, а тому й не могли замінити собою цілу державу. Столицею Давньоруської держави був Київ»², за який і боролася більшість князів Русі.

В.Ю. Король, аналізуючи становище Русі в період роздрібненості, дійшов висновків, що постійна боротьба князів за оволодіння Києвом була основною причиною, що не дала можливості утворитись окремому Київському князівству аж до ординської навали 40-х років³.

В.Ф. Остафійчук твердить, що в період феодальної роздрібненості Древньоруської держави поступово здійснювалося перетворення Русі на ціле з багатьма центрами, пов'язаними традиціями та династичними узами. При цьому зберігалися усі елементи загальноруської державності: єдність території, що поділялася внутрішніми межами, народність, культура⁴.

© Євстратов Віталій Олександрович – доцент Української академії бізнесу і підприємництва.

З точкою зору зазначених вище істориків можна погодитись, оскільки їх погляди відповідають історичній істині і закономірностям.

Що ж відбувалось у період феодальної роздрібненості на Чернігово-Сіверщині? Після розпаду Київської Русі Новгород-Сіверський і прилеглі землі увійшли до складу Чернігівського князівства. У 1197 році в м. Любечі (територія Чернігівського князівства) відбувся з'їзд князів Русі, щоб домовитись про спільну боротьбу із зовнішніми ворогами і особливо половцями. Одночасно князі домовлялись, що кожен з них буде самостійно володіти своєю вотчиною. Цим самим вони прискорювали процес роздрібненості та ізоляцію вотчин. Важливим рішенням з'їзду стало те, що Новгород-Сіверщина була вилучена з Чернігівського князівства, і було утворене окреме князівство, до якого входили міста Новгород-Сіверський, Брянськ, Курськ, Трубчевськ, Путивль.

Історики Ю.Я. Сіментов, М.Т. Яцура дають опис міста Новгород-Сіверського, побудованого на правому березі ріки Десни. Перша письмова звітка про нього є в «Повчанні Володимира Мономаха дітям» (1078-1079 рр.)⁵.

Історики, археологи, які досліджували історію Новгород-Сіверського, дійшли висновку, що люди почали заселяти і освоювати цей край у II-V століттях, а у VI-VII-ст. на цій території осіли слов'яни-сіверяни.

Місто Новгород-Сіверський формувалося з VIII ст. У 20-х роках X ст. воно стало фортецею.

Розквіт Новгород-Сіверського припадає на XII ст. Центр-дитинець займав площу 2 га. Фортеця була обнесена дерев'яною стіною з бійницями. Навколо міста тягнувся земляний вал шириною 12 метрів, на якому були встановлені загострені дерев'яні стовпи. Місто було обнесене глибоким ровом⁶.

Центр фортеці містився на території, яка називалась «Замок» або «Замкова гора». Тут височіли будівлі князівського двору, церква святого Миколая, Успенський собор (були зруйновані монголо-татарами в 1239 році). Під час розкопок археологи знайшли залишки цих споруд. Більшість археологів схильні до того, що вони були збудовані в другій половині XII ст. у період княжіння Ігоря Святославовича⁷.

У Новгороді-Сіверському встановилась династія князів Ольговичів. Першим князем був Олег Святославович, який у «Слові о полку Ігоревім» називається «Гориславовичем». Новгород-Сіверський став родовим гніздом Ольговичів.

Новгород-Сіверське князівство відіграло важливу роль у боротьбі за незалежність Русі від зовнішніх ворогів і особливо половців. Про це свідчить похід князя Ігоря Святославовича в 1185 році, що ліг в основу геніального літературно-го твору «Слово о полку Ігоревім» у 1187 році.

У 1985 році, згідно з рішенням ЮНЕСКО, в усьому світі відзначалось 800-річчя походу Ігоря проти половців. Ця дата широко відмічалась і на Чернігово-Сіверській землі. З цієї нагоди в травні 1986 року в Чернігові відбулась обласна науково-методична конференція, в якій брали участь учені, письменники, краєзнавці, археологи, вчителі, працівники Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського – всього 115 осіб. Видано тези доповідей у двох томах.

У травні 1989 року відбулась Чернігівська обласна науково-практична конференція «Новгороду-Сіверському – 1000 років». У її роботі брали участь 58 осіб. Тези виступів учасників конференції теж вийшли друком в одностомному виданні.

Ці події мають велике значення, оскільки під час конференцій аналізувалися погляди дослідників східних, західних і південних слов'ян з даної проблеми. Це свідчить про те, що все слов'янство високо оцінило патріотизм черніговосіверян та їх роль у боротьбі проти половців.

У доповідях і тезах дано широкий і змістовний аналіз подій у XI-XII століттях на Чернігово-Сіверській землі. Це був значний внесок у подальший розвиток краєзнавства на Чернігівщині, збагачений новими важливими історичними фак-

тами, документальними матеріалами, науковими дослідженнями, виданими книгами та великою кількістю наукових статей.

Вагомий внесок у розкриття стану Новгород-Сіверського в XI-XII століттях зробили археологи Чернігова. У 1960-1962 роках проводилися розкопки в районі колишнього замка. Очоловав їх співробітник Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського І.І.Єдомаха. Було знайдено залишки стародавнього валу, захисного рову, садиби заможного жителя міста, знаряддя праці, посуд тощо.

У 1981-1983 роках завідувач кафедри історії України і археології історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка В.П.Коваленко керував розкопками на території колишнього Спасько-Преображенського монастиря. Завдяки знайденим деталям та різним фрагментам вдалося відтворити основну архітектурну характеристику монастиря.

Розкопки в Новгороді-Сіверському здійснювали й інші археологічні експедиції. Комплексне дослідження відбулося в 1979-1984 роках. Його очолювали представники інститутів археології АН СРСР, АН України та Чернігівського державного музею під керівництвом А.В.Кузи. Дослідженнями було охоплено всю територію стародавнього міста. Вивчено залишки оборонних споруд фортеці. Доведено, що вал навколо Замка, насипаний у 80-х роках X століття, підтримувався до XVII століття. Знайдено залишки палацу. А.В.Куза впевнений, що це князівський двір монастирського періоду. Знайдено місце спорудження Михайлівського собору⁸.

Виходячи із зазначеного вище, можна стверджувати, що археологи змогли визначити час заснування міста та перетворення його в недоступну фортецю, що протягом семи століть була бастионом захисту Чернігово-Сіверської землі від нападу ворогів, і в першу чергу половців.

У XII ст., користуючись міжусобицею, половецькі хани послали набіги на Чернігівське, Новгород-Сіверське, Полоцьке князівства. Тому деякі князі вирішили об'єднатись і разом давати відсіч половцям. «В одному з походів, очолюваного Давидом Чернігівським, половцям було завдано відчутної поразки. А в серпні 1107 року руські воїни на чолі з Володимиром Мономахом та новгород-сіверським Олегом Гориславовичем знищили половецький загін, що вдерся на Посулля».⁹ Але це не зупинило половців і протягом XII ст. вони вчинили 20 набігів. Це значно послабило Русь, а окремі князі заради слави й здобичі сприяли подальшому процесу розпаду князівств на окремі уділи. До такої категорії діячів того часу належав і новгород-сіверський князь Ігор Святославович – майбутній герой «Слова о полку Ігоревім», який прийшов до влади в 1178 році. У поемі говорилося:

*Отоді за Олега Гориславича
Сіялись-росли усобиці,
Гинули внуки Даждбогові,
В княжих чварах віку позбавлялися,
Отоді в землі Руській
Не так ратаї гукали-покликали,
Як ворони крякали-кричали,
За трупи перекір маючи,
Чорні галки одна одну кликали,
На поживу вилітаючи в поле.*

Слово про Ігорів похід / Переклад українською мовою Максима Рильського. – К., 1982. – С. 14.

Ігор Святославович був нащадком Олега Гориславовича і належав до Ольговичів. Його батько Святослав Олегович був князем Чернігівського князівства. Мав двох братів Всеволода та Ігоря, які увесь час боролися за київський стіл. Мати Катерина Петрилівна, дочка новгородського посадника, нарекла сина Ігорем (при хрещенні отримав ім'я Георгій). Загалом у князя Святослава було три сини і дві доньки. Дитинство Ігоря проходило в умовах активної підготовки до військових і державних справ, якими він почав займатися після смерті батька.

Одружився з 14-літньою дочкою галицького князя Ярослава Осмомисла Єфросинією Ярославною.

Прийшовши до влади, князь Ігор Святославович також втягується у міжусобиці і не завжди надає допомогу сусіднім князівствам у боротьбі з половцями, а також тим, хто хотів захопити Київ і стати старшим князем на Русі. Протягом XII ст. за Київ боролись 293 князі, в тому числі чернігівські і новгород-сіверські.¹⁰

Військові походи на Київ ставали все розорливішими для міста. У 1169 році на нього рушило численне військо одинадцяти князів. Київ було захоплено і вперше в історії пограбовано і розорено. Саме сіверські князі наказали грабувати навіть монастирі та церкви. У цих подіях брав участь й Ігор Святославович.

О.П.Добриця пише, що «два дні тривав страшний погром «матері городів руських». Цікаво, про що думав герой «Слова», пересуваючись по коліна в крові своїх співвітчизників?.. Те, що сталося, аж ніяк не назвеш сутничкою поміж феодалів. Це була вже війна держав на винищення»¹¹.

У цей період окремі князі почали шукати союзників серед половецьких ханів і особливо серед тих, орди яких стояли близько від кордонів князівств. Ігор, щоб зміцнити своє становище, уклав союз з половецьким ханом Кончаком. Вони домовилися про династичний шлюб сина Ігоря з донькою Кончака.

У 1181 році в зруйнованому Києві почав правити чернігівський князь Святослав Всеволодович. Він організував похід київських, новгород-сіверських і переяславських військ на половців. Але між князем Ігорем Святославовичем і переяславським князем Володимиром виникла сварка за першість у захопленні здобичі. Князь Володимир зі своїм військом повернувся назад і по дорозі наказав пограбувати сіверські міста і села. У відповідь на це Ігор теж повертає своє військо, захоплює переяславське місто Глібов.

О.П.Добриця пише, що Ігор наказав перебити всіх мешканців міста. Будучи пізніше у половецькому полоні, князь з жалем згадує ці події: «Живі мертвим завидували... мужів рубали і розсікали, а жінок оскверняли. І тому, що те вчинив я, недостойно мені було жити. І ось нині бачу я відомству од господа бога мого»¹².

Таким чином, можна зробити висновок, що міжусобиці продовжувались. Це свідчило, «що чим далі, тим більше руські князі не були готовими ні до зовнішніх походів, ні до оборонних дій, бо держава поступово розпадалась на уділи, а їх володарі-князі вдавалися до сепаратистських авантур заради слави й здобичі, розриваючи військово-політичну монолітність Русі. До такої категорії належав і новгород-сіверський князь Ігор Святославович»¹³.

Про це яскраво свідчать наступні події, пов'язані з князем Ігорем. Київський князь Святослав вирішив організувати похід проти половців весною 1185 року і запросив Ігоря взяти в ньому участь. Але той не дав такої згоди, посилаючись на «примхи погоди та інші об'єктивні обставини. Та, мабуть, були і суб'єктивні причини, наприклад, небажання воювати разом із Володимиром, який його скривдив, чи проливати кров свого свата Кончака»¹⁴.

Яка ж була роль у цих подіях Чернігівського князівства, яке сформувалося в XI столітті? Воно займало велику площу колишньої Київської Русі. Ще за часів правління Ярослава Мудрого до Чернігова відійшли землі сіверян, Тмутаракані, Муромської волості, радимичів. У 30-х роках XII століття приєдналося Посейм'я.

На території князівства розташовувалися великі міста: Чернігів, Путивль, Тмутаракань, Стародуб, Любеч, Ніжин, Прилуки, Остер, Новгород-Сіверський.

Чернігів був одним із великих міст, поступався лише Києву. Він займав площу 250 га, обнесено укріпленнями довжиною 6 кілометрів¹⁵. Місто було оточене густим дубовим лісом, названим Чорним. Залишок такого лісу є ще між Десною і Дніпром. Звідси і походить назва Чернігова. Друга версія походження назви міста – від прізвища князя Чорного і його доньки Черни. Третя – від назви першого поселення під назвою Чернега.

Відповідно до легенд значна частина істориків та археологів схиляється до

того, що в центрі міста ще і зараз височить князівський курган Чорна могила Х століття. У ньому нібито похований перший князь міста Чорний.

Але жодна з цих трьох легенд, на жаль, ще не підтверджена відповідними дже-релами.

Поступово Чернігів перетворився на центр культури і розвитку ремесла. Виго-товлялися зброя, знаряддя праці, ювелірні прикраси, одяг, взуття, полив'яна плитка тощо.

У 1024 році Ярослав Мудрий віддав Чернігівську землю брату Мстиславу Володимировичу. Після його смерті (1036 рік) вона перейшла до сина Ярослава Мудрого Святослава Ярославовича, який започаткував дві князівські династії – Давидовичів та Ольговичів (Ольговичів). Давидовичі воліли мати тісні зв'язки з київськими князями, а Ольговичі прагнули незалежності і навіть мріяли оволодіти Києвом. Це посилювало міжусобиці. Частина князів вирішила скликати з'їзд у Любечі (1097 рік) і обговорити питання про припинення братовбивства, спільно боротися пороти во-рогів, особливо половців. Кожен князь одержував свою вотчину. Однак останнє при-звело не до примирення, а до ще більшої міжусобиці¹⁶. Цим вирішили скористатися половецькі племена, які ще з середини XI століття почали здійснювати грабіжницькі походи на Русь. Часто нападали на переяславські та чернігово-сіверські землі.

Уперше половці вторглися на чернігово-сіверські землі в 1068 році. Чернігів-ський князь Святослав Ярославович зібрав військо (3 тисячі воїнів) і біля сели-ща Сновська розгромив нападників. У полон захопили половецького хана Шару-кана. Князь Святослав відпустив його після обіцянок ставитися до сіверян з пова-гою та мати з ними дружні відносини, підтримувати Чернігівське князівство у боротьбі з його ворогами¹⁷.

Проти набігів половців часто виступав з військом чернігівський князь Воло-димир Мономах (у 1078-1094 рр.), пізніше – переяславський, а в 1113-1125 рр. – Великий князь київський). Він говорив, що «Краще кістьми лягти у своїй землі, ніж прославленому жити на чужині». Володимир Мономах здійснив 83 походи проти половців. Одна з найбільших битв відбулася під м. Старобуді в 1078 році. Половці потерпіли поразку. У полон були захоплені хани Асадук і Сацк. Але були й поразки. Так, у 1093 році Володимир Мономах з братом Ростиславом прийшли на допомогу київському князю Святополку, і біля р. Стугни (поблизу Трипілля) руське військо потерпіло поразку¹⁸.

У процесі боротьби з половцями князі чернігово-сіверської землі звертали увагу на формування і зміцнення військових дружин. Це ж робили і князі інших князівств. Основне військо було пішим, але поступово формувалась і кіннота. У Х-ХІІ століттях кіннота ділилась на легку і важку. В «Іпатіївському літопису» записано, що в 1145 році у князів Ігоря і Святослава табун нараховував 3000 кобилець і 1000 коней («Ипатьевская летопись». СПб. – 1871, – С. 300).

Легка кіннота була озброєна шаблями, луками, щитами. Воїни були в кольчу-гах і шоломах. Важка кіннота мала списи, бойові сокири, мечі, кольчуги, шоломи.

Під час бою воїни розподілялись на окремі частини, які мали чіткий бойовий порядок. Попереду шикувались лучники, за ними – передові полки легкої кінно-ти. Далі розташовувався полк лівої руки. У центрі великий полк з важкою кінно-тою, потім полк правої руки. Формувався резерв, засадний полк. Загальне коман-дування здійснював князь, він підтримував зв'язки із союзниками під час бою.

До ХІХ століття історики заперечували наявність у східних слов'ян кінноти. До таких істориків належали А.Вісковатов, Н.Галіцин. Вони твердили, що кіннота на Русі виникла вже в післямонгольський період.¹⁹ Академік Б.О.Рибаків катего-рично не погоджується з цим і заявляє, що «в этом отношении Русь (тобто кінно-та) опередила Западную Европу на целых три столетия – на Руси легкая кавале-рия применялась уже в XI веке, а в Германии и Франции – с XVI века».²⁰

Не можна погодитися із заявами норманістів та істориків до початку ХІХ сто-ліття про те, що східні слов'яни більшість зброї завозили із-за кордону.

Джерела свідчать, що з самого початку утворення Київської Русі і в подальшо-му її виготовляли майстри-слов'яни. У договорі князя Олега з Візантією 944 року

записано: «да не щитятыся щиты своими и да посечены будут мечи своими, от стрел и от иного оружия своего» («Повесть временных лет», ч. 1. – М.:1950. – С.35.).

А. Війсковатов та Н. Галіцин намагалися довести, що до нашестя татар озброєння купувалося Руссю у франків, Греції, Халіфаті або добувалося шляхом пограбування, захоплення під час битв²¹. Справді, це було, але основну необхідну кількість зброї слов'яни виробляли самостійно. Це давало можливість добре озброювати воїнів і вдосконалювати військове мистецтво, вибирати тактично вигідне поле битви, успішно керувати військовими дружинами та ополченцями. Розташування військ у бойовий порядок перед битвою, на початку і в ході битви визначалося сигналами бойових труб. Кожен загін і князь мали свої стяги.

Історики Г.Оськін і Н.Маричев підкреслюють, що під час битви, коли важко було розібрати, де свої, а де вороги, управління військом здійснювалося підняттям і переміщенням стягів. Оволодіти стягом ворога вважалося великим подвигом, а закріплення на його місці свого стяга означало отримати перемогу²².

Після розпаду Київської Русі в усіх утворених князівствах формування військових дружин відбувалося на зазначених вище основах і тактиці ведення бою з ворогами. В XI-XII ст. найчастіше доводилося давати відсіч половцям.

Хто ж такі половці, які у них були соціально-політичний устрій, військо? Це кочові племена, що почали кочувати ще до нашої ери в урало-алтайській землі, а в кінці IV ст. нашої ери вирушили на захід у пошуках пасовищ для худоби, захоплення рабів та іншої здобичі.

Половці мали досить сильне та численне військо, що складалося з кінноти. Воїни були озброєні луками і стрілами, шаблями, щитами, шоломами.

Половецькі хлопчики ще з дитячих років учились управляти конем, володіти холодною зброєю. У війську існувала сувора дисципліна. Тактика ведення бою – несподіваний напад, оточення противника або штурм фортеці. Жорстоко поводитися з полоненими.

У XI-XII століттях вони дуже часто здійснювали напади на Русь, користуючись тим, що між її князями точилася міжусобна боротьба. Половці намагалися використати цю ситуацію і захопити південно-руські степи. В XI ст. їм вдалося осісти в Заволжі, Волго-Донецькому міжріччі і дійти до берега Дніпра біля Переяславця.

Таким чином, протягом XI ст. половці остаточно привласнили зазначені вище землі, і з цього часу до XIII ст. між східними слов'янами і половцями точилася безперервна війна. Особливо кровопролитними вони були на території Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств.

Структура половецького кочового суспільства, його уклад – патріархальний рід. Роди об'єднувалися в орду. У другій половині XI ст. утворилися союзи племен. Особливо агресивно діяли проти східних слов'ян донський і дніпровський союзи.

Половці вели кочовий спосіб життя. Займалися тваринництвом. Були язичниками. Але в XII-XIII ст. частина з них почала вести осілий спосіб життя.

Правителями племенних союзів на раді старійшин (з'їзд аристократів) обиралися хани. У XII ст. між племенами точилася міжусобна боротьба, яка послаблювала племенні союзи. У кінці XII ст., щоб покінчити міжусобиці між ханами, половці вирішили утворити єдину державу. Першим її ханом став Кончак. Він прагнув зміцнити половецьке ханство, припинити міжусобиці, посилити агресивні походи проти східних слов'ян. Здійснювались напади на Путивль, Переяслав, Чернігів, Новгород-Сіверський та інші міста Русі. Хан Кончак сподівався за рахунок пограбувань слов'ян, їх послаблення добитись можливості об'єднати під свою владу всю половецьку землю від Дніпра до Волги. Одночасно він розумів, що досягти цієї мети лише завдяки війнам буде неможливо. Необхідно було встановлювати з сусідами і дружні відносини, налагоджувати економічні та родинні зв'язки. Більша частина руських князів підтримувала цю політику²³.

У літописах зафіксовано 10 шлюбів представників феодальної знаті слов'ян з доньками половецьких князів, що уклалися протягом XII ст. Половчанкою була дружина князя Всеволода Ольговича, а у Святослава Ольговича – мати, у Ігоря і Всеволода Святославовичів – мати й бабуся. Були шлюби й між князівнами Русі і половецькими ханами. Часто половецькі хани закликали князів Русі припинити міжусобиці і жити в мирі. Важливим був той факт, що значна частина половців внаслідок тісних взаємин з Руссю відходила від язичництва або мусульманства і приймала християнство. Найінтенсивнішим був цей процес у XI-XII століттях. Половці-християни почали вступати на військову службу до князів Русі, і навіть утворювались військові об'єднання з половців і русичів. Ці факти свідчать, що, незважаючи на воєнні конфлікти, між русичами і половцями виникали дружні взаємозв'язки та взаємодопомога²⁴.

Такі контакти з феодальною державою, збагачення половецької аристократії і зубожіння інших верств суспільства свідчили про те, що у половців почали формуватися феодальні відносини. Влада хана значно посилилась. Тому Кончак добивався передачі престолу у спадок. Першим успадкував престол син Кончака – Юрій Кончакович, який був уже християнином.

У кінці XII ст. кочівники-половці почали втрачати свою войовничість. Русь зуміла зупинити їхні набіги завдяки походам князів у 1190-1193 роках у половецькі степи, і, врешті-решт, набіги половців припинились. Цьому сприяло й те, що в процесі розвитку феодальних відносин більшість половців втратила пасовища, табуни коней і отари овець, відмовлялась підтримувати ханів у розбійних нападах. Тому хани, особливо Юрій Кончакович, почали звертатися до русичів об'єднатись у військовий союз для боротьби проти спільних ворогів, зокрема проти монголо-татар. Протягом 1220-1223 років від ударів монголо-татар половецька держава Кончакидів втратила незалежність. Вона увійшла до складу Золотої Орди, і поступово половці асимілювались з монголо-татарами.

1. Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України.-К.: Алеута, 2006.-С.88.
2. Історія України. Навчально-методичний посібник для семінарських занять / За ред. В.М.Литвина та інших.-К.: Знання-Прес, 2006.-С.56.
3. Король В.Ю. Історія України. Навчальний посібник.-К.: Академія, 2005.-С.53.
4. Остафійчук В.Ф. Історія України. Сучасне бачення.-К.: «Знання-Прес», 2006.-С.60.
5. Сіментов Ю.А., Яцура М.Т. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини.-К.: «Радянська школа», 1968.-С.14.
6. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. Под ред. Половца В.М.-К.: Главная редакция украинской советской энциклопедии, 1983.-С.490-491.
7. Бойко М.К., Євстратов В.О. З історії Чернігівщини VII-XIII ст. Сіверянський літопис, 1996, № 6. – С.113-114.
8. Ясновская Л.В. Из истории археологического изучения Новгорода-Северского. Новгород-Северску – 1000 лет. Тезисы докладов областной научно-практической конференции.-Чернигов – Новгород-Северский, 1989.-С.17-20.
9. Бойко М.К., Євстратов В.О. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. Вип. 1. Наш край у VII-XIII століттях.-Чернігів, 1997.-С.70.
10. Там само. –С.70.
11. Добриця О.П. Чернігівські князі.-Чернігів: «Десна»,-1992.-С. 39.
12. Там само. –С.40.
13. Бойко М.К., Євстратов В.О. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. Вип. 1.-С.70-71.
14. Добриця О.П. Чернігівські князі.-С. 41.
15. Яцура М.Т., Едомаха І.І. Чернігів.-К.: «Радянська школа», 1996.-С. 26-27.
16. Чуприна М.С., Сіментов Ю.Я. Хрестоматія з історії Чернігівщини.-К.: «Радянська школа», 1969.-С.13.
17. Містечко над Сномом. Збірник статей і матеріалів. За ред. Демченко Т.П. та інш. –Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007.-С.18.
18. Бойко М.К., Євстратов В.О. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. Вип. 1.-С.69-70.
19. Оськин Г.И., Мурачев Н.Н. Изучение боевого прошлого нашей Родины.-М.: «Просвещение».-1997.-С. 13.
20. Рыбаков Б.А. История культуры древней Руси, Т.1. – М.: 1951. – С.404.

21. Оськин Г.И., Мурачев Н.Н. Изучение боевого прошлого нашей Родины. С. 15, 18, 19.
22. Там само. –С. 14-15.
23. История СССР с древнейших времен / Под ред. Б.А.Рыбакова и др.-М.: «Наука».-Т.1.-С.458-460.
24. Остафійчук В.Ф. Історія України. Сучасне бачення.– С. 58-59.

На почве исследований историков и археологов Украины, Черниговщины в статье говорится о возникновении, развитии Черниговского, Новгород-Северского княжеств до XIII века, их роль в борьбе с половцами. Сделано сопоставляющий анализ их войск (вооружение, тактика). Определены причины развала Половецкого ханства.

It is based of researches of historians and archeologists of Ukraine and Chernihiv Region, in the article it is spoken about appearing, development of Chernihiv Region, the Novgorod-Siverskyi Principality before XIII century, their role of struggle against Pole' tribes. It has done the comparing analyze of their armies: armaments, tactics. It has determined the courses of ruining of Pole's state.

Володимир Половець

●
ПОЛОВЦІ І РЕЛІГІЯ

У статті розглянуті шляхи поширення релігії серед кочових половецьких орда та її вплив на формування класового суспільства у Половецькому степу.

Ключові слова: орда, половці, тотем, релігія.

У вітчизняній історіографії половцям взагалі не приділяли належної уваги, а що стосується їхньої релігії, то опубліковані лише окремі статті українських і зарубіжних авторів [1]. Половці, як і їх роль в історії Київської Русі, не стали, на жаль, об'єктом глибокого спеціального дослідження. Навпаки, у численних розвідках та монографіях їм відведена неприваблива роль руйнівної сили кордонів Давньоруської держави. Більше того, в уяві українців вони постають як татаро-монголи і щодо зовнішності, і щодо релігії. Літописці називають їх „поганими”, „безбожними”, „нехристями”, „чорновірцями”. Ким же були насправді половці, які прожили поряд з Київською Руссю близько двох століть і якою була їхня релігія? На це запитання немає однозначної відповіді.

Разом з тим кожен з авторів, хто вивчав цю проблему, вносив свою гіпотезу, що, зрештою, і дозволяє наблизитися до істини. Так, у своїй монографії „Пошуки вигаданого царства” Л.Гумильов стверджує, що для половців було характерне християнство, представлене в його степовому варіанті – несторіанстві, до того ж сильно забарвленому маніхейством, котре взагалі відіграло важливу роль в історії і культурі азійських народів [2].

Як відомо, на відміну від ортодоксального християнства, західного і східного, послідовники вчення Несторія, засудженого Єфеським собором у 431 році, надавали мало значення обрядовій стороні релігії. Обов'язковими залишалися лише обряди хрещення та причастя. Саме тому в ритуалах і символіці несторіан важливу роль відігравав священний посуд – чаша („чаша Грааля”), зображення якої можна бачити на скелях Азії, від Каспія до Тихого океану. Несторіани не були іконоборцями, однак ікон не шанували, а тим більше хреста, що служив знаряддям тортур і страти перших християн. Тому відпадала необхідність у наявності спеціальних храмів та урочистої обрядності служб. Заперечуючи церковну ієрархію як інститут церкви, вони обмежилися лише священиками, завданням яких була проповідь, настанови у вченні і виконанні двох головних обрядів – хрещення і причастя [3].

Отже, несторіанство найбільше підходило для кочівників і не заважало їхньому традиційному побуту. Саме вчення передавалося у вигляді згортка і книги, що передбачало розповсюдження грамотності серед послідовників Несторія. В основі цього вчення лежить теза про те, що Ісус був не богом, як вчила християнська церква, а людиною, посудиною, наповненою божественною волею і благодаттю. Водночас несторіанство відкривало шлях містичному вченню про Всесвіт і Людину, а також до першооснов християнства і діяльності перших християнських общин.

„Така релігія, проста і зрозуміла, знаходила постійний відгук у душах кочівників. Тому нема потреби пояснювати, чому пошуки доказів християнства половців, які не шанували навіть хреста, в цілому приречені на невдачу”, – вважає А.Нікітін [4].

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства і політології ЧНПУ імені Т.Г.Шевченка.

Доказом поширення християнства серед половців ряд вчених вважає скульптури кам'яних баб, в руках яких знаходилася посудина, що нагадує про євхаристію („чашу Грааля”), та книга або згорток – про несторіанське вчення. З точки зору монахів-літописців, то була ересь, за яку несторіан проголосили ворогами Бога і церкви”. Інакше і не могло бути, адже відмовляючи Ісусу в божественному походженні і вважаючи Марію не Богородицею, а всього тільки „людинородицею”, послідовники цього вчення зводили „хулу” на Бога. Таке вчення було значно більшим гріхом в очах християн, ніж те, що половці сповідували язичництво [5].

У другій половині 80-х років XX ст. відзначалося 800-річчя написання „Слова о полку Ігоревім”, з нагоди якого було опубліковано чимало нових досліджень. В окремих із них була зроблена спроба довести широке розповсюдження серед половців тотемізму. Як відомо, тотемами у первісних релігіях вважали тварину, птаха або рослину – охоронця і родоначальника племені, які були культовими об'єктами. Тому тотемізм – одна із первісних форм релігійних вірувань, згідно з якою існував надприродний зв'язок між родовими групами і тотемами. Символічно ототожнювалися дії людей з нелюдськими об'єктами. У половців то були вовки та інші звірі і птахи. Половецькі хани в часи небезпеки зверталися за допомогою до своїх заступників. Про це пише й автор „Слова”, коли розповідає про повернення Ігоря Святославовича з полону. На його шляху постійно зустрічалися вовки, лисиці та інші звірі і птахи, які були уособленням половецьких родів [6]. Про тотеми у половців повідомляється і в монографії С.О.Плетньової „Половці”, коли мова йде про прямиий зв'язок хана Боняка з вовками – покровителями, давніми тотемами його роду [7].

Значний вплив на половців мало християнство. У східноєвропейських степах сусідами половців (куманів) стали християни східного обряду. Шляхи проникнення їх віри у середовище кочівників були різними: торгівля, набіги, охрещення хана, що тягнуло охрещення й інших членів роду, як засіб звернення за захистом до покровителя, охрещення з метою зцілення, одужання тощо. Важливу роль у християнізації половців відігравала торгівля. Купці стали бажаними і корисними людьми в Половецькому степу. Прихильне ставлення до купців було зумовлене не тільки соціально-економічними причинами, але й корисною та цікавою інформацією, нестачу якої гостро відчували кочівники. Звичайно, купці були носіями популярної, але спрощеної релігії, яку сповідували особисто. Така релігія легко сприймалася кочівниками, бо вона не нав'язувалася і не відлякувала, а лише знайомила їх з основними постулатами християнства. Більше того, купці пропонували необхідні товари як знак міської цивілізації, такої далекої і недосяжної для кочівників. Шляхи поширення релігії купцями серед половців залежали від форм кочового життя. Спочатку то було табірне кочування, до якого пристосувався торговий люд, знаючи місце розташування кожної орди та запити її мешканців. Необхідність у більш раціональному освоєнні степу призвела до строгого розподілу кочівок на літні й зимові. То вже була друга стадія кочування, пов'язана з обмеженням у своєму русі чіткими кордонами та значно більшою стабільністю кочових угруповань. Стабілізація відносно місцевості зробила половців доступнішими для купців, що сприяло їх тіснішому спілкуванню та взаєморозумінню. З Києва купецькі каравани йшли через степи до перекопських соляних озер, кримських міст та Константинополя. Від купців на цьому шляху половці отримували не тільки товари, але й мито за безпечне пересування степами та вивезення солі.

Щодо християнства західного обряду, то поширення його серед половців здійснювалося купцями-католиками. Про це ми дізнаємося зі звіту посла папи римського Джовані Плато Карпіні про дипломатичну місію до монгольського імператора Гуюкхана. Купці-католики, зазначає він, переважно італійці, їздили до Києва через Половецький степ у своїх повсякденних справах, пов'язаних із закупівлею хутра, шкіри, риби, а також іншої продукції скотарства і землеробства. Під час далекої подорожі Плато Карпіні зустрічав купців-католиків, серед яких були: Михайло Генуезький, Варфоломій, Мануїл Венецький, Яків Реверій з Акри, Ніколо Пізанський, Марк Генріх, Іона Вазій, Петро Пасхамі та інші. Походили вони переважно з італійських

міст Генуї, Венеції, Пізи, Леванту і займалися торгівлею в основному в басейнах Чорного та Азовського морів [8].

Постійні контакти половців з одними й тими ж купцями вели до встановлення довірливих відносин (продаж товарів під усну гарантію, позика грошей чи речей під заставу, об'єднання капіталу для спільної закупівлі товару на паях тощо), які згодом могли перерости у приятельські і навіть родинні [9].

За прикладом половецьких аристократів, які скріплювали свої союзницькі відносини з руськими князями, половці видавали своїх дочок заміж за купців. Як правило, купці були із міщан і проживали в містах. Тому кожен половець, який поріднився з купцем-городянином, прибувши до міста, міг зупинитися у своєї рідні і, більше того, мати завжди гарантію безпеки, теплого притулку і всілякої допомоги. Так поступово половці встановлювали партнерські зв'язки з міськими християнськими купцями, приймали їхню релігію та втягувалися в ринкові, товарно-грошові відносини.

Наступною формою поширення християнства східного обряду серед половців були набіги. Застосування порівняльного методу з використанням даних про релігійну взаємодію кочівників з міською цивілізацією дає можливість не тільки простежити процес поступового витіснення та асиміляції печенігів та тюрків у другій половині XI ст., але й показати, як вторгнення половців на землі руських князівств чергувалися з походами князів на степові кочів'я. Полонені, як правило, роками проживали в іншомовному середовищі, пристосовуючись до нього, сповідуючи свою релігію, дотримуючись звичаїв та обрядів християнської віри. Найефективнішою в цьому плані була діяльність полонених священників та ченців, які проповідували православ'я серед свого оточення. У „Києво-Печерському патерику” розповідається про життя Никона-чорноризця, його перебування в полоні у половців, повернення до монастиря разом з половцями, що охрестилися і потім проживали тут на становищі послушників і працювали на монастир, а пройшовши випробувальний термін, прийняли чернецький постриг [10].

Немало половців потрапляло в полон, і тоді прийняття ними з часом християнства ставало звичною справою. У полон вони попадали як до руських князів, так і у сусідні країни, де сповідувалось християнство західного обряду. З полонем, як відомо, завжди пов'язана відсутність свободи, неволя, в яку потрапляла людина, захоплена внаслідок воєнних дій. Полон сприяв впливу оточення на окрему особу, робив її податливою до християнства. Безумовно, роки перебування в неволі міняли релігійні погляди та культову практику, хоч і не могли змінити її докорінно. Повернувшись з полону, колишні бранці знову поводити себе як язичники, шанували своїх споконвічних богів, котрі уособлювали степову природу, скотарське господарство та кочовий спосіб життя. У половців існував звичай за великим полонем ходити з викупом, який, як правило, відбувався при взаємному обміні полоненими. Так, в „Слові” йдеться про те, що Ігор Святославович потрапив у полон до Гзака, коли той послав гінця до Києва з пропозицією обмінятися полоненими, бо у 1168 р. Олег Святославович, старший брат Ігоря, захопив вежі Гзака, полонив його дружину і дітей. Тому Гзак відмовився від пропозиції Кончака відпустити полонених, звільнивши лише Ігоря з молодим княжичем Володимиром [11]. Але такі акції відбувалися лише при наявності великого полону з обох сторін.

Нерідко прийняття нової віри ставало для половців справою колективною. У „Києво-Печерському патерику” розповідається про те, що під час перебування Никона-чорноризця у полоні, він зічлив тяжкохворого вожда, що мало великий вплив на прийняття християнства його оточенням. Таке зічлення наочно доводило язичникам могутність християнського Бога і переконувало в необхідності прийняття нової віри. Половці вважали, що вшанування християнських святих гарантувало їм нових покровителів [12]. Про зічлення половців християнством пише й О.Осіпян, згадуючи, що у Візантії великою популярністю серед хворих користувалася церква Св. Косьми та Деміана в Константинополі. Зічлені половці приймали хрещення, бо це було умовою одужання. Такий ритуал справляв на язичників не тільки магичне

враження, але й нерідко спонукав їх залишатися на кілька років, а то й на все життя при церкві чи монастирі [13].

До колективного прийняття християнства спонукало охрещення вождів. Так, при перебуванні половців у Грузинському царстві (1118 – 1125) ініціатором хрещення став хан Атрак, видавши свою дочку заміж за царя Давида II. „Як сам цей шлюб, так і охрещення половців, перш за все, були здійснені з тактичною метою – наблизити половців до християнського населення Грузинського царства, в якому половці шукали притулку і яке потребувало військової допомоги половців для боротьби з турками-сельджуками” [14]. Охрещення половців сприяло позитивному сприйняттю їх грузинським і вірменським населенням, на землях якого вони кочували, і що неминуче тягло за собою конфліктні ситуації, характерні для відносин між кочовими племенами та осілим місцевим населенням.

Процеси християнізації половців продовжувалися і після повернення орди Атрака у придонецькі та приазовські степи. Свідчать про це християнські імена половецьких вождів, які згадуються у давньоруських літописах: Василь, Данило, Юрій, Роман, Георгій та ін. [15]. Отже, половці хрестили своїх дітей і тоді, коли вже не було гострої потреби шукати притулку у сусідніх народів, а християнство ставало внутрішнім покликанням певного половецького середовища.

Поширення православного християнства серед половців відбувалося через одруження руських князів із дочками половецьких ханів. Першим здійснив цей крок великий київський князь Святополк Ізяславич, коли 1094 р. взяв за дружину дочку Тугоркана. Згодом цей приклад наслідували інші південно-руські князі. В цілому ж, за підрахунками П.П.Толочка, у літопису згадується десять випадків одруження руських князів із половецькими, хоча, на його думку, їх було значно більше [16].

Християнство поширювалося серед половців і як засіб звернення за захистом до покровителя. У давньоруських літописах половці, як відомо, уперше згадуються 1054 р., коли вони зайняли південно-руські степи, поступово витісняючи печенігів та турків. Опинившись на кордоні з Чернігівським, Переяславським, Київським та Галицьким князівствами, половці не тільки приходили на допомогу князям у міжусобній боротьбі, але й неодноразово зверталися до них за допомогою при сутичках за переділ пасовищ з іншими ордами та в часи іншої небезпеки. В „Житии черноризца Никона” і в „Сказании о пленном половецьком князю” повідомляється, що в окремі періоди половці переходили в християнство цілими родами. Найчастіше це відбувалося тоді, коли потрібна була допомога сусідніх християнських держав. У 1224 р. половці, рятуючись від монголо-татарської навали, на чолі з ханом Басти прийняли хрещення. Відомо також, що половецький хан Котян близько 1238 року обіцяв угорському королю Белі IV прийняти християнство разом зі своєю ордою. То була своєрідна плата за можливість сховатися від монголо-татар в угорській землі [17].

Такі випадки були не поодинокими. У 1118 році відкочував, як уже зазначалося, на Північний Кавказ хан Атрак зі своєю ордою, зазнавши поразки від Володимира Мономаха [18]. Після смерті Мономаха орда повернулася в Половецький степ, але хрещення половців продовжувалося, бо з ними пішли і християнські проповідники. Більше того, „половецькі князі хрестили своїх дітей і після 1125 року, коли вже не мали гострої потреби шукати притулку у сусідніх християнських володарів. З цього можна зробити висновок, що християнство вже пустило певне коріння у половецькому середовищі, і половці продовжували відчувати культурний вплив християнського оточення” [19].

Половці як кочівники, що перебували на першій табірній стадії кочування, при відсутності постійних веж і украй невизначеній території кочування, не прагнули до захоплення чужих земель і в основі своїй були язичниками. Вони шанували своїх споконвічних богів, які уособлювали степову природу, скотарське господарство та кочовий спосіб життя. Як зазначає С.Плетньова, половці-язичники поклонялися річці Іртиш і говорили, що „ріка – бог людини”, а в більш пізніх джерелах збереглися свідчення про поклоніння вогню і навіть про звичай палити своїх мертвих, про поклоніння сонцю і зіркам. Кумани (кипчаки) займалися астрологією, ко-

ристувалися показанням зірок і поклонялися їм. Арабські джерела свідчать про чаклування, зокрема про каміння, яким вони викликали дощ. Віра в таємничу силу каменю була широко розповсюджена серед тюркомовних народів [20].

Поклонялися вони і скелям із зображенням людської ступні та кінського копита. Ал-Ідрісі писав про віру в різних духів, а також про прийняття манихейства і мусульманства. На думку С.Плетньової, дві останні релігії почали проникати в X ст. і поширилися серед половців значно пізніше, причому тільки в центральних областях – Приіртішші і Прибалхашші [21]. Половці, кочуючи на західних окраїнах Кимакського каганату в X ст., навряд чи схильні були приймати та досягнути чужі їм релігійні системи. Їм необхідні були рішучі дії та ідеологія, яка давала б обґрунтування цим діям. „Ворожіння шаманів по зірках, шаманські камлання над священним камінням і спаленими баранячими лопатками, святилища предків, оточення сотнями вбитих ворогів, – писала С.Плетньова, – пророкували кипчакам боротьбу, кликали в далекі походи” [22].

Персидські та таджицькі автори, досліджуючи становище в кипчацькому середовищі, зазначали, що підстав для цього було достатньо. По-перше, для випасу стад, які збільшувалися з кожним роком, потрібні були нові пасовища. По-друге, тривалий мирний період, забезпечений сильною центральною владою кимакського кагана, закінчився. Стрімкий розвиток економіки привів до появи відцентрового руху в каганаті і міжусобиць. Багата аристократія захопила кочові маршрути і пасовища. Центральна влада уже не справлялася з наведенням порядку в каганаті. Кипчаки з того часу, а це було на рубежі X – XI ст., стали самостійними і вирушили на захід. Приаральські степи стали кипчацькими. Про початок такого руху писав арабський дослідник Ал-Марвазі. У його творах привертають увагу свідчення про два етноси: кан-кимаки та шари-кипчаки, або половці. „Таким чином, – зазначає С.Плетньова, – у цьому тотальному перекочуванні брали найдіяльнішу участь перш за все самі кипчаки, яких в ряді джерел називали „жовтими”. Звідки з’явилася ця назва? Багато дослідників вважають, що половці були білявими і блакитноокими, деякі навіть пов’язують їх походження з „дінлінами”, які мешкали в степах Північного Сибіру в кінці першого тисячоліття до н. е. – початку першого тисячоліття н.е. і були, за свідченням китайських хроністів, блондинами” [23].

Саме в цей період, при перебуванні половців на першій, табірній стадії кочування, язичництво було для них основною релігією. При відсутності постійних веж і невизначеній території кочування вони не мали безпосереднього спілкування з сусідніми народами і їх вірою. Інша справа, коли половці перейшли від табірному способу кочування до утворення постійних зимівників і стійбищ-веж. Відбулися серйозні соціальні зміни в кочівницькому суспільстві, що привели до встановлення у половців ранньофеодальних відносин. Знатні половці, які очолювали вежі, поступово присвоїли собі право розпоряджатися маршрутами і строками перекочування населення. Визначення порядку, напрямку кочування, розміщення на нових стійбищах стало в кочівницькому суспільстві проявом феодальної власності на землю. У цей період починають складатися стабільні половецькі союзи, які формувалися вже не на родоплемінній основі, а на основі зародження нових суспільних відносин. То були феодальні відносини, які зосереджували в руках знаті чималі кошти, зокрема, у вигляді золотих і срібних монет. На це опосередковано вказує історія із захопленням у полон половецького князя Белдюзя (1103 р.), який запропонував за себе викуп: „и приведоша Белдюзя к Святополку, и нача Белдюзь даяти на собе злато, и серебро, и коне, и скоть” [24]. Розвиток серед половців товарно-грошових відносин сприяв активним контактам з містом. Кочівники часто, а інколи і подовгу перебували там, потребуючи певної адаптації до міської цивілізації, де релігія була невіддільною від повсякденного життя. Як правило, така адаптація пов’язувалася з християнізацією. „Приїжджаючи до міста переважно у практичних справах, хрещений половець поводив себе як християнин, оскільки для нього міське життя і християнство були нероздільними поняттями” [25].

Первісно віра половців корінилася в основах народного життя, їх уявлення та

ритуально-побутові форми задовго до християнства, яке пришеплювалося народу іззовні, набули силу міцних традицій. Зовнішній вплив інших релігій відбувався в залежності від того, де половецькі орди просувалися в степ на місця своїх майбутніх кочовок XI – першої половини XIII ст. і хто був їхніми сусідами. Так, на півночі східноєвропейських степів то були християни, на сході – залишки хозар-іудеїв (у містах Саксині та Тмутаракані), на північному сході – переважно язичники чуваші та мордва. „Більше того, православні християни, а саме алани (аси, яси) мешкали на території, підконтрольній половцями – в басейні Сіверського Донця, – і склали значну частину населення таких міст, як Шаруконь, Сугрів, Балін та Севінч. Тому, на наш погляд, логічним виглядає припущення, що в другій половині XI – XII ст. половці найбільшою мірою відчували вплив православ'я” [26].

Вшанування християнства, як уже зазначалося, не суперечило політеїстичній язичницькій релігії. Навпаки, звернення до християнського Бога гарантувало ще одного покровителя. На цьому наголошував Д.Ловайський, називаючи половців, як й інші тюркські народи, прихильниками вітру, води, сонця і неба, котрі приносили в жертву своєму верховному божеству – Творцю всесвіту – коней, верблюдів, волів, овець тощо. „Певно, це був народ, який не особливо ревно ставився до своєї релігії і тому в цілому був віротерпимим” [27]. Про віротерпимість половців пише й О.Осіп'ян, наголошуючи: „Оскільки сусідами половців були переважно християнські володарі та міста, а через половецькі володіння подорожували купці-християни, то й знать половців-куманів декларувала свою приналежність до християнської віри. У той самий час східні кипчаки-кангли були втягнуті у політичні та економічні відносини із державою Хорезмшахів (Середня Азія та Персія), тому їхня верхівка декларувала свою приналежність до ісламу” [28]. Про половців-мусульман повідомляє Г.Федоров-Давидов у своїй монографії „Кочівники Східної Європи під владою золотоординських ханів” [29]. Кочівники під впливом сусідів приймали догмати однієї з найрозповсюдженіших релігій – поклоніння єдиному Богу – Аллаху і його посланнику – Мухаммеду, причому серед половців були представники основних напрямків ісламу – як суніти, так і шиїти.

Останнім часом у засобах масової інформації, особливо в Інтернеті, все більше з'являється повідомлень про поширення серед половців іудаїзму. Звідки і коли половці прилучилися до цієї найдавнішої релігії людства? Для відповіді на це питання звернемося до історії проблеми.

Попередниками половців у південно-руських степах були печеніги. Як зазначає С.Плетньова, печеніги в X ст. поділялися на дві гілки: тюркську і хозарську. Тюркська група печенігів кочувала в Заволжі, а хозарська – в межиріччі Дону і Кубані. Саме ця гілка хозарів і допомагала князю Святославу в 965 р. розгромити Хазарський каганат і згодом асимілювати та витіснити хозар за межі їх проживання. Як відомо, каганат проіснував близько 300 років і займав величезну територію, на якій мешкали різні народи. То було перше державне утворення у Східній Європі.

На початку IX ст. у Хазарії стався державний переворот, владу захопила іудейська община, яка поставила поряд з каганом-тюрком царя-іудея, після чого до нього стали стікатися іудеї з різних мусульманських країн. Територія Іудео-Хазарії значно збільшилася, а єврейські купці поширили торговельні колонії каганату від Китаю до Іспанії. Транзитна торгівля купців-іудеїв була основним джерелом фінансування бюджету каганату, що сприяло поширенню іудаїзму серед хозар. В історично короткий час хозари були завойовані печенігами, а на початку XI ст. у східноєвропейські степи ринули кочові орди, названі в літописах половцями. З цього часу серед половців і розпочалося, на наш погляд, активне поширення ще однієї, найбільш ранньої монотейстичної релігії з культом Бога Яхве, започаткованої ще у I тисячолітті до н.е. в Палестині. У першу чергу до неї залучалися половці, які займалися торгівлею, а з часом і ті, хто переходив на осілий спосіб життя. Так поступово певна частина половців ставала іудеями.

Підсумовуючи розглянуте, зазначимо, що половці як кочовий етнос у своїй першооснові були язичниками і вірували в явища навколишньої природи. З ча-

сом, під впливом попередніх кочових народів, і в першу чергу печенігів, половці почали будувати святилища. Спорудження святилищ стало свідченням їх переходу від стадії нашествия до другої стадії кочування, для якої були характерні перш за все певна стабілізація і впорядкування кочування по визначених маршрутах з постійним місцем зимовок і літовок. Зі святилищами в половецьке середовище прийшли шамани як специфічний прошарок, основним заняттям котрого було ворожіння і лікування, засновані на спілкуванні з добрими і злими духами, та поклоніння предкам.

Спілкування з розвинутими феодальними державами, які оточували Половецький степ зі всіх сторін, сприяло не тільки швидкому переходу половців до класового суспільства, але й поширенню серед них провідних світових релігій – християнства, мусульманства та іудаїзму. Кожна з цих релігій не витісняла язичницьких вірувань половців, а доповнювала їх, давала їм додаткових покровителів поряд з їхніми традиційними богами.

1. Никитин Андрей. „Лебеди” Великой Степи // Наука и жизнь. – 1988. – № 9, 10, 11; Осіп'ян Олександр. Поширення християнства серед половців у XI – IV ст. та ін.
2. Гумилев Л.Н. Поиски вымышленного царства. – М., 2004. – С. 46
3. Никитин А. „Лебеди” Великой Степи // Наука и жизнь. – 1988. – № 9. – С. 45.
4. Там само.
5. Там само. – С. 46.
6. Сумароков Г.В. Кто есть кто в «Слове о полку Игореве». – М., 1983.
7. Плетнева С.А. Половцы. – М., 1990. – С. 149.
8. Див.: Рубрук Г. де. Путешествие в Восточные страны // Плано Карпини. Дж. Дель. История монголов. Рубрук Г. де. Путешествие в Восточные страны. Книга Марко Поло. – М., 1997. – С. 89.
9. Див.: Осіп'ян О. Поширення християнства серед половців у XI – XIV ст. // Київська старовина. – 2005. – № 1. – С. 20.
10. Там само.
11. Див.: Половець В. Половці. – Чернігів, 2007. – С. 85.
12. Києво-Печерський патерик. – К., 1991. – С. 110.
13. Див.: Осіп'ян О. Там само. – 2005. – № 1. – С. 6.
14. Там само. – С. 9-10.
15. Див.: ПСРЛ. – Т. 2. – С. 341; – Т. 7. – С. 39; Из Ипатьевской летописи. – С. 346. Из Лаврентьевской летописи // Памятники литературы Древней Руси: XII в. – М., 1980. – С. 364.
16. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999. – С. 146-149.
17. Див.: Толочко П.П. Вказана праця. – С. 157.
18. Див.: Осіп'ян О. Вказана праця. – 2005. – № 1. – С. 9-10.
19. Осіп'ян О. Там само.
20. Див.: Плетнева С.А. Вказана праця. – С. 33.
21. Там само.
22. Там само. – С. 34.
23. Там само. – С. 35-36.
24. Повесть временных лет // Памятники литературы Древней Руси: XI – начало XII века. – М., 1978. – С. 270.
25. Осіп'ян О. Вказана праця. – С. 21.
26. Там само. – С. 5.
27. Див.: Д.Иловайский. Становление Руси. – М., 2003. – С. 346.
28. Осіп'ян О. Вказана праця. – С. 24.
29. Федоров – Давыдов. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов // Археологические памятники. – М., 1966. – С. 205.

В статье рассмотрены пути распространения религии среди кочевых половецких орд и её влияние на формирование классового общества в Половецкой степи.

The article is dedicated to the ways of spreading of the religion between nomadic polovetsky hordes and their influence on the forming of class society in the Polovetsky steppe.

Ірина Петренко

САМОВІЛЬНІ РОЗЛУЧЕННЯ В СИСТЕМІ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН МИРЯН XVIII СТОЛІТТЯ

У статті йдеться про самовільні розлучення серед українського населення Російської імперії XVIII ст. Акцентовано увагу на поширеності цього явища в системі шлюбно-сімейних відносин. Розкрито боротьбу Російської православної церкви з самовільними розлученнями, які не вписувалися в офіційні приводи для розірвання шлюбу.

Ключові слова: самовільні розлучення, миряни, шлюб, сім'я, шлюбно-сімейні відносини, подружжя, Російська православна церква.

Протягом століть сім'я є найміцнішою ланкою суспільства і найбільш ефективним засобом збереження культури народу. Саме в сімейному побуті, повсякденному житті зберігається і передається з покоління в покоління соціальна традиція, яка відіграє величезну роль у суспільному житті людини. Еволюція родини тісно пов'язана з еволюцією суспільних відносин, адже на ній сфокусовано багато ключових проблем суспільства. Протягом історичного розвитку основи моральності, духовності і державності закладалися в родині, тобто шлюбно-сімейні відносини є основою суспільного розвитку. Проблема самовільних розлучень у контексті шлюбно-сімейних відносин українського населення ранньомодерного суспільства у студіях сучасних науковців майже не розглядалася. У зв'язку з цим вона і становить актуальність для вітчизняної історіографії.

Аналізуючи дослідження, в яких започатковано розв'язання досліджуваної проблеми – практики самовільних розлучень, слід розпочати з того, що деякі її аспекти були в центрі уваги відомого українського історика, етнографа, архівіста, археографа О.І.Левицького. У своїх працях учений наголосив на поширеності самовільних розлучень серед мирян Гетьманщини та розкрив боротьбу з ними Російської православної церкви.

Професор церковної історії Харківського університету А.Лебедев присвятив свою статтю розгляду приводів для розлучення серед православного населення на основі архівних документів Харківської і Курської духовних консисторій. Приводів до розлучень, вважав учений, було п'ять: неможливість мати дітей через хворобу одного із подружжя, багатоженство, неповноліття, перелюб, взаємна згода подружжя на розлучення, тобто самовільне розлучення¹. Кожну із цих причин А.Лебедев яскраво проілюстрував фактами з соціальної дійсності XVIII ст.

Шлюбно-сімейні відносини в Україні розглядали російські й українські дослідники, зокрема М.Цатурова, Б.Миронов, В.Маслійчук, М.Сулима² та ін. Вони присвятили свої праці різним аспектам означеної проблеми, зокрема, негативно-му впливу загальноросійського сімейного законодавства на родинні відносини українців, що призвело до занепаду і деморалізації подружнього життя, а також побіжно згадували про самовільні розлучення як вияв демократизму шлюбно-сімейних відносин.

Метою даної статті є дослідження практики самовільних розлучень серед українського населення Російської імперії XVIII ст.; висвітлення боротьби з ними

© Петренко Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, докторант історичного факультету Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка.

Російської православної церкви; зіставлення букви закону і повсякденного життя соціуму, яке не завжди вписувалося в норми законів.

Морально-етичні норми та приписи щодо родинних відносин були відомі з часів Київської Русі. Так, прикладом Візантії на Русі практикувалися розлучення чоловіків і жінок за взаємною згодою. У церковному уставі Ярослава Мудрого є статті про самовільне покидання чоловіком жінки, а в уставній грамоті Ростислава Мстиславича Смоленської єпископії є стаття про покидання чоловіком жінки або жінкою чоловіка. Ці документи красномовно свідчать про відповідну практику повсякденного життя наших пращурів.

У XVIII ст. в українському суспільстві спостерігалася подвійність поглядів на умови правильного укладання шлюбу: не лише простий народ, а й заможні верстви продовжували керуватися звичаєвим правом і розглядали шлюб як акт громадський, заснований на вільній домовленості обох сторін. Для того, щоб подібна угода мала законну силу, потрібно було дотримання певних форм, які диктувалися законом і звичаєм. Закон вимагав, щоб шлюбний договір був укладений відкрито при свідках, оформлений законним документом, вписаним у актові книги, звичай – щоб був виконаний обряд у формі весілля, котре в побуті простого народу не втратило свого важливого значення у справі укладення шлюбу. Хоча духовенство і тоді наполягало на тому, щоб шлюб був освячений і церковним вінчанням, але ніхто з них не чинив опору при дотриманні лише народних звичаїв. Однак шлюб вважався законним і без церковного освячення, лише були б виконані умови звичаєвого права.

Наприкінці XVII ст. Українська православна церква потрапила під Московський патріархат. Згідно з політикою Синоду, шлюб мав утратити свої національні особливості і наблизитися до тієї форми, яку пропагувала Російська православна церква. Шлюбно-сімейні стосунки були уніфіковані і поставлені під жорсткий контроль. У зв'язку з цим зіткнулись різні погляди на шлюб і форму його здійснення. Церква тлумачила шлюб як таїнство і єдиною законною формою його здійснення вважала вінчання, а звичаєве народне право віками виробило свій погляд на шлюб як на вільну угоду, котру чоловік та жінка за своєю власною ініціативою укладають і розривають.

Зважаючи на консервативність і міцність традицій, у XVIII ст. серед мирян продовжував побутувати такий спосіб розлучення подружжя, як написання розлучних листів («разводных писем»). Не виступаючи законною підставою для розірвання шлюбу, вони, втім, широко застосовувалися на практиці. Розлучний лист являв собою письмовий документ, в якому чоловік і дружина домовлялися розірвати подружнє життя, визначали долю спільних дітей, ділили майно тощо. Особливо негативно ставилася Російська православна церква до самовільних розлучень подружжя. Однак вони не були рідкістю.

Російська православна церква встановила жорсткі причини для розлучень подружжя, як-от перелюб, відсутність одного з подружжя більше, ніж 5 років, довічне заслання (ув'язнення) одного із подружжя, багатожлюбність, виявлення близьких родинних зв'язків, фізична неспроможність до шлюбних стосунків, безплідність дружини та інші. Тому причини для розірвання шлюбів звичаєвого права і приписів Російської православної церкви не збігалися, що на практиці спричинялося до конфліктів, які ламали людські долі. З цього приводу історик Л. Орленко (псевдонім – О.І. Левицького) відзначав: „Трохи не в першу чергу отся нівеліровка зачепила шлюбні справи і одним замахом знищила вільні розводи, про які й нечувано було в Московськiм царствi, а це зараз же відгукнулось гострими конфліктами в родинному житті козацької старшини, яка з дідів-прадідів звикла користуватись правом вільної розлуки”³.

Відповідно до канонів церкви, юридично це не було законне розлучення, і подружжя перебувало в шлюбі, тобто коли один із них укладав новий шлюб, то він був не дійсним. З цього випливає, що розлучні листи були способом обійти закон, який визначав обмежену кількість приводів для розлучення, позаяк повсякденне

життя було різноманітнішим, ніж буква закону. Крім того, законний процес розлучення вимагав тривалої і дорогої процедури, що не могли собі дозволити незаможні верстви населення.

Подружжя вдавалося до розлучних листів у наступних, найбільш поширених, випадках: по-перше, за обоюсторонньої згоди чоловіка і дружини, але за відсутності законних причин для розірвання шлюбу; по-друге, коли ініціатором розлучення був один із подружжя, котрий одноосібно розривав шлюб, не узгоджуючи своє рішення з дружиною або чоловіком. Законних причин для розлучення у цьому випадку також не було. Істотна різниця між цими двома варіантами розлучення за розлучним листом полягала в тому, що в першому випадку подружжя нехтувало авторитетом церковної влади і законом, а в другому – зачіпалися інтереси церкви і покинутої половини подружжя.

У 1715 році ніжинський хорунжий Іван Величковський одружився з дочкою новгород-сіверського протопопа Єфимією Заруцькою. Шлюб виявився невдалим, тож чоловік звернувся до київського митрополита Варлаама з проханням дати йому розлучення. У цей період „<...> церковні давні погляди на суть шлюбу були ще живими в малоруському суспільстві, але вище духовенство не могло вже більше поблажливо ставитися до них, а зобов'язане було узгоджуватися у цій справі з поглядами центрального уряду, який наполягав на безумовному виконанні шлюбних церковних постанов”⁴. Тому Варлаам надіслав прохання Івана Величковського до Синоду. Там, розглянувши справу, дозволили йому розлучитися, але заборонили одружуватися вдруге. Синод кваліфікував одруження при живій дружині перелюбом. Обурений таким рішенням, Іван Величковський 1724 року одружився, всупереч настановам Синоду, з Анною Новицькою. Київський митрополит визнав цей шлюб недійсним, і на подружжя було накладено церковну епитимію. Однак Величковський не підкорився рішенням Синоду і не подався разом із дружиною відбувати покарання у монастир. Тоді подружжя було відлучено від церкви. І лише після того, як у 1731 році померла перша дружина Івана Величковського, йому вдалося виклопотати у Синоду зняття церковного покарання і дозволу доживати віку із законною дружиною Анною.

Яскравим прикладом неможливості отримати розлучення до смерті є подружнє життя бунчукового товариша Івана Миклашевського. Миклашевські належали до знатних родів Гетьманщини, вони були переважно вихідцями з поляків, за вірну службу гетьману Богдану Хмельницькому отримали землі і посади. Ось приклад із сімейного життя молодшого сина стародубського полковника Михайла Миклашевського – Івана. Одружився він у грудні 1724 року з Євдокією, в подружжя народився син Павло. Наступного року прийшов наказ із Санкт-Петербурга, й Івана забрали у Гілянський похід, що тривав майже два роки. За його відсутності Євдокія у Стародубі, „свалявшись с некоторым моим же служителем, прижила блудно двое детей, из которых одно без моей в Малой Россіи бытности, а другое за возвращением моим из похода, взятая уже за тем пороком маткою ее в дом свой, там родила; чрез что до крайнего я пришел разорения и обесславления”⁵. Жити з нею він більше не хотів і тому просив чернігівського архієрея Іродіона Жураковського дати розлучення та дозвіл повторно взяти шлюб. У справі Івана Миклашевського про розлучення брав участь Феофан Прокопович. Однак так до кінця свого життя Іван Миклашевський і не дочекався розлучення. Помер він у 1740 році, а його вдова повторно вийшла заміж за Стародубського полкового писаря Степана Петрукевича.

Такі приклади неможливості отримання законного розлучення і повторного одруження провокували мирян вдаватися до самовільних розлучень без санкції церковної влади.

Непоодиноким явищем було написання розлучних листів безпосередньо священнослужителями. Їх поведінку можна пояснити різними обставинами. По-перше, часто панотці отримували за це матеріальну винагороду. По-друге, священників обирали на цю посаду парафії, у зв'язку з цим вони перебували в певній залеж-

ності від мирян, які могли їх переобрати або впливати на них, іноді їй вдавалися до погроз. Парафіяльний священник не завжди мав можливість звернутися за допомогою до архієпископа, оскільки той перебував далеко, а з парафіянами стикався щоденно. Крім того, парафіяльні священники часто позитивно ставилися до розлучних листів, не бачачи в них нічого протиправного. Укази ж Синоду, в яких гостро заперечувалися і переслідувалися розлучні листи, у віддалені епархії потрапляли з великим запізненням або й не надходили зовсім, через що ієреї порушували закони, самі того не відаючи.

Укази ж були все суворіші. У 1730 р. Синод разом з імператрицею Анною Іоанівною видав указ, в якому засудив самовільні розлучення, пригрозивши ієреям у разі невиконання «тяжким штрафом, лишенням священства»⁶. При імператриці Катерині II указом від 8 червня 1767 року парафіяльним священникам було заборонено видавати розвідні листи. Синод докладав максимальні зусилля для боротьби з самовільними розлученнями. Розірвані шлюби через розлучні листи визнавалися недійсними, навіть коли подружжя десятки років проживало окремо.

Однак, незважаючи на боротьбу Синоду з розлучними листами, на практиці вони продовжували побутувати. Російська православна церква жорстоко карала як мирян, так і священнослужителів за їх застосування. Наприклад, у 1732 р. Синод покарав багатими подружжя Костилевих за «самовольно совершенное ими разлучение от сожительства друг с другом»⁷. Крім того, Синод зобов'язав їх знову жити разом, чоловіка ж було заслано на каторжні роботи за місцем служби на півроку.

Суворо карали і священнослужителів, «приложивших руки к написанию разводных писем»⁸. Так, одного панотця було позбавлено сану, пострижено бороду, заслано в Кирилів монастир в число самих «низких рабочих»⁹.

Самовільні і добровільні розлучення були поширені не тільки на тих територіях, в яких переважало православне населення, але й на Правобережжі, яке було в складі Польщі. Архівні рукописні джерела свідчать про те, що розлучні листи існували і в католицтві. Так, у Книзі гродській м. Летичева за 1713 р. зберігся розлучний лист дружини чоловікові, написаний польською мовою¹⁰.

Серед простого люду в Гетьманщині розлучення ще довго відбувалися за старими звичаями. А коли такі факти ставали відомі владі, то на винного чекала єпитимія в монастирі. У 1743 р. козак Миргородського полку Ничипір Донець, колишній запорожець, добровільно розлучився з жінкою, „по правилам святых отецъ”, бо вони не ладнали у подружньому житті. „Розлука була справлена так само, як се робилось споконвіку по цілій Україні; скликали родичів, ті обмірковували справу, і з їх дозволу й поради Донець з жінкою дали один одному „разводные листы”, а в них між іншим написали, що обоє вони мають право поновити шлюб з іншими особами...”¹¹. При цьому були присутні родичі й парафіяльний священник Данило. Вважаючи себе вільним, Донець знову, вже вчетверте, одружився у Самарі з Євдокією. Причому це було не просто співжиття, а законно вінчаний шлюб, який і освятив, найімовірніше, той же священник Данило. Потім хтось доніс про це київському митрополиту, а той визнав розлучення і новий шлюб Ничипора Донця не дійсним. Його розлучили з новою дружиною і відправили до Козелецького монастиря на покаяння терміном на два роки. Однак цікавою подробицею цієї справи було те, що акт розлучення Донця відбувся в присутності сільського парафіяльного священника, який потім і вінчав його вчетверте. Такий факт свідчить про те, що сільське духовенство в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. сприймало народний погляд на шлюб як на вільну угоду між чоловіком і жінкою.

Учений Д.Азаревич з цього приводу зауважував, що населення Гетьманщини, «не ходячи до правильного суду, самовільно між собою розлучаються, а духовенство таким особам вільно видає розвідні листи. Ось наскільки в народних звичаях не визнавалося за шлюбним зв'язком нерозірваності. Тому священного,

повного морального спілкування для нероздільного життя за шлюбом не визнавалося»¹².

Історик О.І.Левицький, досліджуючи процес розлучення в Гетьманщині у XVIII ст., наголошував на тому, що тут завжди розлучення було особистою справою подружжя. Він зауважив, що „сільське духовенство в Гетьманщині і в половині XVIII ст. по-давньому поділяло народний погляд на шлюб, як на вільну угоду та змову, яку чоловік та жінка по своїй власній охоті замикають, а коли схочуть, то й ламають”¹³. Зрозуміло, що подібна практика не вписувалася в ту державну політику уряду і Синоду Російської імперії, спрямовану на уніфікацію шлюбно-сімейної сфери життя суспільства за загальноросійськими зразками. Така ситуація призводила до конфліктів і непорозумінь між владою і населенням у родинній сфері життя.

Починаючи з 60-х рр. XVIII ст., церковна організація значно зміцніла, почала жорсткіше контролювати розлучення, особливо переслідуючи самовільні. Синод почав перешкоджати розлученням, прагнучи поставити розлучення в суворі рамки духовних законів, зробити розлучення прерогативою формального духовного суду при архієпископі. Однак цей процес впроваджувався повільно, про що свідчать неодноразові заборони священикам давати «розлучні листи» і зроблене в 1767 р. визнання Синодом того, що «в епархиях обыватели многие от живых жен, а жены от живых мужей в брак вступают <...> и распускные письма священно- и церковнослужители им пишут, а другие, безрассудно утверждая оные быть правильными, таковые браки венчают»¹⁴.

Зустрічаються приклади написання розлучних листів як за присутності, так і за відсутності духовної особи, зокрема, при свідках, як правило, місцевих мешканців. Так, А.Лебедев, досліджуючи архівні документи Харківської і Курської духовних консисторій, у протоколі від 20 травня 1730 р. Харківської духовної консисторії віднайшов відомості, що мешканця м. Мерефа Прокопа Деденка в 1712 р. було забрано в полон, де він пробув 22 роки. Дружина ж його Олена вдовою залишалася вісім років, а потім вийшла заміж за іншого чоловіка, з яким прожила 11 років і прижила дітей. П.Деденко, повернувшись із полону, дізнався про те, що його колишня дружина вже мала чоловіка і дітей, тому не хотів їх розлучати. П.Деденко взяв у неї лише 5 руб. для укладання нового шлюбу і отримання розлучного листа для доказу того, що він є вільним. Цього листа Олена дала йому при свідках – отамані та інших¹⁵.

2 вересня 1733 р. мешканець м. Яблунева Петро Щелкунов подав прохання про розлучення його з осліплого дружиною Ксенією. Вони прожили у шлюбі 28 років, народили двох дітей, але ті померли. Близько семи років тому Ксенія осліпла, на її правій нозі «пальцы червь отточил, и в летнее время ежегодно в той ноze бывають черви»¹⁶. Три роки подружжя вже не жило разом, Ксенія мешкала у своїх рідних братів, а в 1731 р. дала Петрові «отпускное письмо, чтобы мне жениться на иной жене»¹⁷. Консисторія ухвалила рішення про розлучення подружжя, а Петро Щелкунов зобов'язувався допомагати колишній дружині.

30 квітня 1764 р. священик Покровської церкви слободи Миколаївка рапортував у Харківське духовне правління про те, що мешканець с. Нижнього Бурлука Слобідського Ізюмського полку Іван Біда засватав Марію Григор'єву. Просив повінчати пару після того, як духовне правління видасть «венечную память». Однак «по справке оказалось, что у Беды имеется жена Устинья, которая, по взятии его, Беды, еще в 1756 г. в службу, вышла замуж за другого, а, по сбежании онаго безвестно, и за третьяго, с которым и ныне в супружестве находится, и по нежеланию ея с означенным ея первым мужем Бедою жить, дала ему, за руками свидетелей, о свободном ему в супружество вступлении письмо»¹⁸. Остаточне рішення у справі відсутнє.

8 лютого 1770 р. Деркуське духовне правління преосвященному Тихону Воронежському звітувало, що у слободі Барановій дружина Григорія Шевченка Ксенія через свою хворобу (на ногах мала великі рани, й одна нога зовсім не рухалася)

більше не хотіла з ним жити. Тому при свідках вона дала розлучний лист, яким дозволила чоловікові знову одружитися, зважаючи на його молодий вік. Цього листа було представлено в духовний суд. Резолюція преосвященного була такою: «1770 года, марта 18 дня, послать к протопопу указ с прописанием того, что по силе апостольского правила, развесть не можно, и чтоб он увещевал обоих о долготерпении и благодарении Богу за его отеческое посещение и милосердное наказание <...> когда жена страдает, то мужу ея оставлять ее и не должно, и не можно»¹⁹.

23 серпня 1779 р. Білгородська духовна консисторія прийняла до розгляду справу про двоємужжя одноворки Мар'яни Барабашової. Жінка за життя першого чоловіка Семена вдруге вийшла заміж. З'ясувалося, що подружжя повінчалось вісім років тому. Однак «во время сочетания от злых людей он, Семен, испорчен, а кем, он того не знает, то, по таковой причине живучи, он, с нею, Марьяною, через восемь лет плотского совокупления не имел, и затем по прошению тестя и тещи его, а оной Марьяны родный родителей, разводное письмо по простоте своей, почитая оное за непротивное законам, от себя дал, ныне ж он, Семен, пришел в первобытное свое здоровье и с означенною женою его Марьяною жить по-прежнему желает, и плотское совокупление иметь с нею в состоянии»²⁰. На жаль, справа до кінця не доведена.

Продовження цієї справи знаходимо у статті А.Лебедева, написаній на основі документів Харківської і Курської духовних консисторій. Духовний суд покарав подружжя за розлучний лист. Так, «Барабашев был наказан плетьми и жена его Мариамна для сожития отдана ему с распискою»²¹.

17 серпня 1792 р. Білгородська духовна консисторія отримала прохання від мешканця слободи Руська Лозова Харківської округи Євтея Шарапова, в якому чоловік просив удруге одружитися через хворобу своєї дружини Марії. Чоловік повідомив, що дружина, поживши у шлюбі два роки, «впала в венерическую болезнь и великое гноище»²². Жінка повернулася жити до батьків і живе в них уже 16 років. 5 березня 1791 р. вона написала листа, яким звільнила чоловіка від подружніх обов'язків. Марія зазначала: «по скорбности моей не могу его задевать, а позволяю ему где он себе сыщет, жениться, а я его никакой просьбы не должна просить, в чем при нижеподписавшихся свидетелях сие письмо дала»²³. Тож дружина звільнила чоловіка від подружніх обов'язків і «дозволила мне жениться и потому, что, зная мое убожество и одиночество, чтоб дом мой не разорился и более того не пришел я в убожество, почему я того села Лозового к растриженному священнику Антону, кой в том селе служил дьяконом, спрашивая можно-ли мне жениться по данному от жены письму, или ехать в Белгород к Вашему Преосвященству (епископу Білгородському і Курському Феоктисту. – **І.П.**), которой мне сказал, что ехать незачем»²⁴. Є.Шарапов заплатив ієреєві 16 руб. та ще й дав 2 мішки пшениці і жита, «через что доведя меня до крайнего разорения и убожества»²⁵.

Є.Шарапов доглядав за своїм старим батьком і на час розгляду справи проживав у монастирі. Просив відпустити його на місяць додому для збору врожаю. Також просив дозволу на другий шлюб. Однак рішення в даній справі нам не відоме.

У ситуаціях, коли питання про повторний шлюб не стояло, дворяни зазвичай не ускладнювали собі життя бюрократичною тяганиною, офіційне розлучення заміняючи фактичним: роз'їжджались і мирно ділили статки (маєтки, кріпаків, гроші тощо), після чого жінка отримувала свободу. Однак за такої відносної свободи чоловіки зобов'язані були відповідати за своїх дружин, зокрема, утримувати їх матеріально.

Досить класичним у цьому сенсі є приклад графа О.В.Суворова і його дружини Варвари Іванівни. Його конфлікт і фактичне розлучення призвело до галасливого скандалу, у який була втягнута петербурзька знать, включно з імператором Павлом I. У жовтні 1797 р. жінка, заручившись підтримкою знатних вельмож та скориставшись холодним ставленням імператора Павла I до її чоловіка, вимагала

від останнього, з яким давно жила окремо, сплатити їй борги – 22 тис. руб., а також збільшити річне утримання. Полководець через посередників відповів, що сам має борги і тому не може їй допомогти. Через імператорського фаворита генерал-прокурора Куракіна справа дійшла до царя. При вирішенні конфлікту Павло I став на бік графині. Натхненна цим Варвара Іванівна подала прохання, в якому вже не обмежилася сумою у 22 тис., а скаржилася на відсутність будинку і на матеріальні труднощі. Вона виявила бажання жити в маєтку свого чоловіка, користуватися його майном, яке приносило прибутку не менше 8 тис. руб. на рік. Павло I підтримав дружину, і О.В.Суворов змушений був підкоритися волі імператора. Сімейні чвари й опала знову підштовхнули графа до неординарного вирішення справ: на початку 1799 р. він звернувся до царя з проханням дозволити прийняти чернечий постриг. Однак замість цього Павло I присвоїв йому звання генералісімуса і призначив командувати союзними арміями у боях із французами.

Зусиллями світської влади і церкви було досягнуто те, що офіційне розлучення стало можливим лише з санкції духовного суду і при суворому дотриманні вимог до причин та процедури розлучення. Це стало результатом боротьби держави за контроль над шлюбно-сімейною сферою, переслідування і покарання священників за самовільні розлучення, без участі духовної влади. Тому свобода розлучень, боротьба з якою тривала протягом XVIII ст., на початку XIX ст. була майже викоренена. Однак у віддалених селах, у провінції, продовжували діяти старі традиції, які допускали свободу розлучень і їх самовільне здійснення. У цьому процесі міг брати участь парафіяльний священник, який це дозволяв, або подружжя самовільно розходилося без участі ієрея, котрий, у принципі, і не завжди мав можливість це проконтролювати.

Самовільні розлучення найбільше побутували серед селян. Це було пов'язано з такими обставинами: поглядом на шлюб як такий, що легко укладається і легко припиняється через домовленість подружжя між собою, а не через офіційні причини, встановлені законом; дорожняча і жорстокість процедури шлюбозлучного процесу. Тому виходом були самовільні розлучення, які нелегально санкціонувалися общиною і громадською думкою.

Таким чином, церковний шлюб суперечив звичаєвому праву і народним уявленням про шлюб, котрі тлумачили шлюб як звичайну угоду, яку можна добровільно укласти і розірвати. Російська православна церква найбільшій канонічній регламентації піддала розлучення, значно обмежила їх свободу і причини, що суперечило старим українським звичаєвим традиціям. Реальне, повсякденне життя не вміщалося в норми діючого церковного права про розлучення. Воно було більш різноманітним і багатограним за жорсткі, звужені норми офіційного права. Подружжю доводилося шукати способи обійти закон. Одним із таких способів було поширення розлучних листів, які являли собою форму припинення шлюбу. Ініціатори розлучних листів, котрі були обмежені рамками існуючих приводів для розлучення, знаходили протизаконний шлях. Російській православній церковній владі доводилося вести боротьбу як із збільшенням кількості розлучень, так і з порушниками законів, котрі ігнорували канонічне право. Ця боротьба поступово переросла в перманентне протистояння.

Особи, які уклали шлюб після самовільного розлучення, мали наслідки такі ж, як при перелюбі. Другий шлюб визнавався недійсним, і винуватець повертався до колишньої дружини. Крім того, він платив штраф на користь митрополита.

Перспективами подальших розвідок із даної теми може бути розширення територіальних і хронологічних рамок дослідження.

1. Лебедев А. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. – 1887. – Книга вторая. – С.1-31.

2. Цатурова М.К. Русское семейное право XVI-XVIII вв. – М.: Юридическая литература, 1991. – 112 с.; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX вв.). – СПб.: Издательство «Дмитрий Булавин», 1999. – Т.1. – 548 с., т.2. – 566 с.; Маслійчук В.

- Дев'янтна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип.5. – С.197-215; Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2007. – Вип.7. – С.243-263; Суліма М.М. Грѣхи розмаїтї: епитимійні справи XVII-XVIII ст. – К.: Фенікс, 2005. – 256 с.;
3. Орленко Л. Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. // Україна. – 1914. – Книга 4. – С. 14.
 4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.81. – Спр.10. – Арк.2.
 5. Люди Старой Малороссии // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С.251.
 6. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Т.VII. – № 2400; ПСЗРИ. – Т. VII. – № 5655.
 7. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Т.VII. – № 2608.
 8. ПСЗРИ. – Т.VII. – № 2606.
 9. Там само.
 10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. II. – Спр. 21723-21727. – Арк. 4-5.
 11. Фотинский О. К характеристике семейных и общественных отношений казачества в последние годы существования Сечи Запорожской // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1901. – Кн. 15. – С.5.
 12. Азаревич Д. Русский брак // Журнал гражданского и уголовного права. – СПб., 1880. – Кн.5. – С. 111.
 13. Орленко Л. Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. // Україна. – 1914 – Книга 4. – С. 23.
 14. ПСЗРИ. – Т.XVIII. – № 12935.
 15. Лебедев А. Вказ. праця. – С. 29.
 16. Там само. – С. 4.
 17. Там само. – С. 5.
 18. Там само. – С. 29.
 19. Лебедев А. О Вказ. праця. – С. 30.
 20. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.2009. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк1.
 21. Лебедев А. Вказ. праця. – С. 30.
 22. ЦДІАК – Ф. 2009. – Оп. 1. – Спр.2528. – Арк. 14.
 23. Там само. – Арк. 15.
 24. Там само. – Арк. 14-14 зв.
 25. Там само. – Арк. 14 зв.

В статье анализируются самовольные разводы в среде украинского населения Российской империи XVIII века. Акцентируется внимание на распространенности этого явления в системе брачно-семейных отношений. Раскрыто борьбу Российской православной церкви с самовольными разводами, которые не вписывались в официальные поводы для развода супругов.

Self-willed divorces among Ukrainian population of Russian empire in the XVIII-th century are analyzed in the article. The attention is focused on prevalence of this phenomenon in the system of marriage-family relations. The article tells also about struggle of Russian Orthodox Church against self-willed divorces which didn't belong to the official grounds for the divorce of married couple.

ДО 65-РІЧЧЯ ВЕЛИКОЇ ПЕРЕМОГИ

УДК 94(477)«1941/1943»

Валентина Саверська-Лихошва

АНТИФАШИСТСЬКІ ПОВСТАННЯ В РОКИ ТИМЧАСОВОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ (1941-1943) ТА ЇХ РОЛЬ У ВИЗВОЛЕННІ ВІТЧИЗНИ

Намагання ліквідувати «білі плями» історії рідного краю, спростувати думку про те, що підпільно-партизанська боротьба в тилу ворога (1941-1943 роки) в Україні керувалася виключно з центру; висвітлення антифашистських повстань у Варві та у Павлограді – основна мета даного дослідження.

Ключові слова: війна, партизани, підпільники, опір, фашисти.

Райцентр Варва відомий на Чернігівщині не лише своїми запасами нафти і газу, а й героїчною боротьбою населення з ворогом під час німецько-фашистської окупації з 11 вересня 1941-го по 11 вересня 1943-го років. Упродовж війни на окупованій території України масових повстань було лише два: Варвинське, що на Чернігівщині, та Павлоградське на Дніпропетровщині.

У надзвичайно складних умовах перших місяців війни партизанський рух, який об'єднував місцеве населення, виявився по-справжньому народним, добровільним, із чітко визначеними змістом і метою.

Діяльність КП(б)У та РНК УРСР по формуванню підпільних організацій і партизанських загонів на тимчасово окупованій території влітку-восени 1941 року

Однією з характерних рис Великої Вітчизняної війни було прагнення багатьох людей стати на захист Батьківщини [32;215]. Матеріалізувалося воно, по-перше, у бажанні потрапити на фронт, по-друге, у виникненні добровільних форм участі населення в боротьбі з ворогом [1;186]. Із самого початку війни на допомогу збройним силам почали створюватися різні народні формування. Із прикордонної смуги патріотичний рух швидко поширився на всю Україну. Впродовж перших днів директивою РНК СРСР та ВКП(б) від 29 червня 1941 року «Про охорону підприємств і установ та створення винищувальних батальйонів» схвалено започаткування народних ополчень [21;26]. У ній указувалося: «В захоплених ворогом районах створювати партизанські загоны й диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, розгортання партизанської війни» [40;300]. 4 липня видано спільну постанову ЦК ВКП(б) та ДКО, в якій патріотичному руху народу надавалося організованого характеру, впорядковувався процес створення народних формувань, визначалися їх основні види [2;133]. 6 липня ЦК КП(б)У, Президія Верховної Ради і РНК УРСР закликали український народ напружити зусилля для відсічі ворогу та роз-

© Саверська-Лихошва Валентина Василівна – учитель історії та правознавства, заступник директора з навчально-виховної роботи Варвинської районної гімназії, заслужений учитель України.

горнути широку партизанську боротьбу в тилу. Наступна постанова ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 року «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» зобов'язувала партійні комітети поліпшити керівництво боротьбою радянського народу, надати їй найширшого розмаху й бойової активності» [40;300].

Особлива увага приділялася створенню партизанських і диверсійних загонів, баз їх матеріального забезпечення, але швидка окупація більшості районів України, жорстока розправа фашистів над партизанами й підпільниками порушили ці плани. Атмосфера підозри, недовіри й нетерпимості, що склалася в кінці 30-х років, арешти й репресії породжували відчуття невпевненості та страху, сковували ініціативу [2;220]. Радянська оборонна доктрина передбачала в разі ворожої агресії завдати у відповідь нищівного удару й розгромити ворога на його території [5;34]. На це орієнтував і бойовий статут Червоної армії 1939 року.

Ще в середині 30-х років у північних і західних регіонах колишнього СРСР розпочалося широкомасштабне формування спеціальних центрів з підготовки фахівців ведення партизанської боротьби: мінерів, радистів, водіїв, готувалися конспіративні квартири, лінії зв'язку, склади зі зброєю, продуктами, друкарським обладнанням [6;189]. У 1933 році вийшла «Інструкція про партизанську боротьбу». Цією роботою опікувалися два відомства – НКВС і Генеральний штаб РСЧА, між якими існували протиріччя.

Подібні структури формувалися й в Україні. Про це згадував інженер-полковник І.Г.Старинов, готуючи спеціалістів партизанської боротьби на західних кордонах Київського військового округу в 1929-1933 роках [2;221]. Було створено понад 60 диверсійних груп (1400 осіб) у напрямку Південно-Західної залізниці. Руйнувати важливі об'єкти на окупованій території мали б радіоміни (наприклад, група І.Кудрі в Києві). Але цю роботу припинено в кінці 30-х років. Партизанські формування (лише в Білорусії їх було 3 000) ліквідовано, розгорнулося переслідування прихильників ідей партизанської боротьби. Ілля Старинов згадував: «На жаль, у 1937/38 роках було знищено всі партизанські бази, репресовані кадри». А його самого звинувачено в формуванні банд (партизанів) [2;221]. «Якби навіть 20 червня 1941 року, – зазначав генерал Тимофій Строкач, який з червня 1942-го був начальником УШПР, – хтось заїкнувся про те, що в разі нападу доведеться вести партизанську боротьбу, його б назвали панікером...» [2;221].

Але вже з перших днів війни почали спішно формувати ополчення, диверсійні батальйони, створювати штаби, комітети, до складу яких входили військово-службовці, секретарі обкомів і райкомів, голови виконкомів. 28 червня члени Політбюро і секретарі ЦК КП(б)У М.О.Бурмистенко, Д.С.Коротченко, М.С.Хрущов, М.С.Співак провели нараду з секретарями обкомів. 30 червня ЦК КП(б)У створив оперативну групу в складі Л.П.Дрожжина, А.Н.Зленка, М.С.Співака, Т.А.Строкача. 3-го липня у виступі по радіо Сталін наголосив на формуванні руху Опору, а 5-го липня Центральним Комітетом КП(б)У прийнято спеціальну постанову «Про організацію партизанської боротьби і утворення партійних організацій в тилу ворога». В обласних центрах почали діяти короткотермінові партизанські школи й курси командирів [17;39]. Цього ж дня також відбулася розмова з першим секретарем Чернігівського обкому партії О.Ф.Федоровим про негайну підготовку підпілля та розгортання партизанської боротьби [37;8], а наступного – Президія Верховної Ради, РНК України і ЦК КП(б)У опублікували звернення, в якому закликали народ стійко захищати кожен клаптик радянської землі [26;145]. 13 липня прийнято постанову про створення підпільного обкому [46;60], райкомів партії та партизанських загонів [45;31]. Було сформовано підпільний обком (О.Ф.Федоров та М.М.Попудренко), 3 міськкоми – Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький, 39 райкомів, 65 первинних парторганізацій і груп, обласний партизанський загін (150-200 осіб). На 25 липня для боротьби з парашутистами організовано 40 винищувальних одиниць (9 964 осіб) [5;16]. За липень на триденних курсах підготовлено 150-200 чоловік. 5 серпня на Чернігівщині завершено фор-

мування руху Опору, але реально на кінець 1941-42 років діяли лише один обком, 10 райкомів та 24 парторганізації [45;33].

18 липня прийнято постанову ЦК ВКП(б) «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ». Та поки вона дійшла до безпосередніх виконавців, загарбники вже захопили більшу частину України. Тож помилки та прорахунки призвели до того, що протягом кількох місяців окупації гітлерівці знищили десятки підпільних обкомів, райкомів, груп. До кінця 1941 року 2,5 тисячі осіб здійснили спробу перейти лінію фронту, проте більшість із них загинула [2;223]. За суперечливими офіційними даними, до кінця 1941 року в Україні сформовано 26 підпільних обкомів, 685 міськкомів і райкомів, 4 316 організацій, 883 загони, 1700 диверсійних і розвідувальних груп (35 тисяч осіб). З липня 1941-го по червень 1942-го через лінію фронту перекинуто 805 розвідників і зв'язкових.

У 1942 році в тил ворога переправлено 2027 розвідників і 595 розвідувальних груп, а через деякий час повернулися лише 400 розвідників і 34 групи. За рік воєнних дій в Україні підготовлено для підпільної та партизанської роботи 30 тисяч осіб, проте розгорнули діяльність лише 13 підпільних обкомів, 110 міськкомів і райкомів, 280 партосередків, 4 обкоми комсомолу, 110 міськкомів і райкомів ЛКСМУ. До літа 1942-го з 200 партизанських загонів продовжували діяти лише 10% (12 тисяч осіб), а всього їх було підготовлено 3500 [43; 34-35].

Тож найважчим був 1941 рік. 30 травня 1942-го при Ставці Верховного Головнокомандувача створено ЦШПР (П.К.Пономаренко), Т.А.Строкач очолив УШПР. О.В. та А.О. Лихолати [19;179] схилиються до того, що червень 1941-го – грудень 1942-го можна вважати першим етапом руху Опору в Україні, а з 1943 року розпочався другий етап.

Отже, наслідки першого етапу становлення руху Опору в Україні виявилися сумними. Після тяжких поразок літа 1942-го реальною силою в тилу ворога були з'єднання О.Федорова, С.Ковпака, О.Сабурова, М.Воронцова, що дислокувалися переважно в північно-східних районах Чернігівської та Сумської областей.

Формування Варвинської підпільної організації та її доля (літо 1941-початок 1942 років)

Із перших днів війни з Варвинського району пішли на фронт понад 400 мешканців, близько двох сотень будували оборонні споруди [27;60]. 10 липня 1941-го на засіданні бюро Варвинського райкому КП(б)У розглядалися питання роботи винищувального батальйону та підготовки населення до протиповітряної оборони [27;58]. Згодом розпочалася робота зі створення винищувального батальйону, члени якого паралельно охороняли мости через річку Удай і шляхи сполучення [67;12]. У серпні вдалося евакуювати частину колгоспної техніки, худобу і 30 сімей активістів. В урочищах Першуха, Сага, Попівщина та в саду колишнього райвиконкому сформовано склади зброї, боєприпасів, продуктів харчування [16;17]. У вересні 1941-го для винищувального батальйону надійшло 7 ручних кулеметів [35;102-112]. 12 вересня евакуація з Варви припинилася, бо німцям удалося оточити війська Південно-Західного фронту біля міста Лохвиця на Полтавщині [18;176]. Виникла небезпека раптового захоплення райцентру. З 12 по 17 вересня німецька авіація постійно бомбардувала райцентр, намагаючись знищити військовий аеродром. 17 вересня 41-го містечко було окуповане, а за кілька днів німцям стали відомі імена членів підпільної організації. В цей час арештовано й страчено П.І.П'янигу, В.Ф. Петухова, Ф.І. Оніщенко, В.М.Цицуру та інших. Член райкому партії Крикливий покінчив життя самогубством.

У січні 1942-го до Варви прибув представник ЦК КП(б)У Г.І.Котеленець з метою поновлення підпільної роботи. Налагодивши контакт із жителькою села Калиновиця Мотроною Давиденко, яка була зв'язковою, 28 січня провели першу нараду з питання організації підпільної роботи [25;250]. Проте наступного дня фашисти заарештували Г.І.Котеленця та Мотрону з немовлям і стратили їх у Прилуцькій в'язниці. За кілька днів із Прилук до Варви прибув загін ГПФ-721 (гестапо) і заарештував 20 осіб, серед яких були й підпільники.

Тож на кінець січня 1942 року в райцентрі склалася напружена обстановка, при якій підпільна боротьба здавалася неможливою.

Діяльність новоствореної підпільної організації

31 січня 1942 року колишній завідувач оргвідділу Варвинського РК КП(б)У Трохим Кириченко та вчитель історії ічнянської школи, уродженець Варви Іван Романович Кисляк зробили повторну спробу поновити підпільну організацію [27;66]. Оскільки Кириченко перебував під особливим наглядом поліції, більшу частину організаційних функцій узяв на себе Кисляк. За кілька днів знайдено спільників. Ними стали Ф.Н.Онопрійко, Г.Ю.Тарануха, Г.О.Громницький, І.М.Холод, П.Й.Мошенець, В.Г.Мудрий, М.Я.Прихода, А.Ф.Карпенко, В.Й.Кривуца [30;4]. Для того, щоб знати суть справ у районі, декільком із них довелося офіційно влаштуватися на роботу в органи окупаційної влади. Це зробили Г.О.Громницький (секретар районного старостату), Г.Ю. Тарануха (зоотехнік), В.Г.Мудрий (працівник поліції). П.Й.Мошенець та І.Я.Іванюк встановили в приміщенні початкової школи радіоприймач і розповсюджували серед населення зведення Радінформбюро.

Для залякування місцевих жителів окупанти періодично влаштовували розправи. 2 квітня 1942 року з Прилук до райцентру прибув загін СС. Не маючи достатньо сил, підпільники тимчасово залишили селище, відійшовши в приудайські ліси. В ніч із 2 на 3 квітня у Варві заарештовано та вивезено в озерянськом напрямку й розстріляно 19 осіб (Й.С.Кальченко, В.Ф.Петухов, П.Д. Близнюк, С.П. Корінь, І.П.Давиденко, І.Н.Синенко, І.Т.Поляний, М.Г.Первун, П.К.Пилипченко, С.М.Квас, Ф.П.Лісовий, А.І.Федоренко, Г.А.Олефір та інші) [27;100].

У квітні 1942-го до підпільників приєдналася сім'я Г.Я.Фурси й лікар Корній Лаврентійович Надуєв із персоналом районної лікарні [30;4]. Г.О.Громницький, який працював секретарем районного старостату, сповістив підпільників, що навесні 1942-го планується вивезення земляків до Німеччини. П.Й.Мошенець та Г.Я.Фурса з односторонніми оперативними розповсюджували рукописні листівки, в результаті чого багато односельців вчасно залишили райцентр і уникли репресій.

У цей час Г.Ю.Тарануха налагодив зв'язок із керівником озерянського підпілля П.П.Волохом та калиновицького – Л.П.Іваненком. Тож у червні 1942-го варвинське підпілля нараховувало 22 члени. 17 липня біля села Богдани поліція заарештувала І.П.Здоровця і відправила до прилуцької в'язниці, з якої за допомогою працівників старостату та поліції Г.О.Громницького, Юрченка, В.Г.Мудрого його було звільнено. Проте 4 листопада Т.Кириченко та Ф.Онопрійко знову були арештовані й відправлені до Чернігова. Після цього керівництво перейшло до І.Р.Кисляка, І.П.Здоровця та Г.Ю.Таранухи. Поступово налагоджувалися контакти з підпільниками Срібнянського та Ічнянського районів.

Січень-лютий 1943-го стали початком трагедії для фашистів, бо Радянська армія перейшла в контрнаступ. Партизани також активізували діяльність, а тому німці вирішили залякати мирних жителів. У січні цього ж року відбулися масові розстріли мешканців Прилук [15;15], а в середині лютого сталася срібнянська трагедія, в пожарищі якої згоріли 682 особи. Керівництво варвинського підпілля було попереджене членом організації В.Г.Мудрим, який працював у поліції, про те, що готуються репресії й проти них [39;227]. Крім того, Василь Мудрий повідомив, що начальник дільничної поліції Олексій Суглоба та поліцай Микола Барановський готові підтримати підпільників. 23 лютого 1943-го року в райцентрі розпочалися арешти.

Отже, новостворена Варвинська підпільна організація поновила свою діяльність навесні 1942-го. Самостійно, без підтримки УШПР та партійних органів за рік роботи їй удалося налагодити контакти з підпільниками сусідніх районів, залучити членів організації до роботи в органах окупаційної влади, розповсюджувати зведення Радінформбюро, перешкоджати відправленню земляків на роботу до Німеччини.

Повстання в райцентрі у ніч із 26 на 27 лютого 1943 року.

Бойові дії Варвинського партизанського загону

З 23 по 26 лютого 1943-го заарештовано 187 мешканців Варви [39;225]. За кілька днів планувалося кинути до в'язниці ще близько 5 тисяч (у ході повстання наведені цифри підтвердилися списками). Місце для розправи було визначено – пагорб на Холодниці [27;79],[44;4], незабаром В.Г.Мудрий сповістив, що це фашисти планують учинити 27-го лютого. Щоб визволити ув'язнених і зірвати плани загарбників, підпільники вирішили в ніч із 26 на 27 лютого підняти повстання. Для цього було створено штаб (І.П.Здоровець, І.Р.Кисляк, П.І.Кривуца, Г.О.Громницький, П.П.Волох) і розроблено план дій.

У ніч із 26 на 27 лютого охорону ув'язнених здійснювали підпільники В.Г.Мудрий, М.Г.Барановський та О.П.Суглоба, які за кілька хвилин звільнили заарештованих. Організатори закликали їх приєднатися до повстанців. Начальника поліції Назима та його заступника взяли під варту. Після цього було оточено гуртожиток, у якому розмістилося підкріплення. До приміщення зайшли Суглоба, Мудрий і Барановський, що вважалися «своїми» серед поліцаїв. Суглоба, начебто за наказом жандармерії, запропонував «гостям» здати зброю на збереження в зв'язку з особливою ситуацією. Коли ж поліцаї почали заперечувати, то один із прибулих для певності зняв слухавку, викликав начебто по перерізаному шнуру жандармерію і, отримавши наказ, твердо повторив його: «Здати зброю!» Після цього підпільники зв'язали «гостей» та причинили їх у камерях. Справу було закінчено без жодного пострілу [28;2].

Потім повстанці розділилися на чотири групи й рушили в різних напрямках. Перша під керівництвом М. Барановського направилася до жандармерії (нинішній будинок друкарні). Щоб меншими були втрати, вирішено виманити фашистів із приміщення. Тільки-но начальник вийшов на ганок, як був скошений кулею, а двоє інших німців вистрибнули через вікна й напівголі тікали зимової ночі аж до Журавської царини. Друга група (В.Мудрий, П.Нагнойний) атакувала приміщення земської школи, в якому розмістилися солдати СС. Третя під командою О.П.Суглоби та Д.І.Гапона – споруду сільськогосподарської інспекції (теперішня аптека). Будинок інспекції був важкодоступний і аж до вечора 27 лютого повстанці тримали його під прицілом. Четверта група під керівництвом І.Р.Кисляка і Г.Ю.Таранухи вирушила в озерянському напрямку. Назустріч їм рухалися два есесівці й арештовані озерянці. У результаті перестрілки фашистів було знищено, а затриманих – звільнено.

Ще до сходу сонця мешканці райцентру почали збиратися на майдані. Над будинком райвиконкомом замайорів червоний прапор і загримів гучномовець. Мітинг розпочав І.П.Здоровець. А за кілька годин штаб повстання закликав варвинців створити партизанський загін [18;75]. У селі Озеряни під керівництвом підпільників на чолі з П.П.Волохом створено загін у складі 34 осіб, у селі Брагінці – 12 чоловік (керівники П.Д.Дзюба та Т.Ф.Будась). М.А.Пашенко та І.Д.Сліпченко очолювали підпільну групу з десяти жителів села Мармизівка. Шість осіб на чолі з Л.П.Іваненком та М.Д.Приходьком розпочали діяльність у селі Калиновиця. Бойові групи також діяли в селах Богдани (Х.Ф.Смовський), Остапівка (М.П.Дяченко, Г.Д.Дробілко, М.А.Устенко), Гнідинці (М.М.Костенко).

Отже, 27 лютого 1943 року повстання у Варві мало успіх. Воно продемонструвало ненависть населення до фашистських загарбників, свідчило про подальше наростання партизанської боротьби, готовність українського народу дати відсіч ворогу й без керівництва з центру.

Уночі 27 лютого 1943-го року штаб підбив підсумок бойових дій. У цей час у приміщенні сільськогосподарської інспекції залишилися німці, яких не вдалося вибити. Повстанці очікували, що ранком 28 лютого фашисти повернуться, щоб забрати своїх. Враховуючи цей факт, частина повстанців на чолі з І.Р.Кисляком, І.М.Холодом і Г.Ю.Таранухою зайняли кругову оборону на західній околиці Варви. При появі німців патріоти відступили до центру Варви, а далі – в напрямку

села Озеряни. Увірвавшись до Варви, фашисти почали палити крайні хати на Заріччі. Згоріло близько 70 осіб, у руїни перетворилися до ста будинків.

Критично оцінивши ситуацію, штаб вирішив сформувати партизанський загін. Командирами підрозділів призначено Г.Ю.Тарануху, М.Р.Приходька, В.Г.Мудрого, Г.І.Корнева, О.П.Суглобу. Групу розвідки очолили Г.О.Громницький та Г.Я.Фурса. А 1 березня фашисти повторно повернулися до райцентру й здійснили справжню розправу над мешканцями Озерян за те, що там формувалася партизанський загін. Протягом двадцяти днів березня 1943-го загін маневрував територією Варвинського, Срібнянського та Лохвицького районів, ліквідовуючи поліцейські дільниці та німецькі установи. За цей час проведено п'ять боїв, знищено близько сорока поліцаїв, захоплено 38 гвинтівок, один кулемет [15;15]. Підійшовши до села, месники виставляли довкола вартових, аби фашисти не змогли довідатися про місцезнаходження загону.

15 березня загін лубенської поліції та фашистів розпочав бойові дії проти партизанського загону, що перебував неподалік села Озеряни. В ході чотиригодинного бою вбито 9 гітлерівців на чолі з німецьким офіцером Гематом. А незабаром відбувся бій із катом Роменщини Батютою. В середині березня, коли партизанський загін розмістився в хуторі Сряківщина, вартові помітили трьох підозрілих осіб, яких тут же було й затримано. Виявилося, що вони здійснювали розвідувальну роботу. Партизани розправились із прибульцями, а за кілька днів фашистська газета «Прилуцький кур'єр» оплакувала цих загодівців. 18 березня о 10 годині в селі Макушиха розгорілася сутичка між партизанами та поліцаями. Останні підпалили одну з будівель, що послужило сигналом до наступу німців. У такій обстановці штаб партизанського загону вирішив із настанням темноти відступити до Срібнянщини, щоб зберегти людей [40;227]. За це фашисти по-звірячому помстилися мешканцям села Озеряни, спаливши та закатували 219 осіб [40;227]. Ситуація з кожним днем погіршувалася. Ворог постійно вистежував місцезнаходження загону. Щоб уникнути розгрому, штаб вирішив розміститися на території кількох районів Чернігівської та Полтавської областей [40;228]. Загін розділився на 16 груп (від 7 до 15 осіб) і зробив спробу самостійно вийти з оточення.

Недалеко від Варви є невеличкий острівця Сага. Тут і розмістилась одна з груп. 2 квітня фашисти вирішили розгромити месників. Поліцаїв, що наступали з прилуцького боку, партизани спробували загнати в болото, а тих, що добиралися човнами з боку Варви, потопили. В бою загинули начальник варвинської поліції і районний староста.

У квітні 1943-го мармизівська група (17 осіб) на чолі з М.А.Пашенком та озерянська (10 осіб) Георгія Корнева вийшли до лісу Лаптур Лохвицького району, що на Полтавщині. Тут перебували, виходячи з оточення, лейтенант Червоної армії Є.Х. Соколовський та А.С. Яровий. Партизани запропонували Соколовському очолити загін, оскільки він був кадровим офіцером. Той погодився. 18 квітня німці планували вибити партизанів із лісу. Це був перший бій, який успішно провів Є.Х.Соколовський [8;4].

У середині травня майже всі групи зібралися в єдиний загін, який нараховував 150 осіб. 22 травня було вирішено обрати командування у такому складі: Є.Х. Соколовський – командир, І.П. Здоровець – комісар, Г.О. Громницький – заступник, А.С. Яровий – начальник розвідки, К.Л. Надуєв – начальник медичної служби, П.І. Кривуца – начальник постачання. Командирами відділень призначено Г.Ю. Тарануху, П.Д.Дзюбу, М.Р.Приходька. План бойових дій був такий: пройти територією Варвинського, Срібнянського, Іваницького, Ічнянського, Малодивиського і Яблунівського районів Чернігівської, Лохвицького, Пирятинського й Чорнузького Полтавської та Глинського Сумської областей із метою здійснення диверсій. Партизани продовжували пересуватися лісами, що довкола сіл Гнідинці, Богдани, Антонівка, Брагінці. 4 червня 1943-го, перебуваючи в лісі Момотів (біля села Брагінці), месники помітили, що фашистський «Мессершміт» зробив вимушену посадку біля села Макушиха. Послана група на чолі з А.С.Яровим підпала

літак. 6 червня було розгромлено поліцейську дільницю села Горобіївка Срібнянського району, а 11 червня знищено німецьку комендатуру на залізничній станції Юсківці [8;4]. 16 червня Варвинський партизанський загін об'єднався на Срібнянщині з місцевою групою під керівництвом Ф.П.Поети [9;3].

Партизани мали намір узяти під контроль стару дорогу сполученням Київ-Суми між містами Прилуки та Ромни, бо нею фашисти перекидали живу силу й техніку, поповнюючи свої ряди під час Курської битви [24;21]. 24 червня месникам поталанило захопити декілька вантажівок із військовим спорядженням і близько сотні возів із фуражем. У кінці червня біля міста Ромни загін поповнився зброєю, яку було знайдено з допомогою місцевої жительки Явдохи Назарко [24;21].

Одним із найтяжчих випробувань в історії партизанського загону був бій під урочищем Вшива Срібнянського району. Німці прорвалися до лісу, але відкрити вогонь боялися, щоб не перестріляти своїх. Санітарка Марія Шульженко хоробро виносила поранених.

У селі Нова Гребля Прилуцького району стався кумедний випадок. Група партизанів, переодягнених у німецьку форму, на чолі з перекладачем С.І.Дігтярем 16 липня о 16 годині під'їхала до поліцейської дільниці, перебила її працівників, забрала зброю та боеприпаси, а під вечір, довідавшись про подію, із міста Прилуки до села прибув підрозділ гітлерівців. Саме в цей час у приміщенні поліцейської дільниці зібралася решта поліцаїв. Побачивши німців, що наближались, поліцаї прийняли їх за переодягнених партизанів, що знову повернулися, і відкрили вогонь: у результаті перестріляли один одного.

Протягом липня 1943 року між станціями Юсківці та Гребінка партизани підірвали потяг, зіпсували 50 молотарок, 28 тракторів, захопили близько десятка автомобілів.

У серпні Варвинський партизанський загін знову розділився на три групи. Першу очолював Є.Х.Соколовський (150 осіб), другу – І.Р.Кисляк (80 чоловік), третю – Г.О.Назим (80 месників), розгорнувши бойові дії в Прилуцькому, Іваницькому, Яблунівському, Малодівицькому, Ічнянському, Глинському, Пирятинському та Чорнуському районах. На початку вересня командування Варвинського партизанського загону вирішило звільнити райцентр від загарбників. З цією метою невелика група партизанів зав'язала перестрілку в центрі Варви, навмисне відступаючи до прилуцької царини, де розміщувалися основні сили загону. Поліцаї на чолі зі співробітниками жандармерії активно обстрілювали партизанів і потрапили в оточення. Тож 7 вересня 1943 року народні месники повторно звільнили Варву і протягом 10 днів утримували райцентр до вступу Радянської армії [4;3].

15 вересня бійці загону зустрілися з розвідкою Воронежського фронту. 17 вересня 1943 року війська 232-ої Сумської стрілецької дивізії (командир генерал-майор І.І.Улітін) при взаємодії з кердовими частинами 3-го Котельниківського гвардійського танкового корпусу (командир генерал-майор І.В.Вовченко) Воронежського фронту вступили до Варви, а партизани поповнили ряди визволителів.

Отже, в кінці літа 1943 року Варвинський партизанський загін зміцнів і об'єднував у своїх рядах до 2 тисяч осіб [11;235]. Він діяв на території 10 районів Чернігівської, Сумської і Полтавської областей. За час бойових дій було знищено сотні фашистів і поліцаїв, знешкоджено шість потягів, захоплено трофейну зброю, автомобілі. Варвинські партизани під керівництвом Є.Х.Соколовського у взаємодії з Радянською армією брали участь у визволенні багатьох міст і сіл України [40;490]. Діяльність партизанського загону мала б більші здобутки, якби увінчалася успіхом неодноразові спроби встановити зв'язок із центром [27;111]. Діяльність Варвинського партизанського загону впродовж шести місяців можна умовно поділити на чотири етапи. З 2 по 20 березня 1943 року він діяв у повному складі, з 20 березня по 20 травня – невеликими групами, з 20 травня по 6 серпня – у повному складі і аж до 20 вересня боровся з ворогом чотирма загонами. Не маючи допомоги від ШПРУ та обкому партії, партизанський загін Варвинщини зумів вистояти, борючись із ворогом усіма можливими засобами.

Павлоградське антифашистське повстання Дніпропетровської області

Як уже відомо, варвинські повстанці здійснили кілька спроб зв'язатися з Чернігівським підпільним обкомом та Всеукраїнським штабом партизанського руху, але всі вони не мали успіху, а павлоградські патріоти діяли під безпосереднім партійним керівництвом.

Павлоград – місто обласного підпорядкування, центр однойменного району, розташований у межиріччі річок Самара й Вовча, за 76 кілометрів від Дніпропетровська, у центрі вугільного району Західного Донбасу [10;570]. До 1941-го року місто налічувало 38 тисяч мешканців, але протягом війни фашистами було знищено 8700 жителів, 6700 юнаків та дівчат вивезено на роботу до Німеччини [14;153].

На початку червня 1941-го під керівництвом міськкому та обкому партії у Павлограді розпочалася робота по формуванню стрілецьких дивізій. Восени 1941-го було створено два полки народного ополчення та шість винищувальних батальйонів. Лише за вісім днів червня цього ж року надійшло 6000 заяв від павлоградців із проханням направити їх на фронт.

Восени 1941-го місто стало прифронтовим. Головою міського комітету оборони призначено першого секретаря Ф.Б.Зацаріна. У місті проводилася евакуація підприємств і населення. 11 жовтня 1941-го Павлоград був окупований. Фашисти вели масовий терор. Лише з листопада 1941-го по січень 42-го було розстріляно понад 3600 осіб [10;580]. Для боротьби із загарбниками ще в серпні 1941 року організовано партизанський загін із 50 осіб. Командиром його призначено П.К.Кабак. Восени 41-го було здійснено кілька бойових операцій. Проте в перших боях загинули командир П.К.Кабак і комісар Г.Д.Ковнат.

Ще до війни створено підпільний комітет, до якого ввійшли: А.П.Караванченко, С.С.Прибер, П.І.Потюгов, І.І.Соколовський, М.Т.Шубін, Г.К.Яценко. До роботи залучалася також і молодь. Г.М.Пасько, що працювала друкаркою в редакції однієї з німецьких газет, спільно з Г.І.Алексєєвою та Н.І.Алексєєвим друкували зведення Радінформбюро. Підпільник С.О.Чумак влаштувався на роботу до шляхової жандармерії, перекладачка К.А.Таблер-Новикова зуміла дістати друкарський шрифт для виготовлення паспортів, гербову печатку, бланки на право носити вогнепальну зброю, квитки для проїзду в потягах [10;575]. Проводилася також велика робота по врятуванню молоді від каторжних робіт у Німеччині. Значну допомогу надавали лікарі-військовополонені Г.Я.Чернявський, М.Г.Єссізінг, В.Д.Чебанівський, фельдшери В.Г.Ковальчук та С.Гулямов. Ними врятовано близько 4000 осіб.

У цей час у Павлограді розміщувався Дніпропетровський підпільний обком партії на чолі зі М.І.Сташковим, а після його смерті – Д.Г.Садовниченком. Зв'язковою між підпільними міськкомом та обкомом була М.Ф.Лубенська. Тоді ж вдалося визволити велику кількість радянських військовополонених із Богуславського концентраційного табору. Крім того, партизани підривали фашистські потяги, псували телефонний зв'язок, а також на дорозі Лозова-Павлоград-Дніпропетровськ спалили 12 німецьких автомашин.

Аналізуючи звіт Дніпропетровського обкому КП(б)У про збройне повстання в Павлограді 16 лютого 1943 року [11;27], можна простежити, що вже в травні 1942-го, враховуючи спробу Червоної армії організувати контрнаступ, підпільний обком розпорядився посилити роботу по створенню бойових груп із метою організації збройного повстання. Між членами комітету було розподілено напрями роботи, створено бойові групи на таких підприємствах: мотузковий завод (10 осіб, керівник Г.К.Яценко), лубзавод (6 членів, П.І.Потюгов), електростанція (10, Т.Г.Коротич), село Вербки (20, Н.І.Лушир), село Городище (26 осіб, І.В.Савченко). Всього діяло 14 груп. Підпільники зуміли влаштувати своїх людей на роботу в органи окупаційної влади. Так, до жандармерії направлено лейтенанта С.О.Чумака. За дорученням підпільного міськкому в дорожній жандармерії служила К.А.-Таблер-Новикова, що ввійшла в довіру німців. С.О.Чумак став її заступником.

Комсомолец О.Г.Чемерський за завданням міськкому поступив на службу до поліції, створивши там бойову диверсійну групу. Завдяки цим заходам підпільний міськком був, як правило, своєчасно проінформований про майбутні облави, обшуки чи арешти. 11 лютого 1943 року підпільник О.Г.Чемерський зі своїми товаришами випустили 74 ув'язнених [41;366-367].

Запалені перемогами Червоної армії (маються на увазі кампанії зими 42-го та весни 43-го років), павлоградські підпільники посилили бойову активність. Одна за одною відбувалися диверсії на заводах і залізничному транспорті. Група патріотів на чолі з П.І.Зуєвим організувала аварію німецького бронепоезда. Підпільники, які діяли в таборах військовополонених під керівництвом лейтенанта І.К.Черкаського, визволили 700 бійців і командирів Червоної армії з Богуславського табору і 400 – з табору, розташованого на території машинобудівного заводу.

У лютому 1943 року керівництво повстанням перейшло до підпільного обкому. Через начальника Павлоградської дорожньої жандармерії С.А.Чумака вдалося озброїти всі бойові групи. План повстання був підготовлений ще на початку місяця. 10 лютого видано наказ № ОБ/1 про зосередження всіх груп у Павлограді. Повстання планувалося розпочати в ніч із 13 на 14 лютого 1943 року. Враховуючи ворожу перевагу, штаб повстання вирішив зв'язатися з частинами Червоної армії, які почали наступ у даному напрямку [36;272]. Для цього у бік міста Лозової послано зв'язківця з проханням підтримати. Підготовку повстання здійснювали секретарі Д.Г.Садовниченко та А.П.Караванченко. Створено 19 бойових груп, які налічували 500 партизанів. Незабаром усіх їх об'єднано в єдиний загін під командуванням майора П.О.Кравченка (комісар С.С.Прибер, начальник штабу К.В.Рябий). Велику допомогу в підготовці повстання надавав ЦК КП(б)У через зв'язкового В.Я.Партянка, який двічі приїздив до міста. В одному з розпоряджень передавалася вказівка секретаря КП(б)У Д.С.Коротченка про те, що партизани не тільки мають допомогти Червоній армії у визволенні міста, а й вжити заходи щодо збереження підприємств, установ, організацій і кадрів.

12 лютого 1943-го була надрукована відозва Дніпропетровського обкому до трудящих міста із закликом героїчно боротися. У ній говорилося: «Ми повинні показати, як любимо свободу, свою Батьківщину, як уміємо виконувати свій обов'язок...» [19;114-115]. Навмисне 13 лютого 1943-го підпільники поширили листівку, в якій сповіщалося буцімто про оточення Павлограда Червоною армією. Це викликало паніку серед окупантів. Скориставшись ситуацією, молодший лейтенант М.А.Панченко та комсомолец В.Алексеев захопили портфель із документами та картою дислокації ворожих військ і передали все це штабу 4-го гвардійського стрілецького корпусу.

Дізнавшись, що три озброєні групи підпільників зосередилися на шкіряному заводі, близько трьохсот німців оточили його. Розпочався нерівний бій. Понад 150 фашистів загинуло. Важкопоранений командир однієї з бойових груп А.Н. Несторенко написав на стіні: «Нас було 21! Стояли на смерть! Гинемо, але не здаємося!». Смертю хоробрих полягли й понад 50 підпільників, серед яких Л.Чумак, А.Черкаський, Зозуля, Запорозький, А. Несторенко, І.Величко та багато інших [13;114-115].

Бойові групи, що залишилися в місті, вночі 13, 14 і 15 лютого вели перестрілку з перекинутими із Дніпропетровська ворожими частинами. Фашисти оголосили місто й район партизанським, над підпільниками та населенням вчинили криваву розправу.

15 лютого повернулася зв'язкова О.В.Куликова. Вона принесла зі штабу 40-го гвардійського стрілецького корпусу погоджений план спільного удару по ворогу. Із штабу корпусу для координації дій прибув капітан Андросов. Він повідомив, що частини Червоної армії підійдуть до Павлограда ранком 17 лютого. У ніч на 16 лютого за наказом штабу в місті розпочалося повстання, в якому взяли участь близько 500 осіб. Першою розпочала бій група із селища Городище (керівник І.П.Савченко). Повстанці обстріляли ворожі частини, що відступали. Це стало

сигналом до загального повстання. Друга група на чолі зі старшим лейтенантом М.В.Беляшовим та рядовим А.Г.Кузнецовим захопила будинок міської управи й приміщення гестапо. Понад 300 ув'язнених поповнили ряди повстанців. Згодом патріоти захопили пошту, телеграф, перерізали шляхи на Дніпропетровськ і Запоріжжя [23;366-376].

На світанку 16 лютого 1943 року три радянських танки й група людей під командуванням І.І.Соколовського на трьох вантажівках прорвалися до міста. В другій половині дня бойові групи Г.І.Осьмиченка та І.Т.Білого оточили штаб 104-го італійського полку, а після його розгрому ворожі війська припинили опір. Повстанцям удалося вибити фашистів з міста. Було вбито понад 300 німців, дві роти 104-го італійського полку здалися в полон. 17 лютого підійшли частини 4-го гвардійського стрілецького корпусу й повністю очистили місто від німецько-фашистських загарбників. Майже всі підприємства Павлограда, склади із зерном і продовольством, а також лінії зв'язку вдалося врятувати. Радянській армії було передано 9 тисяч тонн зерна, 120 ц сояшнику, 730 голів ВРХ, 135 свиней, 14 автомашин та 1 мільйон карбованців. Понад 500 повстанців поповнили лави діючої армії. Ранком 18 лютого з Синельникового до Павлограда німці направили бронепоезд, який удалося підірвати.

Повстання мешканців Павлограда – одна із яскравих сторінок історії боротьби українського народу проти фашистських загарбників у тилу ворога. У літопису Великої Вітчизняної війни зафіксовано лише два подібних повстання – Варвинське й Павлоградське. Проте Павлоград лише п'ять днів був вільним. Фашисти знову перейшли в контрнаступ, піддавши його триденному бомбардуванню. Від міста залишилися лише руїни. 22 лютого 1943-го німці розпочали контрнаступ. Радянська армія відступила за Сіверський Дінець. Частина патріотів відійшла до Богуславського лісу, а частина пішла в підпілля [36;272].

Павлоград остаточно було визволено 18 вересня 1943 року. В боях за місто брали участь 60 гвардійська стрілецька дивізія, 172 стрілецька дивізія, 305 штурмова авіаційна дивізія, 288 авіаційна дивізія та 269 окремих саперний батальйон, які дістали назву «Павлоградських».

Аналізуючи антифашистську боротьбу українського народу на тимчасово окупованій території, можна виокремити таке:

– через прорахунки й тяжку морально-політичну обстановку першого періоду війни наспіх створена Варвинська підпільна організація була розгромлена німецько-фашистськими загарбниками у перші місяці окупації;

– патріотизм і самовідданість у боротьбі з ворогом продемонстрували варвинці навесні 1942-го; в цей час без будь-якої підтримки з центру було заново створено підпільну організацію;

– Люгневе повстання у Варві зірвало намір фашистів знищити сотні земляків, врятувало життя 187 арештованих мешканців райцентру;

– формування партизанського загону на території села Озеряни Варвинського району призвело до знищення фашистами понад двох сотень мешканців села; фактично врятувавши життя жителям Варви, втратили його безневинні мешканці Озерян;

– піврічна самовіддана діяльність Варвинського партизанського загону свідчила про патріотизм українського народу та його готовність без допомоги з центру дати відсіч ворогу;

– діяльність загону поширювалася на десять районів Чернігівської, Полтавської та Сумської областей, підживляла існування окупаційного режиму, допомагала Радянській армії звільняти окуповану територію;

– через тактичні помилки керівників Дніпропетровського обкому та невдалий контрнаступ Радянської армії влітку 1942-го Павлоградське повстання завчасно розпочалося і також було придушене;

– 16-17 лютого 1943 року павлоградці допомогли частинам Червоної армії перейти в контрнаступ, проте це виявилось передчасним і призвело до поразки;

– спільним для обох повстань було палке бажання народу помститися фашистам і наблизити час перемоги; відмінним – те, що Варвинське повстання готувалося на власний розсуд місцевими патріотами, а Павлоградське – під керівництвом Дніпропетровського підпільного обкому;

– незважаючи на величезні втрати як на Варвинщині, так і на Павлоградщині, патріоти як могли, наближали переможну ходу Радянської армії.

1. Баграмян І.Х. Так починалась війна. – К., 1975. – С.186-190.
2. Безсмерття: Книга Пам'яті України 1941-1945. – К., 2000. – С.220-300.
3. Велика Вітчизняна // Патріот Батьківщини. – 1974. – № 2. – С.2.
4. Вони захищали Вітчизну. – К., 1974. – С.3.
5. В подум'ї боротьби: бойовий шлях 13-ї армії. – М., 1973. – С.34.
6. Григорович Д., Денисенко П. Комсомольське підпілля на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – Одеса, 1960. – С.189-193.
7. Деборин К.Д., Тельпуховський Б.С. Итоги и уроки Великой Отечественной войны. – М., 1970. – С.29-35.
8. Дії партизанів // Зоря. – Лохвиця, 1968. – №71. – С.4.
9. Заграв над Удаєм // Перемога соціалізму. – Варва, 1944. – №17. – С.3.
10. Історія міст і сіл Української РСР в 26-ти т.: Дніпропетровська область. – К.: Головна редакція УРЕ, 1969. – С.570.
11. Історія міст і сіл Української РСР в 26-ти т.: Чернігівська область. – К.: Головна редакція УРЕ, 1969. – С.225-235, 505.
12. Історія Української РСР. – Т.7. – К., 1977. – С. 156-190.
13. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 г.г. – Т.3. – С.114-115.
14. Караванченко А.П., Федоренко Ф.П. Непокоренный Павлоград. – М., Политиздат, 1965. – С.150-156.
15. Кисляк І.Р. Спогади. – Варва, 1974. – С.15.
16. Кутовий Є.П. Нариси з історії Варви. – Варва, 1979. – С.17.
17. Лановик Б., Матейко Р. Історія України: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2000. – С.411-419.
18. Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1969. – С.17-75, 131.
19. Лихолат О.В., Лихолат А.О. Історія України: Навчальний посібник. – К., 1999. – С.176-181.
20. Мельник С.М., Бойко М.К. В тилу ворога: Документи і матеріали про участь партизанів Чернігівщини в боротьбі проти фашистських загарбників. – Чернігів, 1994. – С.57.
21. Надисев Г.С. На службі штабної. – М., 1976. – С.25-27.
22. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. – К.: Політвидав України, 1987. – С.178-179.
23. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941-1944. – В.2-х кн. – Кн.1. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 366-367.
24. Народні месники // Тваринництво України. – 1974. – № 1. – С.21.
25. Нескорені: партизанський рух і підпілля в роки Великої Вітчизняної війни: Збірник документів і матеріалів. – К.: Політвидав України, 1990. – С.220-255.
26. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – С.143-440.
27. Палій І.В. Нариси з історії Варви. – Варва, 1974. – С. 9-122.
28. Партизани Варвинщини // Деснянська правда. – 1974. – № 27. – С. 2.
29. Итоги Второй мировой войны: Сборник статей. – М., 1967. – С.120.
30. Подвиг земляків // Радянське життя. – Варва, 1978. – № 18. – С.4.
31. Попудренко М.М. Щоденник. – К., 1949. – С.38-39.
32. Радянська Україна в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945: Документи і матеріали в 3-х т. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 215. 33. Саверська-Лихошва В.В. Варва під час Великої Вітчизняної війни // Слово Варвинщини. – 1999. – № 53. – С.3.
33. Саверська-Лихошва В.В. Краєзнавчі матеріали на уроках історії: Навчально-методичний посібник для учнів 7-11 класів. – Варва-Київ, 2001. – С.73-90.
34. Саверська-Лихошва В.В. Нариси з історії Варви. – Варва, 1999. – С.43-76.
35. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1980. – С.217, 271-272.
36. Федоров О.Ф. Підпільний обком діє. – К., 1975. – С.8.
37. Український енциклопедичний словник. – К.: Головна редакція УРЕ, 1980. – С.57-58.
38. Українська радянська енциклопедія. – Т.2. – К.: Головна редакція УРЕ, 1978. – С.225-250.
39. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр.– В 3-х т. – Т.1. – К.: Політвидав України, 1967. – С.117.

40. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр. – В 3-х т. – Т.2. – К.: Політвидав України, 1968. – С. 44-48.
41. Филиппин А. Припятская проблема. – М., 1969. – С.133.
42. Чайковський А.С.Невідома війна: Партизанський рух в Україні 1941-1944 рр.: мовою документів, очима історика. – К.: Україна, 1994. – С.215-217.
43. Червоні партизани. – К., 1967. – С.4.
44. Чернігівська обласна партійна організація в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав, 1987. – С.31-58, 69.
45. Чернігівщина в період Великої Вітчизняної війни (1941-1945рр.). – К.: Політвидав України, 1978. – С.20-80.
46. Яременко В. Спогади колишнього комісара обласного партизанського загону. – Чернігів, 1967. – С.12.

Главная цель работы - попытка ликвидировать «белые пятна» в истории родного края опровергнуть существующее в прошлом мнение о том, что подпольно-партизанским движением в тылу врага руководили исключительно из центра, дать оценку антифашистскому восстанию в Варве на Черниговщине и в Павлограде на Днепропетровщине.

The main object of our research work is trying to liquidate «the white spots» in our local history, to disprove the existing idea that the underground-partisan struggle of the home front (1941-19-13) in Ukraine was led exceptionally from the center, to inform of antifascist rebellions both in Vaivа of Chemihiv region and in Pavlohrad of Dnipropetrovsk region.

Людмила Студьонова

СМЕРТЬ ПЕРЕТВОРИЛА ЇЇ ЖИТТЯ НА ДОЛЮ (ДО 85-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О.Й.БІЛЕВИЧ)

Автор статті вперше звертає увагу на таємницю загибелі відомої на Чернігівщині партизанки О.Й.Білевич (1924-1943). Для написання статті використано документи архівних установ Києва, Мінська, Гомеля, Мозиря, опубліковані літературні джерела. На думку автора, відбулася дискредитація імені О.Й.Білевич після присвоєння їй звання Героя Радянського Союзу Сажі Умалатовою – головою неіснуючої Верховної Ради СРСР і лідером «Партії миру та єдності» в Росії.

Ключові слова: Олена Білевич, партизани, фашисти, окупація, Герой Радянського Союзу.

Давньоримський політичний діяч, оратор і письменник Марк Тулій Цицерон писав: «Перше завдання історії – утриматись від брехні, друге – не приховувати правди, третє – не давати жодного приводу запідозрити тебе в небезсторонності або в упередженій ворожості». На жаль, таких простих і людських істин доволі часто не дотримуються деякі автори статей і книжок, присвячених особам, які жили за складних умов тих чи інших історичних епох. Це повною мірою стосується й Олени Йосипівни Білевич (1924-1943). Вона відома у Чернігові як керівник міської комсомольсько-молодіжної підпільної групи і партизанська розвідниця під час німецько-фашистської окупації. Одна з вулиць у Бобровицькому житловому масиві міста названа на честь О.Й.Білевич.

Як свідчать літературні джерела, дівчина народилася 30 жовтня 1924 року в Чернігові. У 1939-1941 рр. навчалася в середній школі №10 (тепер тут школа №11, проспект Миру, 137). Очолювала шкільну комсомольську організацію. Під її керівництвом у 1941-1943 рр. піонери і комсомольці розклеювали антифашистські листівки, переховували радянських воїнів, переправляли їх до партизанів, збирали розвідувальні дані. У січні 1943 року група Олени Білевич влилася до партизанського загону ім. М.М.Коцюбинського під командуванням М. М. Тарануценка (1916-1998). Під час розвідки у білоруському селі Іолча дівчину схопили гітлерівці, відправили її до комендатури в селі Асаревичі і там вбили¹.

Однак ці оприлюднені факти життя і загибелі Олени Білевич вступають у суперечність із звітом Чернігівського обкому ЛКСМУ від 15 квітня 1946 року про діяльність комсомольських організацій у тилу ворога за період з вересня 1942 до вересня 1943 року, в якому Олені Білевич присвячені такі рядки: «Нікогда не забудет украинский народ отважную комсомолку-разведчицу Белевич Лену. Несколько раз ходила она в город Чернигов и добывала ценные сведения. Во время разведки в селе Иолча (БССР) Лену Белевич схватили немцы. Они ее долго пытали, выкручивали руки, вырывали ногти, жгли на костре. Бесстрашная разведчица ничего не сказала о партизанах. Ее бросили в огонь. Отважная дочь Родины, пылая, успела крикнуть бандитам: «Смерть вам, палачи. Вам отомстят за меня. Да здравствует Ленинский комсомол!»². У документі відсутня інформація про те, що Олена Білевич була керівником підпільної комсомольсько-молодіжної групи в Чернігові.

Уперше про юну партизанку і підпільницю розповіла газета «Деснянська правда» у 1959 році, надрукувавши нарис тодішнього наукового працівника Чернігів-

© Студьонова Людмила Валентинівна – бібліограф Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В.Короленка.

ського історичного музею В.Морозова. Він проклав шлях для інших авторів, які, по суті, повторювали викладене ним з деякими варіаціями ³.

Публікацію В.Морозова супроводжували вступні редакційні слова про те, що автор, «вивчаючи архівні партійні документи та інші матеріали партизанського руху, зустрівся з ім'ям чернігівської комсомолки Олени Білевич. З них дізнався про героїчний подвиг цієї молоді підпільниці, безстрашної партизанки-розвідниці, який до останнього часу залишався невідомим широкій громадськості і нашій молоді. З допомогою командира партизанського з'єднання М.Таранушенка, партизан, родини Білевич, шкільних друзів Олени пощастило зібрати матеріали, які відтворюють героїчний образ чернігівської Зої» ⁴.

Від людей, які добре знали дівчину, автор почув розповіді про здібності Олени. Вона могла б стати художницею, бо гарно малювала, або журналістом, оскільки редагувала шкільну стіннівку. Перед окупацією разом з товаришами збирала врожай в одному з приміських радгоспів, ночами чергувала з тсоавіахімівцями. Коли ж німці були вже у Чернігові, зустріла свою шкільну подругу Женю Зозулю, яка розповіла, що в їхній квартирі поселився офіцер жандармерії. Цією новиною зацікавилася Олена Білевич. Наступного дня вона привела на квартиру Жені найближчих друзів, і вони влаштували «танці». «Коли затихала музика, – розповідає В.Морозов, – уважно прислухались до розмов, що відбувались в кімнаті жандармського офіцера. А там весь час давались розпорядження, доповідали перекладачі. Так повторювалось кілька разів. Таким чином юним патріотам вдалось дізнатись про арешти в місті і врятувати чимало радянських людей, попередити мольдь про чергову відправку в німецьке рабство» ⁵.

А краєзнавець Г.О.Кузнецов стверджує, що з початку німецької окупації Чернігова у приватному будинку Петра Герасимовича Зозулі, батька Жені, поселився високопоставлений німецький офіцер. Він був начальником установи, одна лише назва якої наводила жах на кожного – гестапо ⁶. «Ошатний, чистий будинок із садочком біля нього сподобався гітлерівцю і він зайняв у нім одну з чотирьох кімнат, – пише автор. – Будинок цей він уподобав ще й тому, що очолювана ним установа розміщувалася поруч, у середній школі № 10 (тепер школа № 11), і патрулі, які день і ніч сновигали навколо гестапо, не минали й оселю Зозуль. Охорона у начальника гестапо була надійною. Пихатий, огрядний, вже в літах німець більшість часу проводив на службі, часто виїздив у відрядження, харчувався у німецькій їдальні. А за порядком у його кімнаті слідкував перекладач гестапо Віктор Філіпчук». В статті «Зірка першої величини», опублікованій у «Чернігівських відомостях» 28 жовтня 1994 року, той же автор повістує про те, як підпільники на чолі з Оленою Білевич «слухали передачі московського радіо по «телефункену» начальника гестапо», коли він був у відрядженні. А в підвалі під тим же будинком Льоля виготовляла листівки з карикатурами на німців. От і виходить, що більш надійне місце знайти було важко.

Коротка ремарка: гестапо у Чернігові розміщалося на місці переговорного пункту за нинішнім готелем «Україна», тобто в центрі міста.

То хто ж насправді оселився у приватному будинку Зозуль – жандармський офіцер чи начальник гестапо? Євгенія Петрівна Зозуля роками спілкувалась із обома авторами, і таке різночитання в її спогадах дивує.

Крім того, що молоді люди підслуховували чи то жандарма, чи то гестапівця, вони писали пізніми вечорами листівки антифашистського змісту і розклеювали їх. Діставали всесоюзну газету «Правду», з якої дізнались про подвиг Зої Космодем'янської. Розповідь про жандармського офіцера і начальника гестапо, м'яко кажучи, по-дитячому наївна і нехай залишається на совісті авторів і тих, хто її вигадав. А от слова про всесоюзну газету «Правда», з якої підпільникам на чолі з Оленою Білевич начебто стало відомо про подвиг Зої Космодем'янської, потребують деякого пояснення.

27 січня 1942 року в газеті «Правда» був опублікований нарис Петра Лідина «Таня», в якому розповідалось про страту фашистами у підмосковному селі Пет-

ришево дівчини-партизанки, яка на допиті назвала себе Тетяною. Нарис супроводжувався фотографією: понівечене жіноче тіло із зашморгом на шиї. Тоді ще не було відоме справжнє ім'я загиблої. 18 лютого 1942 року Петро Лідин продовжив тему нарисом «Кто была Таня». За цим вигаданим ім'ям сховалась Зоя Анатоліївна Космодем'янська, москвичка, учениця десятого класу. На фотографії, яка супроводжувала перший нарис Лідина, Зою впізнали її шкільні друзі. Через деякий час до редакції «Правди» принесли п'ять світлин, знайдених у кишені вбитого німця. На них були зафіксовані моменти страти Зої Космодем'янської. Тоді ж з'явився наступний нарис Петра Лідина, присвячений подвигу дівчини, за назвою «5 фотографій». 16 лютого 1942 року Указом Президії Верховної Ради СРСР Зої Анатоліївни Космодем'янській посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Вона стала першою жінкою, яка була удостоєна такого високого звання під час Великої Вітчизняної війни.

Однак про мученицьку загибель юної партизанки-розвідниці чернігівці дізнались уже після визволення міста від німецько-фашистських загарбників. У січні – лютому 1942 року ніхто із знайомих Олени Білевич не міг дістати газету «Правда» і прочитати про подвиг Зої Космодем'янської, бо місто було під владою окупантів і не мало жодних зв'язків з партизанами, тим більше з Москвою. Так було покладено початок нісенітниць у біографії Олени Білевич.

Немає жодного сенсу переповідати публікацію В.Морозова «Чернігівська Зоя». Проте на деяких моментах з біографії дівчини, викладених автором у нарисі, варто зупинитись, бо вони вступають у суперечність з іншими друкованими джерелами. «Якось само собою так сталося, – пише Морозов, – що сміливцями керувала Олена. До неї прислухались, за нею йшли. Комсомольський ватажок невтомно шукала зв'язків з партизанами. Та лише в кінці 1942 року вдалось дізнатись про партизанські дії в Михайло-Коцюбинському районі, зв'язатись з народними месниками, загоном яких керував Микола Михайлович Таранущенко. Олена стає партизанським зв'язківцем-розвідницею, залишаючись у місті»⁷.

Однак автор книги про партизанське і підпільне життя Олени Білевич Володимир Манойленко стверджує, що вперше дівчина познайомилась із М.М.Таранущенко в селі Ведильці, де він переховувався, восени 1941 року, коли селяни копали картоплю. Зустріч відбулась у хаті місцевого жителя Миколи Коржа, який назвав себе партизаном. Олена попросилася до нього в групу, але господар засміявся, мовляв, лише дітей з дитсадка їм не вистачає. Дівчина ледь не розплакалась. І тут «несподівано з-за ширми, що перегороджувала кімнату на дві частини, виїшов, накульгуючи на ногу, чорнявий чоловік у вже поношеній, але чистій, дбайливо випрасуваній гімнастерці з двома кубиками у петлицях, зіркою політрука на рукаві»⁸. Незнайомець усміхнувся і сказав Олені: «Не можемо ми поки що взяти тебе до себе. Загін наш дуже невеликий. Власне, тільки збираємо сили. Ми завжди в рейді. Дуже важко доводиться партизанам. А скоро вдарять морози, зав'яжить хурделиця... Доведеться десь переховуватись у вірних людей. Давай краще прихось до нас весною. Перезимуємо, зберемо всі сили в один міцний кулак – і вдаримо по ворогах [виділено автором]. І не буде їм спокою ні в день, ні вночі»⁹.

Цим незнайомцем виявився Микола Михайлович Таранущенко, який на прощання буцімто дав Олені Білевич завдання залишатися у Чернігові, де у нього є свої люди, з якими налагоджений постійний зв'язок. Тому вона має стати очима і вухами партизанів. Коли виникне потреба, люди Таранущенка в місті знайдуть дівчину¹⁰.

Отже, перша нестиковка: один з дописувачів про Олену Білевич називає кінець 1942 року, другий – осінь 1941 року, третій – лютий 1943 року, коли дівчина встановила контакт з партизанським загоном під командуванням Таранущенка і привела до нього з Чернігова 17 військовополонених, «подолавши по зимовому бездоріжжю 40 кілометрів»¹¹. Документально встановити, як все насправді відбувалося, не вдається через відсутність документів про Олену Білевич в Державному архіві Чернігівської області та центральних архівах Києва (ЦДАГО України,

ЦДАВОВ і управління України). Щодо 17 людей, яких буцімто Олена Білевич привела у партизанський загін Таранушенка, процитуємо витяг з документа:

Из отчета подпольного обкома КП(б)У

о боевых действиях партизанского
соединения имени М.Коцюбинского

с июня по сентябрь 1943 года.

Дата утверждения отчета

31 августа 1945 г.

... В январе 1943 года после прихода в лес группы в 17 человек из города Чернигова группа т. Таранушенко Н.М. преобразовалась в партизанский отряд, в составе которого насчитывалось до 50 человек. Командиром отряда по-прежнему остался т. Таранушенко ¹².

Як бачимо, подія мала місце в січні 1943 року. Хто були ті 17 людей з Чернігова, невідомо. І про те, яким чином вони дісталися групи Таранушенка, в документі не говориться. Ясно лише, що з приходом невідомих у січні 1943 року з цієї групи народився партизанський загін, який увійшов в історію партизанського руху в Україні під іменем М.М.Коцюбинського.* Сам же командир виявився дуже скупим на слова про дівчину. У своєму звіті Таранушенко написав так: «Белевич Лена, чл. КСМ, разведчица. Несколько раз ходила в гор. Чернигов, добывала ценные сведения. Во время разведки в селе Иолча БССР Е.Белевич была схвачена немцами»¹³. Більше ні слова. Пізніше для журналістів була вигадана оповідка про те, як у Ведильцях вересневого дня 1941 року доля звела Таранушенка з комсомолкою з Чернігова Оленою Білевич, і він дав їй завдання створити підпільну комсомольсько-молодіжну групу. Протягом 1983-1984 рр. на сторінках газети «Комсомольський гарт» В.П.Манойленко опублікував кілька статей про діяльність підпільної групи Олени Білевич під керівництвом Таранушенка, які в кінцевому результаті склали документальну повість. Якщо справді все було так, чому ж у звіті він про цей факт промовчав. Так само, як і про участь дівчини квітневого дня 1943 року у знищенні загону військ СС в с. Кувечичі Чернігівського району та розгромі крупних німецьких гарнізонів в урочищі Ревунів Круг і селі Мньов¹⁴. І чомусь оприлюднив дану інформацію у розмові з В.Морозовим лише у 1959 році.

На жаль, відсутні документальні підтвердження відносно знищеного загону СС в с. Кувечичі Чернігівського району. Але широко відомий документ про те, як німецькі карателі 28 квітня 1943 року вчинили звірячу розправу над мирним населенням цього села. Вони оточили Кувечичі і почали палити будинки разом з людьми. З 340 помешкань вогнем знищено 270. Живцем згоріло 160 стариків, жінок і дітей. Деякі селяни, жінки з дітьми намагалися утекти. Гітлерівці стріляли по них з автоматів. Весь день відбувалася кривава розправа над населенням села¹⁵.

Так розплатилися селяни за те, що того ранку, 27 квітня 1943 р., мирно займалися своїми хатніми справами. «Оживало село, – цитата з Володимира Манойленка, який описує бій у Кувечичах за участю Олени Білевич. – Заскрипіли колодязі, потягнулись з димарів димки. А незабаром донісся з боку Довжика і гуркіт автомашин. Попереду автоколони їхали два мотоциклісти, за ними – «опель», сім грузових машин з солдатами і пересувна радіостанція. Мотоциклісти їхали набагато попереду і тому їх пропустили на вулицю [виділено автором]. А потім почалася стрілянина. Фашисти вискакували з машин. Та партизани бачили перед собою

* 17 серпня 1943 р. М.М.Таранушенко підписав власноруч заповнений «Личный листок по учету кадров». У графі №24 про перебування на тимчасово окупованій німцями території в 1941-1942 рр. і місце роботи він написав: «Нахожусь с сентября 1941 г. по настоящее время. Черниговская область; в партизанских отрядах». Але в яких саме, не вказав. У графі №1 про військове звання і посаду, яку обіймає у даний час, зазначив: «Политрук, в настоящее время командир соединения партизанских отрядов «Таранушенко». (ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп. 5. – Спр. 209. – Арк. 34-35).

мету, а гітлерівці палили просто по селу». (С.198). У Володимира Манойленка бій завершився повною перемогою партизанів Таранущенка. А Білевич із своїми розвідниками захопила ворожі документи, серед яких – карта Межиріччя, на якій були позначені партизанські загони імені Коцюбинського, Щорса, Перемоги, Будьонного. Про трагедію, що сталася в Кувечичах наступного дня, в книзі Манойленка ні рядочка.

У розгромі німецького гарнізону в Ревуновому Крузі партизанський загін під командуванням Таранущенка участі не брав. Хоча протилежне розповідає В.П.Манойленко, створюючи картину того, як Олена Білевич на чолі групи розвідників знищила добре укріплену ворожу цитадель. Партизани загону імені Будьонного були лише підручними¹⁶. А це суперечить документу «История (отчет) казачьего партизанского отряда имени Буденного», складеному командиром загону Володимиром Саричевим*, комісаром Петром Лузаном і начштабу Ігнатієм Поповим 8 серпня 1943 року в Хойниках Гомельської області. Коротка цитата: «15.IV.43 г. батальон под руководством комбата тов. Леонтьева, комиссара тов. Лузан и начштаба тов. Попова Иг. разгромил немецкий гарнизон в Ревуновом Крузе Черниговской области, где находилось до 400 фашистов. При разгроме гарнизона убито 170 фашистов. Потери с нашей стороны: 1 человек убит (тов. Крыжановский) и 2 человека ранено (тов. Котилевский И. и тов. Давидович Мария)»¹⁷. Називається також кількість взятих трофеїв і знищена матеріально-продовольча частина німецького гарнізону.

Це була відчутна для окупантів військова операція з боку партизанів, радянських військовослужбовців до недавнього часу, яку не здатна була виконати жодна жінка, тим більше 18-річна дівчина, майже дитина.

У ході кувечичького бою люди Таранущенка, як розповідає В.П.Манойленко, захопили полонених. Після їх допиту стало відомо про підготовку великого наступу проти партизанів між Десною і Дніпром, наміченого німцями на перші числа травня 1943 року. Цей факт з деякими уточненнями підтверджується «Доповідною запискою інструктора оргінструкторського відділу ЦК КП(Б)У І.Миронова секретарю ЦК КП(Б)У Д.Коротченку про стан ряду українських партизанських загонів і Київського підпілля» від 22 травня 1943 року: «...по данным разведки отрядов, было известно о концентрации немцев на левом берегу Десны и на правом берегу Днепра, однако, никаких мер предосторожности для отрядов принято не было. Даже больше, отрядом т. Таранущенко задолго до наступления немцев был убит немецкий майор, у которого было обнаружено ряд документов и карта, в которых точно было нанесено расположение партизанских отрядов, их количественный состав, вооружение, а группы самообороны, села, подлежащие уничтожению, были обведены на карте красным карандашом. В документах этих, по их данным, они насчитали партизан около 3.000 чел. и около 10.000 чел. из населения, которые могут выступить против немцев. Эти данные почти что точны. Кроме этого, был захвачен переводчик, который на допросе сообщил о готовившемся наступлении немцев против партизан в этом районе. И даже после этого также никаких мер предпринято не было»¹⁸.

Відповідальність за такий стан речей І.Миронов поклав на визначений ним «Центр», очолюваний радянськими розвідниками П.Ф.Смирновим («Соколом») та його заступником К.С.Гнідашем («Кімом») ¹⁹. Однак Кім був представником військової розвідки, який мав завдання отримати подробиці про оборонний рубіж противника, названий німцями «Східний вал». І в цьому велику допомогу нада-

* В.Ф.Саричев – соратник М.М.Таранущенка з кінця лютого 1943 р. У ліс поблизу села Хропатога, спаленого карателями у травні 1943 р., де розмістилася група Таранущенка з 14 людей, місцевий житель Прохор Хропатий привів 13 оточенців на чолі із Саричевим, який став командиром відділення, а Таранущенко – командиром цього невеликого загону. У червні 1943 р., коли остаточно сформувалося партизанське з'єднання під командуванням Таранущенка, Саричев став командиром загону імені Будьонного (колишній 121-ий козацький батальйон, створений німцями, а в березні 1943 р. на чолі із П.П.Леонтьєвим перейшов на бік партизанів).

вали партизани. «Благодаря активным действиям войсковой разведки и партизанских отрядов, – читаємо в книзі А.И.Колпакіді та Д.П.Прохорова «Империя ГРУ: Очерки истории российской военной разведки» (М., 1999), – советскому командованию были предоставлены сведения о глубине оборонительных линий и рубежах обороны, структуре укреплений «Восточного вала». Так, действовавшая на территории Левобережной Украины разведгруппа майора К.С.Гнедаша вскрыла систему обороны немцев, количество и расположение войск, техники и складов в районах Киева, Чернигова, Коростеня и Житомира. Данные, полученные от разведгруппы К.С.Гнедаша, во многом способствовали успешному форсированию Днепра. Затем группа К.С.Гнедаша переместилась в Белоруссию и действовала в районах Слуцк, Осиповичи, Барановичи, Минск, Слоним, Белосток, а с подходом частей Красной Армии перебазировалась на запад в направлении Пинск, Брест, Варшава. Сведения, передаваемые разведгруппой К.С.Гнедаша в этот период, внесли достойный вклад в успешное завершение Белорусской наступательной операции. К сожалению, 19 июня 1944 г. у города Слоним К.С.Гнедаша и радистку К.Т.Давидюк окружил немецкий карательный отряд, и они подорвали себя гранатами. Посмертно К.С.Гнедашу было присвоено звание Героя Советского Союза».

Таким чином, К.С.Гнедаш не керував партизанським рухом у межиріччі Десни і Дніпра. І в тому, що партизани не були готові до зустрічей з окупантами, не його провина. Але це вже тема для іншої студії.

З доповідної І.Миронова дізнаємося, що доручення від Д.Коротченка він отримав 27 квітня 1943 року. У супроводі дванадцяти автоматників-розвідників із партизанського загону С.Ковпака, серед яких був радист із рацією, І.Миронов 1 травня 1943 року прибув у розташування партизанських загонів між Дніпром та устям Десни. Для цього їм довелося пройти 120 км. За семиденне перебування у названій зоні партійний інструктор встановив, що загін Тарануценка, який нараховував 700-750 людей, розташувався за 5 км на захід від села Ведильці Чернігівського району. За словами І.Миронова, цей загін підпорядковувався «Центру», як і загони під командуванням Ю.Збанацького, братів Науменків, П.Леонтьєва. Скупчення значних партизанських сил відбувалось на Дніпрі, Десні і Прип'яті – великих водних магістралях. Як зазначає І.Миронов, німці з цим не могли змиритись і 30 квітня 1943 року почали наступ з боку Чернігова в напрямку Дніпра до устя Десни. «Спочатку немці, – читаємо у доповідній, – напали на отряд *т. Тарануценка, котрий не прийняв боя і розсіявся* [виділено автором]. Продовжуючи наступлення, немці по пути сжигали села и поголовно уничтожали население. По данным разведки, в этом районе наступала сборная немецкая дивизия с применением танков, бронемашин, тяжелой артиллерии, минометов и бомбардировочной авиации. ...После того, как уже немцы начали наступление и как уже отряд *т. Тарануценка* был рассеян, тогда Гнедаш в моем присутствии дал распоряжение командиру отряда *т. Науменко*, на всякий случай разведать переправу через Днепр. Причем, никакими средствами переправы отряды не располагали»²⁰.

Отже, ми встановили, що 30 квітня 1943 року загін Тарануценка не вступив у бій з гітлерівцями, а розсіявся. На 1 травня 1943 року партизани із своїм командиром перебували за 5 км на захід від села Ведильці Чернігівського району*, де з квітня 1943 року розміщувався штаб партизанського загону на чолі із Тарануценком. Першого травня 1943 року розвідники йому доповіли, що по дорозі з Чернігова на Мньов пересуваються німецькі війська. Тарануценка зробив висновок, що противник має намір притиснути партизанів до Дніпра і знищити їх. Аби точно знати, чи є за Дніпром гітлерівські підрозділи, «треба негайно переправитись в Білорусію, приймати бій з такою силою нема рації. Потрібно вислизнути з-під удару»²¹.

* Третього травня 1943 р. німецькі карателі спалили у цьому селі 700 дворів (Див.: Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією (1941-1943 рр.). – Чернігів, 1947. – С.154.

Це завдання було покладено на Олену Білевич. Разом з нею пішли Валентин Борковський і Михайло Симоненко. Через Дніпро між Неданчичами і Мньовом вони переправились човном і висадились у Комарині, де відвідали підпільницю Марину. Вона розповіла, що «в Комаринському районі нема ні німців, ні поліцаїв. А ось за залізницею, вже в Старій Йолчі, в Брагині, Хойниках, Асаревичах гітлерівці є»²².

Що ж насправді відбувалось у цих населених пунктах Гомельської області (тоді Поліської області БРСР) на момент приходу сюди Олени Білевич з товаришами. Як писав начальник Центрального штабу партизанського руху при Ставці Верховного Головнокомандування П.К.Пономаренко, партизанське з'єднання Сумської області під командуванням С.А.Ковпака і С.В.Руднева близько двох місяців (квітень-травень 1943 р.) перебувало у районі села Аревичі Хойницького району Поліської області і тримало під контролем судноплавство на р. Прип'яті. Ковпаківці потопили 13 пароплавів, барж і катерів. З квітня до жовтня 1943 року українські партизани зривали німецькі плани перевезень на Десні, Дніпрі і Прип'яті²³.

На початку квітня 1943 року партизанське з'єднання О.Ф.Федорова підійшло до Прип'яті. 10 квітня 1943 р. Ковпак, Руднев і Федоров підписали наказ про спільний виступ для знищення ворожого гарнізону в Брагині чисельністю близько 400 солдатів та офіцерів. У ході даної акції між устям Прип'яті і Дніпра зосередилися три партизанські з'єднання С.Ковпака, О.Федорова і Я.Мельника.

Як відомо з доповідної І.Міронова, 22 травня 1943 року з'єднання Ковпака розташувалося у селі Мухойди Наровлянського району Гомельської області. Саме сюди інспектор із ЦК КП(б)У І.Міронов вивів загін ім. Чапаєва під командуванням Ф.Головача²⁴, який дислокувався на правому березі Дніпра за 3 км на схід від села Гдень Комаринського району. Десятки сіл району перебували під контролем Федора Васильовича Головача. 1 травня 1943 року, того дня, коли Білевич і Симоненко з Борковським прийшли в Комарин, партизани провели парад своїх сил, бесіди, мітинги як у містечку, так і в населених пунктах району. На площі Комарина зібралось понад 300 громадян. Мітинг відкрив командир партизанського загону Ф.В.Головач.

Таким чином, зовсім не зрозуміло, навіщо Олена Білевич, потрапивши в партизанське товариство, зробила наступне: «Борковського відправили назад до партизан, щоб доповів, що в цих місцях можна сміливо переправлятися через річку. А сама з Симоненком поспішила понад Дніпром в Брагинський район. Вони вже минули Берізки..., пройшли через Нову Йолчу, а скоро й підходили до залізниці, за якою була Стара Йолча»²⁵. Цей вчинок дівчини ніяк не в'яжеться з її вмінням логічно мислити та оцінювати ситуацію. А правду вона забрала із собою у домовину.

Як пише В.П.Манойленко, Михайло Симоненко просив Олену далі не йти, бо можна потрапити в пастку. Йому не хотілося переходити залізницю. Та дівчина наполягла на своєму. Читаємо: «І Михайло згодився йти. Переїзд минули без пригод і вийшли на шлях, що вів на Асаревичі. За якихось три кілометри від Йолчі, біля невеличкого хутора з-за будівель вискочили кілька гітлерівців з автоматами. Симоненко вихопив пістолет, та черга з ворожого «шмайсера» пронизала руку, в якій тримав зброю. Білевич встигла вистрілити в одного окупанта, потім в другого, а коли навела свій «ТТ» на третього, хтось ударив прикладом автомата по правиці, і Оленин пістолет полетів у пісок. А ще через кілька хвилин, побитих та закривавлених, їх фашисти повели в Асаревичі, де знаходилась комендатура»²⁶.

Під ранок непритомну, але живу, Олену Білевич німці кинули в невелику яму, викопану в *колосному* саду неподалік від жандармерії. За словами В.П.Манойленка, потім привели до ями Михайла Симоненка і вистрелили в нього. Так трагічно обірвалося життя двох молодих людей.

В.П.Манойленко переповів Тарануценка, котрому він повністю довіряв. Однак існує документ, який вже цитувався вище: окупанти спалили дівчину на вогнищі²⁷. Як бачимо, наявна суперечність між викладеним у документальній повісті про Олену Білевич і звітом Чернігівського обкому комсомолу чомусь не засмутила автора книги В.П.Манойленка.

Через два роки після загибелі чернігівських партизанів-розвідників, а саме 2 травня 1945 року, Олена Йосипівна Білевич разом з іншими партизанами України була відзначена орденом Вітчизняної війни I ступеня ²⁸.

Однак до 1959 року про героїчну загибель землячки чернігівці не знали. Хоча в місті мешкали її командир М.М.Таранущенко, командир розвідки загону І.А.Мишко, подруга Є.П.Зозуля, мати і брати Олени Білевич. Але вони чомусь мовчали.

За чверть століття після публікації статті В.Морозова про Олену Білевич сталося подія, яку В.П.Манойленко у своїй книзі чомусь обійшов увагою. У жовтні 1986 року під час проведення земляних робіт у саду школи [звертаємо увагу на слова В.П.Манойленка із його книги – дівчину закопали у колгоспному саду] села Асаревичі були знайдені останки двох людей. Про свою знахідку робітники повідомили керівництву школи. А далі, за версією дописувача до Брагинської районної газети М.Чапушкіна, відбулося таке: «...у старшої піонервожатої, керівника шкільної групи «Пошук» Людмили Яценко* відразу майнула думка – Олена Білевич і Мишко Симоненко. Дійсно, збігалося багато чого – той самий сад, неглибоко, сантиметрів на тридцять, заховані останки – поховали ж їх тоді, у 43-ому таємно. Але ж думки думками. Для того, щоб винести серйозний висновок, треба все встановити докладно. Людмила, дізнавшись, як і що їй треба робити, зв'язалася з Гомельським бюро судово-медичної експертизи з проханням допомогти. Їй пощастило натрапити на небайдужу людину – начальника лабораторії Анатолія Давидовича Золотарьова, який гаряче відгукнувся на незвичайне прохання піонервожатої. Зробивши ґрунтовну експертизу, всебічно дослідивши останки, порівнявши отримані результати з фотокартками тієї пори, які, на щастя, збереглися, Анатолій Давидович зробив конкретний висновок – це Олена Білевич і Михайло Симоненко» ²⁹.

Природно, виникло питання: яким чином старша піонервожата школи у білоруському селі Асаревичі знала імена юних чернігівських партизанів і звідки у неї опинилися фотокартки загиблих. На лист автора цієї публікації Єфименко Людмила Павлівна, яка нині мешкає у Гомелі, не відповіла.

А в Чернігівській школі №11, де є музей Олени Білевич, розповідають його відвідувачам про те, як видатний радянський антрополог М.М.Герасимов по черепу встановив обличчя юної партизанки. Тому, мовляв, жодного сумніву немає в тому, що знайдені останки належать Олені Білевич. Однак в 1986 році, коли виявилась в Асаревичах незвичайна знахідка, минуло шістнадцять років як М.М.Герасимов помер.

У листі адміністрації школи с. Асаревичі на ім'я автора міститься інформація про те, що «предварительно проводилась *судебно-медицинская экспертиза* в г. Гомеле по ул. Циолковского, которая дала положительный результат. В связи с давностью времени сменилось руководство и коллектив школы, поэтому документов экспертизы у нас не существует».

На запит начальник управління Державної служби медичних судових експертиз по Гомельській області Республіки Білорусь Д.П.Іваньков 21 листопада 2008 р. повідомив:

В Управлении по Гомельской области Государственной службы медицинских судебных экспертиз рассмотрено Ваше письмо.

Сообщаем Вам, что судебно-медицинские экспертизы в отношении Елены Белевич и Михаила Симоненко правоохранительными органами не назначались и, соответственно, не проводились.

В нашем учреждении есть данные о том, что в отношении каждого из вышеуказанных лиц проводились лишь:

* У листі адміністрації школи с. Асаревичі Брагинського р-ну від 30 жовтня 2008 р. на адресу автора цієї публікації називається інше прізвище старшої піонервожатої – Єфименко Людмила Павлівна.

- антропометрические измерения черепа;
- фотосовмещение черепа с прижизненной фотографией.

По результатам проведенных измерений и фотосовмещений было определено, кому из вышеупомянутых лиц принадлежал череп и соответствующие другие кости скелета каждых из представленных костных останков.

Результаты данных исследований в виде судебно-медицинских экспертиз не оформлялись, так как, как указывалось выше, проведение судебно-медицинских экспертиз правоохранительными органами не назначалось.

Проведение ДНК в нашем Управлении начато в 2006 году. Какими-либо данными о том, выполнялись ли исследования ДНК матери и братьев Елены Белевич, мы не располагаем.

С уважением,

Начальник Управления Д.П.Иваньков

Засновник методу відновлення обличчя по черепу видатний антрополог М.М.Герасимов писав: «*Портретной реконструкцией я называю такую, по которой возможно опознание – идентификация определенного лица по маске, воспроизведенной на его черепе. Маска ни в какой степени не является собственно портретом некогда жившего человека, это всего-навсего максимальное приближение к внешнему его виду*»³⁰.

І сьогодні працює створена М.М.Герасимовим лабораторія антропологічної реконструкції в Інституті етнології та антропології Російської Академії наук. Нею керує Т.С.Балуєва – кандидат історичних наук, відомий вчений і учениця М.М.Герасимова. За її словами, череп – це занадто тонка, індивідуальна структура. Тому грамотну якісну реконструкцію може зробити лише досвідчена людина, яка має уявлення про товщину м'яких тканин на різних ділянках обличчя, яка володіє знаннями про анатомічні особливості рельєфу черепа і добре відрізняє антропологічні типи.

Отже, хоча метод М.М.Герасимова 70 років використовується в роботі криміналістів, можливі неточності у визначенні людини, чиї останки були знайдені майже через сорок п'ять років після загибелі. До того ж так і не знайдено відповідь на питання, ким було доручено старшій піонервожатій віднести фото загиблих партизанів до Гомельського бюро судово-медичної експертизи і чому організатори цього заходу не звернулися до правоохоронних органів з проханням провести повноцінну судово-медичну експертизу.

Після одержаного від начальника лабораторії А.Д. Золотарьова висновку керівництво школи в Асаревичах надіслало листа родині Олени Білевич у Чернігів, в якому пошкодило про знахідку останків дівчини. Рідні загиблої партизанки були запрошені на перепоховання, яке відбулося 9 травня 1987 року в с. Асаревичі Брагинського району Гомельської області. Судячи з ксерокопій фотографій, отриманих автором від військового комісара Брагинського районного військового комісаріату підполковника О.Г.Вараксина, у церемонії перепоховання взяла участь широка місцева громадськість і бригада Героя Соціалістичної Праці Г.Ганкевич з Чернігівського м'ясокомбінату, яка виробляла продукцію за Олену Білевич, виконуючи партійне гасло «працювати за себе і за того хлопця». Воно з'явилося 1975 р., коли країна святкувала 30-річчя Великої Перемоги.

Дивовижним чином чернігівська преса не проінформувала своїх читачів про цю подію. Лише із статей про Г.Ганкевич та її бригаду стало відомо, що сталося в Асаревичах 9 травня 1987 року. Оскільки тоді були живі мати і брати Олени Білевич, то не зрозуміло, чому прах дівчини вони не перевезли до Чернігова. Чому не поцікавилися в інших партизанів, окрім Тарануценка, що ж сталося з їхньою рідною людиною. Родичів Михайла Симоненка на церемонії перепоховання не було. Жодних документальних свідчень про хлопця так і не знайдено. Була інформація, що він прибув у загін Тарануценка від білоруських партизанів. Проте на адресу автора надійшла наступна архівна довідка:

*Государственное учреждение
«Национальный архив
Республики Беларусь»
г. Минск
11.07.2008 №09-07/23*

Сообщаем, что при изучении документов Белорусского штаба партизанского движения об участии БЕЛЕВИЧ Елены Иосифовны, 1924 года рождения, СИМО-НЕНКО Михаила в партизанском движении и подпольной деятельности на территории Белоруссии в годы Великой Отечественной войны, их гибели и месте захоронения не обнаружено.

Одновременно сообщаем, что партизанский отряд им. М.Коцюбинского на учете Белорусского штаба партизанского движения не состоял и документов вышеуказанного отряда на хранении в архиве не имеется. Рекомендуем обратиться в Центральный государственный архив общественных объединений Украины (01011, г. Киев, ул. Кутузова, д. 8).

По вопросу подтверждения факта эксгумации и перезахоронения останков Белевич Е.И. и Симоненко М. рекомендуем обратиться в Брагинский районный военный комиссариат Гомельской области.

*Директор архива В.Д.Селеменев
Зав. отделом Т.Г.Воронова*

За рекомендацією мінських архівістів було надіслано запит до ЦДАГО України стосовно О.Й.Білевич. Окрім Указу Президії Верховної Ради СРСР від 2 травня 1945 р. «О награждении орденами и медалями партизан Украинской ССР», серед яких й Олена Білевич, відзначена орденом Вітчизняної війни I ступеня, більше ніяких документів про неї в архіві не виявлено ³¹.

Трагедія, яка сталася 2 травня 1943 року в Асаревичах, не могла залишитися поза увагою державної надзвичайної комісії з розслідування фашистських злочинів на території Брагинського району. Запит було надіслано до архівної установи Гомеля. Відповідь була такою:

*Учреждение
«Государственный архив
Гомельской области»
г. Гомель
07.10.2009 №06-06/С-67*

На Ваш запрос сообщаем, что деревня Асаревичи Брагинского района до 1954 г. входила в состав Полесской области.

Документы Полесской государственной чрезвычайной комиссии находятся на хранении в учреждении «Зональный государственный архив в г. Мозыре» (ул. Октябрьская, 2, 247760, г. Мозырь), куда и рекомендуем Вам обратиться.

Директор архива П.М.Черный

Документ з установи «Зональний державний архів у м. Мозирі» Гомельської області Республіки Білорусь наводимо також повністю мовою оригіналу:

*Учреждение «Зональный
государственный архив
в г. Мозыре
29.10.2009 №4-13/С-88*

Архивная справка

Сообщаем, что в документах архивного фонда Полесской областной комиссии содействия в работе чрезвычайной комиссии по расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и учету причиненного ими ущерба по Полесской области, в актах расследования злодеяний против советских граждан при оккупации Брагинского, Комаринского районов за 1944 г., в поименных списках расстрелянных, повешенных, замученных советских граждан сведений о БЕЛЕВИЧ Елене и СИМОНЕНКО Михаиле не обнаружено.

Примечание: в тех же документах сведений о немецкой комендатуре и жандармерии в д. Асаревичи не обнаружено.

*Директор В.С.Вахрушева
Зав. отделом Е.В.Домашкевич*

А в книзі В.П.Манойленка «Олена Білевич» на сторінці 212 читаємо, що побитих та закривавлених дівчину і хлопця «*фашисти повели в Асаревичі, де знаходилась комендатура*». Ввечері партизанів відвели «*в комору, що стояла біля жандармерії в колгоспному саду*». Вранці біля жандармерії окупанти їх знищили.

Допитливий читач, ймовірно, звернув увагу на безглуздя, яке міститься у публікаціях про юну партизанку. Так, Білевич у супроводі двох юнаків приходить до зв'язкової у Комарині, від якої дізнається про відсутність тут німців. До того ж партизани Головача провели парад своїх сил, бесіди, мітинги як у містечку, так і в населених пунктах району. Однак Білевич чомусь відправляє одного з хлопців до загону, а з іншим іде на станцію Іолча, де укріплений німецький гарнізон із залізничною комендатурою і жандармерією. Тут Олену та її супутника Михайла Симоненка схопили німці, але дивним чином не повели їх до комендатури або жандармерії на станції Іолча, а потягнули до Асаревичів, де не було ні комендатури, ні жандармерії. Тут обох партизанів і було закатовано. Трупні німці закинули в яму глибиною тридцять сантиметрів³². По суті, вони були на поверхні. Сталася надзвичайна подія для маленького села, але в 1944 р., коли працювала державна комісія з розслідування німецько-фашистських злодіянь, про неї не розповіли. А коли 1986 року будівельники знайшли останки двох людей у шкільному саду, старша піонервожата школи не лише відразу назвала прізвища тих, кому належали знайдені кістки, а й віднесла на експертизу їхні прижиттєві фотокартки, невідомо звідки взяті.

От і виникають закономірні запитання: де, коли, ким і за яку провину була вбита вісімнадцятирічна партизанка Олена Йосипівна Білевич. І навіть було писати стільки нісенітниць про мужню дівчину. Однак відповідь на нього ніколи вже не знайти.

А далі почалася спокута чіхось гріхів. Спочатку з'явилась наступна публікація: «*За поданням командування партизанського з'єднання М.Тарануценка в 1945 році Президія Верховної Ради СРСР нагородила Олену Білевич посмертно орденом Великої Вітчизняної війни 1-го ступеня. Не лишився осторонь від посмертної подяки своїй вихованці (правда, запізно) і Чернігівський обком ЛКСМУ, керівництво якого зрозуміло, що звитяги Олени Білевич і обставини її трагічної загибелі ставлять комсомолу школи №10 в один ряд з такими Героями Радянського Союзу, як Зоя Космодем'янська, Олег Кошовий, Яків Батюк, і звернувся у 1966 році до Президії Верховної Ради з проханням присвоїти їй таке ж високе звання. На жаль, подання обкому комсомолу було написано не аргументовано, отож було повернуто до Чернігова для додаткового дослідження підпільної діяльності О.Білевич та керованої нею групи юних патріотів, та керівники цієї установи ухилились від свого обов'язку, і справу було закрито»³³.*

Проте архівний документ свідчить про зворотне. Наводимо його повністю:

Повідомляємо, що відомостей про клопотання Чернігівського обкому ЛКСМУ перед Президією Верховної Ради СРСР про присвоєння посмертно звання Героя Радянського Союзу Білевич Олені Йосипівні, партизанці з'єднання імені М.Коцюбинського, та відповіді на клопотання у протоколах бюро обкому ЛКСМУ за 1966 рік не виявлено.

Директор Р.Б.Воробей

Останній акт незрозумілого ставлення до О.Й.Білевич розігрався у 1997 році, коли родичі загиблої дівчини отримали з рук Сажі Умалатової указ про присвоєння Олені звання Героя Радянського Союзу і Золотої зірки Героя*. Документ передано до музею міліції в Чернігові, в органах якої служив один з братів Олени Білевич. Для того, щоб читач зрозумів таке ставлення автора до нагороди, важливо розповісти про Сажі Умалатову.

Вона народилася 3 серпня 1953 р. у Казахстані, куди вислали всіх чеченців у 1944 р. Електрозварниця за фахом. Живе у Москві. Вона – голова не існуючої Верховної Ради СРСР, нагороджує своїх прихильників орденами вже не існуючої держави. Нині Умалатова – лідер «Партії миру та єдності», яка об'єднує прихильників відновлення СРСР. Сажі настільки захопилась цією ідеєю, що заснувала і почала видавати ордени і медалі із символікою колишнього Союзу. Вона робила це як голова незареєстрованої в міністерстві юстиції Росії організації «Постійна президія З'їзду народних депутатів СРСР». Цю посаду реально Умалатова обіймала свого часу упродовж півтора року. Однак указом Бориса Єльцина з'їзд було розпущено³⁴. Міністерство юстиції направило представлення в Генеральну прокуратуру РФ з *«целью принятия мер прокурорского реагирования, а Умалатову предупредили о недопустимости подобных действий»*. Як заявили газеті «Труд» у мін'юсті, у разі невідкорення закону на Сажі чекає покарання відразу за двома статтями КПК РФ, які передбачають різні санкції – від штрафів до короткочасного позбавлення волі³⁵. Про це писали й інші російські газети³⁶.

У січні 2008 року в російському місті Пскові ховали 85-річного Героя Радянського Союзу Михайла Петровича Мініна, воїна, який одним з перших встановив прапор Перемоги над рейхстагом навесні 1945 року. Однак, як з'ясувалось, за цей подвиг його було нагороджено лише орденом Бойового Червоного Прапора. Від секретаря Псковської обласної ради ветеранів війни і праці Миколи Горбачова місцеві журналісти дізнались про таке: *«... несколько лет назад указом небыизвестной Сажи Умалатовой, председателя незарегистрированной (!) организации «Постоянный президиум съезда народных депутатов СССР», Михаил Минин был удостоен звания Героя Советского Союза. Кстати, 6 лет назад Министерство юстиции уже выносило предупреждение г-же Умалатовой «в связи с неправомерной выдачей учрежденных ею орденов и медалей с символикой бывшего СССР». В КоАП РФ предусмотрена ответственность за «учреждение и изготовление знаков, имеющих внешнее сходство с государственными наградами Российской Федерации, РСФСР и СССР». Приходится лишь сожалеть, что официальные власти не нашли возможным должным образом оценить подвиг героя, оставив его имя на откуп самозванцам»*³⁷.

За даними Олександра Малінкіна, кандидата філософських наук, старшого наукового співробітника Інституту соціології РАН, з 1994 р. по кінець 1999 р. С.Умалатова нагороджувала російських громадян орденами і медалями СРСР, які збереглися на монетних дворах і були викуплені «Постійною президією З'їзду

* О.Малінкін не знає, що С.Умалатова розповсюдила свою діяльність і на Україну.

народних депутатів СРСР», присвоювала громадянам РФ* вищі ступені відзнак СРСР – звання Герой Радянського Союзу і Герой Соціалістичної Праці³⁸.

Ордени і почесні звання від Сажі Умалатової не соромилися носити навіть дуже відомі люди. Лише коли 2002 року вступив у силу Кодекс РФ про адміністративні порушення, С.Умалатова припинила розповсюдження відзнак СРСР, яке тривало десять років³⁹.

Отже, приймаючи нагороду з рук Сажі Умалатової, а згодом встановлюючи пам'ятну дошку на фасаді старого будинку школи №11 про те, що тут навчалася Герой Радянського Союзу О.Й.Білевич, ні найближчі родичі трагічно загиблої дівчини, ні керівництво школи і не здогадувалися, що цим самим дискредитували її. Радянська країна, в якій народилася і виховувалася майбутня партизанка-розвідниця, відзначила її подвиг високою урядовою нагородою – орденом Вітчизняної війни I ступеня. А це означає, що саме ця відзнака повинна б бути вказана на меморіальній дошці, присвяченій пам'яті Олени Білевич. Усі, хто зайде на сайт <http://www.pomniti-nas.ru>, мають можливість прочитати такі слова (мова оригіналу): «...на меморіальній дошці ошибочно названа Героем Советского Союза. В действительности Е.И.Билевич посмертно награждена орденом Отечественной войны I степени (Указ ПВС СССР от 2 мая 1945 г.)».

У цих словах про нагороду правда і нічого, крім правди, яку нікому не дано скривдити, аби підігнати під свої егоїстичні інтереси. Адже Олена Білевич давно увійшла у безсмертя.

1. Чернігівщина: енцикл. довідн. – К., 1990. – С.64.
2. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): сб. док. и мат. – К., 1978. – С. 209.
3. Морозов В. Чернігівська Зоя //Десн. правда. – 1959. – 3 квіт.; Котов В. Подвиг Олени // Рад. Україна (Київ). – 1959. – 15 квіт.; Соколов І. Проліски //Десн. правда. – 1965. – 16 трав.; Острицький О. Коля, Вася і Володя //Шляхом комунізму (Чернігів). – 1966. – 22 верес.; Соколовский А. Баллада о Леле //Комс. знамя (Київ). – 1967. – 13 июля; Азарова Л. Їй назавжди дев'ятнадцять //Комс. гарт (Чернігів). – 1968. – 22 жовт.; Павлюк Ю. Травневий грім //Комс. гарт. – 1969. – №35-40; Баскіна Т. Вінок Олені Білевич //Десн. правда (Чернігів). – 1982. – 14 трав.; Корнюшенко Т. Увійшла в безсмертя //Десн. правда. – 1983. – 11 трав.; Корнюшенко Т. Шагнущая в бессмертие //Сов. патриот (Москва). – 1984. – 4 апр.; Куцко М. Чернігівська Зоя //Комс. гарт. – 1987. – 12 верес.; Кузнецов Г. Подвиг комсорга //Комс. гарт. – 1989. – 4 берез.; Кузнецов Г. Хто він – Віктор Філіпчук? //Десн. правда. – 1993. – 4 трав.; Кузнецов Г. Зірка першої величини //Чернігів. відом. – 1994. – 28 жовт.; Максименко К. Дівчина з легенди //Гарт (Чернігів). – 1994. – 28 жовт. – С.4; Кузнецов Г. Сильные духом //Серп і молот (Чернігів). – 2004. – 3 листоп.; Кузнецов Г. Герой Советского Союза Елена Белевич //Серп і молот. – 2008. – 14 трав.
4. Там само.
5. Там само.
6. Кузнецов Г. Хто він – Віктор Філіпчук? //Десн. правда. – 1993. – 4 квіт.
7. Морозов В. Чернігівська Зоя //Десн. правда. – 1959. – 3 квіт.
8. Манойленко В.П. Олена Білевич: докум. повість. – Чернігів, 1991. – С.42.
9. Там само.
10. Там само, с.43.
11. Кузнецов Г. Подвиг комсорга //Комс. гарт. – 1989. – 4 берез.
12. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): сб. док. и мат. – К., 1978. – С. 198-199.
13. ДАЧО. – Ф.П – 470.
14. Морозов В. Чернігівська Зоя //Десн. правда. – 1959. – 3 квіт.
15. Сообщения Советского Информбюро. – М., 1944. – Т. 5. – С. 236.
16. Манойленко В.П. Олена Білевич: докум. повість. – Чернігів, 1991. – С.184-189.
17. Андрущенко В., Голянов В. Мятажный батальон: повесть. – Краснодар, 1978. – С. 236.
18. «... Создают невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны 1941-1944: малоизученные стр. истории: док. и мат. – К., 2006. – С. 298.
19. Там само.
20. Там само, с. 295-296, 298.
21. Манойленко В.П. Олена Білевич: докум. повість. – Чернігів, 1991. – С.210.
22. Там само, с.210-211.

* Про цей факт керівництво школи в с. Асаревичі Брагинського р-ну Гомельської області дізналося у 2008 р.

23. Пономаренко П.К. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских захватчиков 1941-1944. – М., 1986. – С. 307.
24. «... Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны 1941-1944: малоизученные стр. истории: док. и мат. – К., 2006. – С. 296.
25. Манойленко В.П. Олена Білевич: докум. повість. – Чернігів, 1991. – С.211.
26. Там само, с.212.
27. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): сб. док. и мат. – К., 1978. – С. 209.
28. ЦДАГО. – Ф.62. – Оп. 1. – Спр. 807. – Арк. 4,5,14.
29. Чапушкін М. Герої застаюцца маладымі //Маяк Палесся (Брагин Гомельської обл.). – 1987. – 14 мая.
30. Герасимов М.М. Основы восстановления лица по черепу. – М., 1949. – С. 5.
31. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 1434. – Арк. 153,154,159.
32. Чапушкін М. Герої застаюцца маладымі //Маяк Палесся (Брагин Гомельської обл.). – 1987. – 14 мая.
33. Кузнецов Г.О. Зірка першої величини //Чернігів. відом. – 1994. – 28 жовт.
34. Серова М. Награды государства, которого уже нет //Труд (Москва). – 2002. – 25 апр.
35. Там само.
36. Николаев В. Министерство юстиции предупредило Сажу Умалатову //Коммерсантъ (Москва). – 2002. – 18 апр.; Малинкин А. Подпольный обком награждает... //Политический журнал. – 2008. – 8 июня.
37. Некрасов С. Реквием по звезде //АиФ Псков. – 2008. – 16 янв. Адрес статьи: http://pskov.aif.ru/issues/1419/11_01?print
38. Малинкин А. Подпольный обком награждает... //Политический журнал. – 2008. – 8 июня.
39. Куликов А. Липовые генералы: Награды и звания выдают структуры, не имеющие на это никаких правовых оснований //Российская газета (Федеральный выпуск). – 2008. – 27 мая.

Автор статьи впервые обращает внимание на тайну гибели известной на Черниговщине партизанки Е.И. Белевич (1924-1943). Для написания статьи использованы документы архивных учреждений Киева, Минска, Гомеля, Мозыря, опубликованные литературные источники. По мнению автора, произошла дискредитация имени Е.И. Белевич после присвоения ей звания Героя Советского Союза Сажы Умалатовой – председателем несуществующего Верховного Совета СССР и лидером «Партии мира и единства» в России.

The author of the article for the first time pays attention to the mystery of death of the famous in Chernihiv region partisan E.I. Belevich (1924-1943). For the article the documents of archive institutions of Kyiv, Gomel and Mozyr, published literary sources were used. The author of the article thinks that discredit of the name of E.I. Belevich took place. It happened after awarding her the rank of the Hero of the Soviet Union by Sazhi Umalstova – the head of non-existent Supreme Soviet of the USSA and by the leader of «the Party of Peace and unity» in Russia.

Віра Новодід

МИ НАЗИВАЄМО СЕБЕ КІМОВЦЯМИ (Спомини про пережите під час війни)

Автор спогадів – Віра Тимофіївна Новодід. Народилася 1931 року в с. Сорокошичі на Остерщині в селянській родині. Вона одна з багатьох тисяч українських дітей, на долю яких випали два роки німецько-фашистської окупації. Її дядько Павло Тимофійович Тимошенко, рідний брат матері Оксани Тимофіївни, до війни очолював сільську парторганізацію, а коли сталася фашистська навала, взяв на себе керівництво сорокошицькою підпільною групою. Йому допомагали дружина Олександра Тимофіївна і найближчі родичі – сестра та її чоловік Тимофій Степанович Новодід. Саме з групою Павла Тимошенка у травні 1942 року встановив зв'язок майор Кузьма Савелійович Гнідаш («Кім») – представник радянської військової розвідки (ГРУ), яка мала завдання встановити глибину німецьких оборонних ліній і рубежі оборони, структуру укріплень «Східний вал». За допомогою місцевих партизанів і підпільників, зокрема і Чернігова, розвідувальна група Кіма розкрила систему оборони німців, кількість і розташування військ, техніки і складів у районах Києва, Чернігова, Коростеня і Житомира. Отримана від розвідників групи Кіма інформація багато в чому сприяла успішному форсуванню Дніпра. Після визволення Чернігівщини група К.С.Гнідаша перемістилася в Білорусію. Там розвідники внесли гідний вклад в успішне завершення Білоруської наступальної операції. 19 червня 1944 р. біля міста Слоніма Кузьму Гнідаша і радистку Клару Давидюк оточив німецький каральний загін, і вони підірвали себе гранатами. Посмертно К.С.Гнідашу було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Розвідник, який став легендою, не дожив до свого тридцятиліття. Як з'ясувалося, є люди, які й досі зберігають про нього теплі спогади, підписані і видані ним посвідчення для пред'явлення частинам Червоної Армії. Серед них – Віра Тимофіївна Новодід, випускниця Чернігівського вчительського і Ніжинського педагогічного інститутів, вчителька української мови і літератури (працювала у школі №23) вищої категорії з 50-річним стажем, а нині – секретар ради колишніх партизанів і підпільників міста Чернігова. Її батьки як могли і чим могли допомагали розвідникам, часто-густо ризикуючи життям власних дітей – старшої Віри і молодшої Марійки. Чіпка дитяча пам'ять Віри Тимофіївни зберегла деякі подробиці їхнього життя тих далеких і жахливих років. Без перебільшення, вони являють певний інтерес для дослідників історії нашого краю періоду тимчасової німецько-фашистської окупації. Збережено мову автора.

Наше село Сорокошичі загубилося далеко від райцентру Остер (45 км). З одного боку протікав могутній Дніпро, щедрий на пльоса, річечки, озера, трави, луги; з півночі село огорталося болотом у кілька кілометрів, за легендою – то було море, прокляте за те, що проковтнуло красиву молоду графиню. А зі сходу – поле, котре закінчувалося лісом, отим партизанським спасінням. Він багатий був на гриби, масляки, ягоди, ожину. До війни ми дуже часто ходили до лісу по ягоди і все через оте довге болото, бо то була через нього стежка напругу аж до Валка, з його могутніми сторічними дубами та соснами. Почалася Велика Вітчизняна війна. Яка ж вона страшна, її уособлювали фашисти, які в'їхали в наше село на своїй могутній техніці: вантажівки, танки, мотоцикли, бронемашини, навіть кухню свою

* Народився 17 листопада 1914 р. у с. Салогубівка Талалаївського р-ну Чернігівської області.

ввезли на спецмашині жаб'ячого кольору. А наші тікали пішки, та хіба що на полуторках; солдатів наших, 4-х чоловік, мати годувала разом з нами, в них кухні не було, їх приставили до нас на постій. В обмоточках, в ботиночках, у хебешних формах, які вони були нещасні!

А от німецькі солдати були вдягнуті добротню, в бушлатах з накладними кишеньками, з вгодованими пиками. Вони вкотилися в наше село хазяїнами. Почали зрубувати дерева, яблуньки та взагалі сади – святість для нас, ми рослили їх роками, а фашисти на наших очах за п'ять хвилин знищували наш труд і ставили свої машини та танки, кухні. Ми ховалися від них і тільки в щілинки спостерігали цю бешкеть. Обсівши, вони пішли по хлівах, витягували за одну ногу кабанчиків, регочучи, смалили тут же в дворі і пирували, а ми гірко плакали за нашим трудом: ми ж носили торбами зілля, скряжки і чекали своєї ковбаси. А далі, наївшись і понапивавшись, пішли шукати розваг на нашій горі: вони витягували дівчат, що заховалися, і нівечили їх привселюдно. У нашої сусідки тітки Солохи вивели корову і в дворі зарізали. І як не голосила, як не просила, ні, її відштовхнули, аж потич пішла, сусіди ледь одхаяли, прямо вмирала тітка, бо нічим годувати було трьох дітей, свекруху і чоловікову сестру-каліку.

А далі пішли поголовно ловить дівчат, і вже не було спасіння ніде, крім лісу та болота, але ж 41-й рік, кругом все і всі оціненіли. Фронт пройшов, встановили в селі свою владу, німецьку владу з нашими помічниками-поліцейцями. Утворили комендатуру в центрі села з наших і німців. Люд притих, зашився кожен в свої нори-хати, ніхто ні до кого не говорить, бо боялися, що можуть зацідозрити і здать в комендатуру, одне другого боялись, бо не знали, хто чим задише. Про це горе могли говорити мої батьки з сім'єю Бойправа Павла, Яся Сергія, Трохимця Ігната, Дубинського Павла, але ж всі ці люди жили в різних кінцях села, а село наше налічувало 2500 дворів. Ото нишком якось зустрічалися і сповіщали один одного про розвиток подій і в селі, і далі. Фашисти попередили: за поміч військовим – смерть, за непокору їх владі – смерть. Отож, коли з'явилися до нас вночі кімовці, які були закинуті з парашутами в міжріччя Десни і Дніпра, то сім'я наша прийняла їх однозначно.

Одної ночі прокидаюся від тихої розмови чужих людей, в хаті горить світло, вікна завішені ряднами, батька в хаті немає, він чатує надворі, маскує світло, оберігаючи від раптовості. А мати затопила піч, гріє воду, варить їжу, хлопасться в ночвах: шось пере. Молоді здорові хлопці, вдягнуті в темно-сині костюми, при зброї. Хлопці обмиваються, їдять добре, бо голодні: просушившись, швиденько на задвіркові двері вийшли, там батько повів їх надійною стежкою на болотяну стежку. Це були Кім, Турков, Миша Черепанцев, Павло Дужий.

З цієї ночі наше життя перевернулося: були всі насторожені, спала прозоро вся сім'я. Батьки заготовляли продукти, щоб було чим годувати хлопців, коли прийдуть. А вони приходили завжди вночі, голодні, забризкані грязюкою, стомлені, і частенько, падаючи з ніг, засинали, поки мати готувала їжу, гріла воду, а батько чатував надворі, чи ніде ніхто не слідкує за хатою.

Так тяглося довго, місяців 10 маскувалися, приходили тільки вночі. Опріч побутової допомоги, батьки ще мали завдання розширювати коло надійних людей, особливо таких, які мали б зв'язки чи вхід до німців.

А одного разу серед білого дня кімовці налетіли на поліцейський стан Сорокошич, розбили вщент їх грізне кубло, котре наводило жах на людей (то заберуть свиню чи корову, а то вночі вриваються в хату і витягують дівчину-дочку господаря для розваг, то забивають до смерті діда чи бабу). З цього часу поліція притихли, а Турков, Черепанцев, Дужий та інколи і Марія Бокарьова, яка зразу стала хрещеною матір'ю моєї меншої сестри Марії, почали з'являтися серед дня, і мати завжди готувала їжу, прала, гріла воду для миття, сушила одіж. Батько з дому пішов у розпорядження групи. Була поранена Марія Хом'як, яка була вже в групі Кіма, і Кописов, лікар, забинтувавши рану, наказав відвезти в глибинку хвору для затягування рани. Її привезли до нас і помістили на горище хати. Вся турбота, нагляд за пораненою (подать їжу, знести відро з бинтами і т.д.) були покладені на

нас з сестрою Марією. Жила Хом'як в нас півтора чи два тижні. Поліцаї, хоч і не нападали самі на нашу сім'ю, однак не минали можливості роздавити нас, адже це пристанище хлопців Кіма.

Почалося за нашою хатою спостереження, ми не стали ночувати вдома. Мати йшла на ніч на хутір Гори ще завидна, ми з сестрою виходили, коли потемніло, і не раз бачили чоловіка, який тинявся попід забором, він висліджував дані для поліцаїв. А ми, не чуючи під собою ніг, бігли через городи до людей на ніч. Це було дуже боязко: і людей, і в темніть бігти по леваді на другий хутір Гори. Одного разу, повертаючись з ночівлі від людей, мати з малою Марією побачила коло двору німців з людиною в масці. Не доходячи до двору, мати повернула в чужий город по стежці, через жито, вскочила в двір Киченка Гордія і в сні, Марію штовхнула до дітей в дворі, а сама по драбині – і на горище. Мала Марія, вже будучи натренована тікати, полізла за мамою. Створився шум, і господиня, баба Ївга, вийшовши з хати, помітила карапкання малої на хату, все зрозуміла, тим паче, що у дворі, по тій же стежині з жита, появилися ті ж німці з людиною в масці.

– Де вона, жінка з дівчам?

– Побігла на центральну вулицю, – відповіла баба Ївга (перший раз побула мати з малою Марією в зубах смерті).

Ця група чужаків побігла на центральну вулицю і схопила випадково жінку, що йшла з дівчинкою.

Німці виїхали в Остер, в селі лишилися поліцаї, і через кілька днів в нашій хаті зібралися партизани Юрія Збанацького і люди Кіма. Вони за обідом вирішували свої справи. А тим часом у перебойці (спальня з полицю і ліжком) кидалася з кутка в кутку висока худорлява жінка в зеленувато-голубій кофтині. Згодом говорили, що то вона мала намір отруїти Кіма. І зараз переді мною її стривожене обличчя, якась відчуженість від навколишнього, на мене вона не зважала. До столу чомусь незнайомка не сідала.

Наша хата була надійним притулком і для потерпілих. Як він виявився в нас в мокрій шинелі і з автоматом, не знаю, а тільки вранці нам з сестрою наказала мати чергувати на вулиці, прослуховувати, чи не з'явилися в селі німці (про їх появу вість поширювалась швидко), чи не йде до нас хтось небажаний. Марія повинна бігти до хати, і мати повинна замикатися в хаті. Пройшло два тижні, щоночі мати виводила партизана надвір подихати і розім'ятися хворому. (Думалося тоді, що цих прогулянок по двору ніхто не бачив – помилялися. Сусід Новодід Микола Остапович слідкував і бачив, але не сказав навіть дружині; добра йому, слави і раю на небі і на землі, то наші справжні патріоти, прості селяни, які не вміли продавати, не вміли пускати на смерть сім'ю таких же трудяг, як і вони).

Одного дня до хати зайшов уже інший сусід, якого привабив запах самогонки. Брага грала добре, і він рвонув у перебойку (спальню), де лежав партизан і стояла бражка в діжці. На порозі сусід вкляк: створилася жахлива ситуація – мати, сусід і ... наставлений автомат прямо в груди сусіда. Передаю дослівно діалог: «Платон, побачив?» – мати йому. Платон: «Побачив!» Мати йому: «Мовчи ж, бо в тебе теж діти, поняв?» «Поняв!» – відповів дядько Платон і, не подивившись на брагу, побіг з хати. Ми погано чергували, бо не випередили його попередити матір замкнутися. Та й ніхто не думав, що він прибіжить дивитися бражку в перебойку.

Сусід пішов, а ми ледь дочекалися присмерку і повели партизана на болотяну стежку, напряму до лісу. Довівши до стежки, ми всі повернулися, та й не додому, а знову на хутір Гори, бо боялися, що сусід ненадійний і приведе поліцаїв вночі.

За нами почалися гоніння, ми вже давно не ночували дома. Цей хутір Гори тягнеться полозою аж до болота і з обох боків оточений оболонням і городами, і ми мали надію, що з кожної хати, де ми ночували, зможемо скотитися у верболізі і, ховаючись, тікати до великого болота.

Прийшов зв'язковий і передав, що в нашій хаті будуть зустрічатися партизани, потрібно було приготувати їжу і, звісно, відчинити хату. Тієї ночі ми ночували на лузі. Сусідський хлопець, брат партизана Дубинського Василя Левковича, зу-

стрівся нам на лузі підводою і сказав, що в селі німців немає. Ми всі вмостилися на підводі з своєю постількою (парашути служили нам за постіль, бо все майно, і хатне, і закопане, поліцаї пограбували) і безпечно їдемо додому підводою під двір. Мати стрімко побігла до хати готувати їжу, а ми з сестрою розвантажуюмо свої нічні пожитки. Раптом сусідська дівчина Надія Киченок Косиянова, проходячи (не зупинилась !!!) побіля мене, тихо сказала на ходу: «Німці в селі!!!» Це для нас бомба. Марія стрімко до матері з вістю такою. І мати, замість рятуватися з дітьми, послала мене до партизана Збанацького, Василя Дубинського. Я кулею по завданню, а мати запрягала назад коня. Прибігаю до Василя, а він спить на рундучку в обнімку з карабіном, головою до сіней. Кричу йому, він схоплюється, ми біжимо на вулицю, а там летить підвода, править нею моя мати, сестра вхопилася за драбки, ледь не вилітає. На ходу Вася підсаджує мене на воза і біжить за нами. Вискочили на перехрестя, і нам назустріч виїжджають зліва німецькі вершники. Мати ще дужче вдарила по конях і звернула направо так круто, що ми ледь не випали з воза, а через кілька метрів – поворот наліво за будинок. Як тільки мати зіскочила з підводи, коні стали. Мати забігла в один ближній двір, а нас штовхнула в протилежний. Матері господиня хати Уляна Федорова винесла просо товкти в ступі, а нас швиденько сусідка Марія забрала в хату. Сестру сховала на піч, а мені дала тремтячими руками тертушку терти дереви. Всім було страшно, бо Василь, коли біг за нашою підводою, побачив вершників і крикнув своїй матері, яка кинула доїти корову і бігла за ним, сином: «Стой, мама, не робей !!!», – і почав стріляти в німців (це ще ми чули і бачили). Вершники повернули назад, а Вася теж повернув назад до нашої хати, яка стояла над джерелом, зарослим лозою і різною паростю. Там уже були вороги, які тільки цього і чекали. Вася сподівався перетяти цей водяний перетин і рятуватися в городах чи лозах, а зустрів там смерть. Зрешетили сміливого комсомольця Васю Дубинського. Який же він сміливий, який героїчний подвиг зробив, врятувавши нас і, можливо, багатьох. Вася від сну, від якого пробудила його я, до смерті прожив не більше 15 хвилин. Хай сіє космос таких синів землі нашої безмежну кількість, хай проростають на славу і багатство народу нашому. І не буде тоді цього тихого голодного горя в такого працьовитого, сміливого і щедрого народу.

Ще раз врятувалася моя мати зі своїми дітками від смерті – другий раз. І не врятувався, а положив своє життя Васильок, щоб ми залишились живими. Нас відвезли на два тижні в Сивки до Марії, сестри нашої сусідки, бо ми вже мішали: дуже активно ганялися за нами німці з поліцаями.

Ще не всі завдання виконала наша мати, хоч і мала наказ при скрутній ситуації пробиратися з дітьми в групу. Мати ніяк не могла зв'язатися з людиною, якій було велено терміново з'явитися до партизанського загону Ю.Збанацького. Наказ цей треба передати тільки йому особисто, щоб не знала ненадійна теща. А жив він на хуторі, якраз за поліцейським станом. Для прикриття, тобто щоб відволікти увагу фашистів, вона в дорогу брала нас з Марією. Фашисти не могли повірити, що проста жінка з села веде з собою малолітніх дітей на явну смерть, вона не була схожа на зв'язкову Червоної Армії, на партизанку. Таким чином ми і наткнулись на поліцаїв з німцями. Чудом врятувалися, додому не попали, а під пеленою темноти добралися на хутір, на околицю села. Там стояла самотня хата Уляни Титової. Жінка нас впустила, нагодувала. А раненько мати вийшла прополоскати якусь манаття наше тут же в озерці під болотному. Маму побачила дівчина-пастушка, племінниця ярого поліцай. Мати зрозуміла, що треба швиденько тікати з цієї хати. Але і назад ходу не було, і ми пішли понад болотом, пробираючись до лісу, а там – рятунок, бо німці навіть групами не дуже рвалися в ліс.

Пізніше ми дізналися, що з'явилися-таки поліцаї до Уляни того ж дня, дуже били жінку, допитуючись, де ділась партизанка, і тітка Уляна не витримала і сказала правду, що пішла в болото. Поліцай вилаявся, забрав шинелю, яку якимось чином добула жінка, вилаяли її, ще раз ударили і пішли. От такі в нас є люди: різноманітні, фанатично віддані добру і боротьбі, і зрадники, але більше отаких

непомітних простих добрих помічників тим, хто став на стежу боротьби з фашизмом.

Одного разу, повертаючись в ліс, в загін, ми з мамою наткнулись на поліцаїв з німцями, потрібно було йти прямо на них, але ми звернули в город і лозняк, вони вистрелили, надіялись, що ми здамося, але мати і не думала, бо то була б смерть. Вороги не чекали, що ми підемо тікати, створилась пауза, і, скориставшись нею, мати рвонула в лозняк, який переходив у болотянку. Німці відкрили вогонь, посипались осколки, мене і Марію оглушило, мати потягла мене за собою, нас уже розділяло болотяне озеро від німців, бігти вони за нами не стали, а стрілянини не припиняли. Мати, обнявши нас, обох занурила в болотянку, одначе осколки дістали нас, мамі знівечило руку, мені попав осколок в лобну частину голови і глибоким юзом пройшов по спині. Ми завмерли, і вороги за нами не гналися і стрілянини припинили. А ми спочатку, в першу мить, не зрозуміли, що зранені, а коли прийшли до тями, побачили себе об'юшених грязюкою і кров'ю. Мати перев'язала себе і мене сяким-таким ганчір'ям, заспокоїла Марію, і ми змушені були болотом добиратися до лісу. Були знесилені, перелякані і голодні. Марія просила кришечок з хліба, бо знала, що хліба не було (ми загубили вузлик з хлібом), приголошувала: «А за що ж це мені так страдати!» Вночі болото страшне, воно булькало, нас кусали комарі, ми боялися гадюк. А вранці ми знову полізли в напрямку лісу, траплялося провалювалися, але мати вибирала місця з корінням, гілками, наказувала ступати в її сліди. А потім роздерла на стьожки велику шерстяну хустку, позв'язувала і цією вірвовкою нас і себе позв'язувала в один ланцюг і повела: мати йшла перша, до себе прив'язала Марію, а потім була прив'язана я. Нас перев'язав Ангствурм Никон Валер'янович, лікар Збанацького Ю.О., матері пальців не врятував, бо гноїлись, і він відрізав їх. Мої рани заживали швидше. Марія часто плакала від головного болю. Мати незабаром стала до роботи на кухні вже в групі. Ми мало її бачили в нашій палатці, зіп'ятій на чотири сохи. Тут ми чистили картоплю, збирали гілля до купи на кухню і аеродром-галявину.

Місця для розташування групи міняли. Стояли під с. Заводом, там бугриста місцевість, сухо, сосновий ліс, а де-не-де березнячок, трішки далі галявина, на якій, розкладаючи багаття, приймали літаки. «Кукурудзник» одного дня перебував замаскований тут же біля палаток, пілот водив нас всередину літака, який нагадував великого човна (дуба) всередині.

Який був Ким? Середнього росту, коренастий, обличчя кругле, очі добрі, при усмішці робилися просто смужкою. Одного разу появилася з Києва красива Феня (це дівчина, яка працювала на Кіма в Київській німецькій комендатурі, її німці пізніше вбили), Кім вибіг з своєї землянки в галіфе і тапках на босу ногу. Його ад'ютант Бойправ Павло (з Тужара) зауважив: «Кузьма Савич, не можна ж в такій формі перед жінками появлятися». Присоромився і метнувся переодягатися. Любив пісні «Красний командир», «Ой під дубом зелененьким брала вдова льон дрібненький». З теплотою відносився до нас, дітей (нас в групі було двоє). Розшиля я йому носову хустину, і він взяв її, зробився радісний й користувався нею.

Ваня Турков – невисокий, кріпкий, з кривими, як у кавалериста, міцними ногами, привабливий, русявий, обличчя серйозне, рідко усміхався, це був вогонь в бою, миттєво приймав рішення в критичні моменти, відданий Кіму. Паша Дужий – хлопець середнього росту, з довгуватою, трохи набік шиєю, рішучий, серйозний. Взят у когось стороннього гітару, як трофей, розбив об дерево, мовляв, не мародерствуйте. Миша Черепанцев вищий за Туркова, кучерявий, завжди усміхався, показуючи рівні великуваті зуби. Льоня (Заїка) мав мовний дефект – заїкався, середній на зріст, мовчун, добряк. Бокарьова Марія кругленька, невисока ростом, інтенсивна, вдягнута в військову гімнастюрку з гарною коротенькою юбкою. Форма облягала, обтягувала її красивий штальт. Вона зразу заявила, що вона – хрещена мати нашій малій Марії.

Група міняла стоянки, бували у вологій місцевості, листяні дерева закривали зовсім сонце, і на душі було незатишно. Тут ми були недовго. Цікавим виявилось

веселе сперечання Ясь Галини з Кімом: перед нами під сосною лежало немовлятко Галини, і Кім пропонував назвати дівчинку Любов'ю, але Галина (дружина Яся Сергія) була уперта і серйозна, вона сказала, що дівчинку назве Надією.

Коли нас з сестрою везли підводою на лісний аеродром для відправки в Москву, то супроводжував нас Андрій Немчинов (радіст і боець групи Кіма). Він велів нам передати його сестрі в Москві, що на сьогодні він убив 100 німців. Літак не прибув, і ми повернулися назад. Нас з сестрою довго дражнив радіст Юрій «москвичками». А ми були обсіпані чиряками і струп'ям. Дуже рідко бачили «дома» наших улюблених Туркова, Черепанцева, Дужого і нашого батька, вони виконували кожен свою роботу.

Наша палатка стояла в центрі, і часто вночі ламалося гілля, коли часом спускався вантаж з парашутами прямо на нас. Шовкові білі парашути і хебешні парашути нам служили за постіль. Часто так бувало, що загін Збанацького базувався поряд з нами, і ми з сестрою любувалися його юною Ольгою, русявою, в коричнево-втому жакеті, а Юрій – з русявою бородою. На басовитому коні і сам не менш спокійний, гарцував у німецькому мундирі М.М.Таранущенко, стрункий, красивий і бравий.

У групі появлялися люди інших загонів, зокрема подружжя Гойварців – Август* та Ірина, вже гарно вагітна. Коли Ірина затримувалася з розвідки, то Август стояв коло дерева мовчки і гірко плакав. Ірина поверталася в своєму світленькому платтячку, яке сильно обтягувало її вже неструнку фігурку. І Август не знаходив собі місця з радощів: обнімав, пригортався до неї в усіх на очах, до змарнілої і стомленої маленької Іринки. Рідко бачилася із сином Ігорем зв'язкова Кіма з підпільниками Чернігова Любов Степанівна Валюшкевич. Це була строга пара, якась пригнічена і похмура, особливо мати.

У Кіма був Тисовський, чех, чорнявий, гнучкий, чуть сутулий, у військовій гімнастборці з портупеями**. Він часто брав на руки малу Марію***, пригортався до неї і ходив по галявині в глибокій задумі. А вголос страждав, що він не підданий Радянського Союзу. Він був перекладачем і радником Кіма. Він, як і Клара, рідко виходив з палатки-землянки.

Нас з малою Марією Кім хотів відправити в Москву, але в потрібний час літак не прибув, а пізніше відпала необхідність відправлять, бо німці драпали, не оглядаючись, і нам світилася домівка. З радощів не зафіксувала пам'ять, як ми з лісу добувалися в наше рідне село Сорокошичі (його тепер немає на карті, бо там Київське море – пустиня). Вся група на чолі з Кімом і ще багато хто в хаті не поміщались і накрили столи прямо в дворі. В цьому застільному кагалі пам'ятаю тільки Кіма, який з сумом прощався з нами і говорив, що для нього війна не закінчилась, і чи зустрінуться йому на подальшій дорозі ще такі щирі і віддані люди. Ми плакали за нашою групою, за нашими кімовцями, бо любили вони нас всі, особливо Марію. І називали нас дорогими дітьми за терплячість і муки. Вони поїхали, а ми зібрали сковороди та ложки, які залишилися в хаті, і почали з їх розживатися, бо все було пограбоване, розтягнуте: посуд, подушки і всяке домашнє збіжжя.

Ми зробилися рідними з тими людьми, з якими звела нас доля в Кіма: Марією Петрівною Вовкодав, киянкою, яка була ланцюгом від Фені до Кіма і багато допомагала Кіму. Чернігівці: Жабинські, Олександр Михайленко, Саша Садовий, Никон Валер'янович Ангствурм, Мольченки – Катя, Василь.

Кім набрав нову групу, а радістку залишив ту ж саму, Клару Давидюк, і пішов далі через лінію фронту. Там був тяжко поранений в ноги, попав в оточення, його замаскували в землянці з радісткою так, що жоден чоловік не зміг помітити це сховище. Але оточення було цілеспрямоване, наведене з собаками-вівчарками, і ті

* Військовослужбовець німецької армії. Перейшов на бік партизанів. Його дружина Ірина – українка з Чернігова.

** Йоганн Франкль (Іван Бертольдівич Тисовський) – чеський комуніст, член Комінтерну, заступник Кіма з конспіративної роботи.

*** Нині Марія Тимофіївна Докторова, інженер-будівельник за фахом, мешкає у Чернігові.

нюхом знайшли землянку. Німці намагалися взяти Кіма живим, але він наказав Кларі зірвати гранату. Її «лимонка» не спрацювала, і Ким підірвав себе і Клару своєю гранатою, але німцям не віддав себе живим. Загинув і Паша Дужий зі своєю групою в такому ж оточенні. Кіму присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу.

Глибокий біль довго мучив нашу сім'ю, бо кімовці були для нас рідними і безмежно дорогими. А про них років 25-30 ніхто не зронив ні слова тому, що вони були розвідниками, і про них не можна було говорити, а тільки від того нам було не легше, бо ми бачили, як вони грали зі смертю, не знаючи, від кого вона впаде і звідкіля, виконуючи завдання.

Хай сіють такі сини на нашій землі щедро і рясно, хай ніколи не вмирають їх людські якості в наших людях, хай живе їх лицарство, їх героїзм, бо на голому місці Кім заснував міні державу розвідників для боротьби з фашизмом. Хай не вмирає те, що рухає людину до подвигу.

Щира вдячність і доземний уклін моїм землякам-сорокошичанам, розкиданим по світу, за ту поміч, за те добро, яке робили для нашої сім'ї в час окупації німецько-фашистськими загарбниками; добро, яке вимірювалося життям: впускали нас переночувати, годували, чим могли, ховали від фашистів. Можливо, вже пішли з життя ці добрі і порядні люди, але є їх діти чи внуки, то хай знають, що вони золотого кореня. Вдячні Новодіду Миколі Остаповичу, Киченок Івзі, Киченок Горпині та її донькам Марії і Наташі, Дубинському Юхиму і Стеклі з сином Семеном, тітці Марті і донькам Каті і Галині, Улянні Титовій. Низький уклін Марії з Сивок, сестрі Улянні з Сорокошич. Де ви зараз, Маріє? Ви жили тоді на Нивках, з вікна вашого будинку було видно ліс. Як ми вам дякуємо! Все, що є в нас доброго, ми набралися від цих людей, про яких я згадую в цьому зошиті. Все, що є в нас доброзичливого, порядного, нетлінно-християнського ми з Марією набралися і від наших кімовців. Ми перемогли у Великій Вітчизняній війні ще і тому, що таких сімей, як наша, було тисячі.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477.51)

Ігор Кондратьєв

РАДУТЬЄ – РАДУТОВЩИНА – РАДУЛЬ (або скільки років Радулю)

У статті розглядаються основні причини появи топонімів Радутьє-Радутовщина-Радуль. Уточнюється час першої письмової згадки про поселення, заперечується теза про заснування села російськими старообрядцями. Названі перші володарі Радульщини – шляхтичі Любецького староства Заріцькі.

Ключові слова: село, 1708 р., Радутовщина, Любецька округа.

На думку упорядників енциклопедичного довідника “Чернігівщина”, першими поселенцями у селі наприкінці XVII ст. були старовіри – вихідці з центральної Росії¹. За даними, наведеними у „Истории городов и сел УССР: Черниговская область”, заснований російськими старообрядцями Радуль відомий уже з другої половини XVII ст.² Цієї ж точки зору дотримується й дослідник А. Піддубний, вказуючи, що у 2008 р. село відзначило своє трьохсотріччя, адже саме на 1708 р. припадає перша писемна згадка про нього³. Але чи були першими поселенцями села саме старовіри? Та скільки насправді років Радулю?

Безперечно, що топонім Радуль давній, ще давньоруський, а його поява пов’язана з однойменним озером чи болотом. Ще на початку XX ст. біля села було озеро Радутьє, від якого, на думку дослідників-краєзнавців, і пішла назва поселення⁴. Як зазначає А.Піддубний, назва села походить від давно зарослого озера “Радуль” або “Радутьє”, яке було розташоване між західною околицею селища та Дніпром⁵.

Але у XVI – XVII ст. це поселення мало й назву Радутовщина, а перша писемна згадка про Радутовщину належить до 1568 р. Наявність у назві суфіксу *-щина* дозволяє нам віднести появу села до XIV – XV ст., адже цей суфікс свідчить про патронімічний характер назви поселення, тобто ним володіли ще з діда-прадіда.

У XV – XVII ст. Радутовщина входила до складу Любецької округи: у 1471-1569 рр. – волості, а з 1569 до 1649 рр. – староства Київського воєводства. З Любецьким замком, як центром військової організації краю, було пов’язано близько 300 шляхетських родів, десять поколінь яких мешкали у навколишніх селах, отже, не дивно, що володарями Радутовщини були шляхтичі Любецького староства⁶.

Село виникло на Юшковській (Юрковській?) землі, яка включала до себе Радутовський та Зарецький острови. Зарецький (тобто той, що за річкою) “остров” знаходився на Правобережжі Дніпра, навпроти Радуля. Цікаво, що „островами” називали окремо розташовані земельні ділянки, традиція ця, вочевидь, ще давньоруська⁷.

Довгий час Радуль належав родині любецьких шляхтичів Зарецьких (Зарецьких-Зенковичів)⁸. У привілеї 26 червня 1568 р. Сигізмунда II Августа родині шляхтичів Зарецьких йшлося про більш давнє королівське пожалування Сигізмунда I (1506-1548 рр.). „Фундатором” цього роду можна вважати Миколу Зарецького, „польского” шляхтича, „ротмистра у войску Литовському”, якому Сигізмунд I, „упревелевавши клейнотом, шляхетство надав, герб и разные недвижимые име-

© Кондратьєв Ігор Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

ния”. Микола Зарецький, за родинною легендою, особисто отримав від Сигізмунда I герб Сліповрон та перстень з цим гербом⁹.

Правда, околична шляхта почала записуватись до польських гербових братств лише після 1569 р., тому важко сказати, чи справді Зарецький отримав герб від короля, але факт існування подібної родинної легенди становить неабиякий інтерес. Ми не знаємо, які землі отримали Зарецькі від Сигізмунда I, але відомо, що ця родина володіла багатьма маєтками. Зокрема, Сигізмунд II Август затвердив за ними частину Юшковської землі, Сигізмунд III надав їм частину с.Пушкарі та підтвердив права на володіння Юшковською землею з „островами” Зарецькими та Радутівськими (с.Радуль)¹⁰.

На думку польського історика О.Яблоновського, родина Зарецьких здобула nobilitацію за королювання Сигізмунда III, коли королівський привілей отримав Зенько Семенович Нахиба, вже діти якого стали називати себе Зарецькими-Зеньковичами. Серед землеволодінь цієї родини історик згадував „острови” Зарецький та Радутівський. Зеньку Нахибі належало “право вечне” на Юркове (Юшковське) “урочище”, острів Чавлінки, Нерадзичі (Неданчичі?), Раділовщину (тобто Радульщину) та Боябузи. Любецькі зем’яни Йозеф та Олексій Марковичі Зарецькі отримали від Сигізмунда III частину Заровського (Зарецького) острова, згодом вони докупили половину Черніківського лужка¹¹.

Зенько Семенович Нахиба згаданий у матеріалах королівської люстрації Любецького старства 1615-1616 рр. та 1622 р., зокрема, як посесор Радутівського „острова”, з якого був зобов’язаний нести військову службу (виставляв на службу 1 вершника)¹².

За матеріалами королівської люстрації Любецького старства 1636 р., шляхетні Логвин Карпович, Орефа та Ілля Зеньковичі-Зарецькі володіли Юшковською „пашнею” біля с. Бельджичі (Більдухи) з островами Чавлінським, Нерадзинським, Радульським, Богушським та Зарецьким. На ці маєтності вони пред’явили ревізорам привілей Сигізмунда III та Владислава IV (від 21 квітня 1635 р.), згідно з якими вони зобов’язувалися нести військову службу. Поруч з маєтностями вищезгаданих шляхтичів розташовувалися володіння Орефи Зарецького, який пред’явив ревізорам привілей Сигізмунда II Августа, наданий 26 липня 1568 р. у Гродно, та привілей Владислава IV від 4 квітня 1635 р. Окрім цього, Орефа Зарецький володів Заостровським озером у Осоричах (с. Асаревичі), яке він отримав як посаг за дружиною Регіною Болотович¹³. 1641 р. серед шляхетних „делiatorів”, що скаржились на любецького старосту Мартина Калиновського, зустрічаємо Орефу Зеньковича-Зарецького. 1647 р. Мартин Калиновський незаконно позбавив Лукаша Зарецького шляхетства¹⁴.

Представники цього роду взяли активну участь у Національній революції українського народу середини XVII ст. Серед шляхти, вписаної у 1649 р. до реєстру Війська Запорозького, були як представники родини Зеньковичів, так і Данило та Омелян Зарецькі. Серед козаків Чернігівського та Ніжинського полків зустрічаємо самого Орефу Зарецького та його синів – Андрія та Івана (Яноша)¹⁶.

У 1711 р. Мартин Зарецький продав П.Полуботку ґрунт біля озера Радуль, який належав Зарецьким „передед з передеда” й на якому Полуботок осаджує слободу Радуль¹⁷. Під час проведення Генерального слідства про маєтності 1729-1731 рр. Яків та Андрій Полуботки називали с. Радуль слободою, осадженою П.Полуботком на „купованих землях”¹⁸. Відомо, що натоді Мартин Зарецький володів землями біля с. Новосілки (поруч з маєтностями любецького сотника Івана Савича і козаків Левоненків), у тому ж 1711 р. він продає “отчистий и дедизний” ґрунт біля с. Лопатнівці (Лопатні) на Дніпрі, та ще якийсь ґрунт між Дніпром та озерами Радуль й Блізниця, що також належав Зарецьким “передед з передеда”¹⁹.

До 1744 р. Пелагея Іллівна Зарецька (Зарицьковна) продала Омеляну Красковському Бакаївську (Бокіївську?) частину “дедьковського” Зарецьковського ґрунту. Залишок землі вона відписує П’ятницькій церкві Любеча, де заповідає поховати себе після смерті. У тому ж році Зарецьківська сіножать, раніше продана Крас-

ковським, була перепродана останніми любецькому сотнику Івану Савичу²⁰.

Родина козаків Зарецьких-Зеньковичів досить довгий час (з 1805 р.) доводила свої права на російське дворянство. У 1822 р. Стефан Зарецький-Зенькович вказував своїм прашуrom «ротмістра у війську Литовському» Зарецького-Зеньковича. Серед інших документів до дворянської депутатської комісії був представлений привілей Владислава IV 1641 р. Серед своїх прашурів показники зазначали любецького сотника Ємова Зарецького (1759-1763 рр.)²¹. Родина Зарецьких-Зеньковичів користувалась двома гербами – Сліповрон та Зеневич²².

З кінця XVII ст. у Радулі почали селитися старообрядці, саме тому історики помилково пов'язують появу цього села виключно з оселеннями цих утікачів з Росії. Хоча, беззаперечно, що з XVIII ст. саме вони формують соціальне «обличчя» села. У 1715 р. радულські старовіри отримали від Петра I право на самоврядування за умови сплати податків²³. Цікаво, що у другій половині XVII – XVIII ст. у Радулі був один із 38 козацьких спостережних пунктів («форпостов») – Радулський, який охороняв міждержавний кордон з Великим князівством Литовським²⁴. Село Радуль у XIX ст., як і більшість колишніх полуботківських земель, належало родині Милорадовичів²⁵.

Приємно відзначати свята. Ледь відгомніло 300-річчя Радуля, а вже у 2018 р. його мешканці мають змогу відсвяткувати 450 років першої писемної згадки про свою малу Батьківщину.

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За редакцією А.В.Кудрицького. – К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 1990. – С.692.

2. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К.: Институт истории АН УССР; Глав. ред. Украинской Советской энциклопедии, 1983. – С.605.

3. Поддубний А. Про походження назви селища Радуль // Сіверянський літопис. – 2008. – №6. – С.77.

4. Звідки походить назва вашого села? // Історико-дослідницький альманах «Кразнаство» / Ред. С.Горобець. – Вип.10. – Чернівці, 2005. – С. 18.

5. Поддубний А. Про походження назви селища Радуль... – С.77.

6. Кондратьев І.В. Нова «стара» еліта Гетьманщини // Чернігівщина incognita. – Чернівці, 2004. – С.65-72.

7. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. У 2-х т. / Ред. колегія: Л.Л.Гумецька (голова) та ін. – Т.2. / Ред. тому: Л.Л. Гумецька (голова) та І.М. Керницька. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 99; Толочко О. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва // Київська старовина. – 2000. – №6. – С.166-169.

8. Можливо, що Зарецькі-Зеньковичі походили з Волині із зубожілої родини панів Зарецьких. Своє прізвище вони отримали від назви с.Зарецьке. Наприкінці XVI ст. вони ще володіють якоюсь землею на Волині, бо під 1592 р. зафіксований возний Луцького замку Іван Зарецький. Серед луцької канцелярської молоді 30-х рр. XVII ст. бачимо Миколу Зарецького. У тарифі подимному 1629 р. Зарецькі згадуються серед служилої шляхти Степанської волості, на колишніх землях князів Острозьких. Йосип Зарецький скоріше всього був нащадком однієї з гілок цього роду, бо ми досить часто зустрічаємо вихідців з Волині на Київщині. Див.: Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – С.187.

9. Державний архів Чернігівської області (далі. – ДАЧО). – Ф.133. – Оп.1. – Спр.232. – Арк. 1, 11, 40-41; Спр.395. – Арк.14-14 зв., 48 зв.

10. Lustracya Dobr Krola Jmci w wojewodztwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem lezacych // Jablonowski A. Lustracyu Krolewsczyzn ziem Ruskich: Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku / Zrodla dziejowe. – T.V. – Warszawa: Druk Jana Cetty, 1877. – S. 124, 207.

11. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Zrodla dziejowe. – T.XXII. – Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1897. – S.639; Jablonowski A.W. Pisma. T.III. Ukraina. – Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni E.Wende i S-ka, 1911. – S.34; Милорадович Г.А. Любеч в XVIII веке // Черниговские губерские ведомости. – 1896. – №883. – Часть неофициальная. – С.2; ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.232. – Арк.1.

12. Lustracya Dobr Krola Jmci w wojewodztwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem lezacych...– S.89, 124.

13. Lustracya Dobr Krola Jmci w wojewodztwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem lezacych...– S. 206-207.

14. ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.232. – Арк.40-41.
15. Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б.Хмельницького / Твори. – Т.ІІ. – Філадельфія: СЕДІ, 1980. – С.453.
16. Липинський В. Участь шляхти... – С. 115, 453, 556, 561.
17. Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Дополнения. Вып.ІV. – Чернигов: Губернская типография, 1885. – С.10; Акты фамилии Полуботок с 1669-1734 г. (Из архива графа Г.Милорадовича). – Чернигов: Типография Губ. правления, 1889. –С.32-33.
18. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729-1730 гг. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1908. – С.49-50, 63, 160; Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып.1. – Чернигов: Губернская типография, 1866. – С.54.
19. Акты фамилии Полуботок с 1669-1734 г. (Из архива графа Милорадовича)... – С.32-33.
20. Центральний державний історичний архів України у м.Києві. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.269, 270, 274 зв.
21. ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.232. – Арк.1-5.
22. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – К.: “Либідь”, 1993. – С.60.
23. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник... – С.692.
24. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Изд. М.Судиенко. Ч.1-2. – К.: Университетская типография, 1851. – С.204-205.
25. Любецкий архив графа Милорадовича (под редакцией А.Лазаревского). – Вып.1. – К.: Типография имп. университета Св. Владимира Н.Т.Корчак-Новицкого, 1898. – С.202-205.

В статъе рассматриваются основные причины появления топонимов Радутъе – Радутовщина – Радуль. Уточняется время первого письменного упоминания о поселении, опровергается тезис об основании села российскими старообрядцами. Названы первые владельцы Радульщины – шляхтичи Любецкого староства Зарецкие.

The article covers the main reasons for the emergence of toponyms Radutie – Radutovschina – Radul. It specifies the time of the first written mentioning of the settlement, disproves the thesis on the establishment of the settlement by Russian Old Believers, mentions the first owners of Radulschina – Zaretskie, the gentry of Lubech starostvo.

Володимир Чухно

●
СЕЛО ОЧКИНЕ

Стаття містить у собі коротку історію села Очкиного Середино-Будського району Сумської області з дня його заснування до теперішнього часу.

Ключові слова: Очкине, військове село, двори, володіння.

Село Очкине розташоване у північно-східній частині Середино-Будського району Сумської області, на лівому березі Десни, за 55 км від районного центру (широта – 52°13'28", довгота – 33°22'20").

Територія, на якій воно розміщене, та прилегла до нього місцевість були здавні заселені людьми.

В епоху неоліту і бронзи тут проживали племена мисливців, землеробів та скотарів. Залишки їх поселень були виявлені недалеко від південної околиці Очкиного та уздовж берегового піщаного схилу і на піщаних обривах між селами Боровичі та Очкине під час археологічної експедиції, що проводилась у 1925 році під керівництвом постійного співробітника Всеукраїнського археологічного комітету Віктора Дмитровича Юркевича.

Під час обстеження Очкиного та прилеглої до нього місцевості В.Д. Юркевич знайшов багато уламків глиняного посуду, кремнієвих скребків та інших знарядь праці, що належали мешканцям епохи раннього неоліту. На цій підставі він зробив висновок про те, що побережжя Десни поблизу село було заселено людьми починаючи з кам'яного віку¹.

У 1945 – 1948 рр. «Деснинська експедиція» під керівництвом професора Московського державного університету М.В. Воєводського підтвердила його висновок.

Під час розкопок на «Мисі Очкинській» вона відкрила неолітичну стоянку первісних людей, на якій знайшла тонкостінну посудину з геометричним шнуровим орнаментом епохи пізнього неоліту², маленьку кулясту посудину без орнаменту з високою, злегка відігнутою шийкою, кулясту посудину з широким прямим горлом, фрагменти плоскодонних посудин з ямковим, ямково-гребінчастим, ямково-ромбічним, текстильним, нарізним та гребінчастим орнаментом, а також із зображення качок, що пливуть одна за одною.

На стоянці було знайдено багато знарядь праці, полювання і рибальства: кам'яна сокира з прямим лезом, безліч шкребків, стріл, ножів, різців, свердел, проколів, відбійників тощо, а також мотика та уламки зернотерки, які свідчать про те, що стародавні мешканці стоянки займалися не тільки полюванням і рибальством, але й примітивним землеробством.

На підставі загального аналізу стоянки члени експедиції М.В. Воєводського прийшли до висновку, що вона існувала приблизно протягом 500 років, з початку II тисячоліття до нашої ери до середини II тисячоліття до нашої ери, а можливо, й довше і належала до дніпро-деснинської групи середньодніпровської культури³.

У домонгольську епоху поблизу Очкиного було поселення сіверян. Про це згадував у своїй роботі «Сіверянська земля і сіверяни по городищам та могилам» відомий російський археолог та історик права професор Варшавського і Московського університетів Дмитро Якович Самоквасов: «На східному кордоні сіверянської землі, по лівому берегу річок Судості і Десни, тягнулася незаселена обширна смуга землі. Прикордонними чернігівськими поселеннями з цього боку були міста, пам'ятниками яких служать городища, що збереглися на березі Десни у поселень Очкине, Пушкарі, Лісконоги, Ленькове, Комані, Новгород-Сіверського...»⁴.

© Чухно Володимир Єгорович – краєзнавець (м. Шостка Сумської обл.).

Де саме містилася городище поблизу Очкиного, невідомо. Можливо, це так званий «Царський уборок», – ділянка суші заввишки близько 1,5 м і площею до одного гектара, розташована у малодоступному заболоченому місці на відстані 1,5 км від північної околиці села. Існує припущення, що «Царський уборок» має штучне походження, і був зведений сіверянами для оборони своєї території від кочівників, які тривалий час спустошували сіверянські землі.

Точний час заснування сучасного Очкиного невідомий.

На думку українського історика Олександра Матвійовича Лазаревського, Очкине було заселене не пізніше першої половини XVII століття⁵.

Відомий православний богослов і історик Філарет Гумілевський вважав його поселенням «по назві і по розташуванні на Десні дотатарським»⁶.

Правильнішою, на нашу думку, є точка зору О.М. Лазаревського. Побічно вона підтверджується документами, складеними представниками польської влади через півроку після укладення Деулінського перемир'я, влітку 1619 року. На той час Очкине вже існувало і, за даними ревізії Новгород-Сіверських земель, що перейшли до Польщі за Деулінським договором, значилося як поселення Кологороднього стану, з котрого збирали податки двоє підданих московського царя: Афанасій Боровиков і Філіп Голиков⁷.

Після переходу Новгород-Сіверських земель до Речі Посполитої чисельність населення в Очкиному почала збільшуватись переважно за рахунок «литвинів», представників етнографічної групи східного слов'янства, які проживали у північних районах Чернігівської губернії.

За визначенням українського історика і літературного діяча Я. Марковича, литвини представляли собою специфічну локальну групу населення Малоросії: «все одно, що у Франції гасконці, а в Германії шваби»⁸.

Вони розмовляли на особливому діалекті білоруської мови – «сіверсько-білоруському», який, на думку відомого радянського мовознавця професора П.О. Расторгуєва, містив у собі основні риси говору сіверян, що колись населяли значну територію Чернігівської, Курської і Полтавської губерній, і був схожий з мовою білорусів Гомельщини⁹.

Діалект цей зберігся й до наших днів: «йон» – «він», «яна» – «вона», «якая» – «яка», «німа» – «немає», «гаманеть» – «розмовляти», «хадить» – «ходити», «цвяток» – «квітка», «у цьому році» – «сялята» і так далі.

Не зникли і самі литвини. Їхні нащадки продовжують проживати на півночі України, зберігаючи звичаї і традиції своїх предків. Як і декілька століть тому, межа проживання литвинів пролягає по території України уздовж річки Знобівки до Середино-Буди, звідки повертає до Ямполя, а далі через Білицю, Антонівку й Івот веде до Погребків, Новгорода-Сіверського, Сосниці, Мени, Березни, Ріпок, а потім прямує на північ у бік Гомельської області Білорусі.

На початку XVIII століття в Очкиному була збудована дерев'яна церква Успення Богоматері, у якій на момент утворення Новгород-Сіверського намісництва служили один священник і два причетники. Про це свідчать дані перепису 1767 р., під час якого у церковному архіві були виявлені документи, датовані 1704 роком¹⁰.

У 1768 році при церкві діяла невелика церковно-приходська школа, у якій викладав дяк¹¹.

У першій половині XVIII століття поблизу Очкиного, на місці нинішньої вул. Хуторської, був поселений хутір – Онопрієнків, у якому в 1859 році налічувалось три двори і проживало 9 чоловіків та 13 жінок¹². Його засновником скоріше за все був новгород-сіверський сотник Федір Онопрієнко (1722 р.).

Лісу, придатного для будівництва житла, у той час поблизу Очкиного не було. Його купували на «плотах, які доставлялися по річці Десні з її вершини»¹³ і розвантажували на пристані, розташовані на річці Очкино.

Очкинська пристань відігравала значну роль в економіці багатьох населених пунктів по лівому березі Десни.

Саме звідси з другої половини XVIII століття мешканці Протопопівки, Голубівки, Старої Гути, Нової Гути, Гаврилової Слободи та інших сіл Новгород-Сіверського повіту, які проживали на малородючих землях і займались виготовленням спирту, «навантажували гарячим вином байдаки і сплавлювали його вниз по річці Десні в містечко Городище»¹⁴.

Малородючі землі були і в Очкиному. Незважаючи на це, місцеві мешканці займалися землеробством, проте «по непридатності до того землі хліба отримували лише на свій прожиток, а прибуток мали від вирощування коноплі і дерев'яного масла, з яких коноплю вони продавали людям, які приїжджали із Середино-Буди та великоросійських міст, а масло ж відвозили в Глухів для продажу»¹⁵.

Промишляли селяни й бортництвом – лісовим бджільництвом. Їх бортні збори в лісах між річками Свигою та Знобівкою і на початку XVIII століття приносили багато меду.

Не нехтували місцеві мешканці й рибальством. Для вилову риби вони використовували неводи, сітки та інші снасті, виснажуючи при цьому рибні запаси Десни. Це непокоїло Івана Мазепу, і 8 вересня 1703 року він заборонив ловити рибу в Десні в районі Очкиного та деяких інших населених пунктів усіма засобами, крім вудок¹⁶.

Під час польського правління Очкине входило до складу Новгород-Сіверського округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівського воєводства, а після розділу України на полки, в 1649 році, перейшло до Новгород-Сіверської сотні Ніжинського полку. А коли в 1663 р. був виділений в окрему територіальну та адміністративну одиницю Стародубський полк, увійшло до складу його Новгород-Сіверської сотні. У 1653 – 1654 рр. Очкине перебувало у складі Новгород-Сіверського полку, який на нетривалий час виділявся з Ніжинського полку.

У 1781 році Очкине було включено до складу Погарського повіту Новгород-Сіверського намісництва, а після його ліквідації в 1796 р. перейшло до Новгород-Сіверського повіту Малоросійської губернії. Коли 27 березня 1802 року була утворена Чернігівська губернія, його включили до складу Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії.

До літа 1619 року Очкине перебувало у володінні московського царя, а після укладення Деулінського перемир'я відійшло до Речі Посполитої.

У 1633 році король Польщі подарував Очкине старості Новгорода-Сіверського Олександру Пясочинському¹⁷, засновнику багатьох сіл на Сіверщині, видатному політику, талановитому дипломату і визнаному авторитету серед польської шляхти¹⁸.

О.Л. Пясочинський народився в середині 80-х років XVI століття у сім'ї брацлавського подкоморія Л. Пясочинського.

Після закінчення Вюрцбурзького університету в Німеччині він служив дворяниним при дворі короля Сигізмунда III. Маючи неабиякі політичні та адміністративні здібності, О. Пясочинський привернув до себе увагу короля Польщі, і в листопаді 1620 р. був призначений виконуючим обов'язки вінницького старости, в 1627 році отримав уряд уланівського старости, а в 1631 році – сенатський уряд кам'янецького каштеляна.

Під час Смоленської війни 1632 – 1634 рр. Олександр Пясочинський організував шляхетсько-козацькі акції проти московських військ на Сіверщині, і 22 жовтня 1633 року був призначений новгород-сіверським старостою.

Упродовж наступних десяти років він представляв королівську владу в зазначеному регіоні і зумів сконцентрувати у своїх руках майже половину всіх земель Новгород-Сіверського повіту.

Після смерті Олександра Пясочинського в грудні 1645 року між його дружиною Ельжбетою і сином Яном розгорівся спір щодо володіння сіверськими землями, який тривав до початку визвольної війни Богдана Хмельницького¹⁹. Хто з них володів Очкиним в зазначений проміжок часу, невідомо.

Після звільнення України від поляків Очкине було включено в розряд «військо-

вих» сіл, призначених для «нагородження військовослужбовців, гідних за свої служби милості монаршої і рескрипту військового»²⁰.

З того часу і до 1730 року воно перебувало у відомстві Новгород-Сіверської сотенної та ратушної старшини, яка «на власні потреби людей не використовувала»²¹.

У листопаді 1708 року Петро I пожалував чотири озера в Очкиному: «Кобчєє, Затон, Пшонець і Сенечно», а 7 липня 1718 року «грунт для проживання людського зручний», три поля за березняками і чотири сінокоси – «один за Десною у Поросячому, другий за річкою проти Очкине, третій на болоті, четвертий під двором Отюшневським» новгород-сіверському сотнику Лук'яну Івановичу Жоравку, який під час Північної війни не підтримав гетьмана І. Мазепу і разом з протопопом Лисовським здав Новгород-Сіверський російській армії²².

За це Петро I призначив його стародубським полковником і, крім володінь у селі Очкине, пожалував йому у вічне і потомствене володіння села Журавку, Боровичі та інші населені пункти, розташовані у Стародубському полку.

Однак Лук'яну Івановичу цього виявилось замало, і він почав незаконно скуповувати селянські двори і хати, закабаляти селян і козаків та жорстоко поводитися з ними. Це викликало невдоволення серед мешканців Стародуба, і вони подали на нього скаргу гетьману.

Під час її розгляду Л.І. Жоравко визнав себе винним в окремих порушеннях, викладених у скарзі, і Малоросійський генеральний суд засудив його до шести місяців тюремного ув'язнення.

Це справило неабияке враження на полковника, можливо тому, він захворів і влітку 1719 року помер.

Після його смерті належні володіння в Очкиному успадкувала його дружина Ірина Черкесівна. За даними перепису 1723 року за нею в цьому селі числилося 8 дворів і 6 хат, а за новгород-сіверським магістратом – 97 дворів і 18 хат²³.

29 червня 1730 року гетьман Данило Апостол пожалував Очкине Якову Юхимовичу Лизогубу (1675 – 24.01.1749 рр.)²⁴, внуку гетьмана Петра Дорошенка. Він з 11 січня 1729 року був генеральним обозним, а після скасування гетьманства входив до складу так званого «Правління гетьманського уряду», котре складалося із шести осіб: царського резидента, двох царських чиновників, генерального обозного і двох представників української козацької старшини.

У 1745 р. Я.Лизогуб вирушив у столицю для вирішення питання про відновлення гетьманства, однак, не дочекавшись закінчення своєї місії, захворів і 24 січня 1749 р. помер.

Після його смерті Очкине передали в рангові володіння суддів і пожалували на ранг генеральному судді Малоросійського генерального суду Акиму Мануїловичу Горленку (XVII в. – † до 1758р.)²⁵. Він походив із старовинного козацького роду, до призначення на посаду судді (31.05.1745 р.) служив бунчуковим товаришем, генеральним хорунжим (1729 р.) і наказним гетьманом у Кримському поході 1737 р.²⁶

Після смерті А.М. Горленка Очкиним володів генеральний суддя Малоросійського генерального суду (з 23.03.1762 р.) Олександр Павлович Дублянський (14.03.1713 – † після 1781 р.), колишній бунчуковий товариш (1735 р.), який з 1736 по 1738 рр. займався поставкою провіанту в армію, а потім служив в Стародубській полковій канцелярії, у рахунковій полковій Стародубській комісії тощо²⁷.

У 1768 році Олександр Павлович володів в Очкиному 39 дворами і 18 бездворними хатами, з яких збирав «чинш» в сумі 100 рублів на рік²⁸, а в 1781 р. – 47 дворами і 55 хатами²⁹.

Інші 17 дворів і 21 хата в Очкиному³⁰ належали в 1781 році члену Малоросійської колегії Івану Тимофійовичу Жоравку, внуку Стародубського полковника Л.І. Жоравка, який з 1737 року перебував на службі в малоросійському війську, був бунчуковим товаришем (1747 – 1765 рр.), генеральним осавулом (1765 – 1781 рр.), а з 1771 по 1782 рр. – членом малоросійської колегії³¹.

2 лютого 1784 року Катерина II пожалувала Очкине у вічне і потомственне володіння князю Олександрю Андрійовичу Безбородьку (14.03.1747 – 6.04.1799 рр.), уродженцю м. Глухова Чернігівської губернії, канцлеру Російської імперії, який з 1782 року керував Поштовим департаментом Сенату, а з 1786 року був членом «Ради при її Імператорській Величності» і єдиним доповідачем імператриці у справах першочергової важливості³², на знак «подяки за його старанну службу на користь держави»³³.

Через декілька місяців після отримання Очкиного в дар О.А. Безбородько направив в село свого повіреного, щоб той прийняв маєток із казенного відомства у його власність.

Зазвичай це робилося повітовим судом, однак повірений наполог на тому, щоб О.А. Безбородько був уведений у володіння селом особливою комісією.

Враховуючи особу Олександра Андрійовича, клопотання його повіреного задовольнили, і для підвищення авторитету комісії включили у її склад новгород-сіверського намісника.

У призначений день члени комісії прибули в Очкине і від повіреного дізналися, що О.А. Безбородько претендує не тільки на подарований маєток, а й на частину володінь Івана Тимофійовича Жоравка, які, на його думку, колись належали до Очкиного. Члени комісії могли відмовити у задоволенні вимог повіреного, однак канцлер був занадто впливовою фігурою, і вони присудили йому «не тільки спірну землю, з поселеними на ній селянами, а й решту майна, що належала Жоравку І.Т.»³⁴.

Однак І.Т. Жоравко з цим не погодився і подав скаргу Катерині II.

Під час її розгляду в 1787 році О.А. Безбородько подарував Очкине одному із своїх найближчих друзів – уродженцю Новгород-Сіверського Осипу Степановичу Судієнку³⁵, котрий служив на посаді першого члена головного поштових справ управління в Санкт-Петербурзі.

Після отримання Очкиного в дар О.С. Судієнко збудував у селі садибу, яку відомий російський мистецтвознавець, архітектор і художник Г.К. Лукомський вважав однією з кращих серед збудованих в Катерининську епоху³⁶.

Садиба була зведена за проектом відомого російського архітектора Миколи Олександровича Львова³⁷ і складалася з двоповерхового будинку з двома флігелями по боках, оранжереї, корпусу служб, павільйону-пристані та інших споруд.

За переказами її будівництво було приурочено до приїзду Катерини II, яка планувала зупинитися в ній на відпочинок під час своєї історичної подорожі із Петербурга в Крим³⁸.

Проте чи так це насправді, нам дізнатися не вдалось.

З численних літературних джерел відомо, що маршрут подорожі Катерини II через Новгород-Сіверське намісництво пролягав через Стародуб, Дохновичі, Мишкове, Андріївку, Андрейковичі, Бучки, Смяч, Новгород-Сіверський та інші населені пункти, розташовані на правому березі Десни.

На ділянці шляху між селами Бучки і Смяч імператриця могла звернути з наміченого маршруту і, наприклад, через Кам'янську Слободу заїхати в Очкине, офіційним власником якого на той час був О.А. Безбородько.

Так вона вчинила поблизу Херсона, заїхавши до Олександра Андрійовича на обід в Білозерськ, недалеко від Кривого Рогу, зупинившись на нічліг у його садибі в Аннівці і т.д.

Могла вона заїхати і в Очкине, однак ні в книзі Г.В. Єсіпова «Путешествие императрицы Екатерины II по Южной России в 1787 году»³⁹, ні в книзі П.М. Добровольського «Путешествие императрицы Екатерины II через Черниговский край», складеній по матеріалах Чернігівських архівів⁴⁰, ні в камер-фур'єрському «Журнале высочайшего путешествия ее величества государыни императрицы Екатерины II, самодержицы Всероссийской, в Полуденные страны России в 1787 году», виданому відразу після закінчення подорожі, ні в інших переглянутих нами джерелах відомостей про відвідини Катериною II садиби Судієнків в Очкиному немає.

І лише в "Чернігівських губернських відомостях" за 1855 рік є згадка про те, що Осип Степанович Судієнко пригосщав імператрицю у своєму палаці, однак це було не в Очкиному, як стверджував правнук засновника садиби – депутат IV Думи Росії Євгеній Олександрович Судієнко, а у селі Рикове Новгород-Сіверського повіту, недалеко від села Вишеньки, куди Катерина II слідувала на зустріч з П.О. Рум'янцевим-Задунайським⁴¹.

Майже через десять років після закінчення будівництва садиби, в 1796 році, О.С. Судієнко збудував в Очкиному Успенську церкву, яка стояла у центрі села, на території нинішнього будинку культури⁴².

Церква була зведена з цегли і являла собою оригінальний храм з центральним напівсферичним куполом, оточеним з боків невеликими куполами. До храму була прибудована подвійна дзвіниця, об'єднана високим порталом з колонами по боках. Дзвіниці були прикрашені рустуванням і завершувались фронтонами, увінчаними високими шпильми на півсферичних куполах, витриманих у тому ж стилі, що і купол основного храму.

На територію церкви вели вхідні ворота, прикрашені парними колонами, які завершувались маленькою кривлею з хрестом і напівкруглим пролітом з іконою.

Існує припущення, що церква, як і садиба Судієнків в Очкиному, була зведена за проектом відомого російського архітектора М.О. Львова. На це вказує стиль архітектури церкви, який на думку наукового співробітника Науково-дослідного інституту теорії архітектури і містобудування РААСН Андрія Вікторовича Чекмарьова відповідає «духу палладіанства Львова».

На дзвіниці церкви було встановлено 11 дзвонів, найбільший з яких важив 300 пудів і мав напис: «Сделан колокол в с. Очкино – коштом тайного советника Иосифа Степановича Судиенко»⁴³. Старожили розповідають, що його дзвін у тиху безвітряну погоду було чути навіть у Новгороді-Сіверському.

У церкві зберігалась одна з найбільш шанованих ікон Чернігівської губернії – чудотворна ікона Казанської Божої Матері, яка була включена до «Переліку чудотворних і особливо шанобливих ікон Казанської Божої Матері у церквах Чернігівської губернії»⁴⁴. Вона служила предметом поклоніння для багатьох прихожан, і у Спасів піст до неї приходило поклонитися до 1000 віруючих.

Починаючи з жовтня 1860 р., при церкві діяла церковно-приходська школа, у якій навчалось 40 хлопчиків і 10 дівчаток⁴⁵.

Богослужіння у церкві тривали до середини 20-х років минулого століття, після чого її закрили, а в 1934 році розібрали на цеглу і збудували з неї будинок культури.

Приход в Очкиному був невеликим і налічував «в 1779 р. – 229 чоловіків і 212 жінок; в 1790 р. – 260 чоловіків і 299 жінок; в 1810 р. – 369 чоловіків і 321 жінку; в 1830 р. – 419 чоловіків і 382 жінки; в 1850 р. – 398 чоловіків і 381 жінку, а в 1860 р. – 361 чоловіка і 352 жінки»⁴⁶.

Одна частина прихожан належала Осипу Степановичу Судієнку, а іншою володіла Наталія Іванівна Жоравко-Покорська, дочка Івана Тимофійовича Жоравка, померлого близько 1792 року.

Наталія Іванівна не визнавала рішення комісії про відібрання володінь у її батька і продовжувала користуватися ними.

Про це Осип Степанович Судієнко писав у своєму заповіті, складеному 5 жовтня 1808 року в селі Очкиному: «Подану Іваном Тимофійовичем Жоравко скаргу по іменному її Величності повелінню тоді ж повернули і запропонували йому, Жоравко І.Т., вирішити спір через суд. Проте ні Жоравко І.Т., ні його дочка Наталія Іванівна Покорська, яка упродовж двадцяти років після смерті батька володіла його власністю в Очкине, не звернулися до судових органів і пропустили встановлений термін давності. У зв'язку з цим третій департамент сенату в 1804 році визнав подану Жоравко І.Т. скаргу необґрунтованою і прийняв рішення належні йому володіння в Очкине відібрати. Вказане рішення Покорська Наталія Іванівна не оскаржила, і 14 серпня 1806 року Олександр I затвердив його»⁴⁷.

Однак після смерті Наталії Іванівни її син полковник Іван Іванович Жоравко-Покорський вирішив повернути відібрані у його діда володіння в Очкиному.

Впродовж декількох років він «оббивав пороги» судових інстанцій і добився ухвалення рішення на свою користь.

О.С. Судієнко з цим не погодився і подав скаргу у вищу судову інстанцію, але, не дочекавшись її вирішення, 4 грудня 1811 року помер.

Після смерті Осипа Степановича належні йому володіння в Очкиному успадкував його син Михайло. Однак він був неповнолітнім і не міг самостійно захищати свої інтереси у судових органах.

Зважаючи на це, його представництво в суді узяв на себе один із його опікунів – князь Віктор Павлович Кочубей, колишній міністр внутрішніх справ Росії і член її Державної ради.

Захищаючи інтереси свого підопічного, В.П. Кочубей звернувся до уряду Росії з проханням доручити департаменту цивільних справ Державної ради витребувати з Сенату справу І.І. Жоравка-Покорського і переглянути її у зв'язку з наявністю нових доказів, які не були відомі при ухваленні рішення. Загальні збори Сенату погодилися з проханням В.П. Кочубея і задовольнили його вимоги.

Однак міністр юстиції Іван Іванович Дмитрієв з цим не погодився і подав урядовцям особливу думку. На її підставі провадження у справі Судієнка припинили, проте не надовго.

У проміжок часу між 1812 р. і 1814 р. голова Державної ради і уряду Росії Микола Іванович Салтиков запропонував імператору направляти усі справи, що подавалися Сенатом на його ім'я, не в уряд, у якому служив І.І. Дмитрієв, а у Державну раду Росії. Свою пропозицію він мотивував тим, що міністри перевантажені іншими справами і не можуть детально розглядати матеріали, що надходять із Сенату.

Імператор погодився з пропозицією М.І. Салтикова і затвердив новий порядок передачі справ із Сенату на його ім'я. Таким чином принциповий міністр був усунутий від розгляду справи Судієнка, що дало змогу Державній раді переглянути вказану справу і ухвалити по ній нове рішення, яким право власності на усі володіння в Очкиному визнавалися за Михайлом Осиповичем Судієнком (1802 – 8.09.1871 рр.)⁴⁸, відомим українським археографом, істориком, громадським діячем і меценатом.

У середині 50-х років XIX століття М.О. Судієнко збудував у селі винокурний завод, який стояв на правому березі струмка, що протікав на північній околиці Очкиного.

Перед початком будівництва заводу природна заплава струмка була розширена і перегороджена запрудою, а поряд з нею були зведені виробничі будівлі заводу і панський будинок. Незабаром після закінчення будівництва на лівому березі струмка виник хутір, у якому в 1859 році налічувалось 19 дворів і проживало 41 чоловік і 38 жінок⁴⁹. Судієнківський хутір існував майже до Великої Вітчизняної війни і починаючи з 70-х років XIX ст. носив назву – Олександрівка.

Будівлі заводу та інші споруди, що належали Судієнкам, зводилися із цегли, яка виготовлялась недалеко від винокурного заводу, на полі між селами Очкине і Красноярське. Тут був кар'єр для видобутку глини та декілька печей для випалення сирцю.

Напередодні скасування кріпосного права, в 1859 році, в Очкиному налічувалося 143 двори, у яких проживало 346 чоловіків та 338 жінок⁵⁰. Більшість селян належала М.О. Судієнку і потерпала від гніту його управляючих.

Місцеві мешканці та селяни інших маєтків Судієнка були незадоволені умовами свого життя і коли їх звільнили від кріпосної залежності, перестали підкорятися управляючим Судієнка і відмовилися від панської повинності.

Для їх заспокоєння у Новгород-Сіверський повіт був направлений корпус жандармів під командуванням штабс-капітана Шпеєр. Однак усі намагання жан-

дармів змусити селян до покори виявилися марними. Про це виконуючий обов'язки чернігівського губернатора князь С.П. Голіцин 7 квітня 1861 року доповів міністру внутрішніх справ Росії: «Після приїзду в маєток Судієнка жандарми не зуміли переконати селян, які одногосно відмовилися від панської повинності, заявляючи, що ні на одну годину працювати не підуть, тому що цим вони закріпачаться знову на віки віків»⁵¹.

Хвилювання судієнківських селян поширилося на інші населені пункти Новгород-Сіверського повіту і впродовж декількох днів охопили 25 навколишніх хуторів і сіл. Особливою завзятістю відзначилися виступи селян Кам'янської Слободи і Кренидівки.

Кам'янсько-слобідські і кренидівські селяни залишили роботи в поміщицькій економії і рішуче заявили місцевим властям, що якщо їх і далі примушуватимуть до панщини, вони відмовляться від земельного наділу і від виконання усіляких повинностей.

Власті були занепокоєні виступами селян і направили на їх придушення 33-ій козацький полк. У ході чотириденної розправи над селянами козаки піддали жорстоким тілесним покаранням понад 50 осіб, а 35 з них заарештували і помістили під варту. Серед них був і організатор виступів конторник з маєтку Судієнків – Микола Сергієнко⁵².

Після скасування кріпосного права Очкине стало волосним центром. Очкинська волость відносилась до III стану Новгород-Сіверського повіту і в 1884 році включала у себе 22 населені пункти: село Очкине з хуторами Олександрівка і Надежденьський, село Кренидівку з хутором Маєвським, село Мефодівку з хуторами Напрасновкою і Береговим, село Боровичі з хуторами Покорським і Ченчиковим, село Журавку з хутором Журавським, село Хильчичі з хутором Таборище, село Кривоносівку з хутором Машковським, село Глазове та село Бирине з хуторами Підлузним, Тімковким і Димайловським⁵³, у яких на початку 80-х років XVIII століття налічувалось 1437 дворів і проживало близько 8 тис. мешканців⁵⁴.

До 1894 року кількість населених пунктів в Очкинській волості зменшилась до 19, а до 1896 року до 18⁵⁵.

Наприкінці XIX століття Очкинська волость була ліквідована, а населені пункти, які в неї входили, були передані в склад Хильчицької волості.

У 1890 році в Очкиному було засноване сільське початкове народне училище (школа), яке розміщалося у громадській хаті⁵⁶.

У 1896 – 1897 навчальному році у школі навчалось 38 хлопчиків і дві дівчинки. На утримання школи Новгород-Сіверське земство виділяло 165 руб. на рік, а сільська громада 75 руб. Усі шкільні предмети викладала одна вчителька – Євгенія Луківна Вижиńska, яка в 1900 році була нагороджена медаллю «За старанність».

Через десять років після заснування школи в ній навчався 51 хлопчик і 9 дівчаток. Однак розмір коштів, які виділялися на її утримання, за цей час суттєво не змінився і становив близько 284 рублів на рік. Цієї суми не вистачало на покриття усіх витрат, і тому кожний з батьків зобов'язаний був щомісячно платити по 50 копійок за навчання своєї дитини і раз на рік привозити віз дров на опалення шкільного приміщення.

До 1913 року строк навчання в школі тривав три роки. Навчальний рік починався в листопаді, коли закінчувалися польові роботи, і закінчувався в березні, коли вони починалися. На різдвяні свята дітям надавалися канікули на три тижні.

Кожного дня в школі проводилося по три уроки, які тривали по 45 – 50 хвилин. Усі діти навчалися в одному класному приміщенні і сиділи за партами по 8 чоловік.

У 1913 році в центрі села було збудоване нове шкільне приміщення, яке складалося з двох класних кімнат і квартири для вчителів. Тривалість навчання в школі з того часу збільшилася до чотирьох років.

На початку XX століття в Очкиному проводився один ярмарок на рік (15 серпня)⁵⁷, торгувати на який приїжджали купці і селяни зі всієї округи.

У 1901 році в селі проживало 1109 чоловік, з яких 579 – чоловіки, і 530 – жінки⁵⁸.

Основна частина населення займалася землеробством. Близько половини усіх земель селяни засівали коноплями, а на іншій частині вирощували картоплю, буряки, просо, овес та інші сільськогосподарські культури.

Однак землі всім не вистачало, що змушувало багатьох місцевих мешканців покидати рідні місця і шукати кращої долі на чужині. Наприкінці XIX століття частина очкинських селян продала свої хати в Очкиному і виїхала з переселенням в Томську губернію, на територію нинішнього Чистоозерного району Новосибірської області, де заснувала село з однойменною назвою.

Незважаючи на відтік населення, життя місцевих мешканців не покращилось і під час революції 1905 – 1907 рр. вони виступили проти самодержавства і місцевих поміщиків – братів Євгенія Олександровича Судієнка і Георгія Олександровича Судієнка, які успадкували належні їм володіння в Очкиному від свого батька Олександра Михайловича Судієнка (28.07.1832 – 12.04.1882 рр.), предводителя дворянства Новгород-Сіверського повіту (1881 – 1882 рр.).

Приводом до цього послужили незаконні дії з боку управляючих Судієнків, які пригнічували селян, карали їх за потрави посівів, відбирали у них скот та примушували до відробітків.

У зв'язку з цим ще в липні 1905 року розпочалися хвилювання очкинських селян⁵⁹, які на кінець року переросли у відкрите протистояння з поміщиками. Незадоволені місцеві мешканці почали самовільно вирубувати ліси Судієнків, забирати з лугів їх сіно, захоплювати вирощений урожай та погрожувати розправою Євгену Олександровичу Судієнко.

Побоюючись за своє життя, Євген Олександрович терміново виїхав у Новгород-Сіверський і 28 грудня 1905 р. поскаржився на дії селян у поліцію і предводителю Чернігівського дворянства В.Д. Голіцину.

У той же день князь В.Д. Голіцин доповів про заворушення в Очкиному Чернігівському губернатору і попросив його про допомогу: «Обстановка у повіті дуже небезпечна, скрізь пограбування лісів. Сьогодні отримав звістку про бунт, що розпочався в Очкиному, погрожують убити Судієнка. Військ недостатньо. Прошу негайно вислати на допомогу ескадрон, необхідно витребувати з Києва, боротися інакше не можна»⁶⁰.

Чернігівський губернатор прохання Голіцина задовольнив і для придушення селянських виступів в Очкиному направив новгород-сіверських поліцейських та взвод драгунів, озброєних гвинтівками і шаблями.

По приїзді в Очкине поліцейські заспокоїли селян, відібрали у них награбоване майно, побили їх батогами, а організаторів виступів заарештували і доставили в Новгород-Сіверський, де згодом засудили до тюремного ув'язнення на строк від одного до трьох років.

Цього б, можливо, не сталося, якби Євгеній Олександрович доброзичливіше ставився до місцевих мешканців і своїми діями не провокував їх на протистояння.

Однак він погано поведився з селянами, і вони часто погрожували йому розправою.

На початку вересня 1917 року очкинські селяни звинуватили Є.О. Судієнка у незаконних арештах і вбивствах селян, а 3 вересня 1917 року захопили його і доставили у Хильчицьке волосне правління. Але звідти його відпустили.

Це викликало незадоволення серед місцевих мешканців, і вони вирішили шукати справедливості у столиці. Для цього вони провели загальні збори селян, обрали на них свого делегата (Я.М. Клинова) і доручили йому подати скаргу на Судієнка до Військово-революційному комітету Петрограда.

На початку листопада 1917 року Я.М. Клинов прибув до столиці і 11 листопада 1917 року особисто подав на вечірньому засіданні комітету скаргу, в якій звинуватив Є.О. Судієнка у вбивствах селян і незаконних арештах мешканців села Ф.П. Дедовського, І.П. Шаповалова і С.А. Щетинського.

Заслухавши повідомлення Я.М. Клинова, Військово-революційний комітет вирішив негайно послати на місце телеграму з вимогою звільнити селян на поруки і притягнути Судієнка до кримінальної відповідальності і поклав виконання свого рішення на Київську Раду робітничих і солдатських депутатів⁶¹. Однак чим закінчилася вказана справа, ми не знаємо.

Після цього Євгеній Олександрович зібрав свої речі і виїхав у Новгород-Сіверський у свій двоповерховий будинок, що стояв поруч зі Спасо-Преображенським монастирем, а потім в Москву.

Чи встиг він забрати з собою картинну галерею, що зберігалась у його садибі в Очкине, не відомо. А між тим вона належала до найвідоміших приватних колекцій на Україні⁶² і включала у себе портрет засновника садиби О.С. Судієнка роботи Д. Левицького⁶³; портрет О.С. Судієнка роботи відомого портретиста В.Л. Боровиковського; портрет М.О. Судієнка роботи німецького художника К.Х. Фогель-фон-Фогельштейна⁶⁴; портрет М.О. Судієнка роботи французького живописця Ф.К.Винтергальтера; портрет князя Кантемира роботи Д. Левицького; автопортрет, що приписувався К. Брюллову; дві картини «Фрукти» відомого швейцарського живописця Ж.Е. Ліотарда; полотна Вувермана і Вандервельде; дві картини, що приписувались Тер'єру⁶⁵; картину німецького художника К.Х. Фогель-фон-Фогельштейна «М.О. Судієнка з сім'єю»⁶⁶; картину «Мадонна» Антонія Корреджіо; картини І.К. Айвазовського і Рауха Х.Д.»⁶⁷, колекцію старовинних українських портретів⁶⁸ та багато інших полотен відомих майстрів.

Після від'їзду Судієнків належна їм садиба в Очкиному була зруйнована, а старовинні меблі, посуд та інше майно захоплено місцевими селянами, «хто, скільки встиг захопити»⁶⁹.

Не пощадили місцеві мешканці і винокурний завод. У ніч на Різдво Христове 1917 року вони разом із селянами навколишніх сіл захопили цистерну зі спиртом, яка зберігалась на території заводу, а згодом розібрали на цеглу і виробничі приміщення.

У січні 1918 р. у Новгород-Сіверському повіті була встановлена радянська влада. Однак уже в квітні 1918 року німецькі війська захопили частину повіту, розташовану на правому березі Десни, і разом з гайдамаками почали грабувати місцеве населення, переслідувати представників радянської влади та осіб, які їм співчували, заарештовувати та розстрілювати найбільш активних прибічників нової влади.

Своїми діями вони викликали обурення у місцевих мешканців і змусили багатьох з них тікати в Очкине та інші населені пункти, розташовані на лівому березі Десни, на території так званої «нейтральної зони», демаркаційної смуги, що пролягала між кордонами Росії і розташуваннями німецьких військ.

«Нейтральна зона» була вільною від окупантів і в неї стікались добровольці з багатьох населених пунктів України, які прагнули до об'єднання в партизанські загони.

Серед них був і Тимофій Вікторович Черняк (1891 – † 11 серпня 1919 рр.), унтер офіцер царської армії, який народився в селі Вороб'ївка Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії.

До приходу німців Тимофій Вікторович проживав зі своїми батьками, дружиною та дітьми у Вороб'ївці.

Він був активним прибічником радянської влади і не хотів миритися з насильством, яке чинили німецькі солдати та гайдамаки над його односельцями. Бажаючи помститися їм, він з групою однодумців подався в Очкине, де до вересня 1918 року сформував 3-й Український повстанський Новгород-Сіверський полк.

На честь цієї події у центрі села був споруджений пам'ятний знак, який являє собою залізобетонну стелу з написом «В селе Очкино в сентябре 1918 года был сформирован Новгород-Северский полк, вошедший в состав 1-й Украинской дивизии»⁷⁰.

Наприкінці жовтня 1918 року Новгород-Сіверський полк покинув свої по-

зиці в Очкиному, і разом із загоном В.М. Примакова переправився через Десну у с. Пушкарі і розпочав бойові дії за звільнення Новгород-Сіверського повіту від німецьких окупантів, а потім спільно з Богунським полком під командуванням М.О. Щорса і Таращанським полком під командуванням В.Н. Боженка брав участь у звільненні Чернігова, Києва, Фастова, Житомира, Вінниці та інших населених пунктів від військ Української директорії та Петлюри.

Разом з Т.Ф. Черняком покинули своє рідне село й інші революційно налаштовані мешканці Очкиного.

А багато з тих, хто залишився, почали виступати проти нових порядків і не підкорятися розпорядженням радянської влади.

Для проведення серед них роз'яснювальної роботи 19 грудня 1918 року були направлені працівники Хильчицького волосного революційного комітету Є.В. Лізун, П.П. Вавило, А.І. Маханьок і В.Ф. Кравченко.

За спогадами Василя Филімоновича Кравченка, близько третьої години ранку вони приїхали в Очкине, зупинилися поблизу одного з будинків і стали вимагати, щоб його господар вийшов до них. Однак той злякався, вискочив через вікно і почав тікати. Щоб зупинити його, В.Ф. Кравченко вистрелив угору.

Хвилини через 40-50 після цього біля уповноважених зібралось близько 30 – 40 чоловіків. Спочатку вони почали з'ясовувати, хто і навіщо стріляв у їх односельця, а потім відібрали у представників радянської влади зброю, жорстоко побили їх і вирішили розстріляти.

Проте не усі підтримали їхні дії. Хтось із місцевих мешканців оповістив волосний революційний комітет та військового комісара про селянський бунт, що розпочався в Очкиному.

Це дало змогу владі організувати масштабну операцію по звільненню заручників, у якій брали участь озброєні загони бідноти із сіл Кривonosівки, Глазового, Хильчич і Журавки та взвод кавалеристів Середино-Будського заградзагону військ РРФСР.

Вони прибули в Очкине і за декілька хвилин до розстрілу уповноважених розігнали заворушення селян, у якому брало участь близько 120 – 150 осіб, заарештували 15-16 найактивніших його учасників, серед яких було дві жінки, доставили їх у волосне арештантське приміщення і покарали шомполами, а голову Очкинського сільського революційного комітету, який не запобіг заворушенням, відвезли до Середино-Буди і скоріше за все розстріляли.

З приходом радянської влади уся земля в Очкиному була поділена між дворами за числом мешканців. Чисельність дворів і кількість населення після цього різко збільшилась. Якщо в 1917 році в селі налічувалось 184 двори, у яких проживало 1178 жителів⁷¹, то через шість років їх кількість зросла до 252 дворів і 1402 жителів, не враховуючи хутора Олександрівка, у якому налічувалось 8 дворів і проживало 32 мешканці⁷².

У селі діяла сільська рада і функціонувала початкова школа, яка в 1933 році була перетворена у семирічну.

У 1929 – 1930 рр. в Очкиному відбулася колективізація сільського господарства. Вона проводилася під керівництвом одного з посланників партії двадцятип'ятитисячника Кохацького, товстого, невеликого на зріст чоловіка. Зі слів місцевого краєзнавця Федора Лукича Котова, Кохацький «викликав у контору селянина, клав біля себе пістолет і пропонував йому написати заяву про вступ до колгоспу. Якщо той відмовлявся, він давав йому два дні на роздум. Коли і після цього селянин не хотів вступити в колгосп, його зараховували до ворогів радянської влади і розкуркулювали».

А розкуркулюванням займався радянський активіст на прізвище Валяха. Він визначав селянинові завищений дохід від господарства, обкладав його непомірним податком і встановлював невеликий строк для його оплати, і якщо селянин не встигав заплатити борг, усе його майно – худоба, житло, господарські споруди,

інвентар, речі і сільськогосподарська продукція підлягало конфіскації і передачі у власність колгоспу.

Таким чином, у 1930 році в Очкиному було створено два колгоспи – «Красний май» і «Вільна праця». Однак через три роки «Вільна праця» була приєднана до «Красного мая».

Новостворений колгосп спеціалізувався на вирощуванні зернових і конопель та розведенні великої рогатої худоби.

До Великої Вітчизняної війни в Очкиному діяв невеликий маслозавод, що розміщувався в одному з приміщень Судієнка, та пенькозавод, який був розташований на поміщицькій садибі.

На пенькозаводі був установлений перший у селі генератор, який, починаючи з 1932 року, забезпечував електроенергією школу та сільську раду.

Завод успішно функціонував з 1932 року по 70-і роки минулого століття, після чого його ліквідували, а усе устаткування демонтували і передали Зноб-Новгородському льонозаводу.

У роки Великої Вітчизняної війни Очкине було окуповане німецькими військами.

Через два місяці після початку війни, 26 серпня 1941 року, німецькі війська трьома танковими і однією моторизованою дивізіями, які входили до складу групи військ Гудериана, прорвали оборону лівого флангу 13-ї армії і, зайнявши Новгород-Сіверський, форсували Десну.

У зв'язку з цим, командуванню 13-ї армії Брянського фронту було наказано організувати оборону по східному берегу Десни на південь від Трубчевська, через Білу Берізку, Очкине, Бирине і далі на схід до Ямполья⁷³.

Особливо сильні вузли оборони було наказано сформувати 45-ому стрілецькому корпусу (155-й і 6-й стрілецьким дивізіям) і 50-ому гаубичному артполку 50-ої танкової дивізії в районі переправ Сагутьєве, Білі Берізки, Мурав'ї, Очкине і Рогівка, а командирів 6-ої стрілецької дивізії в районі вузла Очкине, Боровичі і тилової оборонної смуги на фронті Очкинський поселок – болото.

Для оборони рубежів на ділянках Мурав'ї – Очкине були направлені підрозділи 50-ої танкової дивізії, Очкине – Бирине – 132-ої стрілецької дивізії, а Ново-василівки – Очкине – 6-ої стрілецької дивізії.

Майже увесь вересень бої велися за декілька кілометрів від Очкиного на ділянці фронту: Боровичі, Хильчичі, Дубровка, Шатрище, Ямпіль та Есмань.

Хід бойових дій на одній з зазначених ділянок фронту описав у своїй неопублікованій праці місцевий краєзнавець Федір Лукич Котов: «Наприкінці серпня 1941 року німецьке командування направило в район Борович добре озброєний десант чисельністю близько 150 чоловік. Після прибуття на місце дислокації німецькі солдати вирили окопи і зайняли кругову оборону.

Для їх знищення радянське командування направило 144-ий стрілецький полк, більш ніж наполовину укомплектований призовниками з Рязанської області.

Солдати полку прибули в Очкине з боку Кренидівки. Вони були озброєні гвинтівками і виглядали втомленими і голодними.

Зранку наступного дня дві роти бійців виступили у напрямку Боровичів для знищення ворожого десанту. Пройшовши через ліс, вони зупинилися на галявині, і, не виявивши ніяких ознак присутності ворога, попрямували до села.

Однак як тільки вони наблизились до Боровичів, німці відкрили кулеметний вогонь. По команді ротного солдати кинулися в бій. Для багатьох з них він став останнім.

А ті, хто вижили, залягли і спробували придушити вогняні точки противника гранатами. Але їм це не вдалося, і вони відступили.

Упродовж наступних двох тижнів радянські солдати неодноразово намагалися знищити ворожий десант. Однак усі їх спроби виявлялися марними і нічого, крім нових жертв, не приносили.

За два тижні боїв під селом Боровичі з батальйону залишилося в живих лише 27 солдат. Усі інші були убиті або поранені».

У той час, коли 144-ий стрілецький полк намагався знищити ворожий десант, підрозділи 132-ої і 6-ої стрілецьких дивізій готували лінію оборони між Боровичами і Очкиним і тилову оборонну смугу на фронті Очкинський поселок – болото: рили траншеї, окопи, землянки, заводили командні пункти та інші оборонні укріплення.

Були у зведенні оборонних споруд задіяні і місцеві мешканці. За розпорядженням партійних і радянських органів вони копали протитанковий рів, який пролягав по береговому схилу Десни і являв собою глибоку яму шириною близько 6 метрів і довжиною кілька десятків кілометрів.

Готувались до нападу і німецькі війська. У вересні 1941 року вони провели перегрупування сил, підтягнули до лінії фронту нові частини і 30 вересня розпочали наступ на Орел та Брянськ. У наступні дні розвернулися масштабні бої на фронті Мурав'ї, Очкине, Очкинський поселок, Рудня, Василівський, Троїцьке, Гаврилова Слобода, Горожанка і Денисівка, в ході яких радянським військам не вдалося стримати наступ противника, і він 3 жовтня 1941 року захопив Хильчичі, Рудню, Жихове, Чернацьке, Середино-Буду та інші населені пункти Середино-Будського району.

Після окупації Сумської області на її території було сформовано більше сорока партизанських загонів, у тому числі й партизанський загін ім. Щорса під командуванням директора Очкинського пенькозаводу Миколи Васильовича Таратути.

Партизанський загін ім. Щорса діяв у безпосередній близькості від Очкиного, в брянських лісах. У його складі багато очкинців, які були найбільш підготовленими до бойових дій і брали активну участь у нападах на ворога⁷⁴.

За це 26 липня 1942 року окупаційні війська спалили в селі 270 дворів, розстріляли більше двадцяти його мешканців⁷⁵, а тих, хто залишився в живих, помістили у табір для військовополонених, розташований на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, а потім розселили по різних населених пунктах Чернігівської області.

У наступні півтора року на території Очкиного майже ніхто не проживав.

Навесні 1943 року радянські війська уперше спробували звільнити Очкине від німецько-фашистських загарбників. 10 березня 1943 року окремі підрозділи 16-ого гвардійського кавалерійського полку і 30-ої окремої лижної бригади подавили опір двох рот противника, захопили Очкине, вийшли на рубіж р. Десна⁷⁶ і майже до кінця місяця утримували зайняті позиції. Однак під тиском переважаючих сил противника вони змушені були відступити.

Під час вказаної бойової операції радянські війська втратили більше 40 солдатів та офіцерів: командира взводу 1-ого окремого лижного батальйону 30-ої окремої лижної бригади молодшого лейтенанта Олександра Іллїча Козионова (1921 – 09.03.1943 рр.), рядового 2-ого окремого лижного батальйону 30-ої окремої лижної бригади Володимира Сергійовича Аксенова (1924 – 09.03.1943 рр.), командира шабельного взводу 4-ї гвардійської кавалерійської дивізії молодшого лейтенанта Перепелкіна Володимира Івановича (1921 – 16.03.1943 рр.), командира відділення 4-ої гвардійської кавалерійської дивізії сержанту Анатолію Абдуловичу Акчурину (1912 – 26.03.1943 рр.), рядового 16-ого гвардійського кавалерійського полку 4-ої гвардійської кавалерійської дивізії Ікимберды Джирабєкова (? – 16.03.1943 рр.) та інших.

Після перемоги радянських військ на Курській дузі розпочалася Чернігово-Прип'ятська наступальна операція, в ході якої командування 13-ої армії, до складу якої входила 307-а стрілецька дивізія під командуванням генерала Михайла Олександровича Єншина, було поставлене завдання на третій день операції оволодіти населеними пунктами Миколаївське та Аркине, на шостий день – Неруссою і Суземкою, а потім – Старою Гутою і Зноб-Новгородською, після чого вийти на рубіж річки Десна на ділянці ст. Трубчевськ, Білі Берізки, Очкине, Дурилове⁷⁷.

З поставленим завданням 307-а стрілецька дивізія та інші підрозділи 13-ої армії впоралися і 7 вересня 1943 року розпочали бої за звільнення Очкиного, які

продовжувались по 18 вересня 1943 року і коштували життя більш ніж 150 радянським солдатам і офіцерам: командир 1-го стрілецького батальйону 1021 СП майору Василю Івановичу Макєєву (1922 – 08.09.1943 рр.), командир мінометної роти 1021 СП капітану Георгію Микитовичу Павлову (1917 – 10.09.1943 рр.), командир 2-ї кулеметної роти 1021 СП старшому лейтенанту Павлу Гнатовичу Воронову (1908 – 11.09.1943 рр.), командир роти 1023 СП старшому лейтенанту Василю Миколайовичу Максимову (1909 – 09.09.1943 рр.), командир відділення 1021 СП молодшому сержанту Павлу Федоровичу Казарину (1923 – 12.09.1943 рр.), молодшому сержанту 365 винищувального протитанкового артилерійського дивізіону Миколі Павловичу Филипову (1924 – 08.09.1943 рр.), рядовому 183-ї окремої штрафної роти Ромазану Ризвановичу Чанишеву (1924 – 11.09.1943 рр.), радистці Олександрі Тимофіївні Баландіній (1922 – 15.09.1943 рр.) та іншим.

Зазнали значних утрат у роки Великої Вітчизняної війни і мешканці Очкиного.

Із майже 230 уродженців села, які брали участь у бойових діях в складі регулярної армії і в партизанських загонах, загинуло близько 130 осіб: офіцер зв'язку оперативного відділу 18-ї армії капітан Андрій Захарович Малахов (1922 – 29.09.1943 рр.), заступник командира роти по політчастині Олександр Олександрович Кабанов (1913 – 12.08.1942 рр.), молодший лейтенант 56-о окремого стрілецького батальйону 55-у армії Єгор Іванович Нетченко (1921 – 23.02.1943 рр.), командир гармати танка «КВ» 3-о окремого танкового полку 34-ї армії старшина Петро Павлович Тарасенков (1917 – 18.03.1943 рр.), командир бапти танка «Т-34» 34-ї окремої гвардійської танкової бригади гвардії старший сержант Григорій Лукич Солдатенко (1910 – 03.02.1944 рр.), командир відділення хімвзводу 262-о стрілецького полку 184-ї стрілецької дивізії сержант Пантелій Омелянович Ижоко (1918 – 26.03.1945 рр.), старший червонофлотець повітрянодесантного батальйону ВВС Олексій Матвійович Цуприк (1921 – 10.01.1944 рр.), стрілець 107 СД рядовий Гаврило Григорович Жаркий (1919 – 23.07.1943 рр.) та інші. На згадку про них у центрі села був споруджений меморіальний комплекс, на плитах якого висічені імена майже усіх загиблих.

Після звільнення Очкиного від німецько-фашистських загарбників у село почали повертатися його мешканці та відновлювати свої господарства і місцевий колгосп, матеріально-технічна база якого за роки війни була майже повністю знищена.

За спогадами старожилів, у 1947 році в колгоспі «Красний май» було лише 7 коней, 2 корови та 6 овець. Люди жили бідно, однак не втрачали надії на краще майбутнє і наполегливо працювали над відновленням свого господарства.

Улітку 1950 року до очкинського колгоспу «Красний май» приєднався колгосп ім. Щорса с. Красноярьське. За господарством було закріплено 1961 гектарів землі, з яких 1275 гектарів складала рілля.

Колгосп спеціалізувався на відгодівлі свиней, молодняка великої рогатої худоби, вирощуванні зернових, картоплі, буряків, конопель, льону та виробництві молока.

Майже кожного року нарощував темпи виробництва сільгосппродукції і в 1987 році продав державі 116 тонн зерна, 248 тонн картоплі, 42 тонни льону-довгунця, більше 90 тонн м'яса, 756 тонн молока тощо.

У ході реформування аграрного сектора економіки на принципах приватної власності колгосп «Красний май» був ліквідований, а на його базі було створене колективне сільськогосподарське підприємство «Десна», яке згодом було реформоване у сільськогосподарське акціонерно-пайове товариство закритого типу «Десна», а потім у відкрите акціонерне товариство «Агрофірму «Дубрава».

Після закінчення війни розпочала свою роботу і місцева школа, діяльність якої була припинена на час окупації.

На початку 50-х років минулого століття для неї збудували нове приміщення по вулиці Підгірній, у якому вона і досі.

На початку 70-х років ХХ століття в школі працювало 14 учителів і навчалося

156 учнів⁷⁸, а наприкінці 70-х років 12 учителів і 103 учні⁷⁹. Навчальний процес здійснювався у головному навчальному корпусі і майстерні. Зараз у школі працює 11 учителів, вісім з яких мають вищу освіту.

З 30 грудня 1962 року Очкине перебуває у складі Середино-Будського району Сумської області. Воно є центром сільської ради, у яку входять села Журавка і Красноярьське.

Село розташоване в зоні Деснянсько-Старогутського національного природного парку, який охоплює значну територію північно-східної частини Сумської області.

У лісах водяться лосі і косулі європейські, кабани дикі, вовки, лисиці, зайці, куниці лісові, білки, бобрі річкові, видри, горностаї, ондатри та інші тварини, кубляться чайки, качки, лелеки, дятли, дрозди, солов'ї, вільшанки, дупелі, бекаси, зяблики, скопи та інші птахи, а навесні, в період міграції, над залитою заплавою річкою можна спостерігати тисячі диких гусей, качок, куликів, чайок, журавлів, лелек, лебедів та інших перелітних птахів.

Відрізняється багатством і очкинська іхтіофауна. Окрім звичайних видів риб басейну Дніпра: щуки, окуня, плітки, лина, карася, ляща тощо, тут водяться соми, голавлі, жерехи, судаки, а з рідкісних видів – стерляді, рибиці та марени дніпровські.

На північній та південній околицях Очкиного ростуть великі соснові ліси, багаті на гриби і ягоди.

За даними, опублікованими на сайті Верховної Ради України у 2009 році, в Очкиному проживало 509 чоловік. Це значно менше, ніж у 1940 році (1200 чоловік), навіть на початку 70-х років минулого століття в селі мешкало 832 особи⁸⁰.

Населення Очкиного неухильно старіє, а його кількість поступово зменшується. Якщо це триватиме й далі, то село може зникнути з карти України, як зникло розташоване за декілька кілометрів від нього село Червоне (колишній хутір Напрасновка).

1. Юркевич В. «Відчит про археологічні обслідування району с. Боровичи-Очкин Новгород-Сіверської округи на Чернігівщині 1925 р.» Опис архівного фонду ВУАК 49/12.
2. Воеводовский М.В. Памятники каменного века на Десне. // Краткое сообщение института истории материальной культуры имени Н.Я. Марра. – 1949. – Вып. XXVI. – С. 22 – 26.
3. Розенфельдт И.Г. Стоянка Мыс очкинский. (Доклад на Секторе первобытной археологии в ноябре 1948 г.). //Краткое сообщение института материальной культуры им. Н.Я. Марра. – 1950. – Вып. XXXI. – С. 130 – 140.
4. Самоквасов Д.Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. – М., 1908. – С. 25 – 26.
5. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Том 1. Полк Стародубский. – Киев, 1888. – С. 222.
6. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 6. – С. 82.
7. Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618 – 1648 рр. – Київ, 2006. – С. 428, 430.
8. Маркович Я. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. – Ч. 1. – С. 65 – 66.
9. Расторгуев П.А. Северско-белорусский говор. Исследование в области диалектологии и истории белорусских говоров. – Ленинград. – 1927.
10. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 6. – С. 82.
11. Владимирский-Буданов М. Государство и народное образование в России с XVII века до учреждения министерств. //Журнал Министерства народного просвещения. Часть CLXVIII., СПб. 1873 г. – С. 209.
12. Списки населенных мест Российской империи. Черниговская губерния. – СПб., 1866. – С. 119.
13. Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр. – Київ, 1931. – С. 148 – 149.
14. Там само. – С. 148.
15. Там само. – С. 149.
16. Универсалы Ивана Мазепы 1687-1709 / Упоряд. И. Бутич. – К.; Л., 2002. – С. 413.
17. Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. – Київ, 2006. – С. 445.
18. Н.М. Левобережная Украина в XV-XVII ст. Очерк колонизации. //Киевская старина. – 1896. – Том LIII, – С. 374 – 375.

19. Кулаковский П. Борьба за спадщину: конфлікт між Яном та Ельжбетою Писочинськими щодо Новгород-Сіверських маєтностей. //СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип. 5. – С. 127 – 139.
20. Український архів. Вид. Археографічної комісії. Том 1. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. – К., 1929. – С. 56.
21. Ханенко А.И. Историческое описание некоторых местностей Черниговской губернии: Новгород-Северский уезд. – Чернигов, 1887. – С. 19.
22. Український архів. Вид. Археографічної комісії. Том 1. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. – К., 1929. – С. 260, 263.
23. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Том 1. Полк Стародубский. – Киев, 1888. – С. 222.
24. Судиенко М.О. Материалы для отечественной истории. – К., 1853 г. – Т. 1. – 85 – 88.
25. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. //Русский архив, издаваемый П. Батеневым. – М., 1875. – Книга 2. – С. 256 – 257.
26. Дабижа А. Роспись рода Горленков. //Киевская старина. – К., 1886. – Т. 15. – С. 387.
27. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1908. – Т. 1. – С. 473 – 474.
28. Путро А.И. Левобережная Украина в составе российского государства во второй половине 18 века. – К., 1988. – С. 18.
29. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Том 1. Полк Стародубский. – Киев, 1888. – С. 222.
30. Там само.
31. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. 2. – С. 43.
32. Половцов А.А. Российский биографический словарь. – Спб., 1912. – Т. 2. – С. 634 – 640.
33. Григорович Н. «Кандлер князь А.А.Безбородко, в связи с событиями его времени». – СПб., 1989. – Т. 1. – С. 100.
34. Сочинения Ивана Ивановича Дмитриева. – СПб., 1895. – Т. 1. – С. 122 – 126.
35. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Том 1. Полк Стародубский. – Киев, 1888. – С. 208.
36. Лукомский Г.К. «Очкино, имение Е.А. Судиенко». // Столица и усадьба. – Петроград, 1914. – №21. – С. 7.
37. Греч А.Н. Венки усадьбам. // Памятники Отечества. – М., 1994 – 1995. – №32.
38. Лукомский Г.К. «Очкино, имение Е.А. Судиенко». // Столица и усадьба. – СПб., 1914. – №21. – С. 7.
39. Есипов Г.В. Путешествие императрицы Екатерины II по Южной России в 1787 году. // Киевская старина. – К., 1890.
40. Добровольский П.М. Путешествие императрицы Екатерины II через Черниговский край. – Чернигов, 1903.
41. Село Вишенки. // Черниговские губернские ведомости. Отдел второй. Часть неофициальная. – Чернигов, 1850. – №8. – С. 66.
42. Корноухов Е.А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии. – Труды Черниговской учёной архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Т. 7. – С. 25.
43. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 6. – С. 82 – 83.
44. Черниговская памятка. Справочная книжка на 1898 – 1899 гг. – Чернигов, 1898. – С. 94 – 95.
45. Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – Чернигов, 1861. – №14. – С. 175
46. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 6. – С. 84.
47. Павловский И.Ф. К истории Шведской могилы. Пожертвование И.С. Судиенко и его духовное завещание. – Полтава, 1914. – С. 30 – 36.
48. Дмитриев М.А. Мелочи из запаса моей памяти. – М., 1869. – С. 146 – 147.
49. Списки населенных мест Российской империи. Черниговская губерния. – СПб., 1866. – С. 119.
50. Там само.
51. Отмена крепостного права на Украине. Сб. документов. – К., 1961. – С. 172 – 173.
52. Найденов М. Классовая борьба в пореформенной деревне (1861 – 1863 гг.). – М., 1955. – С. 70.
53. Колесников В.М., Коршунов А.Д. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земной управе. Новгород-Северский уезд. – 1884. – Т. XII. – С. 4.
54. Волости и важнейшие селения Европейской России: по данным обследования, произведённого статистическими учреждениями МВД по поручению Статистического совета. – Спб., 1885. – Т. 3. – С. 94 – 95.
55. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1899. – Т. 2. – С. 20.
56. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1901 год. – Ч. 4, Черниговская губерния. – Киев, 1901. – С. 126.

57. Список ярмарок Черниговской губернии. – Чернигов, 1911. – С. 27.
58. Списки населённых мест Черниговской губернии. – Чернигов, 1902. – С. 146.
59. Чернігівський державний архів. Фонд 127, опис 1, справа 10686, лист 4.
60. Революція 1905 – 1907 рр. на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1949. – С. 364.
61. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. – Киев, 1982. – Ч. 2. – С. 188 – 217.
62. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1897. – Т. 20. – С. 120 – 121.
63. Каталог Д.Г. Левицкого. – М., 1987. – С. 135.
64. Каталог историко-художественной выставки русских портретов 1905 г. – СПб., 1905. – С. 69.
65. Лукомский Г.К. «Очкино, имение Е.А. Судниенко». // Столица и усадьба. – Петроград, 1914. – №21. – С. 10.
66. Барон Врангель. Иностранцы XIX века в России. // Старые годы. – СПб., 1912. – (Июль – сентябрь). – С. 34 – 35.
67. Ежегодник государственного исторического музея. – М., 1970. – С. 192.
68. Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Киев. 1892. – Т. 1. – Кн. – С. 1420.
69. Игрицкий И.В. «1917 год в деревне». – 1929. – С. 185.
70. Памятники истории и культуры Украинской ССР. – Киев, 1987. – С. 742.
71. Список селений и городов Черниговской губернии. – Чернигов, 1919.
72. Список населённых мест Черниговской губернии. – Чернигов, 1924. – С. 82.
73. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Вып. 43. – Воениздат МО СССР. – 1960.
74. Русак А. Судный день. – Киев, 2009. – С. 64.
75. Вінок безсмертя: книга-меморіал. О.Ф. Федоров, В.А. Маняк та ін. – Київ, Політвидав України. – 1987. – С. 288.
76. Сумская область в период Великой Отечественной войны. Сборник документов и материалов. – Киев, 1998. – С. 238 – 239.
77. Сборник документов. Ставка ВГК. Документы и материалы. 1943 г. – Том 16 (5-3). – М., 1999. – С. 305 – 309.
78. История городов и сел УССР. Сумская область. – К., 1973. – С. 544.
79. История городов и сел УССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 519.
80. История городов и сел УССР. Сумская область. – К., 1973. – С. 544.

Статья содержит краткую историю села Очкино Середино-Будского района Сумской области со дня его основания до настоящего времени.

This article contains a short history of the village Ochkiно Seredyno-Budskiy district of Sumy region since its foundation up to the present.

Анна Гедьо

ПРИВАТНОПРАВОВІ АКТИ XVIII-XIX СТ. ЯК ІНФОРМАЦІЙНЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ НІЖИНСЬКОЇ ГРЕЦЬКОЇ ГРОМАДИ

У статті на прикладі аналізу матеріалів, які зберігаються в українських та російських архівосховищах, подається характеристика приватноправових актів з історії ніжинської грецької громади, аналізуються елементи, що становили форму даних документів у XVIII-XIX ст., формулюється призначення даних документів та зазначаються правові відносини між сторонами, які їх укладали.

Ключові слова: акти, ніжинська громада, заповіти, майно.

Розширення джерельної бази досліджень шляхом запровадження до наукового обігу нових документів та матеріалів, а також вивчення їхнього інформаційного потенціалу залишається одним з перспективних напрямків розвитку вітчизняної історичної науки. Всебічне відтворення багатогранного та насиченого подіями історичного буття греків на теренах України можливе лише за умови виявлення і критичного опрацювання усієї сукупності джерел. Саме від рівня використання джерельних комплексів значною мірою залежить якість конкретно-історичних досліджень, створення нових фундаментальних праць з історії грецьких громад України.

Фундаментальною працею з історії ніжинського грецького братства є дослідження М. Плохинського “Иноземцы в Старой Малороссии”¹, в якій автор розглядає історію поселення та життя греків, циганів, грузинів, німців, вірменів в Україні, найбільше уваги приділяючи саме грекам.

Особливе місце в історіографії ніжинської грецької громади займають студії К. Харламповича². Автор простежив історію грецької громади з 1675 р., зіставляючи факти, вже викладені в науковій літературі, з фактами зі справ архіву ніжинської грецької громади. На жаль, у 1929 р. було надруковано лише перший нарис. Тільки нещодавно творча спадщина академіка знову привернула увагу дослідників: у 1999 р. був надрукований п'ятий нарис праці К. Харламповича³, а у 2001 р. – другий нарис⁴.

Серед провідних джерелознавчих студій з історії ніжинських греків слід згадати роботи Г. Швидько⁵, в яких здійснено аналіз опублікованих джерел, а також архівних матеріалів, які зберігаються в архівосховищах Росії та України.

Вагомий внесок у вивчення історіографічної та джерелознавчої традиції ніжинської грецької громади зробив Є. Чернухін⁶, який дослідив низку неопублікованих та маловідомих праць вітчизняних і зарубіжних істориків.

Метою даної розвідки є виявлення інформаційного потенціалу приватноправових актів з історії ніжинської грецької громади XVIII – XIX ст., які зберігаються в державних архівах України та Росії.

Досить представницьким комплексом джерел з історії ніжинської грецької громади є приватноправові акти, які в основному виконували засвідчувальну функцію. Його представлено паспортами, білетами, атестатами, свідоцтвами, оголошеннями, дорученнями, заповітами. У фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі - ЦДІАК України) та Держархіву Чернігівської області збереглося багато копій паспортів, які надавав Ніжинський грець-

© Гедьо Анна Володимирівна – доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету.

кий магістрат своїм підлеглим. У документі вказувалася причина виїзду особи, яка отримувала паспорт: “Предьявитель сего грек житель нежинской Афанасий Павлов сын Элефтериани с служителем его греком Константином Христофоровым выездет с Нежина в разные российской империи города и места по купеческой своей надобности, которые в следовании туда и обратно в Нежин благоволено было по силе Ее императорского величества указов учинить свободный без задержания пропуск для чего сей пашпорт в благополучном городе Нежине из греческого нежинского магістрата ему Элефериану дан”⁷. Далі обов’язково вказувався термін, на котрий видавався паспорт. Інколи зазначалося, повз які форпости буде їхати грек, і давався від імені київського генерал-губернатора наказ пропустити означеного грека повз ці форпости.

Іншим видом засвідчувальних актів були білети. Це підтверджуючі документи, які або виконували функції паспортів⁸, або видавалися Ніжинським грецьким магістратом грекам, які висловили бажання займатися торгівлею, мати земельну власність та сплатили певні кошти. В останньому випадку документ містив перелік товарів, на які було отримано право торгівлі. Білети входили до необхідного комплексу документів, за якими проходила перевірка торгівлі в багатьох містах. У фонді Ніжинського грецького магістрату (Ф.101) держархіву Чернігівської області збереглися справи, в яких мова йде про білети Зберігальної казни⁹ та білети на право проживання¹⁰.

Видачу білетів Ніжинський грецький магістрат здійснював на підставі височайше затвердженого „Положения о пошлинах на право торговли и других промыслов”. Згідно з ним, „лица, взявшие купеческие или промысловые свидетельства, имеют право содержать неограниченное число торговых и промышленных заведений, со взятием лишь на каждое особое билета, если оно законом не изъято от билетного сбора (ст. 10 и 27). Во всяком случае лицо, получающее купеческое свидетельство, обязано взять вместе с оным по крайней мере один билет на торговое или промышленное заведение”¹¹.

Свідоцтва виконували функцію паспортів, які посвідчували особу. Такі документи ставали необхідними при записі до певної верстви населення міст. Широкого вжитку вони набули з 20-х років XIX ст. та отримали назву звільняючих свідоцтв. Свідоцтво видавалося за участю громади, до якої була приписана особа. Використання цих документів було пов’язане з посиленням контролю за процедурою запису до міст у зв’язку з розповсюдженням серед мешканців незаконної практики перезавпису з однієї верстви до іншої з метою уникнення сплати податків.

Свідоцтва, що підтверджували право особи на здійснення торговельних операцій, поновлювалися щорічно. Залежно від місця проживання встановлювалася різна сума платні за право отримання свідоцтва. За процедурою отримання та терміном дії свідоцтва були подібні до білетів.

Крім цього, у ніжинських греків досить поширеною була форма свідоцтв, що були пов’язані з ревізійним обліком населення. Ніжинський грецький магістрат видавав значну кількість інших документів: свідоцтва про народження, різні довідки, фінансові документи, посвідчення про право на вільну торгівлю, атестати про прийняття російського підданства та інші документи.

Друга група засвідчувальних актів представлена оголошеннями та дорученнями. Оголошення щорічно складали всі представники купецтва, інколи за допомогою Ніжинського грецького магістрату, згідно з урядовими постановами про гільдійський устрій. У документі детально подавалася характеристика особи, членів її родини та підтверджувалася сплата необхідних податків¹².

Доручення купці видавали своїм довіреним особам, але фактично другим контрагентом даного акта виступав грецький магістрат, який складав цей засвідчувальний документ. У документі чітко визначалися функції, які передавалися купцем довірений особі, та вказувалась відповідальність за останнього¹³. Доручення набувало чинності у разі засвідчення його печаткою Ніжинського грецького магістрату.

Атестати, які збереглися у фонді Ніжинського грецького магістрату, ретельно оформлені, написані розбірливим почерком зі строгим дотриманням системи запису. Крім атестатів про прийняття до російського підданства¹⁴, атестати надавалися секретарям грецького магістрату про їхню службу¹⁵, вступ до ніжинської грецької громади¹⁶, грецьке походження¹⁷.

Серед документів грецького магістрату збереглися так звані “аттестати о состоятельности”¹⁸ та “аттестат на вексель до 10 000 рублей”¹⁹. Ця категорія атестатів і прохання про їхню видачу містять відомості про грошові суми і дають певне уявлення про торговий оборот грецьких купців.

На Ніжинському грецькому магістраті лежав також обов’язок щодо обліку нерухомості і забезпечення прав власності греків. Магістрат не проводив операцій з нерухомістю, його участь у цьому процесі полягала у видачі продавцю атестата члена грецької громади, який свідчив про те, що нерухомість справді належить йому, що у нього немає боргів, за які власність може бути передана кредиторам, та ін. Атестат давав право на продаж нерухомої власності і його видачі передувало значне діловодство.

Грецький магістрат також давав оголошення про досконалу операцію на випадок, якщо знайдуться інші, окрім покупця, претенденти щодо об’єкта операції. Складність діловодної процедури була зумовлена тим, що купчі, дарчі і застави на майно вартістю понад 100 руб. оформлялися у губернському правлінні, а на майно меншої вартості - в повітовому суді. Документи ж, що фіксували наявність у городян власності і права нею розпоряджатися, зберігалися в магістраті міста.

У разі проведення крупної операції бажаною продати (подарувати, закласти) своє майно подавав прохання до магістрату про видачу йому атестата, який підтверджував наявність у нього цього майна і відсутність боргів. Перш ніж видати прохачу атестат, магістрат справлявся по книзі обліку нерухомості про наявність у нього даного виду власності і відсутність у продавця боргів. У випадку, якщо боргів не було, прохачу видавали атестат, по пред’явленні якого в губернському правлінні оформлявся необхідний документ.

Засвідчувальну функцію виконували також купчі, багато яких збереглося у фонді Ніжинського магістрату Держархіву Чернігівської області. У 1727 р. з правлячого Сенату був направлений в Полкову ніжинську канцелярію і ніжинське грецьке братство наказ імператриці, де вимагалась інформація про кількість власників землі і кількість куплених у російських поміщиків селян. Наказом передбачалося через нарочного скласти список про те, хто з іноземців купив у російських поміщиків селян.

Грецький магістрат на підставі купчих склав 16 червня 1750 р. відомість про куплених греками у російських поміщиків селян. За цією відомістю зазначалося, що 26 липня 1735 р. Самійло Пелапоносов купив у Семена Долініна у с. Бакуніні Коломенського повіту двох селян, а 2 травня 1735 р. в с. Фастові у сержанта Курінського полку Миколи Єсіпова п’ять селян²⁰. Дмитро Параскевін 17 березня 1727 р. придбав у службовця державної колегії іноземних справ Кузьми Кирилова чотирьох кріпаків, а у 1729 і 1735 рр. ще сімох кріпаків і дворових людей²¹.

Серед документів фонду Ніжинського грецького магістрату збереглося багато „верющих писем”, які були одним з різновидів приватноправових актів XVIII ст., що нагадує сучасне доручення. Їх оформляли в домашніх умовах, а потім засвідчували в Ніжинському грецькому магістраті. Процес засвідчення іноді відносили до окремої справи²². Зміст „верющего письма” при цьому вносили до спеціальної книги. Тому маємо цілу купу щорічних справ під назвою „Книга копий обязательств, верющих писем и других бумаг”, які найчастіше починалися в січні і завершувалися у грудні кожного року.

Ймовірно, цілком правомірно розглядати книги „верющих писем” як книги копій договорів і операцій. Та все ж слід підкреслити, що ці книги велися безпосередньо в Ніжинському грецькому магістраті. У них записані копії, а іноді короткий зміст доручень, виданих ніжинськими греками своїм прикажчикам і довіре-

ним особам на право робити закупки і продавати товари, стягувати гроші за векселями, здійснювати ті або інші операції від імені ніжинського грека. У „верющих письмах” греків, як правило, не вказувалося, який товар і в якому місті продаватиме і купуватиме довірена особа, але ці документи дозволяють з’ясувати характер і розмах діяльності того чи іншого купця, коло його агентів.

Необхідно також відзначити, що „верющие письма” відрізняються лаконізмом, відсутністю деталей. Вони не дозволяють говорити ні про грошові суми, якими оперували грецькі купці, ні про види і кількість товарів, купівлю і продаж яких вони довіряли своїм довіреним особам. Незважаючи на їх лаконізм, у „верющих письмах” є цікаві деталі, які можна використовувати при вивченні біографій і підприємницької діяльності грецьких купців.

Приватноправовими актами також регулювалися відносини між людьми. Вони охоплювали різні сторони життя, тому за сферою регулювання поділяються на кілька видів. Одним з них є духовні документи, або заповіти. Це правові акти, які висловлюють останню волю людини, як правило, щодо розподілу майна між близькими родичами. Саме ця група документів містить цікаві і важливі відомості про повсякденне життя ніжинської грецької громади, а також відображає певні особливості світогляду і, відповідно, специфіку свого часу. Однак цим інформація, яку можна отримати з заповітів, не обмежується. Наприклад, на основі заповітів можна вивчати родинні та сімейні відносини ніжинських греків. У документах цього типу відображається оточення греків м. Ніжина, атмосфера, яка панувала у їхньому середовищі.

Заповіт – це невичерпне джерело відомостей про повсякденне людське життя. Вивчаючи його з різних точок зору і розглядаючи у різних аспектах, можна отримати відомості щодо побуту, економічного стану, складу сім’ї та інші цінні й цікаві факти. Аналізуючи текст даних документів, його особливості, можна скласти уявлення про світогляд членів ніжинської грецької громади, їхнє ставлення до життя та смерті, фактори, які мали значний вплив на їхнє повсякденне існування, а відповідно – світосприйняття. Нерідко заповіт ставав важливим доказом, який впливав на хід судових процесів та суперечок між спадкоємцями, а також справ, які торкалися поділу майна, підтвердження прав на маєтки, сплати боргів тощо. Сьогодні у фонді Ніжинського грецького магістрату Держархіву Чернігівської області зберігається 92 справи, пов’язані з духовними заповітами.

Як правило, заповіт починався з духівниці, в якій автор заповіту зазначав, де він хоче знайти останній спочинок, скільки грошей виділити на похорон, на службу Богу за упокій душі, а також на різноманітні пожертви на храм, убогим, хворим та калікам.

У стилі складання духівниці помітні деякі особливості світогляду людей того часу, глибока релігійність, велике значення церкви і релігії у їхньому житті. Після духівниці йшлося про розподіл майна серед дітей та близьких родичів (якщо вони були). Тут вказано, хто, скільки і що отримав, а тим, хто ще не отримав своєї частки, вона виділяється з майна помираючого. І поза сухими даними про матеріальний рівень сім’ї, інколи отримуємо цікаві відомості про життя родини, стосунки між членами, їх побут і повсякденне життя. А також про те, як впливали великі історичні події на життя звичайних людей, на їхню долю.

За переліком майна можна визначити рівень побуту та добробуту ніжинських греків. Так, Іван Кліца детально перераховує, скільки він витратив на утримання своїх дітей. З його ж заповіту дізнаємося, що у нього їх було семеро: шість синів і донька. Розпоряджатися всім своїм майном заповідач дозволяє своїй другій законній дружині Анастасії Федорівні²³. Тож даний заповіт – це маленька хроніка життя однієї родини, де коротко і дещо фрагментарно автор розповів про долю своїх дітей і дружини, про свої повсякденні клопоти, турботи і переживання. Це опис живою мовою про побут людей цієї епохи, який, хоча і приблизно, але передає атмосферу того часу.

Заповіт Апостола Ксиди є також важливим джерелом до вивчення соціально-

побутових відносин. Опираючись на текст даного заповіту, можна припустити, що Апостол Ксіда був вдівцем і не мав прямих спадкоємців. Тому своє майно він залишив своєму брату Стерію Ксіді та племінникам. Значну частину свого капіталу він заповів грецьким церкам - 300 руб., для роздачі найбіднішим грецьким родинам - 200 руб., на придане двом бідним дівчатам з грецьких родин - 2 400 руб. 74 коп.²⁴.

У випадках, коли майно померлого грека було великим та передавалося у спадщину малолітнім дітям або душевно хворим, для контролю за витратою коштів з цього джерела доходів Ніжинський грецький магістрат призначав опікуна, як це було у справі про призначення опікуном над майном дітей померлої дружини ніжинського громадянина Косіора Сорокіна грека Гаджисва²⁵.

Дуже часто в своїх заповітах греки залишали гроші бідним одноплемінникам, чим значно підтримували членів громади. Прикладом цього є архівна справа 1799 р., в котрій мова йде про духовний заповіт Івана Кір'янова і відшкодування сиротам грошей, які повинні були зберігатися в грецькому магістраті²⁶. Вдовам та сиротам заповідала 200 руб. Олена Гуляєва²⁷, 600 руб. сріблом - Павло Паскалі²⁸.

Життя тоді було бурхливе і сповнене небезпек, тому заповіт іноді писався перед самою смертю. Кожна людина намагалася передати своє майно до рук тих людей, які його не втратять, а використують доцільно і на благо собі та іншим. І кожен спадкодавець прагнув справедливо розділити майно поміж спадкоємцями. Тому досить часто людина, склавши заповіт, жила ще багато років. А за цей час змінювалися і обставини, і ставлення до оточуючих її людей. Отож право змінювати зміст заповіту було необхідне, продиктоване самим життям.

Право змінювати заповіт могло використовуватись декілька разів упродовж життя. Наприклад, ніжинський грек Іван Самарджи змінював зміст свого заповіту тричі. Зберігся лише третій, який доповнює два попередніх і датується 1827 р.²⁹.

Отже, заповіт міг змінюватися кілька разів упродовж життя, відображаючи зміни обставин буття, ставлення до світу та оточуючих. Духовні заповіти обов'язково затверджувалися Ніжинським грецьким магістратом, свідченням чого є значна кількість справ у фонді Держархіву Чернігівської області під назвою: „Рапорты и прошения о подтверждении духовных завещаний”.

Часто заповіти були причиною численних судових позовів. Прикладом цього є справа 1788 р. – „Переписка с Черниговским наместническим правлением по иску грека Бездоны Константина и других кредиторов к Сталевскому Юрию о вексельных долгах и наложении ареста на имущество”³⁰. Суть цієї справи полягала в тому, що ніжинський грек Костянтин Сталевський у своєму заповіті все своє майно заповів дружині, двом синам та незамужній доньці. Після смерті батька старший син Юрій взяв у борг 230 руб. на два місяці і обіцяв „на греческом диалекте данным от себя” повернути борг з процентами по 1 коп. на місяць з рубля. Однак борг своєчасно не був повернутий, і тоді кредитор Костянтин Бездона звернувся до Ніжинського грецького магістрату з проханням зобов'язати Юрія Сталевського повернути борг. Магістрат у цій справі виніс рішення, що якщо боржник не поверне гроші до Різдва 1787 р., то за борги забрати будинок. Сталевський на суді зазначив, що згідно з заповітом його батька, будинок належить не йому, а родині. Тоді магістрат виніс рішення, що будинок не можна віддати за борги, тому що він має багато власників. На 12 березня 1787 р. борг з відсотками становив уже 372 руб. 66 коп. І магістрат виніс рішення взяти боржника під варту. Тільки втручання родини допомогло Юрію Сталевському уникнути карної відповідальності³¹.

Заповіти обов'язково мали підпис заповідача або у випадках тяжкої хвороби його духовного отця: „Сие завещание мое от жены и детей моих да будет соблюдено во всем свято и нерушимо. Составлено оно мною по доброй воле моей в городе Нежине 1821 года марта 8 дня. – к которому при упрощенных мною свидетелях подписуюсь. Нежинский грек Иван Анастасьев Клица но за слабостью по словес-

ному и рукоданному прошенію подписал я духовный его отец нежинских греческих церковей иеромонах Григорий Сихни”³².

Загалом заповіт є цінним джерелом насамперед для вивчення побуту греків, умов їхнього життя. За описом майна, котрий є у заповітах, хоча і приблизно, можна реконструювати і уявити, як облаштовувались приміщення всередині, які меблі використовувались, який одяг носився. Заповіти подають цікаву інформацію щодо того, які тканини користувалися попитом і які були найбільш вживаними, а також інші цікаві деталі, звичаї, уподобання людей того часу.

З допомогою заповітів ми маємо змогу заглянути у повсякденне, „живе” буття людей, які вже давно відійшли. Власне, вони творили тогочасне суспільство, його структуру, життя, культуру і специфіку, та й, зрештою, обличчя епохи.

Пропозиції або прохання склалися у формі подання. Їх початковий протокол включав інтитуляцію та інскрипцію; основний протокол - нарацію, диспозицію, яка обов’язково вміщувала ввідну формулу ”пропонує”, та зобов’язання про повідомлення щодо виконання указу. Заключний протокол вміщував підпис автора, канцелярський номер та дату складання. Формуляр пропозиції не був усталеним. Допускалося переміщення клаузул, наприклад, короборація та датум могли переноситися до початкового протоколу, а сигнатура могла мати вигляд скороченого або розгорнутого підпису.

Чолобитні, як правило, супроводжувалися пред’явленням копій універсалів і грамот, виданих містам попередниками верховного правителя (антецессорами) на окремі привілеї. У зв’язку з цим в багатьох гетьманських універсалах та жалуваних грамотах російських царів згадуються чолобитні греків: „учтивые купцы Греческие, обыватели Нежинские, прибувши до нас, презентовали Нам при сунилеце своей именем всего своего братства поданной, просили нас чрез тую поданную свою суплеку, абысмо и мы оный Архипастырский и Антецессора нашего покрепостными листы рейментарским нашим утвердили універсалом”³³, „по супличному прошенію от ктитора Церкви Греческой Нежинской з Братством Николая Бошнака Сербина, перед сим к нам поданному”³⁴, „Греческого Нежинского Братства Греки, жители Нежинские и приезжающие Велисар Псалтий стоварыщи поданным нам доношением представляли”³⁵, „Нежинского Греческого братства Депутаты Дук Иванов, Гавриил Синопеус и Юрий Кромида прошением представляют”³⁶, „братства Греческого, поселившегося Черниговскаго наместничества в городе Нежине”³⁷, „города Нежина Греческое общество в лице депутата своего Евстрата Деларова, принесло Нам всеподданнейше прошение”³⁸.

У фондї 248 “Сенат та його установи” РДАДА зберігається багато чолобитних, договірних статей, повідомлень греків м. Ніжина. Характерною особливістю фонду 248 є те, що більшість документів не ізольована, а існує в органічному зв’язку з іншими. Так, чолобитні, як правило, супроводжуються копіями указів, грамот і універсалів, представлених чолобитниками чи наведеними в розшукових матеріалах комісій, призначених для з’ясування справи за чолобитною. При вивченні документів Сенату, що стосуються греків, звертає на себе увагу та обставина, що в першій половині й середині XVIII ст. (на відміну від попереднього часу) практично жодна чолобитна не задовольнялася без попереднього “розшуку”, без отримання на запит правлячого Сенату довідок з Ніжинського грецького та міського магистратів, іноді полкових канцелярій, Генеральної військової канцелярії.

У переважній більшості ці справи відносяться до XVIII ст. Перша чолобитна греків до російських імператорів на надання жалуваної грамоти була подана Петру I на початку 1710 р. У ній греки просили, щоб їм “яко присягающим в верности Вашему Императорскому Величеству всенижайшим рабам, пред приезжающим на время за купечеством нашою братиею во всяких братских и купеческих породах преимущество иметь”³⁹.

У зазначеному фондї також зберігається чолобитна греків, датована серпнем 1742 р. Вони зверталися до імператриці зі словами: “Всепресветлейшая державнейшая Великая государыня императрица Елизавет Петровна самодержица Все-

российская государыня всемилостивейшая. Бьют челом купеческое греческой церкви братство жители нежинские, и приезжающие торгов ради греки⁴⁰. Прохання складалося з п'яти пунктів, які лягли в основу жалуваної грамоти ніжинському грецькому братству від 3 листопада 1742 р. Закінчувалося прохання зверненням до імператриці: «Мы нижайше со Вседражайшем Вашего августейшества здравии благополучном с победою над враги, государствовании святопочивших, Вашего Величества родителей со упокоении, до конца жизни нашей непрестанно бога молить. Всемилостивейшая государыня, просим Вашего Императорского Величества во сем нашем прошении решение учинить⁴¹».

1712-1717 рр. датовані чолобитні ніжинських греків, які зберігаються в фонді «Зносили Росії з Грецією» РДАДА⁴². Звернення до російського царя в чолобитних однотипні: «Державнейший царь, государь милостивейший». Дані чолобитні свідчать, що в цей час греки в основному приїжджали до м. Ніжина на певний час: «Желаю я нижайший раб поехать для своих потреб в город Нежин да при мне два человека челядников греков. Всемилостивейший государь прошу Вашего царского Величества Великий Государь дать мне по городам проезжую грамоту как туда едущему так и назад возвращающегося⁴³».

За часів гетьманування К. Розумовського до Генеральної військової канцелярії надходили численні прохання про повторний розгляд справ, в яких брали участь ніжинські греки. Російські та українські купці скаржилися на необ'єктивність судочинства в ніжинському грецькому братстві. У скаргах перш за все зверталася увага на те, що грецькі судді є «собратами» ніжинських греків, тому судочинство здійснюється, перш за все, на користь ніжинських греків. Траплялися випадки, коли ніжинські греки зверталися зі скаргою на власне судочинство до гетьмана К. Розумовського і прохали розглянути їх справу в Генеральній військовій канцелярії. Свідченням цього є справа 1761 р. фонду Канцелярії гетьмана Розумовського ЦДІАК України, в якій ніжинський грек Євстафій Іванов скаржився на дії суддів в розгляді його справи щодо позики грошей ніжинським грекам Миколі Євстафієву та Миколі Метаксі. В листі наголошувалося, що «за полгода никакое малейшее исполнение в том братстве не учинено, но и подумать о том не хотят⁴⁴». У зв'язку з цим він висував запит, пов'язаний з об'єктивністю вироку, і зазначав, що присутні в ніжинському грецькому братстві «яко ж оные ему Евстафьеву свойственные⁴⁵», і домагалися справедливого вирішення справи годі й чекати.

До Генеральної військової канцелярії надходили більш за все справи з питань комерції, які були пов'язані з купівлею-продажем, боргами та іншими побутовими питаннями. Так, у 1761 р. на ім'я гетьмана Розумовського надійшла скарга від військового товариша Нечаєва, який звернувся з проханням розглянути в Генеральній військовій канцелярії справу щодо самовільного захоплення його коней греком Комбурлеєм⁴⁶. Перший свій позив Нечаєв надіслав до Полкової ніжинської канцелярії, але у зв'язку з тим, що позов подавався на ніжинського грека, канцелярія відправила його до ніжинського грецького братства, в якому розглядалися позови на ніжинських греків. Незважаючи на численні заклики ніжинського грецького братства бути присутніми для розгляду означеного позову, грек Камбурлей не з'явився. Саме тому Нечаєв звернувся до вищої інстанції - Генеральної військової канцелярії з проханням «учинить высокомиловитое рассмотрение и определение⁴⁷».

Прохання та чолобитні ніжинських греків іноді наводилися і у законодавчих актах. Прикладом цього є височайше затверджений доклад правлячого Сенату від 10 лютого 1775 р. В ньому греки перелічували всі надані їм універсали українських гетьманів та російських імператорів з підтвердженням привілеїв. До свого прохання греки додавали: „чтоб им пред приезжими Греками иметь преимущество; но ныне общество их, как издавна жительствоующие, так и приезжающие Греки, будучи в верности все присяжные, имеют желание быть во всем в равенстве и без всякого различия⁴⁸».

У зв'язку з коронацією Олександра II 22 травня 1856 р. до імператора зверну-

лися члени ніжинської грецької громади з проханням підтвердити надані їм попередні імператорами привілеї: “намерены мы поднести Его императорскому Величеству грамоты и привилегии Всемилостивейше жалованные нежинскому греческому в бозе почитающими Государями императорами предками нынешнего государя императора для подтверждения таковых ... и всеподданнейше просить Его императорское величество подтверждения оных”⁴⁹.

У фонді „Сенат та його установи” РДАДА також зберігаються документи Колегії іноземних справ 1746 р. про приведення до присяги греків, які прибували до Ніжина⁵⁰. У фонді багато чолобитних і позовних справ купців та власників промислів, що мають додаткові відомості для вивчення торгівлі і промислів на Лівобережній Україні.

Матеріали численних чолобитних та скарг допомагають відтворити процес збору індукти - мита з привізних товарів. Вони зберігаються також у фонді 13 „Справи про Україну” РДАДА.

Збір індукти довгий час належав заможній родині ніжинських греків Тернавіотів. Як встановив О. Лазаревський, Петро Тернавіот та його батько Стерій в різний час обіймали посаду війтів і володіли правом на збір індукти⁵¹. Стерій Тернавіот обіймав цю посаду протягом 1714–1718 рр., а Петро - у 1723–50 рр. Безумовно, ці факти свідчать про значну роль грецьких купців в управлінні містом і розвитку торгівлі Лівобережної України.

Митний збір завжди був вагомим джерелом наповнення гетьманського бюджету. Традиційно він віддавався на відкуп з торгів. Тому серед заможних підприємців Гетьманщини постійно велася боротьба за отримання індуктового збору. На торгах 1723 р. Тернавіот уперше отримав відкуп митного збору, запропонувавши найкрупнішу в історії цих торгів суму - 18 697 руб. 62 коп.⁵²

Малоросійська колегія виявила численні порушення Тернавіотом правил стягування індукти та евекти, основне з яких - несанкціоноване розширення тарифу товарів, що підлягали особливому митному збору⁵³. Аналогічні порушення були допущені П. Тернавіотом і тоді, коли він був індуктором митного збору при відкупників Г. Рогузинському.

Взявши до уваги численні скарги на здириство П. Тернавіота, Д. Апостол у 1728 р. звернувся до російського уряду з проханням віддати індуктовий відкуп йому, однак царський уряд відхилив прохання гетьмана⁵⁴.

У результаті проведення торгів у 1731 р. індуктовий відкуп знову виборов П. Тернавіот. Контракт було розраховано на 6 років зі сплатою відкупної суми 20 000 руб. щорічно. Причому позитивну рекомендацію дав йому сам гетьман: „...он войт человек доброй и в отдаче ему того откупа верить можно”⁵⁵. Здається дивним, що Д. Апостол забув, яким „новатором” в справі реформування митної справи виявив себе П. Тернавіот, коли був індуктором Г. Рогузинського в 20-і рр. XVIII ст.

Тому не здається несподіванкою, що вже в липні 1733 р. були заарештовані два помічники П. Тернавіота, а трохи згодом і сам відкупник⁵⁶. Слідство, доручене князю О. Шаховському, виявило численні порушення правил стягування митного збору. Судячи з вилучених у нього документів, щорічний чистий прибуток відкупника коливався в межах 30 000 руб. щорічно, тобто в півтора разу перевищував відкупну суму⁵⁷. Але невдовзі П. Тернавіота та його підлеглих звільнили з-під варті, дозволивши продовжувати збір мита, хоча й під наглядом спостерігачів з числа офіцерів.

На наступних торгах за індуктовий відкуп у 1735 р. відкуп строком на шість років знову отримав П. Тернавіот із збільшенням відкупної суми до 30 000 руб. на рік⁵⁸. На його користь свідчила його пунктуальність внесення відкупної суми під час його перебування відкупником. До того ж за нього поручилися 202 особи, а для цього треба було мати неабиякий авторитет серед ніжинських греків.

У 1740 р., коли строк його відкупу закінчувався, П. Тернавіот звернувся до російського уряду з проханням, в якому його підтримав відомий неогоціант С. Ро-

гузинський, віддати йому індуктовий збір строком на 8 років із зменшенням відкупного платежу на 5 000 руб.⁵⁹. Таким чином він намагався повернути збитки у сумі 39 000 руб., які поніс під час російсько-турецької війни. Прохання було задоволене, і з 1741 р. П. Тернавіот знову отримав відкуп на митний збір, але вже за 27 000 руб. щорічно.

У 1743 р. до Генеральної Військової канцелярії надійшли протести від полкової старшини зі скаргами на „излишние им Стреевым внутренне индуктовые сборы”⁶⁰. Протягом кількох років справа розбиралася в Генеральній Військовій канцелярії, а у 1746 р. її передали до правлячого Сенату. Внаслідок того, що П. Тернавіот порушував надані йому інструкції щодо митних зборів, вводячи нові тарифи та стягуючи індукту навіть з товарів, що призначалися для внутрішнього продажу, скаржники просили доручити збір Генеральній Військовій канцелярії та генеральній старшині⁶¹. П. Тернавіот пояснював, що зміни до тарифу він вносив, керуючись змінами на ринку товарів, оскільки тариф, наданий йому разом із контрактом, застарів. Йому було дозволено продовжувати збір мита до завершення терміну контракту⁶².

У фонді 248 РДАДА зберігається справа 1742 р., в якій наводиться прохання Петра Тернавіота, датоване серпнем 1742 р.⁶³. В ньому він зазначав: “С прошлаго 1740 году ... пожалован мне нижайшему Малороссийский индуктной сбор за верные мои и усердные службы, и понесенные во время минувшей войны многие в оном сборе чрез шесть лет убытки, в награждение, с убавкою, против прежнего платежа, а именно по двадцати семи тысяч на год, вперед на восемь лет, дабы на нижайший в те уреченные годы из оных своих убытков по возможности хотя малое что возвратить мог”⁶⁴.

Скарги на свавілля чиновників греки направляли до Чернігівського губернського намісництва. Прикладом цього є прохання 1791 р. членів Ніжинського грецького магістрату до чернігівського генерал-губернатора Михайла Кречетнікова про надання Чернігівському губернському магістрату такого документа, за яким би Ніжинський міський магістрат не мав права розпочинати судовий процес щодо грецьких купців⁶⁵. Це прохання було пов'язане з позовом курського громадянина Івана Голікова від його довіреної особи Миколи Виходцевського на греків Івана Лагутку та Хаджі Бабаліотія з приводу боргових претензій. Обставини цієї справи у результаті були розглянуті у міському магістраті, а не в грецькому.

Греки, які зверталися зі скаргами до губернського магістрату, на підтвердження своїх прав наводили пункти жалуваної грамоти Катерини II від 1 вересня 1775 р., за якими Генеральному суду заборонялося втручатися в братські справи; для вирішення важливих питань і позовів вищою інстанцією була Малоросійська колегія. Вони зазначали: „подвержение греков под суд городского магистрата есть несоответственное как высочайшим жалованным греческому обществу грамотам все милостивейше повелевающим, грекам и челяди их во всяких делах и случаях (кроме одних только криминальных и уголовных дел) судимым быть в греческом братстве, и в те их суда про дела коменданту, полковнику, з старшиною, и магистрату нежинскому от него не вступать, и никакова припятствия не чинить, так и высочайшему именованному ея императорского величества указу прошлого 1786 года марта 19 числа, состоявшему с предписывающему производит во всех судах дела, не по материи их, но по роду людей, то есть в том месте, где ответчик подсудим состоит, а сверх того и забытности суда еще бывшей Малороссийской Коллегии, даже по упразднении оной всегда возлагаемы были разбором суда греческому”⁶⁶. Тобто Ніжинському магістрату не дозволялося судити греків за позовами на них представників інших етносів. Однак у ході розгляду цієї справи у 1791 р. члени грецького магістрату звернули увагу губернатора на прецедент 1787 р., коли на скаргу чернігівської міщанки В. Цибульської на греків Т. Доболя, С. Економова та З. Андреева за ухилення від повернення позики, губернський магістрат наказав саме грецькому магістрату розглядати цю справу⁶⁷.

У своєму проханні до чернігівського губернатора члени грецької громади на-

голошували на необхідності вести всі цивільні справи, у яких брали участь ніжинські греки лише в Ніжинському грецькому магістраті. Завершувалося прохання словами: “Поясняя все таковы обстоятельства его превосходительству просит о неподвергании греков в частных со стороны российских людей исках под суд городского нежинского магистрата, а о бытии им судимыми по ведомству их в греческом магистрате не оставит дать кому следует свое повеление”⁶⁸.

Однак це питання ще довго залишалося відкритим. У 1864 р. члени Ніжинського грецького магістрату подали до правлячого Сенату скаргу на постанову Чернігівського губернського правління та притягнення членів останнього до відповідальності. Справа полягала в тому, що до Чернігівського губернського правління 30 квітня 1858 р. ніжинські греки Максим Стефанієв та Павло Спіліотов подали скаргу на бургомистра і ратманів цього магістрату “за неправильное и безотчетное распоряжение общественными суммами и недвижимым имуществом”⁶⁹. У скарзі також зазначалося, що, згідно з постановою грецької громади від 30 квітня 1848 р., члени грецького магістрату можуть витратити з сусальної суми не більше 150 руб. Однак перевірка прибутково-видаткових книг виявила значне перебільшення витрат. “На основании этой ревизии (1858 р. – А. Г.), греческое общество нашло неправильно израсходованными магистратом из общественных сумм 7 654 руб. 25 коп. и признав ответственным лицам за такое распоряжение суммами бургомистра магистрата Ксенелия, приговором, составленным в апреле 1858 г., приговорило о взыскании с Ксенелия растрченных им денег и о поступлении с ним по закону представить на распоряжение начальства”⁷⁰.

Начальник Чернігівської губернії після отримання цієї скарги доручив чиновнику особливих доручень Бурнакову провести слідство за цією справою. Бургомістр Ксенелія заявив, що “Нежинскому греческому обществу высочайше дарованных, никакая правительственная власть в распоряжении их по расходу сумм вмешиваться не должна; что производит расходы в назначенном по приговору количестве не представилось возможности и что приговор тот есть незаконный, ибо он начальством не утвержден”⁷¹.

У лютому 1863 р. бургомістри Микола Кліца, Іван Канторжей та ратмани Олександр Плачиндарь та Наум Краєвианов звернулися до правлячого Сенату зі скаргою, що “губернское начальство не имело права касаться ревизии денежных сумм общества нежинских греков и привлекать по оному предмету бывших членов магистрата к уголовной ответственности, так как наблюдение за правильным расходом общественными суммами принадлежит единственно самому обществу, от которого и будет зависеть придать виновных в руки правосудья, разумея под словом общество не одних лишь тех 15 человек греков, которых уполномочили Стефанеева и Спидиотова на подачу жалобы, а вообще все общество нежинских греков, живущих в разных городах Империи и численность коих простирается до 950 человек. По сим основаниям просители ходатайствуют об отмене обжалованного ими распоряжения Губернского правления, как неправильного и о передаче предварительно на рассмотрение греческого общества существа начетов, взводимых на бывших членов Нежинского магистрата”⁷². Правлячий Сенат постановив скаргу членів грецької громади залишити без уваги та стягнути з прохачів гербові мита за діловодство.

Форма прохань використовувалася також для отримання паспорта. Для цього необхідно було написати заяву на ім'я магістрату з проханням видати паспорт на певний строк. У заяві також вказувалась мета проїзду та дата.

Іншим видом прохань були прохання волохів, болгар про дозвіл присягнути для доказу їх грецького походження, які подавалися до Ніжинського грецького магістрату. В випадку неграмотності подача прохання за нього розписувалася інша особа і часто негрецької національності: „К сему прошению житель нежинский греческой породы Федор Тимановский подписался. А вместо него неграмотного по его прошению мещанин нежинский Афанасий Дворецкий руку приложил”⁷³.

Члени ніжинської грецької громади не погоджувалися з ліквідацією Ніжинського грецького магістрату. Тому в травні 1866 року його члени звернулися з клопотанням до начальника Чернігівської губернії з конкретною пропозицією щодо

створення замість грецького магістрату іншого органу. У випадку скасування в містах Російської імперії магістратів та ратуш й припинення діяльності Ніжинського грецького магістрату та передання всіх справ до повітового суду, слід впровадити щодо господарського управління ніжинської грецької громади спрощене громадське грецьке управління, яке б складалося з трьох членів, які будуть обиратися зі складу ніжинських греків терміном на три роки зі згоди та затвердження уряду. Основна діяльність цього органу була б зосереджена на веденні господарських справ, при цьому греки просили дозволити завідувати самостійно видачею паспортів іногороднім грекам та відати опікунськими справами⁷⁴.

Таким чином, залежно від характеру відносин між контрагентами, можна виділити дві підгрупи засвідчувальних актів. Перша – документи, складені Ніжинським грецьким магістратом для іншої установи (органу самоврядування або відомства), до якої належали паспорти, білети, атестати, свідоцтва. Друга – акти, складені членами громади для міської установи (оголошення, довіреності, доручення, заповіти, прохання). Більша частина з них зберігається у фондах ЦДІАК України, РДАДА та Держархіву Чернігівської області.

Ці документи мають високі інформативні можливості (хронологічно, територіально й тематично) і є ключовим чинником інформативного потенціалу джерельної бази досліджень історії ніжинської грецької громади зазначеного періоду. Найінформативнішим цей комплекс є щодо таких питань: правове становище грецької громади м. Ніжина, політика влади з грецького питання, господарська діяльність, купецтво та його роль в економіці України та Російської імперії.

1. Плохинский М.М. Иноземцы в Старой Малороссии // Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 2. – С. 175–409.

2. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.) // Записки Історико-філологічного відділу УАН. – К., 1929. – № 24. – С. 109–205.

3. Харлампович К. До історії національних меншостей на Україні. Грецькі колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). Нарис В. Ніжинські греки й торгівля // Записки Історико-філологічного товариства ім. А. Білецького. – К., 1999. – Вип. III. – С. 87–158.

4. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). Нарис 2. Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані // Греки в Ніжині. – К., 2001. – С. 51–68.

5. Швидько А.К. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая пол. XVII – первая пол. XVIII ст.). – Днепропетровск, 1981. – 107 с.; Швидько А.К. Анализ публикаций источников по истории греческой нежинской колонии // Исследования по археологии и источниковедению отечественной истории. – Днепропетровск, 1990. – С. 64–75.

6. Чернухін Є.К. Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела. – К., 1998. – 98 с.

7. Держархів Чернігівської області. – Ф. 101, оп. 1. – Спр. 1148. – Арк. 1.

8. Там само. – Спр. 1139, 1901

9. Там само. – Спр. 3266; 3203; 3186.

10. Там само. – Спр. 1158.

11. Там само. – Арк. 17.

12. Там само. – Спр. 350, 367.

13. Там само. – Спр. 1078, 1129, 1178, 2306.

14. Там само. – Спр. 1080, 1086, 1141, 1142, 1176.

15. Там само. – Спр. 672, 944, 2757.

16. Там само. – Спр. 1104, 1120, 1141, 1142, 1151.

17. Там само. – Спр. 1104, 1122.

18. Там само. – Спр. 1238, 2639, 2712.

19. Там само. – Спр. 2594.

20. Там само. – Ф. 101. – Спр. 5. – Арк. 17.

21. Там само.

22. Там само. – Спр. 2772; 3205.

23. Там само. – Спр. 2695. – Арк. 30 зв.

24. Там само. – Спр. 4123. – Арк. 21-21 зв.

25. Там само. – Спр. 4090 – Арк. 7.

26. Там само. – Спр. 2523. – Арк. 1 –1 зв.

27. Там само. – Спр. 2794. – Арк. 12.

28. Там само. – Спр. 3244. – Арк. 45.

29. Там само. – Спр. 2988. – Арк. 37-48.

30. Там само. – Спр. 115.

31. Там само. – Арк.43-87.
32. Там само. – Спр. 2695. – Арк. 31 зв. –32.
33. Універсал І. Скоропадського від 17 жовтня 1709 р., Глухів // Пункты нежинского греческого купеческого братства // Сборник императорского русского исторического общества. –Т. 144. – СПб., 1814. – С. 48; Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского греческого братства. – С. 60-62.
34. Універсал Д. Апостола від 7 вересня 1730 р., Глухів // Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского греческого братства. – С. 68.
35. Універсал К. Разумовського від 28 серпня 1751 р., Глухів // Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского греческого братства. – С. 80.
36. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1329, оп.1. – Спр. 137.– Арк. 76; ПСЗ – 1. –Т.20, № 14247. – С.49.
37. РДІА. – Ф. 1329, оп.1. – Спр. 139. Арк.1 – 1зв.; ПСЗ–1. –Т. 22, № 16250. – С. 447.
38. ПСЗ–1. – Т. 24, № 20094 а. – С. 872.
39. РДАДА. – Ф. 248, оп. 29. – Спр. 1856. – Арк. 203.
40. Там само. – Арк. 199.
41. Там само. –Арк. 200.
42. Там само. – Ф. 52, оп. 1. – Год 1712. – Спр. 6, 10; Год 1715. – Спр. 7, 8, 12, 13, 16; Год 1716. – Спр. 3, 11, 18, 19, 21; Год 1717. – Спр. 17.
43. Там само. – Ф. 52, оп. 1. Год 1715. – Спр. 8. – Арк. 1.
44. ЦДІАК України. – Ф. 269, оп. 1. – Спр. 3801. – Арк. 2 зв.
45. Там само. – Арк. 3.
46. Там само. – Спр. 3373. – Арк. 2.
47. Там само. – Арк. 3.
48. РДІА. – Ф. 1329, оп.1. – Спр. 137.– Арк. 82; ПСЗ – 1. –Т.20, № 14247. – С. 52.
49. Держархів Чернігівської області. – Ф. 101, оп. 1. – Спр. 4331. – Арк. 1.
50. РДАДА. – Ф. 248, оп. 29. – Кн. 1874.
51. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К., 1894. – Т. 2. – С. 56-57.
52. РДАДА. – Ф. 13, оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 25 зв.
53. Там само. – Арк. 26-26 зв.
54. Там само. – Арк. 26 зв. –27.
55. Там само. – Арк. 28 зв.
56. Маркович Яков. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. –М., –1852. – С. 375.
57. РДАДА. – Ф. 13, оп. 1. – Спр. 41. –Арк. 29-30.
58. Там само. – Арк. 46.
59. Там само. – Арк. 30 зв.
60. Там само. – Арк. 31 зв.
61. Там само. – Арк. 12 зв. –13.
62. Там само. – Арк. 24-26 зв.
63. РДАДА. – Ф. 248, оп. 29. – Кн. 1856; Ф. 248, оп. 124. – Спр. 53.
64. Там само. – Ф. 248, оп. 29. – Кн. 1856. – Арк. 504.
65. Держархів Чернігівської області – Ф. 101, оп. 1. – Спр. 250. – Арк. 6.
66. Там само. – Арк. 8 зв. –9.
67. Там само. – Арк. 6 зв.
68. Там само. – Арк. 7-7 зв.
69. РДІА. – Ф. 1287, оп. 38. – Спр. 422. – Арк. 17 зв.
70. Там само. – Арк. 17 зв. – 18.
71. Там само. – Арк. 18 зв.
72. Там само. – Арк. 19 зв. –20.
73. Там само. – Арк. 24.
74. Там само. – Спр. 4192. – Арк. 2 зв.

В статтє на примєре анализа материалов, хранящихся в украинских и российских архивохранилищах дается характеристика частноправовых актов по истории нежинской греческой общины, анализируются элементы, составляющие форму данных документов в XVIII-XIX вв., формулируется назначение данных документов и отмечаются правовые взаимоотношения между сторонами, которые их заключали.

In the article, private acts on the history of Nizhin Greek Community are characterized on the base of analysis of archive materials from Ukrainian and Russian Archives. The elements which made the form of these documents in the 18th – 19th centuries are analyzed, the purposes of these documents are formulated and legal relations between the parties have been determined.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94(744.5-1)

Алла Доценко

НОВОЗБУДОВАНІ ХРАМИ ЧЕРНІГОВА

Стаття присвячена православним храмам, що були збудовані в Чернігові за останні 18 років – період, коли Україна отримала незалежність. Досліджується архітектура, оздоблення екстер'єру й інтер'єру (стінопис, іконостаси), а також містобудівна роль новозбудованих храмів.

Ключові слова: храми, собори, творче осмислення, іконостас, склепіння.

Храмове будівництво бере свій початок з часів прийняття та поширення християнства. За 1000-літню історію його розвитку на теренах України всі найвищі досягнення науки, культури, мистецтва, всі найкращі надбання і найсміливіші поривання втілено у церковних спорудах.

Пам'ятки храмової архітектури розкривають картину самотності культури українського народу, свідчать про його великий внесок до скарбниці світової цивілізації. Лише невелика частина храмів минулих століть дійшла до наших днів. І всі вони відповідають певним періодам історії та соціального розвитку суспільства, являючись стимулами сучасної архітектурної творчості, а їх вивчення і творче осмислення необхідне для забезпечення подальшого розвитку храмового будівництва.

У нинішніх умовах духовного відродження повсюдно в Україні в небачених масштабах ведеться спорудження нових храмів, відбудовуються зруйновані святині. Це стосується і Чернігівської області.

	Всього храмів	В т.ч. пам'яток архітектури	Збудовані в 1992-2009 рр.	Церкви, що будуються
Українська православна церква	375	58	96	21
Українська православна церква — Київський патріархат	46	12	7	2
Українська Греко-католицька церква	1	-	1	-
Римсько-католицька церква	2	-	-	2
Всеукраїнський союз об'єднань ЄХБ	30	-	13	1
Всеукраїнський союз церков ХВС-п'ятидесятників	23	-	4	-
Український центр об'єднаної церкви ХВС	1	-	-	1
Рел.організації Божої Церкви ХВС в Україні (церкви Божої в пророцтвах в Україні).	2	-	-	1

© Доценко Алла Володимирівна – заступник генерального директора з наукової та науково-просвітницької роботи Національного архітектурно-історичного заповідника "Чернігів стародавній".

Чернігівське обласне управління об'єднаної церкви ПЄ «Українські жнива»	1	-	-	1
Інші церкви Повного Євангелія	-	-	-	1
Українська Уніонна конференція Церкви АСД	15	-	4	3
Релігійна організація Свідків Єгови в Україні	3	-	3	-
Руська Православна Старообрядницька Церква	1	-	-	-
Релігійні організації пресвітеріанської церкви	1	-	-	-
Об'єднання іудейських рел. орг. України	1	-	-	-
Релігійні організації буддистів	1	-	-	-
Рел. організації колишньої Ради церков ЄХБ	1	-	-	-
Всього	504	70	128	33

Таким чином, за останні 18 років (станом на 1 січня 2010 року) в Чернігівській області збудовано 128 храмів, з них 103 – православних. У самому місті Чернігові збудовано 5 православних храмів: церква на честь 2000-ліття Різдва Христового в житловому районі Масани, церква Св. Феодосія Углицького на Яцівському цвинтарі, церква Архістратига Михаїла на проспекті Миру, церква Св. Миколая біля обласної лікарні, церква Всіх Святих Чернігівських на площі Героїв Сталінграда (хоча комплекс в стадії будівництва) і один храм – церква Анастасії Узорешительниці на території жіночої колонії № 44 ще будується.

І хоча архітектурно-мистецьке вирішення окремих новостворених храмів не завжди узгоджується з історичними традиціями храмового будівництва в Україні і часом не відповідає стилевим тенденціям сучасної архітектури, все ж форми і образи більшості новозбудованих церков засвідчують, що в основі їх будівництва залишаються об'ємно-планувальні вирішення попередніх епох.

Узагалі, художня цінність архітектурних споруд визначається рішенням їх зовнішнього і внутрішнього вигляду. Давньоримський теоретик Вітрувій підкреслював, що архітектор повинен забезпечити спорудам "приємний", "ошатний", "бездоганий" вигляд. Краса, виразність вигляду повинні бути присутні в кожній будівлі. Споруда сприймається постійно тими, хто нею користується, для кого вона призначена, і, крім того, величезною кількістю людей, які бачать її зовні. Звідси – і бажання будівельників усіх епох надати своїм будівлям тією чи іншою мірою привабливий вигляд. Ступінь привабливості залежить від призначення споруди, від її місця в загальній системі забудови та інших причин.

Художній вигляд будівель визначають два основних моменти:

- загальні – композиційні форми;
- форми детальні або окремі.

Загальні архітектурні форми – це головні об'єми споруди, її пропорції, все те, що ми називаємо пропорцією будівлі. В поняття загальних архітектурних форм входять не тільки зовнішні, але і внутрішні об'єми.

Під окремими формами ми розуміємо архітектурні (в т.ч. декоративні) елементи, що мають окремий характер по відношенню до всієї композиції споруди. До них належать карнизи, балкони, наличники вікон і дверей, скульптурні деталі зовні і всередині споруди та інші елементи декору.

Окремі архітектурні елементи мають велике значення, вони доповнюють і завершують основні об'єми споруди, роблять її пластично виразнішою, дозволяють

точніше уявити масштаб споруди. Однак усе ж художня виразність споруди залежить у першу чергу від композиції в цілому, від групування загальних мас споруди, від її силуету, загальних пропорцій.

Франсуа Блондель-молодший, теоретик французької архітектури XVIII ст., сказав: "Задоволення, яке ми відчуваємо від прекрасного витвору мистецтва, залежить

Церква 2000-ліття Різдва Христового

від того, наскільки правильно витримано співвідношення. Відчуття задоволення визначається тільки пропорціями. Якщо вони порушені, то ніякими зовнішніми прикрасами неможливо замінити привабливість, якої їм не вистачає по суті..."

Композиція споруди – результат складної творчої роботи архітектора. Коли архітектор, напружуючи творчу уяву, згадуючи подібні аналогічні рішення, відповідні приклади намагається визначити загальні обриси, композицію майбутньої споруди, він враховує всі фактори: склад приміщень, особливості рельєфу ділянки і вимоги художнього образного рішення. Все це враховано під час спорудження всіх п'яти нових храмів Чернігова.

Першою за часом зведення стала церква Св. Феодосія Углицького на Яцівському цвинтарі м.Чернігова. Це також і перший досвід в будівництві нових храмів.

Зведення храму саме на цвинтарі було відповіддю на давнє бажання православних людей Чернігова мати храм на міському кладовищі, де в ньому є особлива потреба. До того часу в місті не було жодного храму на цвинтарях, що не давало можливості належним чином провести людину по той бік життя. З давніх часів заведено, що храми, в першу чергу, зводилися саме при цвинтарях, де померлого проводжають в останню путь за християнською традицією. Дуже часто після смерті близьких, люди переживають відчай, душевний злам. Ось тут їм і потрібна духовна підтримка. Смерть не припиняє існування людини, а лише видозмінює його. Хто цікавиться цим питанням, розуміє, що на кладовищі храм особливо потрібний.

Церква Св. Феодосія Углицького зведена зусиллями протоієрея Петра Казновецького.

Будувалася вона на добровільні пожертви жителів міста, а також деяких організацій і підприємств. Особливу допомогу надав "Союз Чорнобиль". Саме через зведення храму загальними зусиллями була вшанована 10-а річниця Чорнобильської трагедії. Велика допомога технікою надходила від обласного управління пожежної охорони, від заводу ЗБК, деяких інших підприємств і організацій міста.

Архітектурний проект храму розробили архітектори В.М.Устінов, Т.В.Овсянникова та Р.Р.Ліфшиц. Проект було зроблено безкоштовно. Як зазначав Св. Феодфан Затворник: "Зведення храму є найбільше благодіяння, храм – це і школа життя, і духовне зцілення, і прихисток для страждених".

28 листопада 1996 року храм було освячено його настоятелем протоієреєм Петром (Казновецьким) та благочинним церков Чернігівського округу от.Анатолієм (Товстогоном). А першу божественну літургію у новому храмі здійснив митрополит Чернігівський і Ніжинський – Антоній (нині покійний).

Храм освячено на честь Св. Феодосія Углицького – чернігівського архієписко-

па, відомого церковного діяча XVII ст. На вибраному ним шляху церковної діяльності святий Феодосій у багатьох значних подіях того часу брав активну і живучу участь на рівні з такими своїми сучасниками, як св. Димитрій Ростовський, св. Митрофан Воронежський, Іов Новгородський, Лазар Баранович та Стефан Яворський.

Церква Всіх Святих Чернігівських

Але більше всього носієм святості архієпископа Феодосія зробили його подвижницькі праці і життя як ченця й ігумена протягом чверті століття (1664 – 1688 р.).

Феодосій Углицький – визначний український церковний діяч періоду Руїни. В 1658 р. майбутній святий прийняв чернечий постриг у Києво-Печерській лаврі під іменем Феодосія – на честь св. Феодосія Печерського, незабаром висвятився на ієродиякона та служив у Софійському

соборі. Згодом став намісником Київської митрополії (1678 – 80 рр. XVII ст.), архімандритом Єлецького Успенського монастиря у Чернігові та архієпископом Чернігівським (1692-1696 рр.). Невдовзі після смерті Феодосія Углицького в православному середовищі поширюється вшанування місця його поховання, з'являються перші відомості про нетлінність його мощей. Протягом XVIII-XIX століть джерела фіксують низку пов'язаних з ними випадків чудесних зцілень віруючих. 9 вересня 1896 р. було відкрито нетлінні мощі Феодосія Углицького. Розглянувши свідчення під присягою про 49 пов'язаних з ними чудотворінь, Священний синод причислив Феодосія до лику святих. Після ряду поневірян мощі святого зараз спочивають у Троїцькому кафедральному соборі Чернігова.

Вшанування Феодосія як святого почалося задовго до офіційної канонізації. Вплив його на людей настільки значний, що до нього ставляться з повагою навіть ті, хто далекий від релігії і церкви. Часто можна почути розповіді про те, як в 1986 р. святий Феодосій зберіг Чернігів від Чорнобиля, як і досі чернігівський чудотворець береже жителів міста від біди і як в складні години життя він приходив на допомогу людям. Образ св. Феодосія Углицького сакралізувався на чернігівській землі, увійшов у душу і свідомість багатьох людей, став невід'ємною частиною їхнього життя. Тому не випадково саме в Чернігові зведено храм на честь св. Феодосія Углицького.

Своєрідним прообразом церкви св. Феодосія Углицького став Петропавлівський собор м. Петербурга, побудований архітектором Д.Трезіні в 1712 – 1733 рр.

Загальна об'ємно-просторова композиція споруди визначається її функціональним призначенням і місцем розташування: церква стоїть на відкритому плато при вході на цвинтар. Вона невелика, має прості об'ємні форми, це однефісний хрестовокупольний храм з куполом над передвітарною частиною. Особливість споруди – висока триярусна дзвіниця, що підноситься над західною частиною церкви і завершується високим шпилем з хрестом. У першому ярусі дзвіниці розміщений вхід до храму, другий невисокий ярус глухий, а на третьому ярусі знаходяться

дзвони. З усіх чотирьох сторін в цьому ярусі більшу частину площин фасадів займають відкриті отвори у вигляді великих арок. Обробка фасадів проста і характерна для архітектури класицизму: фасади церкви на всю висоту прикрашені пілястрами, що завершуються капітелями, а також багатопрофільним карнизом. Барабан купола шестигранний, прикрашений аркатурним поясом і також багатопрофільним карнизом. У нижній частині барабана розташовані напівкруглі вікна, їх, як і граней, – 6. Фасади храму потиньковані і пофарбовані в два кольори – характерна деталь класицизму – площини стін світло-зеленого кольору, а пілястри, карниз, аркатурний пояс, наличники вікон – білого.

Інтер'єр храму скромний: з настінного живопису лише зображення євангелістів на парусах: на північно-східному намальований євангеліст Іоан, на південно-східному – євангеліст Матфей, на північно-західному – євангеліст Марк, на південно-західному – Лука.

Головним композиційним центром і головною окрасою інтер'єру храму є іконостас. Автор його проекту в цілому та окремих деталей – є настоятель храму от. Петро. Різьблення іконостаса виконав різьбяр Валерій Іванович Сидорцов. Іконостас має 2 яруси. В центрі царські врата, на яких зображені 4 євангелісти, а також композиція "Благовіщення". Зліва від царських врат по першому ярусу розміщені ікони: "Богоматір з немовлям", "Архістратиг Михаїл" і "Георгій Побідоносець", а справа – "Ісус Христос", "Архангел Гавриїл" і "Преп. Лаврентій Чернігівський". Поряд у різьбленому кіюті велика храмова ікона св.Феодосія Углицького.

На 2 ярусі ікони: над царськими вратами – "Тайна вечеря", зліва – "Пророк Моїсей" та "Іоан Златоуст", справа – "Іоан Предтеча" і "Василій Великий". Ікони писали два іконописці – Євгенія і Каміль (в хрещенні Костянтин) Таїшев.

Завершується іконостас хрестом. Різьблення і тло покрите темним лаком.

Таким чином, з побудовою церкви св.Феодосія Углицького було закінчено формування просторової композиції невеликої площі центрального входу на цвинтар.

У новому житловому районі Масани з 1994 р. по 2000 р. збудовано храмовий комплекс, присвячений 2000-літтю Різдва Христового. До цього в Масанах стояла дерев'яна церква Різдва Богородиці XVIII ст., яка була розібрана в 80-ті роки ХХ ст. Повністю комплекс побудований в 2000 році. До нього входять: великий храм Різдва Христового, невелика тепла церква на честь ікони Божої Матері "Життедайне Джерело", відкрита і освячена напередодні Великодня 1996 р., недільна школа, а також джерело цілющої води.

Церква Архістратиґа Михаїла

Автором проекту комплексу є митрофорний протоієрей отець Анатолій (Товстогон). Велика церква Різдва Христового освячена 6 січня 2001 р. до свята Різдва Христового. Храм заснований на мощах св. Феодосія Чернігівського. Він

споруджений методом народної будови: без залучення підрядної будівельної організації, на кошти прихожан, спонсорів, якими виступали підприємства міста й області – вони надавали або оплачували матеріали. Найбільше допомогли матеріалами Чорнобильська атомна станція, цегельний завод, ЗАТ "Чернігівська горілка" та інші підприємства.

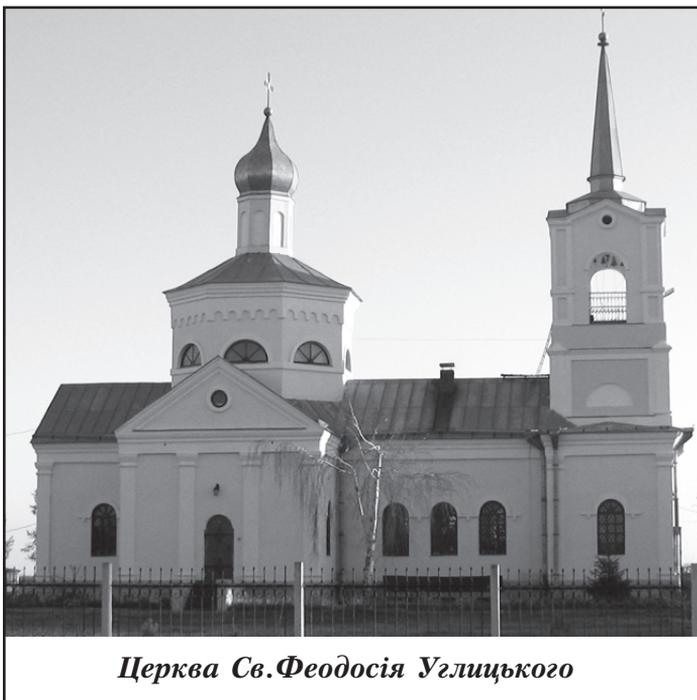
У плані церква являє собою великий хрест розмірами 27,6 x 20,1 м, висота до верху бані становить близько 30 метрів.

В архітектурі храму використані елементи давньоруської архітектури – фронтони, що нагадують закомари П'ятницької церкви у поєднанні з розкритою в інтер'єр великою українською бароковою банею. Закомари двохступчасті і використані на трьох фасадах: західному, південному і північному. Стіни храму зведені червоною цеглою і не отиньковані. Просторово-планувальне вирішення храму можна вважати досить вдалим зразком сучасної архітектури постмодерну.

Храм має настінний живопис, виконаний також протоієреєм отцем Анатолієм. У куполі зображений Христос Пантократор, а нижче зроблена об'ємна конструкція у вигляді Віфліємської зірки, на якій зображена Новозавітна Трійця. Нижче ідуть зображення 8-и архангелів і 3-х ангелів. На північній стіні зображені пророки, які віщували про Різдво Христове: Моїсей, Ілля, Ісайя та інші.

На східній стіні над вівтарем зображення Пантократора, Диви Марії та ангелів. На південній стіні зображені Іосиф Обручник, Марія Магдалина, апостоли Петро і Павло. На західній стіні – Спас Нерукотворний і ангели, на парусах – символи євангелістів і євангелісти, нижче святителі: Іоан Златоуст, Василій Великий, Григорій Богослов, Григорій Двоєслов. Усі зображення скомпоновані в єдину композицію, єдине ціле.

Проект іконостаса храму Різдва Христового також належить отцю Анатолію. Те, що саме одна людина є автором проекту храму, іконостаса і автором його ікон, а також настінного живопису, – це те найвдаліше поєднання архітектури, різьблення і малярства, якого домагалися ще в давні часи і яке зменшує або навіть виключає можливість еkleктичних рішень. Так, наприклад, зараз за кордоном заведено такий порядок, що іконостас планує архітектор храму чи маляр ікон. Отець Анатолій дуже ретельно опрацював оригінальний іконостас (до речі, за браком коштів, він зроблений з відходів виробництва меблевої фабрики), різьблення кожної ікони і деталі іконостаса, а тому всі складові мають викінчений вигляд. З тонким чуттям декоративності і ритму написані образи святих, Богородиці, Ісуса Христа. Їх характеризують глибока людяність і душевні переживання. Це стосується як настінного живопису, так і ікон. Ікони змальовані у великих формах, широкими мазками, а постаті відзначаються осяжністю і масивністю. Живопис от. Анатолія не залишає байдужим нікого, хто любить мистецтво церкви.

Церква Св.Феодосія Углицького

У храмі є велика християнська святиня – гробниця, в якій зберігається частинка каменя від Гроба Господнього.

На території храмового комплексу також є джерело – з глибини 45 метрів б'є цілюща вода.

Третьою за часом зведення стала церква Архістратига Михаїла, розташована на розі проспекту Миру та вулиць 50 років ВЛКСМ і Бойової (Героїв Чернобиля). Цей мікрорайон густонаселений, багато віруючих, але не було жодного храму або духовно-просвітницького центру. Тому, враховуючи численні побажання мирян, вибрали саме цей район. Храм почали будуватися в 2001 році, а вже через рік був освячений (2002 р.)

Вагомий матеріальний внесок у його спорудження здійснило ВАТ "Чернігів-обленерго" в особі голови правління Юрія Михайловича Лісняка. Храм названо на честь Архістратига Михаїла, а оскільки раптово померлого батька Юрія Лісняка звали Михайлом, то Юрій Михайлович приходить до рішення фінансувати спорудження храму Архістратига Михаїла. За цю благодійну діяльність церква нагородила Ю.М.Лісняка орденом рівноапостольного великого князя Володимира третього ступеня. Він же є старостою общини. А на західному фасаді храму

Церква Св.Миколая

встановлена меморіальна дошка з текстом: "Сей храм побудовано по благословенню Митрополита Антонія 5.05.2002 г. в честь светлой памяти р.б. Михаила на средства его сына Георгия со сродниками и пожертвования прихожан".

Архістратига Михаїла прославляють на Русі з давніх часів. На його честь по всій Русі будувалися храми і монастирі. В древньому Києві відразу після прийняття християнства був зведений Архангельський собор. Святого Архістратига Михаїла народ вважає небесним покровителем, захисником Києва. Такі ж собори стоять у Смоленську, Свіязьську, Великому Устюзі.

Михаїл в перекладі з єврейського значить "Хто як Бог" або "Хто рівний Богу". Він є

вождем небесних сил, тому і зветься в Священному писанні архістратигом сили Господньої. Архістратиг Михаїл – верховний воєначальник, полководець, переможець Сатани і зла. Він вважався покровителем воїнів, які воюють за правду. Вірили і в те, що Архістратиг Михаїл супроводжує душі померлих, відганяючи від них бісівську силу.

Покровительство Архістратига Михаїла намагалися завоювати давньоруські воїни, часто його крилата фігура прикрашала їхні війські шоломи. Архістратигу Михаїлу – захиснику душ померлих від бісівської сили – присвячували храми і на цвинтарях. На іконах його зображували з фініковою гілкою в лівій руці і зі списом або мечем у правій руці, іноді в правій руці тримає білу хоругву з червоним хрестом.

Архітектура храму Архістратига Михаїла, певною мірою, унікальна: це круглий (ротондальний) храм.

Як відомо, із зародженням християнства з'являються культові споруди, не схожі з язичницькими храмами античності. Нова релігія потребувала і нових культових споруд.

Найрозповсюдженішими в IV – V ст. – періоді утвердження християнства як пануючої релігії – стали типи храмів: храму – базиліка, близького до типу світської базиліки античного часу; купольна базиліка – споруда, що поєднує в собі особливості базиліки і центричної будівлі; хрестовокупольного храму; центричної споруди з куполом на поставлених по колу колонах; восьмигранної купольної споруди.

У тому ж IV – V ст. зароджується й інший тип християнських споруд – ротонди з куполом, що спирається на стіни. Круглі (ротондальні) храми символізували вічне тривання церкви, адже коло не має ні початку ні кінця. До цього типу храмів і належить церква Архістратига Михаїла в Чернігові. Пробразом для неї послужили церква Георгія в Фессалоніках, а також храм Гроба Господня в Єрусалимі. Імператор Галерій, правитель Східної Римської імперії, вибирає Фессалоніки в 300 р. місцем своєї столиці, розгорнувши велике будівництво на 200 тис. кв. метрів території міста. В 306 році амбіційний правитель будує дивовижну споруду круглої форми – ротонду, яка згодом стане християнською церквою св. Георгія, а в 1591 році буде перетворена турками в мечеть (про що нагадує прибудований мінарет).

Храм Гроба Господня в Єрусалимі також має форму ротонди з куполом. Він виконував функцію мартирія – споруди-усипальниці, що побудована над могилою мученика чи на місці, пов'язаному з життям Христа або святого. Найбільш ранні мартирії були просто гробницями, зведеними над могилами мучеників. Монументальний мартирій у вигляді великої куполоподібної споруди був побудований в 300 р. над могилою апостола Іоана Богослова в Ефесі. Після 312 р. монументальні мартирії будувалися у великій кількості по всьому християнському світу. Форма мартирія пішла від римських поховальних споруд. Більшість мартиріїв мали центричне планування, серед них і храм Гроба Господня в Єрусалимі.

Після закінчення гонінь на християн будівництво таких споруд отримувало подальший розвиток: на Сході до мавзолею, в якому зберігалися мощі, часто прибудовували храм; на Заході мощі, як правило, зберігалися під вівтарем самої церкви. Мартирії продовжували будувати і пізніше. Різниця між мартирієм і звичайними церквами почала стиратися на початку IV ст. з першим переносом мощей в церкви, які не будувалися спеціально як усипальниці. В післяіконоборський період мартирії більше не будувалися.

Проект чернігівського храму Архістратига Михаїла належить київському архітектору Олегу Слєпцову. Але в процесі будівництва проект було змінено за бажанням церковної общини. Проект дзвіниці, а також благоустрою території виконав чернігівський архітектор Віктор Матвійович Устїнов.

Церква одноповерхова, по колу розташовані вікна, які згруповані по 5 в чотири пари. Вікна обрамлені простими наличниками. В храмі 3 входи: центральний – західний і два бічні: південний і північний.

Настінного живопису немає. Під вікнами по колу розміщені ікони: 10 ікон в простих кіотах і 4 ікони – в складних.

Головною окрасою храму є іконостас, він 3-х ярусний. Проект іконостаса, а також різьблення виконав Олексій Корець. Він же робив і різьблені кіоти для

ікон. Усе виконано в єдиному стилі. По центру іконостаса – царські врата, що піднімаються на висоту двох ярусів. На них зображено чотирьох євангелістів і композицію "Благовіщення". Різьблення позолочене.

У першому ярусі іконостаса зліва від царських врат – ікона "Богоматір з немовлям", на дияконських дверях – ікона "Архидиякон Лаврентій", що зображений на повний зріст зі звитком у руці, на якому напис: "В начале было Слово, И слово было у Бога, И Бог в Слове".

Праворуч царських врат – ікона "Ісус Христос". Христос зображений на повний зріст з Євангелієм у руці. На пономарських дверях – ікона "Св.Архидиякон Стефан". Над царськими вратами – ікона "Тайна вечеря".

На другому ярусі – 8 ікон свят: "Різдво Христове", "Введення в храм", "Різдво Богоматері", "Новозавітна Трійця", "Ісус Христос", "Благовіщення", "Успіння Богоматері", "Хрещення". Всі ікони в простих рамах.

На третьому ярусі над царськими вратами розміщена велика ікона "Ісус Христос – цар слави" і 8 ікон із зображенням апостолів. Завершується іконостас хрестом. Усі ікони писав іконописець Володимир із Новгород-Сіверського.

Зліва від іконостаса знаходиться "Розп'яття", справа – композиція "Воскресіння".

Престольне свято 21 листопада – Собор Архистратига Михаїла.

Настоятель храму протоієрей Іоан (Іван Ярема) – кандидат богослов'я, закінчив Київську духовну семінарію, Київську духовну академію. Це людина з небайдужим серцем, наділена різнобічним інтелектом і великою працьовитістю. Саме завдяки його старанням, наполегливості, працьовитості розбудовується цей храм і весь храмовий комплекс.

Окрім храму, на території збудована дзвіниця. Вона восьмигранна в плані, висотою 34 метри, на четвертому ярусі розміщено 8 дзвонів. Працює недільна школа для дітей, буде криниця зі святою водою.

Таким чином, з побудовою храмового комплексу церкви Св. Архистратига Михаїла даний мікрорайон міста отримав духовний осередок православної віри, а також набув шляхетного і довершеного архітектурного вигляду.

Четвертою за часом зведення стала церква Св. Миколая. Це третій храм в Україні, зведений у пам'ять воїнів, які виконували інтернаціональний обов'язок в Афганістані, і взагалі всіх воїнів, що віддали своє життя за Батьківщину і Віру. Тому не випадково в день освячення храму біля його стін зібралися ветерани Афганістану, щоб вшанувати пам'ять усіх тих, хто не повернувся з тієї війни. Двічі на місяць в храмі служать панахиди по загиблих воїнах в Афганістані, Великій Вітчизняній війні і під час інших воєн. Зведена церква – це храм всіх жителів Чернігівщини, оскільки він зводився на кошти від добровільних внесків прихожан, хоча були і солідні меценати: Микола Анатолійович, Григорій Михайлович, Олександр Михайлович та інші (прізвища просили не називати).

Храм зведено біля онкологічного диспансеру, обласної лікарні і ветеранського шпиталю – місць, в яких бувають люди, які особливо потребують духовної підтримки. А саме Святий Миколай, як відомо, є покровителем і захисником усіх, кому потрібна допомога.

Ще в Київській Русі Св.Миколай користувався великою шаною і повагою як покровитель подорожуючих, заступник бідних та убогих. Жодному святому у православної церкви не зводили стільки храмів та церков, як Миколаю Чудотворцю. Його змальовували на іконах, до нього зверталися у піснях та народних легендах. Саме йому поряд з апостолами щотижня по четвергах у православної церкви присвячена особлива служба. Миколай був найбільш близьким і "народним" святим. Він супроводжував людину в житті, праці, турботах. Зі скаргами на невдачі, з проханням про допомогу зверталися частіше до Миколая, аніж до інших святих.

Настоятелем Свято-Миколаївського храму є протоієрей Петро Квашнін, в минулому учасник афганської війни. Саме в Афганістані, в Кандагарі під час жорстокого бою в ущелині, куди зверху дощем лилися душманські автоматні черги,

молодий солдат дав Богу обітницю: "Якщо виживу, стану священиком". Дотримав слова і 15 років прослужив настоятелем Свято-Покровського храму в селищі Михайло-Коцюбинському. Цей храм, спалений колись безбожниками, він відновлював разом з прихожанами, а тепер з благословення нині покійного Антонія, митрополита Чернігівського і Ніжинського, на прохання "афганців", за промислом Божим і благословенням Покрови Пресвятої Богородиці він збудував Свято-Миколаївський храм. У узведення цього храму він уклав душу, все його життя було повністю підпорядковане цьому. Отець Петро і сам живе при храмі, не маючи в Чернігові ні квартири, ні будинку, а сім'я досі живе в Михайло-Коцюбинському. Сам він з глибоко віруючої сім'ї, потомок по материнській лінії всесвітньо відомого силача Івана Піддубного. Від прапрадіда отримав не тільки неабияку фізичну силу (отець Петро володар чорного пояса по карате), але і духовну. Молитва – постійний супутник його життя, вона зберегла його і на війні в Афганістані. Після повернення Петро Квашнін став студентом Чернігівського духовного училища регентів і псаломників. Тоді ж здобув перший досвід відродження храмів, беручи активну участь у відновленні Троїцького собору, де часто ніс послух. Потім закінчив Київську духовну семінарію, а в 2004 р. – Київську духовну академію.

Свято-Миколаївський храм починався з котлована на пустирі. Хто пам'ятає це місце раніше, зараз його не впізнає – на ньому стоїть храм-красень, а територія навколо поступово перетворюється на затишний куточок.

Проектувався храм як однокупольний, але в процесі будівництва було змінено проєкт. Чернігівський архітектор Міненко запропонував проєкт семикупольного храму, який і був втілений в життя. П'ять років тому було освячене місце, а два роки тому освячено і сам Свято-Миколаївський храм. Освятити його архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Амвросій.

Архітектурне рішення храму своєрідне, аналогів йому немає. В основі його плану лежить безстовпний варіант хрестовокупольного храму з елементами базилики. Перед нами складна об'ємна композиція храму, що наростає вгору. В архітектурі храму також використані елементи давньоруської архітектури – арки-закомари, що нагадують закомари П'ятницької церкви у поєднанні з розкритою в інтер'єр центральною банею. Рукави архітектурного хреста перекриті напівциліндричними склепіннями і над ними поставлено чотири малих куполи. Стрункий барабан центральної бані поставлений на підпружні арки, що підняті вище склепінь, що до них примикають. Над північним і південним входами зроблено 3 яруси арок-закомар, що надають споруді більшої стрункості і додаткового освітлення в інтер'єрі.

Західний фасад фланкують дві вежі. Наявність на головному фасаді двох масивних веж є елементом готичної архітектури. Вежі двоповерхові, одна з них (південно-західна) виконує функцію дзвіниці. На дзвіниці розмішені сім дзвонів.

Декор фасадів храму стриманий, площини стін оживляють двохступчаті ніші, в яких розмішені живописні зображення святих та багатопрофільний карниз, який прикрашає кожний ярус веж, а також бані куполів. Стіни храму потиньковані і побілені у два кольори: площини стін бежеві, а багатопрофільний карниз, кутові пілястри і обрамлення вікон та дверей – білі. Над західним центральним входом в арці зображений Св. Миколай з моделлю цього храму, зліва від входу в ніші північно-західної вежі – зображення Архангела Гавриїла, а справа в ніші південно-західної вежі – Архангела Михаїла.

В інтер'єрі храму чітко відчувається цілісний підхід до його оформлення. Стіни та склепіння храму прикрашає олійний живопис, а площини уступів середніх арок над бічними входами оздоблені вітражами: над південним – із зображенням Св. Бориса і Гліба, над північним – Св. Юрія і Св. Димитрія.

У храмі встановлено триярусний іконостас. Він був виготовлений у Рівному спеціально для Свято-Миколаївського храму. Для основи іконостасу і різьблення використано дерево липа. Різьблені деталі позолочені. Позолоту виконав майстер Гапанюк.

У центрі іконостаса – царські врата з зображенням чотирьох євангелістів та композиції "Благовіщення". Зліва Царських врат ікони "Богоматір з немовлям" і "Архангел Гавриїл", справа – "Ісус Христос", "Архістратиг Михаїл" та "Микола Чудотворець". На другому і третьому ярусах ікон ще немає, різьблені картуші ще не заповнені. Цокольний ряд прикрашений різьбленням. Ікони писав іконописець Василь Павлович (родом з Буковини), він же автор і настінного живопису, окрім живопису вівтаря, який розписали почаївські ченці, і купола, який розписав майстер Володимир.

Біля храму джерело з цілющою водою, над яким встановлена композиція "Покрова Пресвятої Богородиці". А територія навколо комплексу з кожним днем набуває все ошатнішого і привабливішого вигляду.

А в іншому районі міста – на житловому масиві вулиці Рокоссовського біля ринку "Нива", на площі Героїв Сталінграда, з кінця 2000 року розпочато будівництво величного храмового комплексу Усіх Чернігівських Святих. До недавнього часу існувало кілька проектів забудови цієї площі. На ній планували розмістити і будинок культури радіозаводу, і парк відпочинку, і торговий центр. Але ніби сам Господь Бог зберігав це місце для храму. "Багато задумів у серці людини, але здійсниться визначений Богом!", – промовляв пророк Соломон. І справді, кращого місця для храму не знайти: величезний спальний район, де живе мало не пів-Чернігова, до цього не мав свого храму, а відповідно і храмового свята. Священний Синод улітку 2001 року прийняв рішення про святкування Дня Всіх Чернігівських Святих. Він припадає на першу суботу після свята першоперховних апостолів Петра і Павла, тобто на першу суботу після 12 липня. Таке рішення було не випадковим, адже чернігівська земля дала православному світові чи не найбільше українських святих – 26. Усім відомі славні імена князя Ігоря, мучеників за віру князя Михайла і боярина Федора, преподобного Антонія Печерського – засновника Києво-Печерської лаври, просвітителів Данила Туптала (Димитрія Ростовського) і Іоана Максимовича – засновника Чернігівського колегіуму, митрополита Тобольського і багатьох інших. Тому не випадково саме в Чернігові започатковане зведення чи не найбільшого храму-комплексу Усіх Чернігівських Святих.

Спроектував храм чернігівський архітектор Віктор Матвійович Устінов за участю Тамари Овсянникової, керівника фірми "Зодчий". Але настоятель храму протоієрей о. Петро Казновецький уніс суттєві зміни і корективи до проекту. Проект солідний і сучасний. Автор прагнув, за його ж словами, щоб були правильні пропорції храму, щоб він виглядав легким і привабливим. Храм двоповерховий, довжина і ширина його – по 30 метрів, висота – 52 м. Уже до кінця 2000 р. було закладено фундамент майбутньої споруди, а з 2001 р. почалося зведення стін. На кладку стін пішло 1,5 млн. шт. цегли. Нижній поверх освячений на честь новомучеників сповідників Землі Руської, що потерпіли за віру, за православному церкву під час тотальних репресій першої половини ХХ ст. Церемонію освячення очолив Митрополит Київський і Всія України, предстоятель Української Православної церкви Блаженніший отець Володимир. Верхній поверх освячено на честь Всіх Святих Чернігівських.

Попри те, що храм стоїть у низині, його золоті куполи видно навіть з проспекту Перемоги в районі Центрального ринку.

Храм п'ятикупольний, двоповерховий. В ньому чітко простежується традиційна вертикальність об'ємів: від першого поверху погляд плавно переходить до двоповерхових бічних прибудов, потім до південного і північного тамбурів, далі підхоплюється вертикальністю 4-х малих куполів і центрального великого купола. Цей виразний композиційний прийом був розповсюджений у дерев'яному і кам'яному зодстві з давньоруських часів. Вертикальність підкреслюють і вузькі високі вікна. Фасади прикрашають кутові пілястри з капітелями, а також багатопрофільний карниз складної форми. Барабан центрального купола прикрашений ще аркатурним поясом. До центрального західного входу на другому поверсі ведуть парадні сходи.

Центральний західний фасад прикрашений унікальним вітражем, якому немає

аналогів. Його виконали майстри "Студії Світлани Михайлової" (м.Москва). Площа вітража 70 кв. метрів, висота – 12 м, ширина – 6 м. На двосторонньому вітражі розміщена величезна ікона "Воскресіння Христово", на якій зображений Ісус Христос на повний зріст. Вітраж справляє надзвичайне, незабутнє враження, особливо всередині храму, хоча він добре проглядається і з вулиці. Для створення такого ефекту використано спеціальне скло, яке виготовлялося за сучасними технологіями. З Москви привозили окремі фрагменти, укладали в склопакети, а потім монтували в єдину композицію. А на Броварському заводі алюмінієвих конструкцій була виготовлена рама, на якій укріплено вітраж. Підсвітка вітража в нічний час надасть храму особливої величі і краси.

До храму прибудовуються два великих напівкруглих крила з аркадою, де будуть працювати недільна школа для дорослих і дітей, бібліотека духовної літератури, спеціальні майстерні: іконопису, різьблення по дереву, художньої вишивки, церковного хорового співу, а також спортивно-оздоровчий центр для дітей та молоді. Недільна школа вже працює, діє також і спортивний гурток з вільної боротьби. Всього задіяно більше 100 чоловік. Ліве крило буде закінчуватися дзвіницею, а праве – требною церквою на честь Св. Георгія. У цій церкві будуть проходити вінчання, хрещення, відспівування, тобто служби, які проводяться кожного дня. Таким чином, новий храмовий комплекс стане не тільки місцем молитви, а й центром духовно-естетичного розвитку молоді. Православно-духовний комплекс буде своєрідним осередком відродження духовності, реабілітації наркотично залежних, а також людей, що страждають різними хворобами.

Проект втілюється поволі, оскільки храм зводиться на пожертви. Та і робота архітектора багато в чому теж пожертва. Церква оцінила високо його труди, вшанувавши єдиним на Чернігівщині срібним орденом Святого цілителя Печерського Агапіта. Справжнім подвижником є і настоятель храму отець Петро Казновецький – в наш нелегкий час, не маючи ні централізованого фінансування, ні багатих спонсорів, будує вже другий храм. І як храм Св. Феодосія, так і храм Усіх Святих Чернігівських потрібний людям, про це свідчить велика кількість прихожан під час служби.

Територія комплексу зараз – це великий будівельний майданчик, але і вона поступово облагороджується: вже облаштовано чудовий дитячий майданчик, а в майбутньому – спорудження пам'ятника Георгію Побідоносцю і облагородження стели на честь героїв Сталінграда та загиблих воїнів у Великій Вітчизняній війні.

Окрім цих п'яти храмів, що вже збудовані в Чернігові, один ще перебуває у стадії будівництва. Це храм Анастасії Узорешительниці, який було закладено на території Чернігівської жіночої колонії №44. Спорудження православної церкви саме в колонії не випадкове, адже якщо людина позбавлена волі, то в неї залишається лише віра. Про це свого часу говорив великий російський письменник Федір Михайлович Достоевський, який довгий час відбував покарання в Сибіру і вважав, що найстрашнішим покаранням для засудженого є відлучення від церкви. Анастасія Узорешительниця є покровителькою засуджених, це свята, що полегшувала або "разрешала" страждання засуджених.

Освячення закладного каменя провів Архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Амвросій. Опікується будівництвом храму в жіночій колонії заступник голови департаменту Наталія Калашник. Вона була присутньою на урочистій церемонії закладення першого каменя.

Підсумовуючи викладений у статті матеріал, хочеться зазначити, що всі п'ять новозбудованих храмів Чернігова є помітним явищем у духовно-просвітницькому житті міста і, попри невелику їх кількість, невеликі розміри і скромне оздоблення, вони варті уваги як з архітектурної і містобудівної, так і з історичної та мистецької точок зору. Маю надію, що зібраний мною матеріал буде в пригоді дослідникам для подальшого вивчення цієї теми, адже поява цієї статті далеко не випадкова і пов'язана з повною відсутністю публікацій на згадану тему. Можливо, на сьогодні цей матеріал і не викликає суттєвого інте-

ресу, але з часом, з роками, без сумніву, це питання стане актуальним.

Користуючись нагодою публікації, висловлюю величезну і щиру подяку настоятелю храму Св. Феодосія Углицького і храму-комплексу Усіх Святих Чернігівських отцю Петру Казновецькому, настоятелю храму Архістратига Михаїла отцю Іоану (Івану Яремі), настоятелю храму-комплексу 2000-ліття Різдва Христового отцю Анатолію (Товстогону), настоятелю Свято-Миколаївського храму отцю Петру (Квашніну) за те, що вони люб'язно надали інформацію про свої храми, своє життя, відповівши на всі мої запитання.

Статья посвящена православным храмам, которые были возведены в Чернигове за последние 18 лет – период, когда Украина получила независимость. Исследуется архитектура, экстерьер и интерьер (живопись, иконостасы), а также градостроительная роль новых храмов.

This article is devoted to orthodox temples, that were built for the last 18 years – a period of ukrainian independence. Investigation is about architecture, decorations of interior and exterior (wall painting, iconostasises), and also town – planing role of newbuilding temples.

РОДОВІД КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА ГАВРИЇЛА КОЛЕНДИ

Стаття на підставі різноманітних джерел реконструює генеалогічне древо відомої шляхетської родини Гавриїла Коленди (1606-1674), греко-католицького митрополита Київського, Галицького та всієї Руси. За перше століття існування цієї родини (друга половина XVI ст. – друга половина XVII ст.) її презентують 15 відомих нам осіб, які проживали на теренах Великого князівства Литовського. З початку XVII ст. маєтки родини були розташовані, головним чином, у Віленському воєводстві. Службова кар'єра, матрімоніальні зв'язки з провідними шляхетськими родинами Білорусі, Литви та України свідчать про високий статус родини Коленд у сучасній їм суспільній ієрархії. З кінця XVI ст. родина брала активну участь у релігійному житті Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

Ключові слова: родовід, київський митрополит, Велике князівство Литовське, Коленда.

У середині XVII ст., коли уніатська церква Речі Посполитої була поставлена перед перспективою цілковитого знищення, її очолив архієпископ Гавриїл Коленда (1606-1674) – настоятель Супрасльської лаври, протоархімандрит (генерал) ордену святого Василія Великого, митрополит Київський, Галицький та всієї Руси. Владика з найвищою для свого часу богословською і філософською освітою, архімандрит Березвецького, Тороканьського та Ліщинського монастирів, архієрей Полоцької, Вітебської й Мстиславської уніатських єпархій Гавриїл Коленда ще за життя свого попередника митрополита Антонія Селяви (+1655) став фактичним зверхником греко-католицької церкви Речі Посполитої. Унія під його проводом не тільки не припинила свого існування в роки Хмельниччини та Руїни, на що сподівалися представники ворожих конфесій, а навпаки, зміцнила свої позиції на теренах Білорусі та Правобережної України. За заслуги перед греко-католицькою церквою митрополит Коленда отримав від своїх сучасників лаконічну, але красномовну характеристику: «Святої Унії пастир достойний і старанний»¹, а вдячні ченці-василіяни XX сторіччя вирішили, що своїми подвигами Гавриїл Коленда заслужив гідність стати поруч митрополита Іпатія Потія².

За походженням митрополит Гавриїл (Юрій) Коленда належав до відомої родини білоруської шляхти Речі Посполитої, яка користувалася польським гербом «Белти». Приступаючи до огляду історіографії цього питання, зазначимо, що родовід митрополита Коленди, попри згадки на сторінках різноманітних видань, присвячених історії України та її Церкви (хоча б такого поважного, як «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України» Н. Яковенко), так і не дочекався свого опрацювання серед українських науковців. Тому більшу частину історіографії, що стосується родоводу митрополита Коленди, складають дослідження польських геральдистів та вчених-істориків.

Першу спробу реконструювати генеалогію Коленд на основі достовірних джерел XVII ст. зробив львівський єзуїт Каспар Несецький у другому томі свого гербовника «Корона Польська при золотій вольності»³. К. Несецький, базуючись на повідомленні литовського хроніста Войцеха (Альбрехта) Кояловича, прямо по-

© Іваненко-Коленда Сергій Іванович – аспірант Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка.

в'язав походження родини Коленд з легендою про герб „Белти”, який був принесений до Польщі з Моравії ще у IX сторіччі.

Гербовник К. Несецького цінний тим, що у ньому про митрополита Коленду, його батька, братів, членів родини наводяться характеристики-спогади їх сучасників, які були головним джерелом інформації для К. Несецького. І це не дивно, адже на той час Коленди вже входили до лав заможної шляхти, займали важливі посади в системі державного (як регіонального, так і центрального) управління і навіть побували в сенаторському колі Речі Посполитої.

Як і вся праця К. Несецького, значна частина родоводу Коленд наповнена короткими, але вишуканими похвалами на честь митрополита Гавриїла Коленди та його родичів. Окрім зверхника уніатської церкви, автором особливо відзначено його батька – віленського земського писаря Яна Коленду, від якого починається перелік представників родоводу. Проте К. Несецький зовсім нічого не повідомляє про їхніх давніших предків. Пояснюється це тим, на нашу думку, що до середини XVII ст. (до часу діяльності митрополита Гавриїла та його брата Еноха, дерптського воєводи) Коленди не були відомі широкому загалу Речі Посполитої. Тому довгий час до знайдення і дослідження родинних архівів шляхтичів Коленд давніші предки зверхника уніатської церкви були для його біографів, геральдистів та істориків “terra incognita”. Фактично, інформація К. Несецького про родовід, що нас цікавить, не виходить за межі XVII ст. і завершується нащадками митрополичого брата – Михайла Коленди, віленського земського судді.

Протягом наступного XIX ст. Коленди не тільки не дочекалися присвячених їм спеціальних монографічних робіт, але й жодного разу не згадувалися на сторінках відповідних біографічних та генеалогічних довідників. Майже через 200 років після К. Несецького на Коленд звернув увагу Северин Уруський, відвівши їхньому родоводу трохи більше однієї сторінки у своєму “Гербажі польської шляхти”⁴. Незважаючи на досить малий обсяг свого дослідження, він суттєво розширює коло інформації про родину уніатського зверхника всієї Русі.

С. Уруський у розповіді про батька та братів митрополита Гавриїла Коленди частково дублює повідомлення з гербовника К. Несецького. У той же час, набагато цікавішими і несподіванішими є його згадки про матір митрополита – Маріанну Подбіпенту та митрополичого діда – Михайла Григоровича Коленду, якого у “Гербажі польської шляхти” було взято за родоначальника („протопласта роду”).

С. Уруський у своєму викладі родоводу Коленд активно використовував різноманітну літературу та доступні для нього джерела (постанови державних сеймів та повітових сеймиків Речі Посполитої), до яких у його гербажі подано відповідні відсилання. Це значно підсилює наукову цінність дослідження. Відомості С. Уруського, що базуються на актових матеріалах, вельми корисні, проте надзвичайно розрізнені. У своїй більшості вони стосуються окремих персоналій, згаданих автором “Гербажу польської шляхти” тільки тому, що протягом XVIII – XIX сторічч вони носили прізвище Коленда (Kolkda). З цього приводу дуже важко, а інколи навіть неможливо ідентифікувати згадувані С. Уруським історичні особи, відтворити їхні родинні зв'язки та об'єднати їх у єдиний безперервний родовід.

Протягом XX ст. як найбільш відомому представнику родини митрополиту Гавриїлу Коленді присвятили окремі біографічні нариси Маріан Рехович у Польському біографічному словнику⁵ та отець-василіянин Іван Іринеї Назарко у “Записках ЧСВВ (Чину Святого Василя Великого)”⁶. Проте, що стосується родоводу уніатського зверхника митрополита Київського, Галицького та всієї Русі Гавриїла, то, у кращому випадку, автори цих біографічних нарисів називають лише імена його батьків.

У сучасній українській історіографії дослідженню проблеми родоводів панівного класу в Україні присвятила свою монографію Н. М. Яковенко⁷. Що ж стосується проблеми походження церковних ієрархів, зокрема митрополита Коленди, то про його предків Н. М. Яковенко висловила припущення, що вони також, як «предки церковних ієрархів – Гзелі, Заборовські, ...Кроковські та багато інших...

– починали свій «український родовід»...зі служб Острозьким, Заславським, Збараським, Корецьким, Вишневецьким, Чорторійським чи Сангушкам»⁸. Це твердження потребує детального розгляду. Цілковито можливо, що предки Пізелів, Заборовських, Кроковських та багатьох інших церковних ієрархів справді починали свій український родовід зі служб Острозьким, Заславським, Збараським, Корецьким, Вишневецьким, Чорторійським чи Сангушкам. Однак стосовно митрополита Коленди ця гіпотеза не зовсім припустима, бо достовірно відомо, що його родовід був започаткований на білорусько-литовських землях Речі Посполитої. Зокрема, його предки протягом XVI ст. були служебниками польського короля Сигізмунда-Августа та князів Радзивіллів як Біржанської (литовської), так і Несвізької (білоруської) ординацій. Що ж до стосунків родини митрополита Коленди із Вишневецькими, то документально підтверджуються їх не тільки службові відносини, до того ж родинні зв'язки, а саме: троюрідна сестра Гавриїла Коленди Катерина-Євгенія Скумін-Тишкевич була дружиною князя Януша Вишневецького, брата Ієремії (славнозвісного Яреми) Вишневецького. Тобто король Михайло Корибут Вишневецький доводився у четвертому коліні племінником митрополита Гавриїла Коленди. Цей факт пояснює приязне ставлення Михайла Корибута Вишневецького (українського князя на троні королів Речі Посполитої) до Гавриїла Коленди (шляхтича Речі Посполитої на престолі українських митрополитів). Якщо ж торкатися початку «українського родоводу» Коленд, то саме зверхник уніатської церкви Гавриїл Коленда його й започаткував своїм титулом «митрополит Київський, Галицький та всієї Руси».

Наше завдання полягатиме в тому, щоб на основі праць попередників, а особливо на підставі аналізу друкованих і рукописних джерел, реконструювати генеалогічне древо цього помітного в історії Речі Посполитої шляхетського роду і простежити його кар'єру протягом XVI-XVII ст. Для відтворення якнайбільш повного родоводу митрополита Гавриїла Коленди було залучено численний актовий матеріал Національного історичного архіву Білорусі (НІАБ) у Мінську. Основний корпус рукописних джерел НІАБ з цієї тематики (персональні справи шляхтичів Стадницьких-Коленд) зберігається у фондах Мінського дворянського депутатського зібрання (далі – Мінське ДДЗ). Частина приватної документації митрополита Гавриїла Коленди потрапила до Центрального державного історичного архіву України у м. Львові. Тут варто виділити фонд №201 «Греко-католицька митрополіча консисторія м.Львів (1806-1945)», у якому зовсім несподівано віднаходимо цінну збірку рукописів XVI – XVII ст., що мають першорядне значення для реконструкції родоводу митрополита Гавриїла Коленди. Зокрема, це заповіти його батька Яна Михайловича та рідного брата Михайла-Костянтина, купчі та дарчі записи на нерухомість і різного роду майнова документація представників їх фамілії.

Під час пошукової роботи у РГАДА (Російському державному історичному архіві древніх актів у Москві) було виявлено найдавніші джерела, що стосуються проблеми походження митрополита Гавриїла Коленди. Насамперед, це архівні пам'ятки XVI ст., які містяться у фонді №389 «Литовская Метрика» РГАДА, а саме: рукописні угоди про заставу та купівлю-продаж маєтків, що були зроблені предками митрополита Коленди протягом XVI ст. Окремі важливі папери (закладні на маєтки та інше) знайдено у Литовському державному історичному архіві у Вільнюсі, зокрема, у фондах шляхтичів Коленд та князів Радзивіллів Несвізької лінії.

Початок родоводу Коленд

Оскільки жодна людина на землі не здатна повністю дослідити початок свого родоводу у зв'язку з відсутністю достатньої кількості інформаційних джерел, то з цієї ж причини, безумовно, на сьогодні у дослідженні початкової стадії родоводу митрополита Гавриїла Коленди продовжують залишатися значні лакуни.

На білоруських землях це прізвище вперше згадується ще на сторінках давньоруських літописів. Зокрема, це сталося 1044 року, коли великий київський князь Ярослав Мудрий приєднав до своїх володінь білоруське місто Новогрудок та

призначив у ньому своїм намісником дружинника Коляду⁹. Цілком можливо, що саме цей Коляда і є повноправним родоначальником («protoplastus») шляхетської родини митрополита Гавриїла.

Після інкорпорації Білорусі до складу Великого князівства Литовського, Коленди (Коляди) почали служити литовським господарям. Славнозвісна «История Русов или Малой России» повідомляє нам про «полковника Колядича», котрий на рубежі XIV-XV сторіч перебував на службі українського князя Венцеслава Светольдовича. Він зі своїм військом захищав Литовську Русь від німецьких хрестоносців і зробив при цьому «значні послуги» королю Владиславу Ягайлові та всьому його королівству¹⁰. Ось як розповідає про це невідомий автор «Истории Русов»: «Коли у 1401 році від магістра хрестоносців Магнуса, опісля багатьох з ним сутичок і замирень, прислані були до короля Владислава з нарочитим посланцем два закривавлені мечи, що по тогочасному звичаю означало рішучу і жорстоку війну і виклик на неї, то за повелінням королівським князь Венцеслав з'єднавшись з військом польським і литовським, пішов разом з ними в наступ на хрестоносців поблизу міста Динабурга (*зараз Даугавпілс, Латвія*) і вдаривши їх руськими своїми списами, привів їх у смятіння і завдав їм рішучої поразки.»

Король Владислав Ягайло був надзвичайно задоволений і вдячний українському князю Венцеславу та його «руському воїнству» (серед якого був і «полковник Колядич») за такі їхні «важливі послуги» і нагородив їх різними почестями та подарунками. А коли від чинів литовських були зроблені деякі замах на привілеї та маєтності чинів руських та їхнього лицарства, то король Владислав 13 квітня 1409 року видав привілей-підтвердження на пакти з'єднання народу та лицарства Руського з народом та лицарством Польським і Литовським: «Бути їм як рівний з рівними і вільний з вільними вічно і непреложно.» Це військове братерство русько-польського лицарства закріпилося в дарованому праві користуватися руському лицарству гербами польської шляхти.

Ось так за Колядичем та його нащадками заховався польський герб «Белти», який був принесений до Польщі з Моравії ще у IX сторіччі. Типовий герб «Белти» виглядає так: «на червоному полі щита – три схрещені срібні стріли (белти). Середня стріла направлена наконечником догори, бокові стріли – наконечниками донизу. Над середньою стрілою розміщується хрест. Щит увінчаний лицарським шоломом і шляхетською короною. В шоломі над щитом – п'ять страусових пір'їн»¹¹. «Користується гербом «Белти» рід Коленда у Великому Князівстві Литовському»¹² – пише польський хроніст Каспар Несецький у своєму вищезгаданому гербовнику «Корона Польська при золотій вольності».

Деякі геральдисти висловлюють думку про те, що хрест у гербі з'явився лише у XVII ст., коли Гавриїл Коленда зайняв посаду митрополита. Тому у геральдично-генеалогічній літературі такий герб з хрестом прийнято називати Коленда (від прізвища роду, котрий використовував згаданий варіант) або «Белти» змінений¹³. Це підтверджується також печатками митрополита Гавриїла Коленди та його брата Михайла, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові.

Є підстави стверджувати, що Коленди брали участь у Грюнвальдській битві, оскільки, за свідченням Каспара Несецького, 15 липня 1410 року серед непереможних прапорів польсько-литовського війська майоріла й хоругва з гербом «Белти». За свої заслуги, проявлені під час війни та миру, Коленди були вшановані земельними володіннями на теренах Великого князівства Литовського, переважно у Віленському воєводстві. Ці маєтки заховалися за їх нащадками, імена котрих неодноразово згадуються на сторінках «Литовської Метрики». Саме тут знаходимо про них найдавнішу архівну згадку, що міститься у привілеї князя Казимира Ягелончика на земельне та грошове жалування, виданому 1486 року. Як свідчить цей документ XV ст., у якому, зокрема, відзначена посада та ім'я привілейованого – королівський конюх Коледа¹⁴, предки митрополита Гавриїла Коленди не зневажали служби при дворі монархів Польщі та Литви.

На жаль, наші відомості про королівського конюха Коледу обмежуються лише цією архівною звісткою. З наступного покоління родоводу нам відомий тільки конюшок Коледа, про якого в єдиній архівній згадці початку XVI ст. маємо ще менше інформації, ніж про його батька. В середині XVI століття представники родини з'являються на суспільно-політичній арені Великого князівства Литовського, а саме: **Федір Коленда** – найдавніший із згаданих автором “Гербажу польської шляхти”¹⁵ представник роду, який 1550 року був Віленським городничим; **Ян Колядич** – зем'янин господарський, 1557 року згадується як суддя Гродненського повіту; **Василій Коледа**, 1565 року – служебник пана підскарбія Великого князівства Литовського, 1584 року – успадкував маєтки Гвозно та Юдково; **Ігнатій** – 1584 року, залишив синів Андрія та Станіслава.

Проте треба зазначити, що встановити родинний зв'язок вищезгаданих осіб (окрім Федора) із предками митрополита Гавриїла Коленди, донині немає ніякої можливості. До того ж, оскільки дослідницькі можливості не дозволяють повністю простежити всі відгалуження цікавлячого нас роду, то головна увага була приділена дослідженню генеалогії тільки тієї гілки Коленд, до якої належав митрополит Гавриїл Коленда.

Перше покоління родоводу Гавриїла Коленди

1 – Григорій Коленда – перший достовірно відомий нам прадід (по чоловічій гілці) митрополита Гавриїла Коленди. На жаль, окрім його імені, відомо тільки те, що він був батьком королівського служебника Михайла Григоровича Коленди.

2 – Коленда Федорович – віленський державця (1551-1558) –
– вітчим **Михайла Григоровича Коленди**.

Друге покоління (гілка Григорія Коленди)

3/1. – Михайло Григорович Коленда (Kolkda, Коледа) – рідний дід митрополита Гавриїла Коленди. Втраченого батька Григорія, відомостей про якого нам поки що розшукати не вдалося, Михайлу Коленді замінив вітчим Коленда Федорович, котрий у 1551-1558 роках займав значну посаду державця Вільни – столиці Великого князівства Литовського.

Документально підтверджується, що з середини XVI ст. Михайло Григорович Коленда служив дяком у великокняжій канцелярії у Вільні, якою керував князь Миколай Янович Радзивілл (1515-1565 рр.), віленський воєвода і державний канцлер Великого князівства Литовського. Напевно, що не без участі віленського державця Коленди Федоровича, свого вітчима, Михайло Григорович отримав цю помітну посаду, яка зробила його причетним до важливих державних таємниць і стала першою сходинкою його високої ієрархічної скелі. Безумовно, це сталося тільки завдяки особистим здібностям Михайла Коленди та довірі князів Радзивілів, котрі йому протегували протягом наступних тридцяти років, оскільки всі найважливіші посади, які обіймав за своє життя дід митрополита Гавриїла Коленди, були пов'язані з цією могутньою родиною. Миколай Янович Радзивілл (на прізвисько Чорний), як канцлер, безпосередньо сам призначав на посади своїх підлеглих – метрикантів, більшість з яких пов'язувала з господарською канцелярією все своє життя. Кандидатів на посади писарів і дяків великокняжої канцелярії починали готувати з дитячого віку, при цьому майбутні метриканти спочатку потроху приєднувалися до загальної роботи державної канцелярії, а потім починали виконувати конкретні розпорядження Великого князя і панів-рад. Роботи вистачало усім, особливо дякам, але ж і оплата праці була насправді князя – її запросто вистачало на купівлю маєтків.

Так, 23 вересня 1558 року у Варшаві король Сигізмунд-Август підписав «привілей» на ім'я дяка господарської канцелярії Михайла Григоровича Коленди¹⁶. Королівською милістю привілейованому Коленді дозволялося купити у Новгородському повіті однойменного воєводства маєтки Волковичі та Бронники, котрі були у закладному володінні його вітчима Коленди Федоровича. Загалом нічим не примітний «привілей», подібні якому численно роздавалися «з монаршої ласки» у королівській канцелярії щоденно. Якби не одна обставина. А саме: по сусід-

ству з новопрیدбаними земельними володіннями Михайла Коленди розташовувався маєток Рута, де мешкав збирач податків Новогрудського повіту Фелікс Вельяминов та його дружина Богумила Корсак – батьки майбутнього митрополита Йосифа Вельямина Рутського. Проте від 1558 року, коли Михайло Коленда купив свої маєтки, до народження майбутнього «Атланта Унії» – митрополита Йосифа Рутського, залишалося майже два десятиріччя, і, судячи з архівних документів, діти Михайла Григоровича Коленди родилися також не раніше цього строку.

У найближчі ж роки митрополичих предків чекали сльози і кров, страждання і смерть близьких та найдорожчих їм людей. На порозі їхнього життя стояла жахлива середньовічна Лівонська війна (1558-1582), яка супроводжувалася чумою, голодомором, людожерством.

На початок військових дій між Литвою та Московією королівський службеник Михайло Коленда вже входив у ближнє оточення Сигізмунда-Августа, безпосередньо виконуючи накази короля. 1565 року, коли після перших баталій Лівонської війни виникла потреба зробити черговий «попис» війська Великого князівства Литовського, Михайло Коленда волею монарха направляє в діючу армію „польним писарем”. Поява цієї посади була наслідком змін, що відбулися у війську в перші роки Лівонської війни. Однак своїм корінням уряд „польного писаря” сягає давніших часів. Ще 1529 року статут Великого князівства Литовського передбачав наявність у війську при гетьмані спеціального писаря, до компетенції якого входило завідування військовою документацією, а саме: складання реєстрів (списків) військово-зобов’язаної шляхти, що з’являлася на збір війська „у полі”, а також вказання “почтов” (загонів), масті та клейма коней цієї шляхти. Головним обов’язком польного писаря у Лівонську війну стало ведення реєстрів “людей служебних”. Крім того, на польного писаря були покладені функції військового казначея – він керував видаванням “служебним людям” їх платні, вів відповідні реєстри, приймав та зберігав “квити” (розписки в отриманні грошей).

Писар польний призначався безпосередньо господарем Великого князівства Литовського. Ця посада, офіційно затверджена 1562 року, виводила її власника з-під влади гетьмана, який керував військом. І, мабуть, не випадково з’явилися поруч польний писар Михайло Коленда та найвищий гетьман литовський Миколай Юрійович Радзивілл (на прізвисько – Рудий) – двоюрідний брат Миколая Яновича Радзивілла Чорного. Історичною пам’яткою їх сумісної служби залишився «Реєстр попису Войска господарского Великого Князьства Литовского, которое се пописовало збираты и пописоваты в Ракове року от нарождения Сына Божого тысяча пятьсот шестьдесят пятого месяца июля девятого дня за гетманства и справа его милости пана Миколая Радывила, воеводы Троцкого, гетмана Найвышшаго Великого Князьства Литовского, старосты Мерецкого, державцы Лидского, а пописано тое войско через мене Михала Григорьевича Коле(н)ду, служебника Его Королевской Милости». Донині “Попис війська Великого князівства Литовського 1565 року” є одним з основних джерел для дослідження чисельності, розселення та етнічно-релігійного складу українських, білоруських та литовських феодалів, а також розміщення їх землеволодінь на теренах Великого князівства Литовського.

«Попис» війська проходив з 9 липня по 15 жовтня 1565 року «в полі» між білоруськими містами Раковом і Трабами. Оскільки в розумінні середньовічного суспільства тільки шляхтичі були справжніми захисниками держави, себто несли «земську оборону» – військову службу зі своїх маєтків, то, зрозуміло, знаходимо у «Пописі війська 1565 року» і Коленду Федоровича, котрий 24 серпня 1565 року поставив у військо зі своїх маєтків «з Обачин, з Войное, з Белое» двох вершників, озброєних списками: «2 коні збройно з оцепом»¹⁷.

Рік 1565 був особливим у житті Великого князівства Литовського і в долі митрополичого діда. В цьому році помер його багаторічний патрон і покровитель – Миколай Янович Радзивілл Чорний, стрієчний брат якого Миколай Юрійович

Радзивілл Рудий (1512-1584) перейняв від померлого брата посади віленського воєводи і державного канцлера, що дало йому право займати перше місце в сенаті (серед панів-рад) Великого князівства Литовського. Поруч із Миколаєм Радзивіллою Рудим знову, як свідчить «Попис надворної хоругви», бачимо Михайла Коленду.

Наступний «Попис війська Великого князівства Литовського» був зроблений уже 1567 року за гетьманства Григорія Олександровича Ходкевича. Михайло Григорович Коленда на той час встиг передати свої повноваження «польного писаря» якомусь Степану Якимцю.

«Попис 1567 року» розповідає нам, що «месяца октября 4 дня 1567 года Михаил Григорьевич Коле(н)да з ыменя своего *Лянян* в повете Ковенском, а з выслуги своее *Виркник* в том же повете выслал слуг своих кони 2 збройно – панцирь, прилбица, а зброя бляхова, тарч, др., прислал на свое место в войско слугу Беняша Ждановича, а сам служит пану воєводе Виленскому. Он же ставил в войско одного драба (пішого воїна) з ручницею»¹⁸. З цього тексту дізнаємося, що дід митрополита Коленди, окрім двох маєтків у Новоградському повіті однойменного воєводства, куплених 1558 року, мав ще два маєтки у Ковенському повіті Троцького воєводства, з котрих було мобілізовано до війська четверо добре озброєних воїнів у панцирах: троє вершників та один піхотинець. А сам Михайло Коленда на той час, напевно, вже готувався з Миколаєм Радзивіллою Рудим їхати до Любліна протестувати проти славнозвісної унії (1569) з Польщею, затіяти противниками якої, як відомо, були князі Радзивілли. Цілоком можливо припустити, що саме в ті часи Михайло Григорович Коленда розпочав будівництво своєї столичної оселі з обширними службовими приміщеннями на «руській половіці» Вільна, в котрій народилися й повиростали його діти та онуки, серед яких згодом був і уніатський митрополит всієї Руси.

1574 року у маєтку Рута Новоградського повіту однойменного воєводства в родині Фелікса Вельямина і Богумили Корсак народився син – майбутній митрополит Йосиф Вельямин Рутський. Батьки хлопчика, хоча й сповідали кальвінізм, на той час модний у Великому князівстві Литовському, однак охрестили немовля у православної вірі на ім'я Ян (Іоанн). Майже водночас дружина Михайла Коленди, власника сусіднього маєтку Волковичі, Ганна Скумін-Тишкевич також народила сина, якого теж охрестили Яном.

1579 року королем Речі Посполитої, войовничим Стефаном Баторієм була надана Михайлу Григоровичу Коленді нова почесна дідницька посада: «войський трокський воєводства». Цілоком можливо, що це було зроблено не без клопотання трокського воєводи, яким на той час був князь Миколай Радзивілл Рудий. І наприкінці Лівонської війни, отримавши за свої ратні подвиги багате Ошмянське старство у Білорусі, престарілий князь Радзивілл, напевне, знову згадав свого старого військового товариша і призначив Михайла Григоровича Коленду своїм підстаростою в старостві, чим дарував йому майже необмежену судову владу над людьми посполитими в Ошмянському повіті Віленського воєводства.

Однак і сам Михайло Григорович не забував благодіяти своїм соратникам. Є всі підстави стверджувати, що саме клопотанням «пана військового Троцького» його слуга Беняш Жданович, котрий 1567 року був посланий на місце Коленди служити до надворної хоругви, пізніше став намісником при новоградському воєводі Скуміну-Тишкевичу. Відомий сенатор Речі Посполитої Федір Іванович Скумін-Тишкевич доводився рідним братом Ганни – дружини Михайла Григоровича, тобто був швагром Коленди. Тому, і про це свідчать архівні матеріали, нащадки Федора Скуміна-Тишкевича: єдиний син Януш та єдина онука Євгенія-Катерина, протягом життя були в приязних стосунках із нащадками Михайла та Ганни Коленд.

От, власне, і все, що відомо з архівних джерел про діда (по батьковій лінії) митрополита Гавриїла Коленди. Хіба висловити припущення, що маєтки Меречь-Олешківський та Меречь-Конвалішки, котрі входили до володінь родини Ко-

ленд, також були придбані не без допомоги князя Радзивілла. Тому що серед своїх величезних латифундій цей магнат мав ще й Мерецьке староство.

Через два роки після підписання Ямпільського мирного договору (1582) з Москвою, котрий поклав край Лівонській війні, князь Миколай Юрійович Радзивілл, який уже напевно за 72 роки свого життя із Рудого перетворився на Сивого, відійшов з цього світу. А 12 грудня 1586 року в Гродно несподіванно помер король Стефан Баторій. Героїчна епоха канула в Лету. Прихід до влади нової королівської династії Ваза в особі шведського принца, який став королем Сигізмундом III, обіцяв Речі Посполитій великі потрясіння. І ніколи їй було фіксувати в аналах історії подальше життя «служебника» своїх померлих монархів.

Хочеться вірити, що останні роки життя Михайло Григорович Коленда провів у мирній тиші своєї домашньої оселі, оточений турботою і увагою люблячої родини, а також повагою і шаную добрих сусідів. Без сумніву, виховавши своїх синів Яна, Юрія, Григорія та Федора у християнській вірі. І до сього дня про це свідчать пом'яники (синодики) Супрасльської лаври та Віленського Свято-Троїцького монастиря.

Роки смерті Михайла Григоровича Коленди та його дружини Ганна Скумін-Тишкевич, на жаль, невідомі.

Третє покоління роду (гілка Михайла Григоровича)

4/3 – Юрій, 1594 року згадується у дарчому записі на маєток своєї матері, Ганни Скумін-Тишкевич.

5/3 – Федор, 1594 року згадується у дарчому записі на маєток своєї матері, Ганни Скумін-Тишкевич.

6/3 – Григорій, +1604 року згадується у пом'янику (синодику) Супрасльської лаври.

7/3 – Ян Михайлович Коленда. Джерела не дозволяють точно встановити рік його народження. Найвірогідніше, це сталося наприкінці 70-х – початку 80-х років XVI сторіччя. Ян був молодшим сином Михайла Григоровича Коленди і Ганни Скумін-Тишкевич. По материній лінії він належав до сенаторської родини Речі Посполитої. Ян Коленда, також як і його брати, вперше згадується 1594 року у дарчому записі своєї матері, Ганни Скумін-Тишкевич, на її маєток Мереч-Монк-гирдовський, куплений нею 1581 року.

На початку XVII ст. Ян Михайлович Коленда одружився з Маріанною (Мариною), дочкою Григорія Івановича Подбіпенти та Анастасії Тишкевич. Батьки Маріанни походили із старовинних родин руської шляхти Великого князівства Литовського. Дід Маріанни Григорівни Іван Подбіпента протягом 60-х років XVI ст. служив «товаришем», тобто офіцером, у роті знаменитого героя Лівонської війни Філона Семеновича Кміти, хорунжого Оршанського, старости Чорнобильського. Цілком вірогідно, що саме під час цієї війни Іван Подбіпента познайомився з польним писарем Михайлом Колендою, за сина якого згодом, за старим шляхетським звичаєм, вийшла заміж його онука Маріанна.

1608 року шляхта Віленського воеводства вибрала Яна Коленду кандидатом на вакантну посаду писаря Віленського земського суду. Король Сигізмунд III, безумовно, враховуючи заслуги його батька – королівського служебника Михайла Григоровича, затвердив Яна Михайловича на цей уряд¹⁹, незважаючи на те, що на нього, окрім Коленди, претендували ще троє кандидатів. Цю посаду він обіймав усе своє життя, хоча й інколи (як наприклад, у 1619 р.) був депутатом Головного литовського трибуналу від Ошмянського повіту.

Ян Михайлович та його дружина Маріанна Григорівна були дуже віруючими людьми. Свого первістка вони охрестили Юрієм²⁰ на честь святого великомученика Георгія та в пам'ять про стрія Юрія Михайловича (батькового рідного брата). В родині Коленд, окрім Юрія, підросло ще семеро дітей²¹ – троє хлопчиків: Енох, Ілля та Михайло і четверо дівчат: Ганна, Катерина, Іустинія та Варвара, яких батьки виховали у заповідях християнської любові. Велика побожність подружжя Колендів проявлялася ще й у тому, що протягом свого життя вони з вели-

кою повагою ставилися до церкви та її священників і неодноразово жертвували значні кошти й нерухому власність ченцям-василіянам Віленського Свято-Троїцького монастиря²². Крім того, Ян Коленда щороку запрошував греко-католицьке духовенство на свята Різдва Христового, Різдва Богородиці й на Великдень у свій родинний маєток Мереч-Олешківський для Богослужіння у місцевому храмі²³.

Саме в той час, коли Юрій Коленда остаточно прийняв намір вступити до Василіянського ордену, його батьки, з великої вдячності Богу за направлення сина на стезю спасіння, на свої кошти розпочинають будівництво родинної каплиці у Віленському Свято-Троїцькому монастирі. Ця каплиця (яка існує й нині) з вівтарем на честь Воздвиження Чесного Хреста Господнього була прибудована до південної сторони собору Святої Трійці, зведеного ще 1514 року князем Костянтином Івановичем Острозьким. Своїми фундаторами каплиця була забезпечена всіма необхідними для Богослужіння «церковними апаратами». У вівтарі каплиці на престолі лежала прикута до нього ланцюгом пергаменна книга, до якої були вписані імена всіх членів родини як живих, так і вже померлих на той час. Будівництво каплиці було завершено до Великодніх свят 1628 року. Під вівтарем цієї каплиці, з благословіння митрополита Йосифа Рутського, батьки Гавриїла Коленди споруджують родинну крипту для себе, своїх дітей і нащадків свого роду.

Для підтримки каплиці у належному для Богослужіння стані та задля матеріального забезпечення отців-василіян, віленський земський писар Ян Коленда подарував Свято-Троїцькому монастирю ще один свій будинок у Вільні «на Шерей-пишках» і три тисячі злотих. Його дружина Маріанна – ще 800 злотих особисто від себе пожертвувала на цю душеспасительну справу. За ці пожертви отці-василіяни на вічні часи забов'язалися кожну середу та п'ятниці відправляти Богослужіння за здоров'я та спасіння фундаторів Коленд, а також їхніх дітей і нащадків. По суботах, також вічними часами – отці-василіяни були забов'язані відправляти панахиди (поминальні Богослужіння) за спокій душ померлих предків Яна Михайловича Коленди, Маріанни Григорівни Подбіпенти та всіх представників їхнього роду, тіла яких ченці-василіяни забов'язалися приймати та погребати у крипті згідно з „грецьким” обрядом²⁴.

Це й було зроблено з тілом самого фундатора, коли 1645 року на судових рочках Михайлівських його милість пан Ян Коленда, писар земський Віленський, не досудивши тих судових років, помер. Згідно із заповітом небіжчика, його сини стали спадкоємцями численних маєтків, котрі знаходилися у різних повітах Великого князівства Литовського²⁵.

Четверте покоління (гілка Яна Михайловича Коленди)

8/7 – Юрій (Гавриїл). – Народився 1606 року у родинних добрах своїх батьків. 1624 року вирішив вступити до Василіянського ордену²⁶. В чернецтві прийняв архангельське ім'я Гавриїл (Габріель). Новиціат відбув у 1625–1626 рр. у Битеньському монастирі (нині – Брестська обл., Білорусь).

1627 року як здібний вихованець новиціату Коленда отримує спеціально надану для подальшої освіти стипендію папи римського Урбана VIII і вирушає до Східної Пруссії вивчати філософію в Папському Місійному колегіумі м. Браунсберг (нині – м. Бранів, Польща). Повернувшись 1630 р. з Браунсберга, три роки студіює теологію у Віленському Папському колегіумі. 28 березня 1633 року Гавриїл Коленда був висвячений на священника. Того ж року від'їжджає до Австрії, де три роки поглиблює свої знання богослов'я, логіки та філософії в стінах Віденського університету. Після віденських студій отець Гавриїл 1 грудня 1636 р. був зарахований на трирічний курс навчання в Грецькій колегії св. Афанасія у Ватикані. 24 листопада 1639 р. закінчив навчання і виїхав із Рима додому²⁷. Невдовзі після повернення стає настоятелем щойно створеного монастиря на честь Різдва Богородиці в Березвечі Полоцької архієпископії.

1645 року після смерті батька отримав у спадщину маєток Боярок. 1652 р. – архімандрит Гавриїл Коленда був проголошений коад'ютором (заступником з правами наслідування) Полоцького архієпископа²⁸. 1653 р. – висвячений на єпис-

копа Мстиславського, водночас призначений адміністратором Київської митрополії і архімандритом Ліщинського монастиря у Пінську. Після смерті митрополита Антонія Селяви (+1655), стає зверхником греко-католицької церкви Речі Посполитої. З 1656 р. – настоятель Супрасльської лаври. 1665 р. – офіційно отримав від папи римського Олександра VII затвердження на посаді митрополита Київського, Галицького та всієї Русі. З 1667 р. – генерал Василянського ордену (протоархімандрит чину святого Василя Великого). Помер 11 лютого 1674 року в Супрасльській лаврі. Тіло митрополита Коледи було перевезено до Полоцька, де й поховано у кафедральному соборі Святої Софії 18 лютого 1674 року.

9/7 – Енох Коленда. 1632 року – депутат Головного Литовського Трибуналу від Віленського воєводства; 1637 року – Троцький підвоєвода, одним з перших надрукував «своїм коштом» панегірик на смерть митрополита Йосифа Рутського «**Enthronisinum albo panegyryk Jozefowi Ruckiemu Metropolicie Ruskiemu 1614 in 4to w Wilnie**». З 1641 року – Віленський підвоєвода. У липні 1651 року, після битви під Берестечком, отримавши королівський привілей на Дерптське воєводство²⁹ став сенатором Речі Посполитої. Проте невдовзі був вимушений зректися цієї посади. З того часу зникає з арени суспільно-політичного життя Речі Посполитої. Енох Коленда був жонатий на княжні Марії (Маріанні) Друцькій-Соколинській, від якої мав двох синів. Від батька отримав у спадщину маєтки Мереч-Міхновський та Мереч-Морцовський і «дідовщизну» Волковичі та Бронники у Новогрудському воєводстві.

10/7 – Михайло-Костянтин. У 1634, 1635, 1642, 1650 роках згадується як депутат Головного литовського трибуналу від Віленського воєводства. У 1643-1646 роках – суддя гродський Троцький, у 1655-1667 роках – хорунжий Дерптський, дворянин короля Яна-Казимира. Після укладення перемир'я в Андрусові 1667 року став Віленським підсудком, а із 1680 року і до кінця життя був земським суддею Віленського воєводства. В першому шлюбі був одружений із Софією Адамівною Раєцькою, від якої мав двох синів: 1) Адам-Владислав (підстолий Волковиський, староста Хелховський) та 2) Матеуш-Яцек (ксьондз-домінікан). У другому шлюбі Михайло-Костянтин був одружений з Доротою Пронтницькою, від якої мав дочок: 1) Єлизавету (в шлюбі була за Василем Філіповичем, стольником Речицьким) та 2) Ганну (в шлюбі була за Мартином Швивінським).

Михайло-Костянтин отримав від батька у спадщину маєтки Смогорі, Мереч-Олешківський та Мереч-Конвалішки у Віленському воєводстві. Протягом життя набув маєтки Больценники, Каменка, Мереч-Морцовський та від короля Яна III Собеського отримав Хелховське староство, яке 1684 року заповів сину Адаму-Владиславу. Михайло-Костянтин помер 19 серпня 1685 року.

11/7 – Ілля. Згадується у 1634-1635 роках як депутат Головного литовського трибуналу від Віленського воєводства. Подальша доля невідома. Після смерті батька Яна Михайловича Коленди, згідно з його заповітом, мав отримати у спадщину маєток Дзілуни, Віленського воєводства.

12/7 – Ганна. В шлюбі була за Станіславом Бялозором, підсудком Вількомирським (1636), воєводою Мстиславським (1661). Їхній син Марціян Бялозор – єпископ Пінський і Туровський (1666-1697), архієпископ Полоцький, Вітебський і Мстиславський (1697-1707).

13/7 – Катерина. В шлюбі була за Христофором-Казимиром Уніховським, хорунжичем Мінським, секретарем (1636 р.) польського короля Владислава IV, інстигатором (прокурором) Великого князівства Литовського. 1652 року Христофор-Казимир Уніховський був послом від Речі Посполитої³⁰ до московського царя Олексія Михайловича. Син Христофора-Казимира Уніховського та Катерини Коленди – Богуслав, 1693 року був воєводою Троцьким.

14/7 – Іустинія (Justyna-Rachela)³¹. В шлюбі була за князем Владиславом-Олександром Шуйським, берестейським хорунжим, якому після його смерті 1671 року в Бересті-Литовському встановила надгробний пам'ятник³². Їхній син Францишек-Михайло, 1681 року отримав у спадщину від матері родинні добра, займав

уряди подстоля берестейського (1694), писаря гродського (1699-1702), стольника берестеського (1740), помер 1746 року.

15/7 – **Варвара**. В шлюбі була за Каспаром Керсновським.

* * *

Родовід уніатського митрополита всієї Русі Гавриїла Коленди був започаткований на рубежі XV – XVI сторічч. У другій половині XVI – початку XVII ст. полонізовані представники роду, об'єднані гербом «Белти»³³, для того, щоб відокремитися від багатьох інших репрезентантів прізвища Коледа, стали називатися Колендами.

З часу своєї появи у Великому князівстві Литовському, Коленди належали до дрібної шляхти. Провінційність та православність роду зумовили його неможливість потрапити до кола видатних королівських посадовців та державців прибуткових староств, що довгий час стримувало ріст політичної та економічної потуги предків митрополита Гавриїла Коленди. Проте, один з перших, достеменно відомих нам засновників родоводу – Михайло Григорович Коленда – 1567 р. вже володів принаймні двома власними маєтками, з яких ставив до війська трьох «коней» (вершників) і одного «драба» (пішого воїна). Його вітчим, віленський державця Коленда Федорович, 1565 року володів трьома маєтками, які належали йому з умовою ставити до війська двох «коней» (вершників).

Протягом XVI ст. Колендам так і не вдалося перетнути межу між середньою і багатою шляхтою, оскільки їх родова власність суттєво не збільшувалася і коливалася у межах 5 – 10 маєтків. Однак, одружившись із Ганною Скумінівною Тишкевич, сестрою Федора Скуміна-Тишкевича, відомого сенатора Речі Посполитої, Михайло Григорович Коленда та його нащадки у своєму кар'єрному рості отримали підтримку стародавньої руської знаті Великого князівства Литовського. Напевно, що саме завдяки цій значній протекції з боку родичів-магнатів, Коленди з часом потрапили до сенату Речі Посполитої.

Найбільша суспільно-політична активність родини припадає на час життя й діяльності Яна Михайловича Коленди та його синів, які займали поважні уряди як регіонального, так і державного рівня й володіли маєтками у різних повітах Речі Посполитої. Тоді стався розцвіт родини, претензійністю на вищий статус та демонстрацією політичної потуги якої, напевно, мала слугувати розбудова родової Христо-Воздвиженської каплиці з усипальницею у Віленському Свято-Троїцькому монастирі. Фамільна каплиця Коленд містилася поруч каплиці їхнього ясновельможного родича, першого (за гонором) сенатора Великого князівства Литовського, віленського воєводи Януша Скуміна-Тишкевича.

Підсумовуючи вищесказане, можна ствердити, що, зважаючи на всі обставини, двом синам Яна Михайловича Коленди (Еноху та Юрію-Гавриїлу) вдалося здійснити прорив до лав магнатерії: вони отримали два місця в сенаті Речі Посполитої – Дерпського воєводи та митрополита всієї Русі. До того ж Енох Коленда займав поважні земські уряди: підвоєводи Троцького (1637) та підвоєводи Віленського (1641) і неодноразово бував обраним депутатом до Головного литовського трибуналу. Молодші брати митрополита Коленди Михайло-Костянтин та Ілля поповнили лави заможної шляхти Речі Посполитої. Михайло-Костянтин за своє життя набув один придворний уряд – дворянина короля Яна-Казимира, одне староство – Хелховське, один земський уряд – дерпського хорунжого (1655-1667) і три судових уряди: трокського гродського судді (1643-1646), віленського земського підсудка (1667-1680) та віленського земського судді (1680-1685). Також він неодноразово (разом із своїми братами Енохом та Іллею) обирався депутатом до Головного литовського трибуналу.

За перші півтора століття існування родини в ній змінилося чотири покоління, які у відомих нам джерелах репрезентують 15 осіб. Довгий час вони піднімалися крутими сходишками на верх ієрархічної скелі, аж поки в другій половині XVII ст. не досягли апогею в особах київського митрополита Гавриїла Коленди та його братів: дерпського воєводи Еноха та віленського земського судді Михайла-Кос-

тянтина. Їхня службова кар'єра, родинні зв'язки з провідними шляхетськими фаміліями Польщі та Литви, майновий стан свідчать про досить високий статус родини у сучасному їм суспільному середовищі.

Народжені в поважній шляхетській родині, вони, завдяки вдалим шлюбом, авторитету, здобутому на полях боїв, судовій діяльності, наближеності до Скумін-Тишкевичів – виразних прихильників руської шляхти, та до королів Яна-Казимира та Михайла Вишневецького, зуміли не лише збільшити власні маєтності, а й потрапити до політичної еліти Речі Посполитої, стати одними з тих, хто міг впливати на долю власної країни.

Є підстави стверджувати, що до XVII ст. предки уніатського митрополита Гавриїла Коленди сповідали православ'я. Однак після Берестейської церковної унії 1596 року, на хвилі масової консолідації шляхетського стану Речі Посполитої, Коленди прийняли спочатку уніатство, а потім – (в особі митрополичого брата Михайла-Костянтина та його нащадків) римський католицизм.

З початку XVII ст. рід відзначився також певною активністю на поприщі релігії. Ян Михайлович Коленда та його дружина Маріанна Григорівна Подбіпента були фундаторами Віленського Свято-Троїцького монастиря, їхній син Юрій-Гавриїл у часи Хмельниччини та Руїни став зверхником уніатської церкви Речі Посполитої.

Протягом XVI – XVII ст. через руки належних до роду осіб пройшло 17 (у тому числі одне староство) поселень, переважна більшість яких знаходилася у Віленському воєводстві. По два поселення зафіксовано у Новогрудському повіті однойменного воєводства та Ковенському повіті Троцького воєводства, по одному поселенню знаходилося у Слущкому повіті Мінського воєводства та Гродненському повіті Троцького воєводства. Найдавніші маєтки були в Білорусі, у найбільшому скупченні володінь стародавніх родин руської знаті Великого князівства Литовського. Деякі земельні володіння становили «ьменья», вислуги, купівлі, а деякі (як наприклад, Хелховське староство) виникли в результаті залюднення вже наявних ґрунтів. Довгий час маєтки родини майже не розпродувалися, проте часто дробилися серед численних спадкоємців під час розподілів.

З часом рід Коленд значно розрісся, що неминуче призвело до розпорошення майна, ощадливо накопиченого першими поколіннями родини, серед великої кількості нащадків. Протягом XVIII ст. більшість їхніх родинних маєтків шляхом перезакладання перейшло в чужі руки, внаслідок цього Коленди знову потрапили до лав дрібної шляхти.

1. *Niesiecki K.* Korona Polska przy ziotej wolnoŃci.– Lwyw, 1738.– Т. 2.– S. 558.
2. *Назарко І.* Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590-1960). Записки Чину Святого Василя Великого (далі – ЗЧСВВ).– Рим, 1962.– С. 57.
3. *Niesiecki K.* Korona Polska przy ziotej wolnoŃci.– Lwyw, 1728.– Т. 1.– S. 68.
4. *Uruski S.* Rodzina. Herbarz szlachty Polskiej.– Warszawa, 1910.– Т. 7.– S. 1 *Кониский Г.* История Русов или Малой России. – Москва, 1846.– С. 10.00-101.
5. *Rehowich M.* Kolenda Gabriel.// Polski Siownik Biograficzny.– Warszawa, 1936.– Т. 13.– S. 310-311.
6. *Назарко І.* Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590-1960). ЗЧСВВ.– Рим, 1962.– С. 51-56.
7. *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.– Київ, 1993.
8. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України.– Київ, 2005.– С.206.
9. *Ермалович М.* Старажытная Беларусь.– Мн., 1990.– С. 102–103, 307–310; *Татищев В.* История российской.– М; Л., 1992.– Т. 2.– С. 79; Полное собрание русских летописей (ПСРЛ).– М., 1962.–Т. 2.
10. *Кониский Г.* История Русов или Малой России. – Москва, 1846.– С. 10.
11. *Niesiecki K.* Korona Polska przy ziotej wolnoŃci.– Lwyw, 1728.– Т. 1.– S. 68.
12. *Niesiecki K.* Korona Polska przy ziotej wolnoŃci.– Lwyw, 1738.– Т. 2.– S. 558.
13. *Gajl T.* Polskie rody szlacheckie i ich herby.– Białystok, b. d.– S. 100.
14. Российский Государственный Архив Древних Актов в Москве (далі – РГАДА). – Ф. 389.– Оп. 1.-Кн. 4.– Л. 4.

15. *Uruski S.* Rodzina. Herbarz szlachty Polskiej.– Warszawa, 1910.– Т. 7.– С. 100-101.
16. РГАДА.– Ф. 389.– Оп. 1.– Ед. хр. 38.– Л. 633 об.– 637 об.
17. Русская историческая библиотека.– Пг., 1915.– Т. 33.– С. 374.
18. Русская историческая библиотека.– Пг., 1915.– Т. 33.– С. 531.
19. *Сапунов А.* Исторические судьбы Полоцкой Епархии с древнейших времен до половины XIX века.– Витебск, 1889.– С. 168.
20. Центральний державний історичний архів Білорусі в Мінську.– Ф. 319.-Оп. 1.– Спр. 1174.– Л. 98.
21. Центральний державний історичний архів Білорусі в Мінську.– Ф. 319.-Оп. 1.– Спр. 1174.– Л. 98 зв.– 99.
22. *Булгаков М.* История Русской Церкви.– Москва, 1996.– Т. 6.– С. 235.
23. Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-Западной Руси.– Вильна, 1874.– Т. 10.– С. 46 – 48, 247 – 248.
24. Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-Западной Руси.– Вильна, 1874.– Т. 10.– С. 47.
25. Центральний державний історичний архів Білорусії.– Ф. 319.-Оп. 2.– Спр. 1520.-Л. 185 зв.
26. *Назарко І.* Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590-1960). ЗЧСВВ. Рим, 1962.– С. 51.;-Archivium Collegii Graecorum.– Cronika di tutti scolari.– Vol. 1.– Fol. 14-15.
27. Archivium Collegii Graecorum.– Cronika di tutti scolari.– Vol. 1.– Fol. 14.-15.
28. *Назарко І.* Київські і Галицькі митрополити (1590-1960). Біографічні нариси.– Рим, 1962.– С.52.
29. *Wolff J.* Senatorowie i dignitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386-1794.– Кракув, 1885.– С. 13.
30. *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року.– Київ, 2005.– С. 301.
31. *Rachuba A.* Metryka litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo breskie litewskie 1667-1690 r. – Warszawa, 2000. – С. 95.
32. *Niesiecki K.* Korona Polska przy ziotej wolności.– Лув, 1738.– Т. 2.– С. 558.
33. *Лукомский В., Модзалевский В.* Малороссийский гербовник.– СПб., 1914.– Табл. XIX.

Статья, базирующаяся на основании разнообразных исторических источников, реконструирует генеалогическое древо известной шляхетской фамилии Гавриила Коленды (1606-1674), греко-католического митрополита Киевского, Галицкого и всея Руси. За первое столетие своего существования (вторая половина XVI ст. – вторая половина XVII ст.) эту семью представляют 15 её членов, проживавших на территории Великого княжества Литовского. С начала XVII ст. имена фамилии в основном располагались на землях Виленского воеводства. Служебная карьера, матримониальные связи со знаменитыми шляхетскими родами Беларуси, Литвы и Украины, свидетельствуют о высоком статусе семьи Коленда в современной им общественной иерархии. С конца XVI ст. фамилия принимала активное участие в религиозной жизни Великого княжества Литовского и Речи Посполитой.

The article reconstructs genealogical tree of the well-known noble family of Gabriel Kolenda (1606-1674), Greek Catholic Metropolitan of Kyiv, Halychyna and the whole Rus. The article basing on the wide range of historical sources. During the existence of this family (second half of the 16th – second half of the 17th century), its members owned 15 settlements, which were mostly situated in Grand Duchy of Lithuania (Belarus and Lithuania). In the beginning of the 17th century, the possessions of the family expanded to Vilnius region. The carriers and matrimonial relations of the representatives of the kin with influential noble families of Lithuania Belarus and Ukraine regions prove the high status of the Kolenda family in contemporary social hierarchy. It is also important that starting from the end of the 16th century, the family took active part in the religious life of Grand Duchy of Lithuania and Polish Commonwealth.

РОЗВІДКИ

УДК 94(477) «XVIII»

Ірина Кривошея

ВІЙСЬКОВЕ ТОВАРИСТВО ГЕТЬМАНЩИНИ У XVIII СТ.

Висвітлюється проблема становлення військового товариства як частини неурядової старшини Гетьманщини у XVIII ст.

Ключові слова: військове товариство, значне військове товариство, неурядова старшина.

Термін «військове товариство» в даному випадку позначає частину неурядової старшини Гетьманщини у XVIII ст. З середини цього століття військові товариші зайняли своє місце між бунчуковими і значковими товаришами. Так було завершено еволюцію неурядової старшини Гетьманщини, яка тривала близько століття. Одразу варто зауважити різницю між військовими товаришами другої половини XVII ст. і середини XVIII ст. Суть і статус цих однакових за назвою частин неурядової старшини має досліджуватись окремо.

Історіографічний аналіз засвідчує існування певного розриву в дослідженнях з історії військового товариства як частини неурядової старшини XVIII ст. Причому неурядову старшину у XVIII ст. історики, слідуючи за Л. Окіншевичем, помилково продовжують називати значним військовим товариством.

Л. Окіншевич пише про утворення розряду військових товаришів уже в 20-х роках XVIII ст. [1, 41-46]. Він їх ототожнює зі значними військовими товаришами, які не ввійшли в це десятиліття ні до складу бунчукових, ні до значкових товаришів. Усі приклади, які наводить учений, чітко фіксують термін «значний чи знатний товариш військовий» і ніяких згадок про суто військових товаришів. Потім побіжно згадує про призначення військових товаришів з 40-х і пише, що вони були при Генеральній Військовій канцелярії та від неї добували універсали [1, 109].

О. Репан про розряд військових товаришів пише: «У 1730-х рр. існував чин військового товариша, але статус цих людей не був певним. У документах вони зустрічаються нечасто і, ймовірно, мали увійти до компутів бунчукового чи значкового товариства. Тому нижче основну увагу приділено статусу бунчукових та значкових товаришів» [2, 57-58].

В. Панащенко, аналізуючи категорію «значний військовий товариш», перескакує з початку XVIII ст. в його кінець однією узагальнюючою фразою: «Статус військових товаришів зберігався й надалі. В другій половині XVIII ст. він був майже обов'язковою сходиною для службового зростання синів генеральної та полкової старшини і бунчукових товаришів» [3, 291]. Випадає близько 50 років, протягом яких відбувалися важливі трансформації неурядової старшини.

Найточніше визначає статус та еволюцію «значного (у Війську Запорозькому) товариства» в окремі розряди неурядової старшини В. Кривошея. Проте про військових товаришів згадує як про розряд, що існував одразу поруч з бунчуковими і значковими: «...гетьмани (насамперед І.Скоропадський) замінюють знач-

© Кривошея Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Уманської філії ПВНЗ «Європейський університет».

не військове товариство бунчуковим, військовим і значковим товариствами. Колишні значні військові товариші... залежно від ласки гетьмана отримували чин бунчукового, військового чи значкового товариша» [4, 59].

Такі висновки дослідників, що вивчали чи впритул підійшли до історії неурядової старшини, змушують пильніше придивитися до часу та етапів формування військового товариства як частини неурядової старшини у XVIII ст.

Часу, коли остаточно сформувались окремі частини неурядової старшини, передував тривалий період паралельного існування старих і нових назв, які позначали неурядову старшину. Найвпливовішою групою на початку XVIII ст. залишаються значні військові товариші. Проте поступово набувають ваги бунчукові товариші, статус яких у 10-20-х роках значно виріс. Вони витісняють у соціальній ієрархії інші категорії, і багато значних військових прагнуть отримати в цей період звання бунчукового товариша. Цьому процесу активно сприяв гетьман І. Скоропадський.

Впорядкування статусу і діяльності неурядової старшини збіглося з інтересами імперської влади, що прагнула уніфікації в межах держави. З 1723 р. І Малоросійська колегія намагається старшину поза урядами порохувати, закріпити новими компутами і взагалі збагнути її сутність, права і обов'язки. Однозначним є те, що мова йшла лише про дві категорії неурядової старшини: бунчукове і значкове товариство.

Після смерті гетьмана Д. Апостола російська влада прагне остаточно законодавчо оформити становище неурядової старшини. І в цьому процесі знову лише бунчукові і значкові товариші отримують обов'язкові універсали на звання і записуються у відповідні компути. Колишні значні військові і військові товариші, які раніш записувалися і служили поруч з бунчуковими, в середині 30-х отримують звання бунчукового або значкового товариша відповідно до власного статусу чи статусу своєї родини.

Починаючи з червня 1734, згідно з указом правління гетьманського уряду, Генеральна військова канцелярія розіслала в усі полки укази, згідно з якими всі бунчукові товариші мали представити у канцелярію копії універсалів на звання, а ті, хто служив бунчуковим і не мав такого підтвердження, повинен був з'явитися в канцелярію для здійснення відповідного призначення. Процес затягнувся на кілька років. Неурядова старшина не бажала повторення походів 20-х та й обтяжуватись виконанням обов'язків невійськового характеру теж не поспішала. Однак влада до справи взялася ретельно, і всі бунчукові товариші протягом 1735-1739 рр. отримали патенти на звання під загрозою запису до складу значкового товариства і відправлення у цьому званні до військового походу. Значкове ж товариство остаточно виокремилось згідно з указом Анни Іоанівни у тому ж 1734 р., коли кожен з десяти полків Гетьманщини отримав чітку квоту (30 або 50) на кількість товаришів під полковим значком.

Про військове товариство ніби забули до початку 40-х років, коли знову було відновлено практику надання цього звання. У першій третині XVIII ст. військові товариші мали найменш визначений статус, результатом якого було майже повне зникнення цієї категорії неурядової старшини з документів 20–30-х років. Якщо в цей час згадується військовий товариш, то, як правило, це людина похилого віку, і звання відповідає ще поділу в значному товаристві попереднього століття. З відновленням гетьманства Д. Апостол чи Генеральна військова канцелярія, можливо, зрідка надавали звання військового товариша. У 1751 р. патенти пред'явили Кирило Троцький (4.01.1728 з сотництва новомлинського) та Іван Дем'янович (від 26.03.1731 зі знатного товариства сотні воронезької). Копії патентів не збереглися, і перевірити, хто здійснив надання і уточнити, на яке ж все-таки звання той патент (значного військового чи військового), немає можливості. Інші військові товариші, котрі вказували у 1751 та 1763 рр., що служили з 1735 чи 1736 років, патентів не показали. Їхні твердження виглядають більш ніж сумнівними і їх варто розглядати окремо.

І лише на початку 40-х років XVIII ст. починає знову масово надаватися звання військового товариша. В кінці ж 40-х років така практика вже була нормою. Проте викликала великі заперечення полковників, з-під юрисдикції яких виводилися військові товариші. Полковник миргородський Капніст цікавився в своєму донесенні, на якій підставі Генеральною канцелярією здійснювалось надання звання «військового товариша» і чому вони не підпорядковуються полковій владі. Він указував, що таких нових військових у полку 7 чоловік: «...Генеральная канцелярия сверх бунчуковых товарищей которых ныне в Малой России более двусот человек определяет вновь в войсковие товарищи не токмо мелких старшинских детей и значковых товарищей но из рядовых козаков подобием так как и бунчуковых товарищей безо всяких с полковых канцелярий атестатов, каких и в Миргородском полку имеетя семь человек, а при полку никакой службы с протчими значковыми товарищами и козаками не отправляют и от судов полковых канцелярий универсалами уволены почему обидимие от них козаки и обиватели во всяких делах принуждены ездить в Глухов верст по двести и по триста и там суда искать и с немалыми от проезда убитками а иние и [...] свой оставляют и не токмо де оніе от полковых судов отрешены но и отставных и умерших чиновников жени их по определению той же Генеральной канцелярии в полковие суди привлекать запрещены в противность прав малороссийских и по доношениям оная канцелярия о битности тех бунчуковых и протчих по подаваемых на них челобитных и полковой Миргородской канцелярии ведомих судов и употреблении войскових товарищей в Глухове при полку с протчими значковыми товарищами резолюции не учинила, а по справке от Генеральной канцелярии в новознатние войсковие товарищи і с каких чинов...» [5, 2].

У травні 1747 р. через Сенат надійшов указ цариці про надання відповіді на запит полковника Капніста. Документи засвідчують певну розгубленість вищих інстанцій при пошуках йому відповіді. Обґрунтування лежить в площині: «... напредь сего в Малой России кроме бунчуковых товарищей войсковие были» [6, 2]. За наказом Генеральної військової канцелярії було підготовлено екстракт про військових товаришів. У ньому зібрані відомості про призначених від Генеральної військової канцелярії після смерті Д. Апостола товаришів із вказанням, з яких чинів і за чиїми рекомендаціями (див. додаток).

У своїй довідці Сенату в травні 1748 р. Генеральна військова канцелярія вказує, що військові товариші були в Малій Росії за гетьманів І. Самойловича, І. Мазепи та І. Скоропадського і тоді вони не підпорядковувалися полковій владі. І за тим прикладом генералітет із правління гетьманського уряду став нагороджувати за службу званням військових товаришів й видавати на звання відповідні универсали. Вказувалось, що ця категорія старшини разом з бунчуковими та вдовами бунчукових і вищих урядників бралася під гетьманську протекцію в минулому і на цій основі вивільнялась з-під відомства і суду полкових канцелярій та передавалася під опіку Генеральної військової канцелярії чи Генерального військового суду [6, 2].

Проте текст довідки і приклади, які наводяться, свідчать, що для чиновників канцелярії у 1748 р. уже не було різниці між військовим товаришем і значним військовим товаришем. Серед восьми наведених для прикладу в довідці військових товаришів записаний один знатний військовий. У документі лише фіксується факт існування цих категорій товариства, але спроби пояснити, чому в универсалах гетьманів вони військові, а в монарших грамотах значні військові, не робиться. Зрозуміло, що для прикладу було взято поверхову вибірку, адже напевне в канцелярії було достатньо документів для ширшої аргументації. Акцент в поясненні робиться на традиції існування інституту військових товаришів за попередніх гетьманів. Основну ж увагу і в цьому випадку приділяють бунчуковим товаришам, оскільки їх статус легко підтверджувався недавніми (1734 р.) документами, в яких про військових не йшлося зовсім.

Особливу цінність має відомість про військових товаришів по полках, складе-

на на вимогу Генеральної військової канцелярії у 1748 р. Вона включила 79 військових товаришів, про кожного з яких вказується, в якому році і на підставі чого отримав звання. Якщо порівняти дану відомість з іменним списком 1751 р., в якому записані 85 товаришів, неважко помітити, наскільки відповідальніше склався попередній. У 1748 р. усі записані представили відповідні патенти, а у 1751 з 85 товаришів 24 патент не представили. Порівняння списків дає підстави вважати більш ранній достовірнішим щодо часу отримання звання і підстави для цього. Згідно з відомістю 1748 р., перші надання датовані 1740 р. і таких 6. Найбільша кількість надань здійснена у 1741 р. – 20, у 1742 – 16, 1743 і 1744 рр. – по 9, у 1745 – 3, 1746 – 9, 1747 – 4 і у 1748 – 2.

Як бачимо, пік надань до 1748 припадає на 1741-1742 рр. Показова й картина щодо підстави для надання звання військового товариша. Найчастіше – 32 (40,5%) – звання отримували колишні значкові товариші за службу, 20 (25,3%) чиновницьких дітей, 13 (16,5%) військових канцеляристів, 11(14%) козаків і обивателів, які збирали податки, 2 простих козаки та 1 запорожець (3,7%). З 79 у 38 випадках чітко прописано, що звання надається за заслуги предків (зрідка при цьому згадується і власна служба). У 6 випадках надання здійснене як винагорода за службу батька військовим товаришем.

Особливої уваги заслуговує факт надання звання у половині випадків як винагорода за службу предків. Покликатися на заслуги предків при поданні клопотання про надання вищого звання було традиційним і визнавалось владою достатньою підставою для призначення. У наступні десятиліття, що значно краще задокументовані, кількість покликань на службу предків зростає. Складаючи «сказку» про службу, подаючи донесення для атестата чи інших документів, претенденти завжди наголошували перш за все на предківських заслугах. Заувага про економічну спроможність, що була важливішою підставою для надань у попередню добу, поступово витісняється заслугами своїми і предківськими. Це – віддзеркалення складного і тривалого процесу переходу неурядової старшини з розряду, що служив з населеної маєтності до службового, чиновного розряду шляхетства. Завершилися вказані процеси у 80-х роках, коли українську шляхту зрівняли в правах з російським дворянством [1,89].

Варто також звернути увагу на високий відсоток (14%) надань звання військового товариша відкупщикам, збирачам податків. Особливо часто, як свідчать «сказки» військових товаришів, складені в 50-60-х роках, званням нагороджувались за «значне» поповнення скарбу.

Повернення до надання військового товариша, з одного боку, засвідчує силу традицій, а з іншого – показує процес становлення неурядової старшини на новому історичному етапі. Різниця в становищі бунчукового і значкового товариства була дуже суттєвою і тому завдяки низці об'єктивних і суб'єктивних обставин у структурі неурядової старшини й утворюється проміжна ланка у вигляді військового товариства. Однією з найвагоміших причин було бажання частини значкового товариства і дітей урядників вийти з-під юрисдикції полковників.

Ще одна частина, з якої формувалося нове військово товариство, – це старе значне військово товариство, яке волею обставин так і не отримало підтвердження звання бунчукового товариша. Такі товариші мали окремий статус і писались військовими ще до початку відновлення масового надання цього звання.

Розглянемо ситуацію на прикладі Ніжинського полку. В іменних відомостях Ніжинської полкової канцелярії про відправлене в похід і залишене вдома товариство за 1739 р. окремо записані 8 військових товаришів [7, 4]. З них двоє (П.Заруцький і А.Росновський) до цього і надалі фіксуються серед бунчукового товариства. А інші заслуговують на увагу. Федір Козловський у пізніших документах як дату офіційного отримання звання вказує 1740 р. І.Дем'янович мав універсал на звання, датований 26.03.1731, і записаний як військовий товариш у 1740, 1741, 1751 рр. Четверо інших – К.Острожський, М.Петрункевич, А.Гондзеровський та Г.Довгеля – підтверджувальних універсалів не мали ще й у 1751 р. П'ять останніх

товаришів узагалі не фіксуються в числі військового товариства полку в 1748 р. А у 1751 р. записуються всі. Постає питання: у 1748 р. вони проігнорували запис до числа товариства чи їх випустила з виду полкова влада? Можливі обидві причини. З одного боку, ті 6 військових товаришів у 1739 р. однозначно належали до старовинного значного товариства. Костянтин Острозький у 1735 р. записаний серед тих, які називалися бунчуковими, але бунчуковими не служили й універсалів не мали, того року були в поході [8, 7]. Мабуть, він так і не отримав універсал на бунчукового товариша, тому згодом записаний серед військових. У 1751 р. Острозький не може представити патент на звання, лише вказує, що був господарем гетьманських маєтностей, управителем Шептаківської волості, а у 1763 р., найімовірніше, дата надання (1735 р.) записана з його слів. Інші військові товариші, записані в 1739 р., також вважалися військовими товаришами за старовинними розрядами і не мали патентів у 1751 р.

З іншого боку, полкова влада, складаючи списки у 1748 р., імовірно, керувалась при визначенні військових наявністю підтверджувальних документів. Це пояснює відсутність цих товаришів у списках 1748 р. Наступні списки 1751 р. включали всю старшину – урядову й неурядову. Тому старовинне товариство вже не ризикнуло проігнорувати запис, а навпаки, всіляко нагадувало про себе полковій владі. Традиції шанувались, їх знали як старшину, а оскільки офіційних документів на звання вони не мали, то й записані як товариші без патентів. У тому ж 1751 р. серед військових товаришів Ніжинського полку записаний Кирило Троцький, який представив документ, датований 4.01.1728 р. У жодному з попередніх списків він не фіксується. Мабуть, уже був доволі старим і не служив тривалий час. Певною мірою це підкреслює значення різноманітних списків неурядової старшини, що почали укладатися з відновленням гетьманства. Навіть ті, хто до того ігнорував владу і службу, поспішили про себе нагадати, щоб не втратити високий соціальний статус. Серед таких у Ніжинському полку бачимо Петра Темрянського – військового товариша у 1740 р. [9, 7], відсутнього у списках 1748, у 1751 р. серед тих, хто без патента; Григорія і Якова Довгель – військових товаришів у 1739-40 рр., не записаних у 1748, у 1751 р. без патента; Дем'яна Курського (Круцького) – військового товариша 1741 р., не записаного в 1748 р., у 1751 р. серед тих, хто без патента, а у 1763 р. представив універсал на звання 1752 р. Останній приклад дуже показовий. Старовинне значне військове товариство змушене визначитись і отримати відповідні універсали.

Варто звернути увагу, що в середині XVIII ст. це вже зовсім інші «військові товариші». Це чиновники, які мають мало спільного з товариством XVII ст., що було частиною традиційної для Гетьманщини станової групи, яка служила з населеною маєтністю. Хоча, фактично і в цей період, військові товариші продовжують служити з власних маєтків, що показує існування тривалого перехідного періоду до чиновного характеру служби старшини в Гетьманщині.

Повернемося до відомих списків військових товаришів 1751 та 1763 рр. У списку 1751 р. найраніші надання 1728, 1731, 1736, 1739 та 1740 рр. (по 1 кожного року), у 1741–1742 – 11, 1743 – 5, 1744 – 4, 1745 – 8, 1746 – 10, 1747 – 1, 1749 – 4 і у 1748, 1750-1751 рр. надання не зафіксовані. Разом 59, що в сумі з тими, хто не надав патентів, майже збігається із загальним числом. Навіть попри відсутність частини патентів, пік надань все-таки припадає на 1741-1742 рр. Картина підстав і з якого чину така: зі значкових товаришів – 32, з військових канцеляристів – 9, з дітей чиновників – 9, з козаків, що збирали податки, – 3, з рядових козаків – 6, з урядників – 5, запорожців – 3, з господарів гетьманських маєтностей – 2. Всього – 69. Розбіжність у цифрах пояснюється додатковою інформацією в категорії без патентів. Біля таких товаришів інколи записано, з яких чинів отримали звання військового.

Отже, хоча увагу привертають надання у 1728-1739 рр., про які мова вже йшла вище, очевидною датою початку відновлення масового надання звання військового товариша можна вважати 1740-1741 рр.

полки	Ніжин	Лубни	Стародуб	Чернігів	Полтава	Гадяч	Київ	Переяслав	Миргород	Прилуки	всього
1748	22	9	5	9	11	4	4	3	5	7	79
1751	28	10	3	6	10	4	5	5	4	10	85
1763	34\35	38	32	25	23	23	19	17	15	12	238\239

Кардинальні зміни кількості надань починаються з відновленням гетьманства. Збережені й опубліковані списки військового товариства 1763 р. Згідно з цими списками число цієї категорії товариства сягнуло 238 (239).

Списки військових товаришів 1763 р. використовували у своїх працях дослідники Л. Окіншевич та В. Панащенко. Л. Окіншевич звертав увагу на кількість по полках та вік старшин [1, 92-93,96]. Нас цікавить перш за все аспект часу надання звання-чину «військовий товариш». З 239 товаришів 37 не представили «сказок» і не підтвердили універсалами надання. З решти єдине надання до 1740 р. фіксується у 1735 р. і те не підтвержене патентом у 1751 р. Та й чи є підтвердження у 1763 р., з документа не зрозуміло. Це військовий товариш Костянтин Острожський, про якого вже йшла мова вище. Починаючи з 1740 р., динаміка надань така: 1740 – 3, 1741 – 4, 1742 – 6, 1743 – 3, 1744 – 2, 1745 – 8, 1746 – 9, 1747-1748 – без надань, 1749-1750 – по одному, 1751 – 19, 1752 – 11, 1753 – 1, 1754 – 4, 1755 – 3, 1756 – 9, 1757 – 30, 1758 – 14, 1759 – 7, 1760 – 34, 1761 – 25, 1762-1763 – надання не фіксуються.

Як бачимо, пікові роки надань 1751, 1757, 1760-61 рр. Відмічається розбіжність з піками по списках за 1748 і 1751 рр., де такими роками були 1741-42 рр. Персональне порівняння списків дещо прояснює ситуацію. Серед тих, хто не подав «сказок», якраз значна частина товаришів, що отримали чин у 1741-42 рр. Також варто враховувати фактор смертності. Більша частина товариства у 1763 р. доволі молода, а значить військові товариші 1741-42 рр. могли вмерти або перейти в категорію абшитованих і були замінені молодими. У 1763 р. у Гетьманщині було 58 абшитованих військових товаришів і 32 «тих, що не служать, хоча й мають можливість» [1, 92].

Фактично спостерігаємо активізацію надань з відновленням гетьманства. У 1751-1752 рр. звання отримало 30 чоловік. Потім 30 універсалів за 1757 р. Чому якраз цього року така велика кількість, мабуть, варто дослідити окремо. У 1758 р. з 14 надань 12 здійснено в одному полку – Гадяцькому майже одночасно. За службу нагородили власників селітерних заводів. На жаль, у документі 1763 р. не зафіксовані підстави для надань, як то було у 1748 і 1751 рр. Проте зрозуміло, що в 50-60-х роках XVIII ст. військово товариство вже займало чітку нішу в соціумі Гетьманщини. Мало визначені права і обов'язки, які робили статус військового товариша дуже привабливим для значної частини населення, що й призвело до різкого зростання кількості цієї категорії товариства (з 85 у 1751 до 239 у 1763). Разом з тим для такого різкого зростання були й інші причини. Зокрема, традиційна служба товариства з власних маєтків давала можливість гетьману широко використовувати військових товаришів на благо власне і держави. Судячи з обов'язків військових товаришів, служба займала доволі багато часу і власних ресурсів, хоча й не йшла ні в яке порівняння зі службою значкового товариства, більше схожу на відверту експлуатацію.

Отже, в результаті тривалої еволюції, особливо в першій третині XVIII ст., верхню сходинку в ієрархії неурядової старшини посідає бунчукове товариство, нижню – значкове. Військово ж товариство зайняло свою проміжну ланку між бунчуковим та значковим у 40-х роках XVIII ст.

З середини 60-х років XVIII ст., з ліквідацією гетьманства, настає новий етап у розвитку неурядової старшини. Обмеження на чисельність товариства фактично вже не діють. Отримують патенти на звання значкового чи військового товариша різні категорії населення Гетьманщини. З кінця 50-х, а особливо в 60-х роках, все частіше звання військового товариша отримує багата міщанська верхівка. Колишні війти та бурмістри або їхні діти отримують підтверджувальні документи, входять до числа неурядової старшини, одночасно звільняючись, у зв'язку з новим стату-

сом, від сплати численних податків. Часто війти великих міст, отримавши чин військового товариша, продовжували виконувати свої прямі обов'язки. Поєднання звання товариш того чи іншого гатунку із займанням певного старшинського уряду також стає з цього часу звичною практикою. Друга Малоросійська колегія з часу свого виникнення здійснювала численні призначення такого типу. Еволюція неурядової старшини протягом останньої третини XVIII ст. і її входження до складу російського дворянства має бути предметом окремого дослідження.

Додатки:

Документ 1

[16.05.1748]

[арк. 3-12]

Екстрактъ по учиненнымъ в войсковой Генеральной Канцеляріи о войсковихъ товарищахъ справкамъ

В Указѣ Ея Императорского Величества из Правительствующего Сената 747 году мая 2 д: по доношенію полковника миргородского Капниста полученомъ между инимъ по «2» пункту повелено:

Генеральной войсковой канцеляріи справится и прислать в Сенатъ ведомость напредъ сего в Малой Россіи кромѣ бунчуковыхъ войсковіе товарищи были и в которыхъ кто годахъ и с какого званія, и ннѣ кто іменно, і в которыхъ кто годахъ послѣ Гетмана Апостола в тѣ войсковые товарищи тою Канцелярею, и с какихъ же чиновъ, по рекомендаціямъ ли и с полковыхъ Канцеляріи опредѣлени, и для чего оные, також и бунчуковые товарищи, и отставныхъ старшинъ умершихъ чиновников жены от вѣдомства и суда в полковой Миргородской Канцеляріи отрѣшены, и по доношенію оногo Капниста о бытіи онымъ бунчуковымъ товарищамъ и протчимъ вѣдомымъ судомъ в полковой миргородской Канцеляріи и о потребленіи в службу решения не учинено.

А по справке в Войсковой Генеральной Канцеляріи за дѣлами явилось: яко в Малой Россіи напредъ сего за гетмановъ Самойловича и Скоропадского войсковіе товарищи были яко то:

Данило и Иванъ Лесницкіе, которыхъ в унѣверсалахъ на маестности імъ данныхъ в 1682 году от гетмана Самойловича, а 1719 году от Гетмана Скоропадского оныхъ Лесницкихъ упомянуто войсковыми товарищамы

Андрѣй Лизогуб в 1708 году

Афанасій Грушинскій в 1718 году

Яковлевъ синь Рубецъ в 1712 году

в Высокомонаршихъ Грамотахъ данныхъ імъ на владѣніе сель и деревень написаны знатными войсковыми товарищамы:

Семень Лизогубъ в 1704 году по Унѣверсалу гетмана Мазепи так и в Унѣверсале гетмана Скоропадского в 1709 году написанъ знатнымъ войсковымъ товарищемъ

Стефанъ Леонтиев по Унѣверсалу гетмана Скоропадского в 1717 году даномъ, который и гетманомъ Апостолом в 1732 году іюле 18: сконфірмованъ былъ войсковымъ товарищемъ и найдовался в протекціи оныхъ Гетмановъ и тѣми унѣверсаламы повелено, чтоб до него полковникъ с старшиною и никто дѣла не імѣлы, а кто імѣтеметъ до него какую претенсію, тотъ іскаль бы суда у оныхъ Гетмановъ

По Унѣверсалу умерлого гетмана Скоропадского в 1710 году генваря 11 д: Иванъ Ханевскій былъ войсковымъ товарищемъ в протекціи гетманской которому тѣмъ унѣверсалом велено в определеніе войсковихъ службъ дабы до него никто не імѣл дѣла, и до суда непритягалъ, а кто імѣтеметъ до него претенсію, тотъ вѣдает с нимъ в судѣ войсковомъ Генералном; а с какихъ кто чинов в том званіи найдовались в Генеральной войсковой Канцеляріи справится нѣ по чину:

Тажо об оставшихся во вдовствѣ старшинскихъ женахъ явилось: что в прошедшомъ 1729 году ноября 11 д: за гетмана Апостола удовствующая сотникова полку Прилуцкого Іваницкая Анастасія Григоріева Волошинова з домомъ ея по данномъ ей Унѣверсалу принята была в протекцію гетманскую, и до оной бы пол-

ковникъ прилучкій и никто никакова не імѣлъ дѣла, а ежели кто какую претенсію імѣлъ тотъ апелювалъ бы до Гетмана, и искалъ бы сатисфакціи о томъ в Унѣверсалѣ предложенной.

А по умертвіи гетмана Апостола в бытность в Правленіи Гетманского Уряду умершого генерала князя Шаховского в 1734 году по силѣ данному Правленію Гетманского Уряду інструкціи всякіе в Малой Россіи до гетманского Уряду принадлежащіе устроятъ порядки іюня 5 дня посланными из войсковой Генеральной Канцеляріи во всѣ малороссійскіе полки Указами велено какіе бунчуковіе товарищи імѣють на званіе свое Унѣверсалы данніе імѣ от преждныхъ гетмановъ с тѣхъ точніе копіи прислать в войсковую Генералную Канцелярію для вѣдома, а которые на то бунчукового товариства званіе Унѣверсаловъ гетманских не імѣють, а называются бунчуковыми товарищами тѣ пріездили в Глуховъ и явилися в войсковой Генеральной Канцеляріи для опредѣленія.

И потому с полковъ малороссійскихъ присланны в войсковую Генералную Канцелярію копіи Унѣверсаловъ данныхъ разнымъ бунчуковымъ товарищамъ на то ихъ званіе от прежде бывшихъ гетмановъ Скоропадского и Апостола в 1717, 1718 и 1733 годахъ, которыми повелено онымъ бунчуковымъ товарищамъ служить войсковую службу под знакомъ войсковымъ бунчукомъ, и до нихъ полковникамъ и старшиною никакого дѣла не имети, а ежели кто імѣеть какую претенсію, с техъ искать сатисфакціи у нихъ гетмановъ, а которые не імѣли Унѣверсаловъ, а іменовались бунчуковыми товарищами какъ по справке з дѣломъ явилось, потому что в числѣ бунчуковыхъ товарищей в разныхъ походахъ служили, и оные живучи в еднихъ дворахъ нераздѣльно з братамы своими імѣющими на званіе бунчукового товариства гетманскіе Унѣверсалы, другіе что деды и отцы ихъ прежде были бунчуковыми товарищами, тѣхъ за явкою в войсковую Генералную Канцелярію по ихъ прошеніямъ опредѣлено в бунчуковіе товарищи, и даны імѣ на основаніи преждныхъ гетманскихъ Унѣверсаловъ на то званіе Унѣверсалы.

А что полковникъ Капнисть минувшого 747 году мая 7 дня доношеніемъ в войсковую Генералную Канцелярію представлялъ требуючи о употребленіи войсковыхъ товарищей в полку Миргородскомъ жителствующихъ шести человекъ в указаніе наряды и по дѣламъ от полковой канцеляріи между значковими товарищи опредѣленія и в резолюцію Указа: от мая от 11 дня: и оному полковнику посланъ Указъ, что о употребленіи и дѣламъ всякимъ войсковыхъ товарищей в полку Миргородскомъ жителствующихъ состоящихъ в особливомъ вѣдоме Генеральной Канцеляріи

Оная Канцелярія опредѣленія учинить не імѣеть, но якъ в другихъ малороссійскихъ полкахъ жителствующихъ войсковыхъ товарищей по Указу Генеральной Канцеляріи за необходимостію егда значковихъ товарищей таковыхъ на кои бы Комісарскую должность повѣрит можно не достанетъ, тогда к той должности за выборами ассигновать представляют в войсковую Генералную Канцелярію к опредѣленію, такъ и онъ полковникъ Капнисть за недостаткомъ в его полку таковыхъ значковихъ товарищей імѣеть представлять за выборами ихъ войсковыхъ товарищей в томъ званіи битъ достойныхъ, по чему в Генеральной Канцеляріи надлежащее опредѣленіе воспослѣдуетъ.

И тѣ все войсковіе и бунчуковіе товарищи и отставныхъ старшинъ и умершихъ чиновниковъ жены ежели которые в протекцію гетманскую приняты были, и імѣли в вышеписанной силѣ Унѣверсалы, от вѣдомства и суда полковихъ канцелярій по тѣмъ же прежднимъ гетманскимъ обыкновениямъ и даннимъ Унѣверсаламъ отрѣшены, и вѣдомы судомъ и росправою в войсковой Генеральной Канцеляріи или в судѣ войсковомъ Генеральномъ.

Канцеляристь Василь Туманский

Вѣдомость учиненная за силу Височайшего Ея Императорскаго Величества правительствующаго Сената указа о войсковихъ товарищахъ кои послѣ гетмана Апостола Генеральною войсковою Канцеляріей произведени, а кто имянно и в которыхъ годѣхъ и з какихъ чинов опредѣлени о томъ явствуетъ ниже 1748 году мая 16 дня

В полку Миргородскомъ	
Кто іменно	В которихъ годѣхъ и с какихъ чиновъ
Данило и Михайло Лазаревичи	1741 года з чиновничихъ дѣтей за служби дѣда ихъ бывшаго сотникомъ а после обознимъ полковимъ миргородскимъ и отца батька и ихъ самихъ у званіи значковихъ товаришей, и что домъ ихъ осиротѣлий полковникъ миргородский Капнисть отягощаетъ мать ихъ Анна Василіева Родзянковна принята под протекцію Енеральной войсковой Канцеляріи, а синов ея Данила и Михайла Лазаревичов опредѣлено в войсковіе товарищи
Яков Зарудній	1744 года з канцелярист войскових за служби дѣда его судіи полкового миргородского також и его самого бывшаго в разныхъ походахъ яко и за показаніе в войсковой Енеральной Канцеляріи служби и по атестату полковника миргородского Капниста
Стефан и Кирило Волевачи	1744 году с чиновничихъ дѣтей, Асаул полковій миргородскій Антон Волевач бил челомъ очиняючихся нестерпимихъ ему Антону Волевачу от от недоброхотства полковника миргородского Капниста обидахъ и другихъ озлобленихъ и снамъ его Стефану и Кирилу и просил за долготѣние его служби от того чина отставки а сновъ его о принятии от нестерпимихъ обидъ в протекцію Енеральной войсковой Канцеляріи, и потому онъ Асаулъ от служби уволенъ а сны его вишепомянутіе приняты под протекцію Енеральной войсковой Канцеляріи в войсковіе товарищи
В полку Прилуцкомъ	
Василь Шнурчевскій	1740 р. з обивателей полку Прилуцкого за собираеміе всякіе денежніе и провиантовіе с полку Прилуцкого даніе ему Шнурчевскому на три года у откуп з немалою казенною прибеллю доходовъ такожъ за бытія его у 1737 и 1739 годѣхъ полковимъ Прилуцкимъ зборщикомъ опредѣленъ в войсковіе товарищи.
Федор Македонскій	1742 года з значковихъ товаришей за отправленіе имъ самимъ с 734 года в томъ званіи по 742 годъ службы
Стефанъ Прокоповичъ	1742 году за отправленіе дѣдомъ его Семеномъ Федоровичемъ в чинахъ Асаулства и обозничества Полковихъ Прилуцкихъ а отцемъ его Захариемъ Прокоповичемъ в числѣ бунчуковихъ товаришей и имъ самимъ з 1739 по 1742 года службы

Демянь Язловецкій	1742 году з сотеннихъ старшинъ за отправленіе отцемъ его и имъ самимъ войсковіе службы
Андрей и Иван Мазараки:	1745 году из чиновничихъ дѣтей за отправленіе дѣдомъ ихъ в чину Асаулства полкового Прилуцкого а отцемъ в числѣ войскового товарищества и ихъ самихъ службы
Яковъ Григорашъ	1746 году з значковихъ товарищей по предявленному от него унѣверсалу данному 1729 году ноября 11 дня матери его вдовствующей сотниковой Іваницкой Анастасіи Григоровой Волошиновой от умершего Гетмана и кавалера Данила Апостола о принятіи Ея з дѣтьми в особливую протекцію Гетманскую також и за отправленіе имъ самимъ Григорашемъ в числѣ значковихъ товарищей службы
В полку Чернѣговском	
Николай Соколовский	1741 года з войсковихъ канцеляристь за службу отправленню чрезъ десять лѣтъ при Генеральной войсковой Канцеляріи в должности канцелярской
Петро Войцеховичъ	1741 году з войсковихъ канцеляристь за отчески службы и его при Генеральной Канцеляріи в доолжности канцелярской отправленіе
Никита Мандрика	1741 году за отчески и егосамого службы
Василь Полонѣцкий	1741 году з войсковихъ канцеляристь за отчески службы и его при Генеральной Канцеляріи в доолжности канцелярской отправленіе службы
Іванъ Паскевичъ	1741 года з асауловъ войска сѣчового Запорожского за службу его во многих походах отправленную
Тихонъ Костантиновичъ	1743 году з значковихъ товарищей за отправленную имъ во многих походѣхъ службу пожалованъ в отставку
Алексѣй Крупянский	1743 году з откупщиковъ полку Киевского
	надлежащих с одного полку в скарбѣ войсковий доходовъ за учиненное имъ в казну приращеніе сумми
Іванъ Шнурчевский	1744 году з откупщиковъ полку Киевского за учиненное в казну приращеніе
Дмитрій Сочковъ	1744 году с канцелярскихъ служителей за отчески и его Сочкова в Полтавскомъ полку при полковихъ дѣлахъ отправленіе службы
В полку Стародубовском	
Лукашевичъ Кирило	1740 году з канцеляристь войсковихъ за отправленіе при Генеральной войсковой Канцеляріи службы
Федор Чернацкий	1741 году за отправленіе дѣдомъ и отцемъ его в походахъ такожъ и его самого при Генеральной Канцеляріи в званіи канцелярскомъ чрезъ пять лѣтъ в походѣ службы

Василь Соболевский	1741 году за отчески войсковіе и его самого при Генеральной Канцеляріи чрез пять лѣтъ службы
Павель Фіялковский	1742 году ради Височайшего всеторжественного Коронованія и многолѣтнего и благополучнѣйшего Ея Императорскаго Величества Государствованія и за отправленіе отцемъ его в походахъ службы
Иванъ Файковский	1744 году з канцеляритсь войсковихъ за отправленіе отцемъ его в многихъ походахъ и его самого при Генеральной Канцеляріи чрезъ шесть лѣтъ службы
В полку Лубенскомъ	
Дмитро Костирка	1742 году з значковихъ товарищей за многолѣтнею его службы
Кондрат Гарнага Матвей Липай Гаврило Григоровичъ Василь Звинигородский	1742 году с козачего званія за держаніе навѣрѣ надлежащихъ до скарбу войскового доходовъ с полку Переясловского и за оказанное приращеніе зборовъ до скарбу войскового казни
Григорій Яненко	1743 года з значковихъ товарищей по атетстату о службахъ его Господина Генерала Фелдмаршала и Кавалера Графа фон Лессія 738 году данному
Иванъ Александровичъ	1744 году з значковихъ товарищей за долголѣтніе его службы
Григорій Свѣрскій	1744 года з войсковихъ канцеляристь за службы его при войсковой Канцеляріи
Климъ Пѣщанскій	1746 году з значковихъ товарищей за службы его
В полку Гадяцкомъ	
Иванъ Грабянка	1741 года в награжденіе вѣрнихъ войсковихъ предка его бывшего полковника Гадяцкого Григорія Грабянки службы из значковихъ полку Лубенского товарищей
Иванъ Кирста	1741 году за добродетелніи войсковіе службы також ъ содержаніе в томъ Гадяцкомъ полку откупу с приращеніемъ казенной прибелѣ из значковихъ того Гадяцкого полку товарищей
Ананій Неделка	1745 году за вѣрніе и долговременніе отца его Данила Неделки которий в Гадяцкомъ полку былъ сотникомъ и его самого Ананія Неделки войсковіе службы из значковихъ полку Гадяцкого товарищей
Яковъ Махота	1746 года за вѣрніе дѣда и отца и его самого Якова Махоти знатніе войсковіе службы из значковихъ полку Гадяцкого товарищей
В полку Переясловскомъ	
Семень Копцевичъ	1742 году з войсковихъ канцеляристь за отправленіе имъ при Генеральной Канцеляріи службы
Иванъ Шаркевичъ	1746 году з значковихъ товарищей за службы дѣда и отца и его самого

Петро Кандиба	1746 году з значкових товарищей за служби прадѣда дѣда отца и его самого
В полку Нѣжинскомъ	
Григорий и Федор Козловскіе	1740 году з чиновних дѣтей отца ихъ войскового товарища за служби отца их и их самихъ
Никита Козелский	1740 году з значкових товарищей Нѣжинского полку за служби им оказанніе
Павел и Дмитрий Нестеровичи	1741 году з значкових товарищей по атестату Господина Генерала Фелдмаршала и Кавалера Графа фон Лессія и протчего Генералѣтета
Василь Купчинский	1741 году з атаманства городского Воронѣжского за служби отца и его самого
Андрѣй Огиевский	1741 году з войскових канцеляристъ за служби отца и его самого
Леонтий Шликевичъ	1741 году с рядовихъ сотнѣ Глуховской козаковъ за служби отца и его самого
Стефанъ Гацукъ	1741 году з значкових товарищей по атестату Господина Генерала Фелдмаршала и Кавалера Графа фон Лессія
Іванъ Пуховичъ	1742 году з рядових козаковъ сотнѣ Глуховской за его служби
Сава Зѣнченко	1742 году з значкових товарищей полку Нѣжинского за его служби
Василь Трофимовичъ	1742 году з значкових товарищей полку Нѣжинского за служби дѣда и отца его
Романъ и Яковъ Трофимовичи	1742 году з значкових товарищей полку Нѣжинского за ихъ служби
Ефимъ Филоненко	1745 году з шафарей Генеральной войсковой Артилеріи за служби дѣда и отца его
Петро Трофимовичъ	1745 году з войскових канцеляристъ за служби отца его
Петро Коробка	1746 году з значкових тоарищей полку Нѣжинского за служби дѣда и отца и его самого
Гордѣй и Іванъ Василенки	1746 году з чиновничих дѣтей отца ихъ войскового товарища за служби отца и ихъ самихъ
Євстратъ Савичъ	1747 году з чиновничихъ дѣтей за служби отца его войскового товарища и его самого
Федоръ Тихоновичъ	1747 году з значковихъ товарищей полку Нѣжинского за служби его показанніе
Андрей Трусевичъ	1747 году с чиновнихъ дѣтей отца его войскового товарища за служби отца и его самого
В полку Кіевскомъ	
Алексѣй Прутченко	1740 году з значкових товарищей за служби
Павель Тишкевичъ	1741 году з значковихъ товарищей за служби

Антонъ Ковалевский	1744 году з значкових товарищей за служби
Якимъ Кладинога	1743 году з значковихъ товарищей за служби
В полку Полтавскомъ	
Михайло Старицкий	1741 году з значковихъ товарищей за служби дѣда отца и его самого с 1738 году отправленіе
Данило Лаврентиев	1741 году з значкових товарищей за служби дѣда его обозного Полкового Полтавского и его с 736 году в войскових походах отправленіе
Никита Звѣрика	1742 году з войскових канцеляристь за служби его в войсковой Енеральной Канцеляріи отправленіе с 1738 году
Лука Старицкий	1741 году з атамановъ городових полтавскихъ за служби его в чину атаманства городского полтавского в походах і в разних нарядах отправленіе
Лука Руденко	1743 з значкових товарищей за служби отца его Асаули полкового полтавского и его самого в бывшую турецкую войну в походах отправленіе
Іванъ Максимовичъ з братомъ Федором	1743 году з значкових товарищей за служби дѣда ихъ такожъ и отца великобудиского сотника Максима Левченка и его самого з 728 году в походах и в разнихъ нарядах отправленіе
Іосифъ Кереберда Висоцкій	1746 году з козаковъ Полтавского полку за служби его в разнихъ нарядахъ отправленіе такожъ за содержание на откупѣ Полтавского полку зборовъ надлежащих в скарбѣ войсковой и за вареніе и вистаченіе в Канцелярію Главной Артилеріи и Фортификацій селѣтри
Федоръ Левенець	1747 году з чиновнихъ дѣтей синѣ войскового товариша за служби деда его полковника Полтавского Івана Левенца такожъ отца и его самого в походах многих отправленіе
Димитрій и Андрѣй Бѣлушенки	1748 году з козачого званія за содержание в полку Полтавскомъ подлежащих в скарбѣ войсковой зборовъ с прираченіемъ приibelъ казенной

1. Окіншевич Лев. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Том CLVII. – Мюнхен, 1948. – 223 с.

2. Репан О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 років. – К., 2009. – 195 с.

3. Панашенко В.В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Том 2. Наукові студії. – К., 2004; Ї ж. Бунчукові товариші // Київська старовина. – 1997. – №5. – С.24-40; Ї ж. Військові товариші // Київська старовина. – 1998. – №3. – С.166-174.

4. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008. – 452 с.

5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАУК) – Ф.51. – Оп.3. – Спр.18801.

6. ЦДІАУК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.18818. – 13 арк.

7. ЦДІАУК – Ф.51. – Оп.3. – Спр.7475. – 8 арк.

8. ЦДІАУК – Ф.51 – Оп.3 – Спр.5107

9. ЦДІАУК – Ф.51 – Оп.3 – Спр.7875

Рассматривается проблема становления войскового товарищества как части “неурядовой” старшины Гетманщины в XVIII ст.

Problem of formation of army comradeship as the part of “neuradova starshyna” of Hetmanate in 18 century is reviewing in this article.

ЗЛЕТИ І ПАДІННЯ ГУБЕРНАТОРА З ОЛИШІВКИ

У статті, присвяченій державному діячеві Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. М.М.Шрамченку (?-1918), який обіймав губернаторські і віце-губернаторські посади, розкривається його козацьке коріння, яке починається в Олишівці нині Чернігівського району. Автор, використовуючи архівні матеріали і друковані джерела різних років, уперше показує генеалогічне древо М.М.Шрамченка і відновляє сторінки його біографії, пов'язані з Чернігівщиною. Життя колишнього Нижегородського губернатора трагічно обірвалося 1918 р. у в'язниці м. Чернігова.

Ключові слова: губернатор, офіцер, діяльність, Чернігівщина

Працюючи з губернською газетою “Черниговская земская неделя” за 1917 рік, звернув увагу на статтю, де йшла мова про мітинг у містечку Олишівка, присвячений поваленню монархії. Там зазначалось: “В празднестве участвовало почти все население, духовенство, интеллигенция и даже мировой судья, бывший нижегородский губернатор Шрамченко”¹. За допомогою інформації з інтернет-сайтів та раніше зібраного матеріалу про Олишівку вдалося відновити сторінки біографії нашого земляка.

Анотований покажчик “Губернаторы Нижегородской губернии (1914 – 1917)” повідомляє: “36. Шрамченко Михаил Николаевич (1907 – 1910). Действительный статский советник. Из артиллерийских офицеров, затем на гражданской службе. За скандальные любовные похождения переведен из Нижегородской губернии с понижением, позднее уволен в отставку. Расстрелян во время гражданской войны”. На інших інтернет-сайтах знаходимо: “Шрамченко... типичный представитель украинской шляхты, сын помещика”², “шел губернатор Шрамченко, веселый седой красавец, следом телохранитель-черкес, увешанный оружием”³.

Після таких характеристик продовжую пошук матеріалів про губернатора та його олишівське коріння. Інтернет-сайт “Всероссийское генеалогическое древо” подає невеличку інформацію про представників роду Шрамченків, де вказується, що Дмитро Миколайович народився в Олишівці Козелецького повіту, інші – з Остерського повіту. Однак перші Шрамченки походили з козацької старшини Ніжинського полку та Олишівської сотні. “Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка” (1729 – 1730 рр.) згадує полкового обозного Леонтія Шрамченка та його сина – майбутнього олишівського сотника Данила. Повідомляється, що в олишівського сотника Івана Шрамченка брат Данило в Олишівці володіє землею з 1716 року⁴. У праці О. Шафонського зустрічаємо бунчукових товаришів Михайла та Василя Шрамченків, полкового хорунжого Євстафія Шрамченка⁵. Філарет (Гумілевський) у нарисі про Олишівку подає дати: 1680 рік – обрання олишівським сотником Левка Шрамченка; 1744 рік – олишівський сотник Василь Шрамченко зустрічав російську імператрицю у Комарівці; 1743 рік – сотник Іван Шрамченко сприяє будівництву в Олишівці церкви на честь св. Арх. Михайла⁶. А про Євстафія Шрамченка (згадується в 1786 р.) пише О. Шишацький-Ілліч: “был глубокий старик, седой как лунь; ходил в бороде и в белом длинном костюме. Шрамченко этот постоянно любил просиживать дни в своей пасеке, на поле, – иногда бывало, к нему кто придет, то он каждого накормит медом и тогда прово-

© Курданов Андрій Леонідович – краєзнавець, заступник голови Чернігівської райдержадміністрації.

дит в дорогу, часто даже и незнакомых”⁷. Були серед Шрамченків і священнослужителі – у 1755 р. згадується Олишівський намісник Андрій Шрамченко⁸. Окремі джерела XIX ст. продовжують розповідь про олишівських Шрамченків: 1814 рік – у Чернігівському ополченні служить поручик Шрамченко, згадується губернський секретар Іван Шрамченко⁹; 1859 рік – у володіннях Шрамченків працює пивомедоварний завод, а в Олишівці мешкає бойовий полковник Іван Пантелемонович Шрамченко – воював з турками та горцями¹⁰; 1863 рік – заворушення селян у маєтку Шрамченків¹¹; 1898 рік – “Земельные владения Шрамченка Александра Александровича в дачах м. Олишевки и с. Середынка, Шрамченка Михаила Николаевича в Олишевке под названием “Молофа””¹².

Дворянський статус козацької родини Шрамченків з містечка Олишівка у другій половині XIX ст. відкрив юному Михайлу Миколайовичу великі перспективи кар’єрного росту та входження до вищої еліти тодішньої Російської імперії. “Свою кар’єру начал в престижном Николаевском кавалерийском училище в 1875 г. – читаємо у його біографії. – Через три года за какие-то прегрешения его перевели в Михайловское кавалерийское училище. В 1881 году он поступает в Михайловскую артиллерийскую академию. Выпускник академии стал служить в должности начальника хозяйственной части батареи. В 1890 г. выходит в запас с чином поручика и переходит на земскую службу”¹³. У 1890 р. М.М. Шрамченко призначається земським начальником у Козелецькому повіті над Олишівською та Держанівською волостями. На цій посаді він пропрацював 11 літ¹⁴. У 1901 році, під час проводів на нову посаду, відзначали його особистий внесок у будівництво земських шкіл та хлібозапасного магазину. Виявляється, що завдяки М.М. Шрамченку все це було зроблено “с незначительными сравнительно затратами... на собранные за разрешение открыть в черте села питьевые заведения деньги”¹⁵. Також у цей період в Олишівці почали працювати “случный пункт” від Чернігівської заводської конюшні (1897), народна чайна (1898), народна бібліотека (1899), при школі відкрито “ясли – дневной приют для детей местных жителей” (1899)¹⁶. Новоутвореними бібліотекою та яслами опікується дружина А.К. Шрамченко. Під час відвідання м. Олишівки Чернігівський губернатор Є.К. Андрієвський оцінив старання М.М. Шрамченка, і в 1901 році його призначено на посаду неперемного члена Чернігівського губернського присутствія¹⁷.

Необхідно додати, що Є.К. Андрієвський був діяльним губернатором, а виходець з Чернігівщини (родовий маєток був у с. Жукотки Чернігівського повіту) міністр внутрішніх справ, а згодом голова Комітету міністрів Російської імперії І.М. Дурново підтримував його. Можливо, все це і сприяло високому злету М.М. Шрамченка – він призначається Бессарабським віце-губернатором.

Про його діяльність на посаді віце-губернатора інформації обмаль. Відомо тільки те, що М.М. Шрамченко в Кишиневі під час подій 1905 – 1907 рр. “беспощадно подавлял там революционное движение”¹⁸. Саме тут він стає активним діячем руху “Союза русского народа”, який відстоював православ’я, самодержавство, народність та протидівав революційному насиллю. Ось чому в 1907 році 50-річного М.М. Шрамченка знову помічають, і він стає Нижегородським губернатором.

Сучасні російські дослідники так оцінюють той період в історії Нижегородської губернії: “В 1907 году Нижегородская социал-демократическая организация подверглась разгрому. Репрессии против революционеров особенно усилились, когда в феврале 1907 года в г. Н. Новгород на должность губернатора Столыпин назначил известного черносотенца Шрамченко”¹⁹. “Был он хватким, энергичным, но не особенно самостоятельным губернатором. Управлял губернией с необходимой после кровавых событий 1905 года твердостью. Инспектирует уезды, готовится к празднованию 300-летия царствования дома Романовых”²⁰. У цих умовах у 1908 році прийшло повідомлення про те, що на губернатора начебто готується замах: “этот террористический акт необходимо осуществить ввиду того влияния, которым М.Н. Шрамченко пользуется в Министерстве внутренних дел, причем

характер этого влияния приравнивается к влиянию графа Игнатьева, убитого в Твери”²¹. Замаху не сталося, але губернатор своїми діями прискорив своє звільнення з посади: “Погубило его пренебрежение к нормам общепринятой морали: законной супруге надоели бесконечные романы любвеобильного мужа, и она написала жалобу в Сенат”. Допомогли зв’язки, і в 1910 році він був переведений на посаду губернатора Вологодської губернії ²².

На новій посаді пробув недовго – з серпня 1910 р. по липень 1913 р., намагався керувати “твердою рукою”: “Отныне власть стремилась искоренить любое “бесчинство и озорство, вызывающее недовольство окружающих”. К подобным действиям отнесли: стрельбу и метание камней в прохожих, экипажи и поезда; умышленное расталкивание локтями; порчу чужого имущества. За нарушение воли губернатора виновного облагали штрафом в 500 рублей. В ряде случаев выплату заменяли трехмесячным заключением под арест”²³. За яких обставин М.М. Шрамченко одержав відставку і на яких посадах після цього працював, невідомо.

Напередодні лютневих подій 1917 року мировий суддя М.М. Шрамченко мешкає в Олишівці²⁴. Цікаво, про що він думав, коли стояв на мітингу, де повідомлялось про повалення монархії, та на що сподівався, коли громада вшановувала пам’ять полеглих революціонерів? Але під час громадянської війни хтось же пригадав колишньому губернатору його внесок у боротьбу з революцією.

Нещодавно завдяки Олені Євгенівні Малишко, яка збирає матеріали про дворянські родини с. Старий Білоус, стало відомо, як закінчив своє життя колишній губернатор. Їй вдалося знайти лист Марії Василівни Хижнякової до Сергія Петровича Мельгунова (м. Прага, 19.03.1924 р.), який зберігається в США в архіві Гувера (Коробка №4. – Справа 24. – Арк. 98-108).

У листі йдеться про події, які відбулися в 1918 році в м. Чернігові в місцевій в’язниці. Автор листа пише про розстріл більшовиками М.М.Шрамченка: «...Старик, сошедший с ума в тюрьме. Его поведение вызвало смех и издевательства на месте расстрела...». Так закінчив своє життя колишній губернатор.

1. Черниговская земская неделя .– 1917. – № 22. – С.6.
2. Интернет-сайт. – Муниципальное учреждение культуры “Централизованная библиотечная система” Сормовского района г. Нижний Новгород – libnn.ru/content/view/247/245/1/19/.
3. Садовский Б. Записки (1881 – 1916) // feb-web.ru/feb/rosarc/ra1/Ra1-106-.htm
4. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729 – 1730. – Чернигов, 1901. – С.72.
5. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – Чернигов, 1851. – С. 353 – 354.
6. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 5. – С. 266, 269, 270.
7. Шишацкий-Иллич А. Местечко Олишевка. – Чернигов, 1854. – С. 30.
8. Историко-статистическое описание Черниговской епархии... – Кн. 5. – С. 270.
9. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО) – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1208. – Арк. 867, 904.
10. Домонтович М. Статистическое описание Черниговской губернии. – СПб., 1966. – С. 320; ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. За. – Спр. 844. – Арк. 56 зв. – 57.
11. Реформа 1861 г. и крестьянское движение на Черниговщине (подборка документов). – Чернигов, 1976. – С. 104 – 107.
12. Черниговские губернские ведомости (далі – ЧГВ). – 1898. – № 89. – 8 ноября.
13. Интернет-сайт. – Муниципальное учреждение культуры “Централизованная библиотечная система” Сормовского района г. Нижний Новгород – libnn.ru/content/view/247/245/1/19/.
14. ЧГВ. – 1901. – № 2464. – 28 марта.
15. Там само.
16. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1897 г. – С.237; ЧГВ. – 1898. – № 1433. – 20 марта; ЧГВ. – 1899. – № 1714. – 17 января; ЧГВ. – 1899. – № 1892. – 25 июля.
17. ЧГВ. – 1899. – № 1913. – 17 августа; ЧГВ. – 1901. – № 2464. – 28 марта.
18. Малиновкин С.Н. Революционное движение в селе Городец в 1905 – 1907 гг. Справочник для краеведов и пропагандистов. – Городец, Городецкая городская организация общества “Знание”, 1989.
19. Там само.

20. Интернет-сайт. – Муниципальное учреждение культуры “Централизованная библиотечная система” Сормовского района г. Нижний Новгород – libnn.ru/content/view/247/245/1/19/.

21. На мушке у эсеров (фото М.Н. Шрамченко). // официальный сайт городской администрации Нижнего Новгорода.

22. Там само.

23. Губернаторы, возглавлявшие Вологодскую губернию до 1917 года. // Интернет-сайт – history.nason.ru/gubernator/2179/.

24. ЧГВ. – 1917. – № 22. – С. 6.

В статье, посвященной государственному деятелю Российской империи конца XIX – начала XX ст. М.Н.Шрамченко (?-1918), занимавшему губернаторские и вице-губернаторские посты, раскрываются его казачьи корни, которые начинаются в Олишевке ныне Черниговского района. Автор, используя архивные материалы и опубликованные источники разных годов, впервые показывает генеалогическое древо М.Н.Шрамченко и восстанавливает страницы его биографии, связанные с Черниговщиной. Жизнь бывшего Нижегородского губернатора трагично оборвалась в 1918 г. в тюрьме г. Чернигова.

This article is devoted to M.Shramchenko (? – 1918), the statesman who used to occupy the positions of governor and vice-governor in the Russian Empire at the end of 19th – the beginning of the 20th century, it also considers his Cossacks roots originating in the town of Olyshivka in Chernihiv district. The author uses archive and printed sources of different historical periods to explore Shramchenko's genealogical tree and reveals his biographical data connected with the Chernihiv district. The life of former governor of Nyzhniy Novhorod tragically comes to an end in 1918 in Chernihiv prison.

НАПРЯМКИ ПІДГОТОВКИ ТА ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ ЧЕРНІГІВСЬКИМ ГУБЕРНСЬКИМ ЗЕМСТВОМ (60-70 РР. ХІХ СТ.)

У статті розкривається діяльність земських установ Чернігівської губернії з підготовки та підвищення освітнього рівня вчителів початкових народних училищ на початку їх існування. Основну увагу приділено створенню та діяльності земської вчительської семінарії, утриманню стипендіатів у різних навчальних закладах, проведенню вчительських з'їздів та курсів.

Ключові слова: підвищення кваліфікації, вчителі, земська вчительська семінарія, земства.

Сучасна загальноосвітня школа має забезпечувати всебічний розвиток дитини як особистості, розвивати її нахили, здібності, таланти, формувати загальнолюдські цінності тощо. Тому ключову роль у навчально-виховному процесі відіграє кваліфікований педагог. У зв'язку з цим актуальним є питання підготовки та підвищення кваліфікації вчительських кадрів у різні періоди розвитку цієї проблеми, серед яких можна виокремити початковий етап діяльності земських установ Чернігівської губернії (60-70 рр. ХІХ ст.).

Вивчення даного питання розпочалося ще в дореволюційній Росії. Зокрема, варто відмітити роботи дослідників Б. Веселовського та В. Чарнолуського [9], які проаналізували напрямки діяльності земств із підготовки та підвищення кваліфікації вчительського персоналу й участь у цих заходах губернських та повітових земств Російської імперії. Вони дали критичну оцінку політиці Міністерства народної освіти, дії якого зводилися переважно до контролю, обмеження та перешкоджання ініціативам земств. Варто згадати і працю Є. Звягінцева, котрий досліджував учительські курси як один із способів продукування земськими установами педагогічних кадрів, виокремивши і давши короткі характеристики періодам їх роботи в цій сфері [14]. Фактичний матеріал щодо діяльності земств із формування кваліфікованого вчительського персоналу та підвищення його освітнього рівня міститься у працях місцевих дореволюційних дослідників, які розглядали цю проблему на рівні всієї губернії (М. Жданович [11]) та окремих повітів (О. Клешпер та ін. [15]). Окремі питання з означеної теми висвітлені радянськими науковцями В. Борисенком та Н. Пірумовою [7]. Сучасні історики (А. Боровик, Р. Гавриш, О. Дмитренко, Л. Бадья [8]) також приділили увагу праці земських установ в організації вчительських курсів, Чернігівської земської вчительської семінарії тощо. Втім, діяльність Чернігівського губернського земства з підготовки вчительських кадрів та підвищення їх кваліфікації протягом 60-70 рр. ХІХ ст. висвітлена лише частково та фрагментарно, а тому потребує окремого дослідження.

Метою даної статті є розкриття напрямків підготовки та підвищення освітнього рівня вчителів початкових народних училищ земськими установами Чернігівської губернії на початковому етапі існування земств.

© Потій Наталія Миколаївна – аспірантка кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін ЧНПУ ім. Т.Г.Шевченка.

Для реалізації поставленої мети зосередимо увагу на діяльності губернського та повітових земств з підготовки учителів (організація земської учительської семінарії, утримання стипендіатів у різних навчальних закладах) та підвищенні кваліфікації педагогів (проведення учительських з'їздів та курсів).

Земські установи Чернігівської губернії, відкриваючи початкові народні училища, мали право пропонувати кандидатів на посади вчителів. Зважаючи на важливість забезпечення шкіл освіченими педагогами, вони вживали заходи для їх підготовки та підвищення кваліфікації. Про необхідність проведення цієї роботи свідчили результати дослідження стану шкільної справи в 1869 р., яке виявило, що в діючих церковнопарафіяльних, земських, приватних, міністерських школах учителями працювали 228 священників, 47 священнослужителів, 11 дияконів, 59 дяків, 9 паламарів, 15 відставних солдатів, 13 козаків, 14 міщан, 41 селянин, 9 дворян, 8 вихованців духовної семінарії, 2 позаштатних дяки, 2 вдови дяків, 1 дружина колезького регістратора, 1 дочка поміщика, 5 синів священників, 2 сини дияконів, 1 син дячка, 1 син купця, 1 писар, 1 фельдшер, 2 підпоручики, 1 поручик. Також 1 учитель закінчив курс філософських наук, 3 педагоги були випускниками повітового училища, 2 – духовного училища, 2 – гімназії, 1 склав екзамен на вчителя в гімназії тощо [12, с. 69-70].

Звичайно, за такого педагогічного складу шкіл про високий рівень освіти не йшлося. Адже в початкових навчальних закладах лише поверхово навчали читати, писати, основ Закону Божого й арифметики, освітній процес мав безсистемний характер. Відвідування школярами училища залежало лише від особистого бажання дітей і батьків. Крім того, учителі застосовували фізичні покарання [12, с. 72-73]. Наставники байдуже ставилися до виконання своїх обов'язків через те, що навчали здебільшого безкоштовно. Та навіть незначна кількість світських учителів, як зазначала Козелецька повітова земська управа в 1869 р., не мала достатньої освіти для викладання у початкових народних училищах [16, с. 51, 53]. Як наслідок, селяни не бачили результатів навчання своїх дітей, а тому не бажали віддавати їх до школи. Земські установи протягом кількох десятиліть вимушені були боротися з негативним ставленням селян до школи.

Потреба забезпечення початкових народних училищ педагогами поставила перед земствами Чернігівської губернії завдання відкриття навчальних закладів для їх підготовки. Цим питанням опікувалося губернське земство. У 1865 р. губернські земські збори прийняли рішення асигнувати 2800 руб. на заснування при Чернігівській гімназії педагогічної школи, в якій навчалось б 30 стипендіатів, по 2 від кожного повіту. Проте попечитель Київської шкільної округи не дав дозволу на її відкриття через відсутність закону, який би дозволяв “постороннім ведомствам, обществам или частным лицам открытие подобного рода заведений”. Наступного року губернські збори знову клопоталися про відкриття семінарії, але вже при Чернігівській губернській й училищній раді та під її керівництвом [40, с. 170-171]. Проте вчительська школа не була відкрита.

Натомість Міністерство народної освіти в 1866 р. запропонувало готувати вчителів у спеціально створених педагогічних класах при повітових училищах і переважно з вихованців училищ. Для цього із бажаючих працювати педагогами відбиралися кандидати віком від 18 р. з достатнім рівнем знань, розумовим розвитком і “безукоризненою нравственностью”. Обрані особи практикувалися в парафіяльному училищі міста та отримували теоретичні знання [30, арк. 12-12 зв.].

Тому в 1867 р. Чернігівські губернські земські збори із залишку за попередній рік 2800 руб. асигнували 1800 руб. на утримання стипендіатів у повітових училищах, а 1000 руб. було надано ремісничому класу при Сирітському домі. Згодом витрати на стипендіатів (40 чол.) зросли до 2700 руб. У випадку відкриття вчительської семінарії чи педагогічних курсів вони були зобов'язані поповнити свою освіту [40, с. 171]. Також виділено кошти для утримання стипендіатів у Чернігівській, Новгород-Сіверській, Ніжинській чоловічих та Чернігівській

жіночій гімназій [5, с.62]. Допомога вихованцям середніх навчальних закладів продовжувалася й у наступні роки та поступово зростає.

Подібні заходи з підготовки вчителів вживали й повітові земства. Зокрема, з 1867 р. Ніжинське земство почало щорічно виділяти кошти для навчання в повітовому училищі стипендіатів, які були відібрані штатним наглядачем того ж училища по 1 особі від кожної волості й лише від Ніжинської – 2 особи. Після закінчення училища вони мали відпрацювати у земських школах 4 роки [33, с. 42-43]. Борзнянське повітове земство на чергових земських зборах 1867 р. прийняло рішення утримувати в повітовому училищі по 1 особі стипендіатів від кожної волості. Проте з відкриттям учительської семінарії вони мали продовжити своє навчання, а згодом учителювати 4 роки [4, с. 115-116]. У 1868 р. Глухівські повітові земські збори ухвалили утримувати при Глухівській прогімназії 5 стипендіатів [13, с. 69]. Отже, одним із напрямків підготовки вчителів стало утримання губернським та повітовими земствами стипендіатів, які навчалися в повітових училищах та гімназіях. Але в перспективі випускники цих навчальних закладів мали поглиблювати знання у спеціальних педагогічних закладах.

Утім, Чернігівське губернське земство не полишало надії відкрити вчительську семінарію. Втретє відповідне рішення було прийняте черговими губернськими земськими зборами 28 листопада 1869 р. [23, с. 72]. Попечитель Київської шкільної округи 21 березня 1870 р. після внесення коректив відповідно до його вказівок затвердив статут семінарії. Відкриття семінарії здійснювалося на основі закону про приватні навчальні заклади, прийнятого в 1868 р., згідно з яким керівництво освітнім процесом, призначення й звільнення працівників належало засновникам, проте навчальний заклад не отримував допомоги з казни, а викладачі не користувалися пільгами від держави [41, с. 32].

Для вчительської семінарії було збудовано приміщення, вартість якого, згідно з розрахунками, дорівнювала 9822 руб. 39 1/4 коп. [23, с. 76]. 17 листопада 1870 р. у цьому будинку розпочалося навчання [19, с. 80-81]. Фінансувало вчительську семінарію Чернігівське губернське земство. Витрати на утримання становили 6070 руб., з яких 1500 руб. – заробітна плата директора, по 1200 руб. отримували два учителі, 600 руб. – законовчитель, 100 руб. – учитель співів, по 60 руб. виплачувалося сторожу та технічному працівнику щорічно, на навчальні посібники й постійну бібліотеку виділялося 50 руб., на канцелярські витрати – 150 руб., медичну допомогу – 200 руб., опалення, освітлення, ремонт приміщення та меблі – 400 руб. та на непередбачувані витрати – 100 руб. [43, с. 37]. Відповідно до статуту семінарії її вихованці мали проживати в родичів або на приватних квартирах. 29 жовтня 1870 р. губернські земські збори прийняли рішення про купівлю будинку в колезького асесора В. Василевського й облаштування в ньому гуртожитку [6, с. 131].

У навчально-виховному плані семінарія підпорядковувалася попечителю Київської шкільної округи. Господарським станом закладу опікувалася губернська земська управа. Директор семінарії та викладачі обиралися губернською земською управою з осіб з вищою освітою та педагогічним досвідом і затверджувалися попечителем шкільної округи, а законовчитель – єпархіальним керівництвом. Вищим органом, який здійснював безпосереднє керівництво навчальним закладом, була рада семінарії у складі голови – директора, законовчителя й викладачів. Постійним членом ради був голова губернської земської управи чи один із її членів. Рада семінарії опікувалася навчальним процесом, справами, які стосувалися вихованців семінарії (прийом учнів, переведенням їх у наступний клас, видання свідоцтв на звання вчителя) та господарчими питаннями. Першим директором було призначено колишнього вчителя російської словесності 1-ої Київської гімназії статського радника Г. Луцицького, а вчителями – Я. Барзиловського, М. Бялопольського і законовчителя О. Юшкова [19, с. 80, 83-90].

Згідно зі статутом семінарія була відкритою установою. У земській вчительській семінарії безкоштовно навчалися стипендіати від повітових земств та

інших утримувачів і так звані “своєкоштни” студенти, які оплачували своє навчання самостійно. Але в одному класі кількість вихованців не повинна була перевищувати 40 чол. Курс навчання поділявся на 3 класи. До семінарії приймалися молоді люди віком від 16 р. Для вступу до семінарії абітурієнти складали відповідні екзамени та проходили медогляд [38, с. 92-93]. Майбутні вчителі отримували стипендію 80 руб., з 1873 р. – 100 руб., а з 1876 р. – 120 руб. [40, с. 177; 42, с. 255]. Після закінчення навчання стипендіати були зобов'язані відпрацювати в земських школах 3 р. [38, с. 95]. На перший курс навчання в земську вчительську семінарію було набрано 26 чол. від повітових земств, 1 чол. отримував стипендію від землевласника Ніжинського повіту К. Троцини та 8 чол. навчалися за власні кошти [19, с. 81]. У 1872/73 навчальному році в семінарії виховувалося 56 стипендіатів від повітових земств та 22 чол. сплачували навчання самостійно [28, с. 284]. У 1877/78 навчальному році в семінарії навчалось 94 чол., з яких 37 осіб – у першому класі, 33 – у другому та 24 – у третьому. З усіх студентів 64 чол. отримували стипендії, 29 – навчалися за власні кошти [29, с. 17].

Навчання розпочиналося із середини серпня й закінчувалося в середині червня. У семінарії викладалися Закон Божий, російська та церковнослов'янська мови, арифметика, основи геометрії, землемірство, лінійне креслення, природознавство, загальна й російська географія, російська історія, каліграфія, співи, заняття ремеслами й городництвом [38, с. 96]. Крім того, земство прагнуло дати вихованцям учительської семінарії не лише загальну освіту, але й ряд практичних знань, які могли знадобитися їм як у власному побуті, так і для навчання селян. З цих причин семінаристам надавалася можливість за бажанням ознайомитися зі щепленнями проти віспи [3, с. 119], городництвом та садівництвом [1, с. 143]. У 1874 р. Чернігівські губернські земські збори прийняли рішення про відкриття підготовчого класу, проте попечитель Київської шкільної округи не дав дозволу [36, с. 218-219].

Утім, Чернігівська земська вчительська семінарія проіснувала лише до липня 1878 р. Причиною її закриття стали вимоги Міністерства народної освіти віддати навчальний заклад під його управління на неприйнятних для губернського земства умовах. Зокрема, дискусійними були питання щодо утримання земством семінарії після її передання Міністерству, надання в користування гуртожитку та участь у будівництві нового приміщення [10, с. 194-199]. Не бажало губернське земство поступатися своїми управлінськими повноваженнями. Міністерство народної освіти вимагало змінити параграфи 13 і 14 статуту семінарії. У новій редакції директор мав обиратися, призначатися та звільнятися попечителем шкільної округи, а викладачі призначалися б директором і затверджувалися попечителем. Також від земства вимагалося доповнити статут параграфом, згідно з яким воно не мало право здійснювати будь-які розпорядження щодо керівництва вчительської семінарії, а лише звертатися до попечителя з цих питань [10, с. 199-202]. У результаті після численних дискусій Чернігівські губернські земські збори на засіданні 15 січня 1878 р. прийняли рішення закрити семінарію [2, с. 248].

Отже, Чернігівське губернське земство, прагнучи забезпечити сільські школи кваліфікованими педагогічними кадрами, відкрило й утримувало вчительську семінарію, яка, безумовно, приносила значну користь для розвитку освіти в губернії. Утім, Міністерство народної освіти, не бажаючи залишати в руках земства значний важіль впливу на виховання вчительського персоналу, а відповідно й на погляди населення, вимагало передання навчального закладу під його управління. У результаті земці відмовилися взяти на себе значні фінансові витрати для утримання урядової семінарії й закрили навчальний заклад.

Важливим напрямком діяльності земських установ Чернігівської губернії було підвищення кваліфікації вчителів. Адже на початку своєї діяльності на ці посади призначалися особи без відповідної освіти. Так, повітові земства були вимушені пропонувати на посади вчителів священників. Але останні не могли регулярно та правильно проводити заняття через потребу виконання своїх безпосередніх обо-

в'язків [22, арк. 1-1 зв.]. Також тривалий час кандидати в учителі відбиралися з випускників повітових училищ та духовних навчальних закладів. Зокрема, у звіті Стародубської повітової земської управи за 1870-1871 рр. указувалося, що посади вчителів займали: у 4 училищах – випускники Стародубського повітового училища, у 1 – випускник Погарського повітового училища, у 2 – вихованці Чернігівської духовної семінарії, у 1 – звільнений з середнього відділення Орловської духовної семінарії та в 3 училищах – священники [20, с. 115-116].

Проблема низького освітнього рівня вчителів початкових народних училищ спостерігалася не лише в Чернігівській губернії, але й загалом в Російській імперії. Тому, за словами відомого педагога М. Корфа, при виборі народного вчителя головним критерієм були не наявні в нього знання, а здатність до навчання. Одним із напрямків діяльності земств з підвищення кваліфікації педагогів стало проведення вчительських з'їздів. У кінці 60-х – першій половині 70-х рр. XIX ст. з'їзди не лише не заборонялися, але й заохочувалися навчальною адміністрацією. Вони виконували завдання підвищення освітнього рівня педагогів, заміняли загально-освітню й педагогічну підготовку, сприяли поширенню навчальної літератури та виконували функцію дорадчих зібрань [14, с. 47]. У 1870 р. міністр внутрішніх справ повідомив губернаторів, що з'їзди вчителів, які організовували земства, мали відкриватися лише за узгодженням із дирекцією народних училищ, через попечителя шкільної округи, за дозволом Міністерства народної освіти. Також проведення з'їздів мало відбуватися під безпосереднім контролем інспекторів народних училищ. Згідно з вимогами Міністерства народної освіти зібрання вчителів мали бути закритими, відбуватися під час літніх чи зимових канікул та за участю членів училищних рад. Програми з'їздів мали затверджуватися попечителем [17, с. 31].

У Чернігівській губернії вчительські з'їзди відбувалися на рівні повітів. Так, влітку 1870 р. у Конотопському повіті була проведена ревізія шкіл, яка виявила неготовність осіб, які займали вчительські посади, до педагогічної діяльності. Тому задля ознайомлення педагогів з методикою викладання в початковій школі під керівництвом штатного наглядача та викладачів повітового училища був проведений вчительський з'їзд [39, с. 50-53]. Також Борзнянське повітове земство організувало з'їзд учителів, який відбувався протягом 6 днів з 7 серпня 1871 р. у м. Борзні під керівництвом інспектора народних училищ. Керували навчальним процесом викладачі Чернігівської земської вчительської семінарії М. Бялопольський та Я. Бардзиловський [19, с. 69].

Отже, для підвищення рівня знань педагогів земські установи проводили вчительські з'їзди, на яких здійснювався обмін досвідом та знайомство з кращими методами викладання. Попри те, що за такий короткий час учительські з'їзди не могли кардинально вплинути на освітній рівень сільських наставників, проте вони давали принаймні мінімальні відомості з методики викладання у школі, вказували на значення їх роботи, спонукали до самоосвіти.

Ще одним напрямком діяльності губернського та повітових земств Чернігівської губернії з підвищення кваліфікації сільських наставників була організація вчительських курсів. Перші літні вчительські курси проведені Чернігівським губернським земством з 15 липня по 15 серпня 1873 р. У курсах взяли участь 55 учителів, яким губернське земство асигнувало кошти на проїзд та проживання по 50 руб. для кожного. Серед них не було вчителів від Суразького й Мглинського повітових земств, які не повідомили причин відсутності педагогів зі своїх повітів, та Ніжинського повіту, земство якого організувало окремі курси. Серед слухачів були вчителі, котрі самостійно оплатили свій проїзд і проживання. Загалом на проведення курсів губернське земство витратило 2750 руб. Керівником курсів був директор Чернігівської земської вчительської семінарії, а вели заняття викладачі земської вчительської семінарії, Чернігівської гімназії та інспектор народних шкіл Київської губернії [28, с. 287-288]. Навчання здійснювалося у формі теоретичних і практичних занять. На теоретичних лекціях учителі вивчали мето-

дику викладання російської мови, арифметики, пояснювального читання, елементарної граматики, наочного навчання, вітчизнознавства та креслення. Також учителі ознайомилися із загальними прийомами навчання письма, елементарними відомостями з хімії й фізики тощо. На практичних заняттях керівники та учителі-практиканти в зразковій школі проводили уроки з російської мови, арифметики, вітчизнознавства, природознавства, церковнослов'янської мови, хорошого співу, гімнастики, креслення та малювання, які потім детально аналізувалися. Значну увагу було приділено питанню гігієни навчання: зручності приміщень, класним меблям, правильному розподілу часу навчання та відпочинку. На останньому занятті вчителі підняли питання про проблеми школи в Чернігівській губернії й прохали керівників курсів передати їх звернення губернській земській управі [27, с. 80-82, 111].

Загальногубернські вчительські курси відбувалися під час літніх канікул у 1874 та 1875 рр. Зокрема, у 1874 р. курси були організовані при вчительській семінарії і тривали з 10 серпня по 6 вересня. У курсах взяв участь 41 учитель. Керівником був директор семінарії Л. Жданович, викладачами – П. Солонина, М. Бялопольський. Організація та робота в зразковій школі була доручена випускнику семінарії, учителю приватної школи в Козелецькому повіті Т. Лубенцю [25, с. 58, 69]. У 1875 р. педагогічні курси були проведені з 4 по 14 серпня під керівництвом викладача гімназії при Санкт-Петербурзькому філологічному інституті І. Гербача лише для 36 учителів. Мала кількість учасників пов'язувалася з тим, що програма курсів була затверджена попечителем Київської шкільної округи лише 20 липня [18, с. 80]. Незважаючи на коротку тривалість, усі заплановані програмою предмети були вичитані, окрім методики викладання співів та управління училищем [24, с. 81-84]. Проте відмітимо, що на противагу першим вчительським курсам на наступних губернське земство асигнувало кошти лише на заробітну плату викладачам курсів (по 500 руб.) [34, с. 180-181], кошти ж на проїзд і проживання вчителів асигнували повітові земства.

Також у цей період було започатковано організацію вчительських курсів для педагогів одного повіту. Відповідні курси були влаштовані Ніжинським повітовим земством у 1873 р. з 18 липня по 1 вересня. Вони відбувалися в м. Ніжині під головуванням директора ліцею князя Безбородька С. Чалого або інспектора ліцею Є. Белоброва. Безпосередньо керував заняттями барон М. Косинський. На курсах навчалися 15 учителів та 4 вчительки. Головним завданням було ознайомлення вчителів з кращими методами навчання дітей читання й письма, церковного співу та народних пісень, вітчизняної географії та історії. Серед предметів викладання були правила училищного облаштування та організація класної роботи [26, арк. 156, 160, 164-166]. На наступний рік було заплановано провести такі ж курси [32, арк. 180-184 зв.].

Отже, окремим напрямком діяльності земств Чернігівської губернії було проведення вчительських курсів для педагогів усієї губернії та окремих повітів. Їх головним завданням був не загальний розвиток сільських наставників, а ознайомлення з методикою викладання предметів зі шкільної програми та керівництвом навчальними закладами.

Проте з середини 70-х рр. XIX ст. Міністерство народної освіти поставило завдання взяти під свій контроль усі напрямки діяльності земських установ щодо підвищення кваліфікації учителів, у тому числі й проведення вчительських курсів. У той же час від земств вимагалось нести фінансові затрати при проведенні таких заходів, що викликало їх супротив. Це проявилось у прийнятті 5 серпня 1875 р. міністром народної освіти “Правил о временных педагогических курсах для учителей и учительниц начальных народных училищ”. Вони посилювали контроль навчальної адміністрації за організацією і проведенням курсів. Так, згідно з Правилами для їх організації було необхідно отримати дозвіл від попечителя шкільної округи. Нагляд за проведенням курсів покладався на директора або інспектора народних училищ. Якщо педагогічні курси організовувалися при вчительських

семінаріях, директору семінарії доручалося призначення керівниками курсів викладачів навчального закладу, нагляд за курсами покладалася на самого директора. Якщо курси проводилися при інших навчальних закладах (міських училищах, двокласних сільських училищах), тоді керівники запрошувалися директором народних училищ і затверджувалися попечителем округи. Заняття на курсах були “совершенно обязательными” для учителів [31, с. 15-17].

Проте організація курсів, як і вчительських з'їздів, попри їх користь, майже припинилася. Училищна адміністрація створювала численні бюрократичні перепони або й взагалі не дозволяла їх проведення, як це сталося із запланованими Чернігівським губернським земством педагогічними курсами в 1876 р. [35, с. 194-195] та 1877 р., після чого губернське земство ухвалило більше не асигнувати кошти на їх організацію [37, с. 376-377].

Таким чином, земські установи Чернігівської губернії з початку своєї діяльності звернули увагу на проблему підготовки та підвищення кваліфікації вчительських кадрів. Основна організаційна та фінансова робота в цьому напрямку здійснювалася губернським земством. Повітові земства матеріально підтримували його ініціативи, а також ряд заходів здійснювали самостійно.

Основними напрямками підготовки земствами освічених педагогів було відкриття та фінансування Чернігівської земської вчительської семінарії, утримання стипендіатів у повітових училищах, гімназіях та вчительських семінаріях. З метою підвищення кваліфікації педагогічного персоналу початкових народних училищ губернське та повітові земства влаштовували загальногубернські вчительські курси, виділяли кошти на проїзд і проживання педагогів для участі в курсах, проводили з'їзди вчителів. Суттєвим чинником, що негативно впливав на масштаби та напрямки діяльності земств Чернігівської губернії в цій сфері, стали обмеження з боку Міністерства народної освіти, яке намагалось цілком контролювати профінансовані земством заходи з навчання та підвищення кваліфікації вчителів. Загалом, діяльність земств була активною та різносторонньою, а комплекс перелічених заходів сприяв підвищенню освітнього рівня педагогів та підготовці нових.

1. 11-го декабря 1874 года №6-й // Журналы Очередного Черниговского Губернского Земского Собрания 1874 г. – Чернигов, 1875. – С. 137-145.

2. 15 января 1878 года №8-й // Журналы Черниговского Губернского Земского Собрания очередной сессии 1877 года, состоявшейся в январе 1878 г. // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1878. – №1-4. – С. 221-248.

3. 8 декабря 1874 года №3-й // Журналы Очередного Черниговского Губернского Земского Собрания 1874 г. – Чернигов, 1875. – С. 116-119.

4. №10 сентября 2 дня 1868 года // Журналы заседаний Борзенского уездного земского собрания 1867 г. – Чернигов, 1868 г. – С. 113-123.

5. №5 27 ноября 1867 года. // Журналы заседаний очередного Черниговского Губернского Земского Собрания 1867 года. – Чернигов, 1867. – С. 43-64.

6. №6. 29 октября 1870 года // Журналы Очередного Черниговского Губернского Земского Собрания 1870 г. – Чернигов, 1870. – С. 128-165.

7. Борисенко В. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. – Київ, 1980. – 155 с.; Пирумова Н. Земская интеллигенция и её роль в общественной борьбе до начала XX в. – Москва, 1986. – 270 с.

8. Боровик А.М. Українізація загальноосвітньої школи: перші кроки (1917-1920 рр.). – Чернігів, 2003. – 270 с.; Гавриш Р. Земська система навчання та виховання в Україні // Історія України. – 1998. – №40. – С. 6-7.; Бадья Л. Літні земські педагогічні курси для вчителів народної школи в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття // Рідна школа. – 2007. – №3. – С. 71-73.; Дмитренко О. З історії Чернігівської земської учительської семінарії // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. – Чернігів, 2001. – С. 72-74.

9. Веселовский Б. История земства за 40 лет. – СПб., 1909. – Т.1. – 724 с.; Чарнолуцкий В. Земство и народное образование // Русская школа. – 1910. – №3. – С. 28-52.

10. Доклад Губернской Управы, по вопросу, возбужденному Министерством Народного Просвещения о передаче земской учительской семинарии в ведение Министерства // Журналы Черниговского Губернского Земского Собрания очередной сессии 1877 года, состоявшейся в январе 1878 г. // ЗСЧГ. – 1878. – №1-4. – С. 184-215.

11. Жданович М. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию // ЗСЧГ. – 1906. – №4. – С. 50-74, №5. – С. 59-85, №6. – С. 82-112, №11-12. – С. 88-107, 1907. – №8. – С. 63-98.
12. Жданович М. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию // ЗСЧГ. – 1906. – №4. – С. 50-74.
13. Жданович М. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию // ЗСЧГ. – 1906. – №5. – С. 59-85.
14. Звягинцев Е. Народная жизнь и школа. Выпуск II. – М., 1913. – 123 с.
15. Клеппер А. Итоги земской работы в области народного образования по истечении 25 лет. (Остерский уезд) // ЗСЧГ. – 1894. – №2-3. – С. 93-120.; Клеппер А. Краткий обзор образования в Козелецком уезде с 1865 по 1892 гг. // ЗСЧГ. – 1893. – №67. – С. 51-64.; С.Плкв. Народное образование в Нежинском уезде // ЗСЧГ. – 1884. – №2. – С. 37-54.
16. Клеппер А. Краткий обзор образования в Козелецком уезде с 1865 по 1892 гг. // ЗСЧГ. – 1893. – №67. – С. 51-64.
17. Летние учительские съезды и курсы // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1873. – №9. – С. 30-39.
18. Народное образование // ЗСЧГ. – 1875. – № 4-8. – С. 79-80.
19. Народное образование в Борзенском уезде (Из отчёта Борзенской Земской Управы за 1870/71 год) // ЗСЧГ. – 1871. – №1. – С. 60-94.
20. Народное образование в Стародубском уезде (Из отчёта Стародубской Управы за 1870/71 г.) // ЗСЧГ. – 1872. – №2. – С. 115-120.
21. Народное образование в Черниговской губернии // ЗСЧГ. – 1876. – №1-4. – С. 103-115.
22. Нежинская Уездная Земская Управа 5 ноября 1871 г. №2032 В Дроздовскую сельскую школу // Ніжинське відділення Державного архіву Чернігівської області (далі – НВ ДАЧО). – Ф. 778. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1-1 зв.
23. Об устройстве в г.Чернигове учительской семинарии // ЗСЧГ. – 1870. – №2. – С. 71-85.
24. Отчёт о летних педагогических курсах для учителей и учительниц Черниговской губернии, в августе месяце 1875 года // ЗСЧГ. – 1875. – № 4-8. – С.81-105.
25. Отчёт о летних педагогических курсах при Черниговской Земской Учительской Семинарии в 1874 году // ЗСЧГ. – 1877. – №11. – С. 58-78.
26. Отчёт о летних учительских курсах, состоявшихся в г.Нежине в 1873 г. // НВ ДАЧО. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 156-171 зв.
27. Отчёт о первых педагогических курсах для народных учителей и учительниц Черниговской губернии // ЗСЧГ. – 1873. – №10. – С. 79-114.
28. Отчёт Черниговской Губернской Земской Управы за 1872-1873 год // ЗСЧГ. – 1873. – №10. – С. 6-312.
29. Отчёт Черниговской земской Управы за 1877-78 год // ЗСЧГ. – 1878. – №8-12. – С. 3-102.
30. Попечителя Киевского Учебного Округа Канцелярия Стол 1-й 1 февраля 1866 г. №672. Милостивый Государь Егор Васильевич // Державний архів Чернігівської області. – Ф. 1016. – Оп. 1. – Спр. 192. – Арк. 12-12 зв., 33-33 зв.
31. Правила о временных педагогических курсах для учителей и учительниц начальных народных училищ (Утверждены Министром Народного Просвещения 5-го августа 1875 г.) // ЗСЧГ. – 1875. – №11-12. – С. 15-23.
32. Программа для учительских курсов, которые предполагается открыть для народных учителей в г.Нежине в 1874 г., от 1 июля до 1 сентября, с указанием основания для открытия этих курсов // НВ ДАЧО. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк 180-184 зв.
33. С.Плкв. Народное образование в Нежинском уезде // ЗСЧГ. – 1884. – №2. – С. 37-54.
34. Смета расходов на губернские земские повинности по Черниговской губернии, на 1875 год // Журналы Очередного Черниговского Губернского Земского Собрания 1874 г. – Чернигов, 1875. – С. 159-187.
35. Смета расходов на губернские земские повинности по Черниговской губернии на 1877 год // Журналы Черниговского Губернского Земского Собрания очередной сессии 1876 года, состоявшейся в январе 1877 года. – Чернигов, 1877. – С. 273-303.
36. Смета расходов на Губернские Земские Повинности по Черниговской губернии на 1876 год // Журналы Очередного Черниговского Губернского Земского Собрания 1875 г. – без вых. данных. – С. 193-221.
37. Смета расходов на Губернские Земские Повинности по Черниговской губернии на 1878 год // ЗСЧГ. – 1878. – №1-4. – С. 355-381.
38. Устав земской учительской семинарии в г.Чернигове // ЗСЧГ. – 1870. – №2. – С. 88-96.
39. Учреждение съезда сельских учителей в Конотопском уезде // ЗСЧГ. – 1870. – №5. – С. 50-53.
40. Холмский А. Свод постановлений Черниговского Губернского земского собрания 1865-1882 гг. – Одеса, 1884. – 729 с.
41. Чарнолусский В. Земство и народное образование (Продолжение) // Русская школа. – 1910. – №3. – С. 28-52.

42. Шостак И. Свод постановлений Кролевецкого земства по народному образованию с 1865 по 1890 год // ЗСЧГ. – 1892. – №11. – С. 31-272.

43. Штат земской учительской семинарии в г.Чернигове // ЗСЧГ. – 1870. – №2. – С. 37.

В статье раскрывается деятельность земских учреждений Черниговской губернии по подготовке и повышению образовательного уровня учителей начальных народных училищ в начале их существования. Основное внимание уделено образованию и деятельности земской учительской семинарии, содержанию стипендиатов в разных учебных заведениях, проведению учительских съездов и курсов.

The article deals with the Chernihiv province councils' (Zemstva) activities in the field of training and professional development aimed at the primary popular schools teachers at the initial stage of the popular schooling existence. The main attention is focused on the educational and other activities of the Council's teacher's seminary, scholarship issues in different educational institutions, organization of teacher's assemblies and courses.

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ СЕЛЯН НА ЧЕРНІГІВЩИНІ ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ (ГРУДЕНЬ 1918 – СІЧЕНЬ 1919 РР.)

У статті мова йде про прихід до влади Директорії, яка робила спроби вирішити аграрне питання. Проте через анархію на селі, більшовицьку агітацію та швидкий наступ радянських військ здійснити земельну реформу було неможливо, що й призвело до повстанського руху селян у Чернігівській губернії наприкінці 1918 – початку 1919 рр.

Ключові слова: Сірожування дивізії, більшовики, повстанці, слабка національна свідомість.

Українська революція 1917-1921 рр. посідає чільне місце в історії нашої держави. Доба Директорії Української Народної Республіки (УНР) була третьою спробою утворити незалежну державу під час буремних подій зазначеного періоду. Проте становище нової влади було дуже тяжким. Армія повстанців, що забезпечила перемогу над гетьманатом, розтанула з такою ж швидкістю, з якою і створилась. Її масу складали селяни, які, поваливши гетьманську владу, поспішили додому, щоб ділити панську землю. Директорія та уряд, розуміючи, що для селянства вирішення земельного питання було принципово важливим, з перших днів свого панування робили спроби розв'язати аграрну проблему. Але земельна політика нової влади тільки загострила відносини з селянством, що й призвело до того, що недавні її союзники у боротьбі з гетьманом – повстанські селянські маси – повернули свою зброю проти Директорії. Крім того, евакуація німецької та австро-угорської армій кликала до посилення руху більшовицьких загонів в Україну. А у нової влади не було сил боротися ні з радянськими військами, ні з анархією на селі, ні з антиукраїнською агітацією.

Першими історіографами революційної доби в Україні стали лідери національно-визвольного руху, під проводом яких наприкінці 1918 р. відбувалося відновлення Української Народної Республіки: В.Винниченко, М.Шаповал, І.Мазапа. Їхні праці вирізняються певним суб'єктивізмом, що пояснюється партійно-політичною орієнтацією авторів, проте всі вони містять важливий джерельний матеріал, необхідний для розуміння характеру й суті соціально-політичних процесів доби Директорії [1]. Серед дослідників української діаспори заслуговує на увагу фундаментальний семитомник М.Стахіва "Україна в добу Директорії УНР", написаний у 60-х роках. У ньому йдеться про суспільно-політичне життя Директорії від приходу її до влади і аж до загибелі [2].

Радянська історіографія також зробила свій внесок у вивчення цього періоду української історії, проте вона розглядала суспільно-політичні процеси в Україні періоду 1918-1919 рр. у загальному контексті розвитку подій жовтневої революції і громадянської війни. Більше того, майже в усіх дослідженнях, присвячених цьому періоду, переважають різко негативні оцінки спроб українців утворити власну державу. Насамперед це праці А.Лихолата, І.Рибалки, М.Супруненка [3].

З кінця 80-х – початку 90-х років почався новий етап української історіографії, що характеризується критичним осмисленням історіографічної спадщини

© Попов Ігор Володимирович – заступник директора з навчально-методичної роботи Чернігівської філії Київського славистичного університету.

попереднього періоду, спробою відійти від звичних канонів та схем радянської історичної науки, об'єктивнішим висвітленням історичних подій в Україні. На особливу увагу заслуговує фундаментальна праця проф. В. Солдатенка – "Українська революція. Історичний нарис"[4].

У ширшому плані проблеми повстанства, воєнного протистояння в Україні в 1918-1921 рр. висвітлюються у дисертаційних дослідженнях інших сучасних вітчизняних істориків – О. Левченка, О. Чіхрадзе, А. Лисенка та ін. [5].

Підсумовуючи історіографічний огляд, можна констатувати, що питання селянського повстанського руху на Чернігівщині взимку 1918-1919 рр. представлено переважно узагальнюючими працями, які не дають повної картини подій. Аграрний безлад на селі, дії місцевих повстанських загонів, перехід великої кількості повстанців на бік більшовиків залишається без ґрунтового пояснення. Його необхідно шукати в різних площинах політичного і соціального життя. Тому селянський рух у Чернігівській губернії вказаного періоду потребує подальшого дослідження з використанням додаткового документального матеріалу, нових методологічних підходів і розгляду досліджуваної проблеми.

Восени 1918 р. прокотилася нова хвиля бурхливих політичних подій в Україні. 14 листопада, скориставшись слабкістю режиму П. Скоропадського, Директорія почала повстання проти діючої влади. Проти гетьмана виступили регулярні збройні частини, які швидко поповнювалися за рахунок широких селянських мас, та селянські повстанські загоони на чолі з місцевими отаманами. Внаслідок проти-гетьманського повстання у середині грудня 1918 р. влада в Україні перейшла до Директорії УНР.

На Чернігівщині проти гетьмана та окупаційної влади виступила Сірожупан-на дивізія, яка з серпня 1918 р. базувалася у губернії [6,7,8]. З кожним днем її сили швидко зростали за рахунок місцевих селян [9,10,11]. Під проводом Євгена Ангела діяв сформований де реквізиціями, де мобілізаціями, а де й просто агітацією серед місцевого селянства повстанський загін – "курінь смерті" [12,13]. У північно-східних повітах Чернігівської губернії, як тільки розгорілося повстання проти Гетьманщини, свої дії активізували більшовики [14,15,16]. 28 листопада у м. Суджа, на території так званої "нейтральної зони", більшовики сформува-ли тимчасовий радянський уряд України, який наступного дня своїм маніфестом до українського народу проголосив режим гетьмана Скоропадського скинутим [17,18]. У середині грудня у самому м. Чернігові проти діючої влади повстали інструкторські роти 26 та 27 полків міського гарнізону [19]. На допомогу їм з м. Ніжина підійшли війська Директорії, які і встановили нову владу. Так, у середині грудня 1918 р. антигетьманське повстання призвело до повного повалення гетьманської влади в Чернігівській губернії. Головну роль у успіху цього повстання відігравав український селянин-повстанець.

Повстання проти гетьманату на Чернігівщині знищило весь його державно-адміністративний апарат. Всі закони і розпорядження гетьманського уряду скасовувалися, натомість відновлювалися закони Центральної Ради. Відновлювалися міські управи і думи, земські повітові та волосні зібрання. Губернським комісаром було призначено колишнього комісара Центральної Ради Г.В. Стаднюка [20]. Директорія намагалася відновити адміністративний апарат Центральної Ради, проте встановити свою владу на всій території Чернігівщини їй так і не вдалося, оскільки деякі північно-східні повіти губернії вже були зайняті радянськими військами [21,22,23].

Стратегічною метою Директорії було відновлення Української Народної Республіки. Її головна соціальна опора – повстанський елемент – практично стовідсотково складався з селянства, яке мало порівняно слабку національну свідомість. Ідея "української держави" в селянському світогляді була сильно підірвана німецькою окупацією та режимом П. Скоропадського. Натомість у повстанському середовищі домінували ліві соціальні гасла. Ідеалом соціальної організації у розумінні селян була Україна "без холопа і пана" [24]. Ще у розпал повстання В. Винниченко,

занотував на сторінках свого щоденника: "Нема у нас нації, є темний, осоловілий від усяких історичних дурманів народ. Ми хочемо зробити його нацією, а він скоса дивиться на наші маніпуляції й сердито бурчить..." [25]. Проте, на нашу думку, селянство хоча й було малосвідоме, але піднялося на боротьбу проти гетьмана, сподіваючись на те, що нарешті нова влада вирішить таке болюче для українського селянина питання, як володіння землею. Підтвердженням того є спогади М.Капустянского, який зазначав, що взагалі у своїй більшості селянство піднялося головним чином з причин соціальних, і лише частина його керувалася сильним національним почуттям" [26]. Розуміючи, що для селянства найбільш універсальною і значущою політичною категорією є земля, Директорія та уряд надавали принципово важливого значення вирішенню аграрного питання. Ще у листопаді було оприлюднено ряд документів, спрямованих проти поміщиків і буржуазії. У першій відозві Директорії до громадян України від 14 листопада 1918 р. говорилося, що "всі соціальні й політичні здобутки революційної демократії будуть повернені" [27]. Тобто, розпочинаючи повстання проти режиму П. Скоропадського, Директорія поставила його під прапор демократичних гасел. В "Оповіщенні" від 21 листопада цього року серед своїх найнагальніших завдань Директорія називала вилучення поміщицької землі і передачу її безземельним та малоземельним трудівникам і повернення селянам контрибуцій [28]. 15 грудня Директорія заборонила продаж, заклад та оренду землі, а 26 грудня видала свою першу, після приходу до влади, програмову декларацію, в якій намагалася донести до суспільного загалу свої майбутні плани та дії [29]. Так, Директорія робила спроби задовольнити селянство України, проте на остаточне вирішення земельного питання вона не спромоглася.

На Чернігівщині намагання Директорії залучити на свій бік якомога ширші соціальні верстви населення призвели до втрати підтримки сільської бідноти, яка відігравала роль найбільш активного соціального елемента в період української революції. Проте більшовицька агітація мала вплив на біднішу частину селянства, внаслідок чого дуже сильно відчувалося політичне розмежування селянства. Якщо на боротьбу з німцями та режимом Гетьманату селяни піднялися разом – і бідні, і заможні елементи, то у грудні 1918 р. селянство розділилося на два ворожих табори – "більшовиків" та "самостійників". Нерідко між селянами одного села політичні суперечки вирішувалися силою, що призводило до кровопролиття. Так, у с. Хлоп'яники Сосницького повіту на політичному ґрунті між односельцями виникла сутичка. У хід супротивники пустили кілки, палиці та іншу подібну зброю [30]. Але селяни не тільки конфронтували між собою. Їх ворожість вилилася і на заможних селян, і на землевласників. У с. Пересудах Остерського повіту загоном селян в 30 чоловік, що іменували себе петлюрівцями, був пограбований маєток Вишневецького і будинок Карпенка [31]. У цьому ж повіті було затримано банду, яка вдавалася не тільки до грабежів, а й до вбивств родин заможних селян [32]. У Чернігівському повіті озброєне угруповання здійснило набіг на м. Березну, награбувало майна більш як на 200 тис. руб. [33]. Аграрний безлад, більшовицька агітація та слабка влада на селі створювали анархію по всій Чернігівщині. Сучасна чернігівська дослідниця І. Еткіна, аналізуючи спроби Директорії розв'язати земельне питання у Чернігівській губернії, прийшла до висновку, що "особливістю губернії став невпинний процес більшовизації селянських мас протягом 1917 – 1918 рр., і конкуренції із впливом більшовицьких ідей на селянство Директорія не витримала" [34]. Таким чином, можна зазначити, що реалізувати аграрні закони Директорії на території Чернігівської губернії було неможливо через аграрний безлад, процес більшовизації селянських мас та наступ радянських військ, які щодня поповнювалися місцевими селянами.

Наприкінці грудня 1918 р. північно-східні рубежі Чернігівщини біля м. Новгород-Сіверського і в районі с. Ворожби обороняли полки Сірожупанної дивізії, на підмогу яким з м. Києва були надіслані частини Чорноморської дивізії. Сірожупанці і чорноморці спочатку добре виконували свої завдання, але більшовиць-

ка агітація робила свою справу і у війську. Під її впливом мобілізовані чернігівські селяни відмовлялися битися проти "своїх братів", нерідко серед солдат лукали вигуки: "Не слухайте офіцерів сірожупанників! Всі вони панські прихвосні". "Всіх офіцерів треба перевішати на телеграфних стовпах!... ". І хоча старі козаки та підстаршини намагалися тримати ситуацію під контролем, у частинах потроху починався розлад [35]. Державний хаос, активна агітація більшовиків призводили до непокори наказам С. Петлюри, до загального розкладання в армії, до переходів бійців УНР на бік червоних, до втечі багатьох солдат. О. Субтельний зазначав у своїй праці ("Історія України"), що після перемоги Директорії солдати, які брали участь у поваленні гетьманату, повернулися до сіл. Ліквідувавши, на їхню думку, головну загрозу для свого благополуччя, вони вже не дбали про долю Директорії. "Виразні прорадянські тенденції, що проступали в політиці українського уряду, допомогли більшовицьким агітаторам ще легше, ніж раніше, схилити на свій бік багатьох таких селян", – наголошував історик [36]. Після того, як більшовицькі агітатори підготували ґрунт для наступу, проти частин УНР почала бойові дії Українська радянська армія. Так, штаб 5 корпусу, який розташовувався в м. Чернігові, повідомляв, що "У районі Городні з'явилися роз'їзди більшовиків. Розвідкою встановлено, що більшовицькі загони гуртуються в Сосницькому повіті. 26 грудня більшовиками кількістю близько 300 чол. з кулеметами захоплено Корюківку і цукровий завод". 29 числа цього місяця більшовики з боєм взяли м. Городню. В Кролевецькому повіті захоплено Крисківський горілчаний склад [37]. 30 грудня більшовики зайняли м. Холми. Про це свідчить доповідь комісара І Української радянської дивізії Панафідіна начальнику політичного відділу штабу Курського напрямку Назарову: "В занятю нами г. Холмах організован ревком. Сосницький отряд петлюровцев за отказ выступить против наших частей переведен в другое место. В Кролевце отряд противника частью разбегается по домам, частью переходит к нам." [38]. Так, наприкінці грудня 1918 р. проти частин УНР почали активні бойові дії регулярні частини Червоної армії. Війська Директорії не витримали більшовицької агітації усередині та не встояли проти натиску дисциплінованих радянських військ зовні.

Революційна стихія селянства Чернігівщини виявилася не спроможною протистояти агітації більшовиків та наступові регулярних радянських військ і стала перероджуватись у руйнівну анархію. По всій губернії відбувалися виступи збільшовичених селян, пограбування майна та вбивства родин заможних селян. Наприкінці грудня "Черниговская земская газета" оповіщала населення, що в останній тиждень найбільше аграрних та анархічних вибухів сталося в Козелецькому та Чернігівському повітах [39,40]. Владу на місцях селяни брали в свої руки, скрізь утворюючи місцеві ради й революційні комітети замість адміністративної влади [41]. А щодо настроїв цих рад, то вони були прихильні до ідей більшовизму, тому легко потрапляли до рук більшовицьких агітаторів. Прикладом є спогади В. Биструкова, який свідчив, що у м. Седневі наприкінці грудня 1918 р. була створена революційна рада, яка не мала гадки, кому надавати підтримку – більшовикам чи петлюрівцям. Переконавши місцеву раду в тому, що Червона армія більша за кількістю, ніж війська УНР, В. Биструков схилив їх на бік більшовиків [42]. Саме агітаторами наступ Червоної армії трактувався як визвольний похід проти іноземних інтервентів та їхніх "буржуазнонаціоналістичних лакеїв". Владу Директорії УНР вони інакше не називали, як "буржуазноконтрреволюційною", "антинародною", а армію УНР "куркульськими бандами". Більшовики закликали селянство забирати землю в свої руки негайно, бо, мовляв, Директорія передасть землю в руки "куркулів" [43]. Розбурхана, політично невизначена, національно мало свідомо селянська маса почала віддалятися від Директорії, про яку говорять, що вона "контрреволюційна" і хоче повернення давніх порядків [44]. Дуже швидко селянство, котре на початку боротьби проти Гетьманщини підтримало Директорію, почало виявляти ознаки політичного невдоволення. На волосних сходах нерідко ухвалювалися резолюції про недовіру Директорії. Італійський історик

А. Граціозі так характеризував події того часу: "Директорія, яка підняла й успішно провела антигетьманське повстання, на мою думку, так і не зуміла реабілітувати національну ідею в очах селян. Тому не випадково в Україні кінця 1918 – початку 1919 рр. набирають великої популярності гасла радянської влади" [45].

Поштовх до поглиблення конфлікту дав земельний закон Директорії, опублікований 8 січня 1919 р., згідно з яким земля залишалася у власності держави [46]. Селянство, не розуміючи, коли воно отримає землю, розцінило ці заходи як "пропоміщицькі" та "прокуркульські". Його насамперед турбувало те, як утриматися на землі й по можливості придбати її собі. Селянин був готовий підтримати будь-який уряд, що міг задовольнити ці прагнення. Але як тільки цей уряд виявлявся неспроможним виконати його сподівання, селянин повставав проти нього й переходив на бік суперника [47]. Саме тому на початку січня 1919 р. склад 1 Української радянської дивізії, яка впевнено просувалася до м. Чернігова, постійно поповнювався за рахунок місцевих повстанців. Скрізь у тилах українського війська почали з'являтися повстанські ватаги, змушуючи його відступати вглиб губернії [48]. З цих причин на початку січня радянські війська захопили ст. Мена та увійшли до м. Сосниці. 10 січня після запеклого бою з більшовиками війська Директорії залишили містечко Седнів, а вже 12 числа цього місяця полковник місцевого гарнізону Бондаренко був вимушений вивести півторатисячний гарнізон з м. Чернігова і відступити до м. Козельця. 3 січня після цілоденного бою червоною армією було взято м. Кролевець, 17 – м. Батурин і с. Красне, цього ж дня більшовики підійшли до м. Конотоп [49,50]. У цей час на Чернігівщині ще ширше розгорнувся селянський повстанський рух. Навіть військові армії УНР змушені були визнати широкий розмах повстанського руху і великий вплив більшовиків на селянські маси. Чернігівський губернський комендант 18 січня 1919 р. так характеризував становище в губернії: "Загальне становище на Чернігівщині дуже важке, з 18 повітів губернії 8 цілком захоплені більшовиками, а з 3-ма більш як п'ять днів немає зв'язку". У своєму рапорті начальникові генштабу Директорії він доповідав, що "з огляду на зближення більшовиків настрій в Конотопському, Ніжинському, Козелецькому і Остерському повітах дуже нервовий і небезпечний, позаяк більшість селян прихильна до більшовиків" [51]. Таким чином, за підтримки чернігівського селянства, Червона армія, маючи в авангарді 1 Українську радянську дивізію, почала наступ на м. Київ. 17 січня більшовики увійшли до м. Ніжина. Газета "Известия Черниговского временного военно-революционного комитета" писала, що "утром город неожиданно был оставлен петлюровскими отрядами..." 21 січня радянські війська зайняли м. Конотоп і м. Бахмач, 23 числа цього місяця м. Козелець, а 25-ого – м. Ічня [52,53]. Чорноморська й Сірожупанна дивізії, частково розкладені більшовицькою агітацією та перед загрозой повстання в тилу, втрачають свою боездатність. Солдати щодня тікають додому, забираючи з собою обмундирування і зброю. З усієї "Сірої" дивізії залишилося лише кількасот багнетів, а у чорноморців найсильніший полк під проводом найкращого їхнього старшини Царенка налічував усього 90 чоловік [54]. Втомлені сутичками з добре дисциплінованими військами Української радянської армії та ворожістю місцевого селянства, рештки частин УНР, що залишилися, втратили всіляку надію, що більшовиків можна зупинити. Тому, не приймаючи важливих боїв, почали відступати на Київ. М.Капустянський зазначав, що повстанське військо Директорії хоч і нараховувало значну кількість вояків, проте в більшості своїй складалося з селян. По суті, "це була повстанська маса селян, яка в умовах панічного відступу швидко розкладалася і дезорганізовувалася... Це найбільш численний елемент, але малонадійний в боротьбі з більшовиками..." [55]. Так, у січні 1919 р. за підтримки місцевого селянства більшовики впевнено займали чернігівські повіти, а вже наприкінці січня Північний фронт на Чернігівщині не існував, губернія цілком опинилася під владою більшовиків.

Отже, на території Чернігівської губернії реалізація земельного закону Директорії не була здійснена, оскільки до кінця січня 1919 р. Чернігівщина була

зайнята червоними військами. На нашу думку, дуже серйозною помилкою Директорії було те, що основним завданням вона вважала побудову Української держави, відкладаючи розв'язання болючих соціальних проблем тільки після їх розгляду Всеукраїнськими установчими зборами. Проте селянин був іншої думки. Його цікавило лише одне – коли ж нарешті він отримає землю. Це вмiло використували більшовики, які своїми гаслами і агітацією привернули на свій бік велику кількість селянства Чернігівської губернії. Селянин повірив, що радянська влада здійснить його мрії володіти землею. Так за активної підтримки селян більшовики розгорнули широкий наступ на терени України.

Осмысляючи згодом ці події, колишній голова Директорії В. Винниченко у своїх спогадах "Відродження нації" писав: "І знов треба щиро й відверто сказати, що коли б проти нас не було повстання нашого власного селянства й робітництва, то російський совітський Уряд не зміг би нічого зробити проти нас..." [56].

Таким чином, підсумовуючи викладене, можна зазначити, що у результаті антигетьманського повстання, яке підтримали регулярні військові частини, селянські повстанські загони та широкі селянські маси, відбулося повне повалення гетьманської влади в Чернігівській губернії. Прийшовши до влади у середині грудня 1918 р., Директорія так і не змогла встановити її на всій території Чернігівщини, тому що північно-східні повіти губернії були вже зайняті радянськими військами. Стратегічною метою Директорії було відновлення Української Народної Республіки, проте розуміючи, що для селянина головне земля, уряд оприлюднив ряд документів на користь селянства. У Чернігівській губернії спроби розв'язати земельне питання виявилися неможливими через аграрний безлад, який створював анархію по всій губернії. У повітах відбувалися виступи збільшовичених селян, пограбування майна та вбивства родин заможних селян. Більшовицька агітація, яка мала величезний вплив на село, розмежувала селянство, внесла розлад у військо УНР та привернула на свій бік велику кількість селян. За їх допомогою наприкінці грудня 1918 р. радянські війська почали наступ на територію України. У першій половині січня 1919 р. Директорія остаточно втрачає довіру населення до себе, що призводить до того, що збільшовичене селянство виступає на боці Червоної армії, яка без належного опору захоплює кілька місць Чернігівської губернії та м. Чернігів. У другій половині січня через поповнення своїх рядів за рахунок місцевого селянства більшовики вже чисельно переважали війська УНР. У результаті цього, повністю заволодівши стратегічною ініціативою, радянські війська впевнено просуваються вперед. Навпаки армія УНР танула на очах, бо солдати частково розбігалися по домівках, частково переходили на бік більшовиків. Втомлені сутичками з добре дисциплінованими військами української радянської армії та ворожістю чернігівського селянства, не приймаючи ніяких важливих боїв, рештки чорноморської та сірожупанної дивізій відступали на Київ, залишивши за собою Чернігівську губернію, де вже панували більшовики.

У надії отримати землю селянство привело до влади Директорію, але неспроможність останньої виконати їхні прагнення призвела до повстання селян на Чернігівщині у грудні 1918 – січні 1919 рр.

1. Винниченко В. Відродження нації: В 3-х т. – К., 1990. – Т.3. – 542 с.; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр.: В 4-х т. – Нью-Йорк, 1969. – Т. 3. – 160 с.; Шаповал М. Щоденник: Від 22 лют. 1919 р. до 31 груд. 1924 р. Ч.1. / Упоряд. С.Зеркаль. – Б.м., 1958. – 125 с.; Шаповал М. Занепад У.Н.Р. – Прага: Вільна спілка, 1928.-42 с.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917-1921: (Спогади). – Прага: Пробоем, 1942-1943. Т.1. Центральна Рада – гетьманщина, директорія. – 212 с.

2. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скrentон, 1962-1966 (Б-ка Українознавства / Наук. т-во ім. Шевченка; Т.10). – Т.1. – 272 с.; Т.2. – 248 с.; Т.3. – 276 с.; Т.4. – 352 с.; Т.5. – 248 с.; Т.6. – 247 с.; Т.7. – 432 с.

3. Лихолат А. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. – М.: Госполитиздат, 1949. – 215 с.; Рибалка І. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. – Харків., – 1962 – 186 с.; Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – М., 1966. – 455 с.

4. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 975 с.; Солдатенко В.Ф. Директорія та відновлення УНР // Дзеркало тижня. – 2008. – № 48.
5. Чіхрадце О. Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918 – грудень 1919 рр.): Автореф. Дис. канд. іст. наук. – Львів, 2003. – 18 с.;
- Левченко О. Бойова діяльність армії Української Народної Республіки (листопад 1918 р. – липень 1919 р.): Автореф. Дис. канд. іст. наук. – Київ, 2002. – 19 с.; Лисенко А. Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918-1919 рр.: Автореф. Дис. канд. іст. наук. – Київ, 2002. – 20 с.
6. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 29 ноября.
7. І. К. Рибалка. Відновлення Радянської Влади на Україні (1918-1919). – Х., 1957. – С. 20.
8. Черниговский губвоенкомат. Телеграммы и разговоры по телефону со штабом 12 армии // Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – ФР. 2201. – Оп.1. – Спр.213. – Арк. 54-56.
9. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 29 ноября.
10. От редакции // Беднота. – 1918. – 6 декабря.
11. От редакции // Черниговская мысль. – 1918. – 1 декабря.
12. Роман Коваль. За волю і честь. Невигадані історії і вояцькі біографії. Чернігівський отаман Ангел. – К.: "Діокор", 2005. – 30 с.
13. Кость Бондаренко. Атаман Ангел // Профиль истории. – 2008. – №23 (42). – С. 64 – 65.
14. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 199 – 200.
15. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 6 декабря.
16. Там само.
17. Морозов В.А. Владимир Петрович Затонский. – К., 1988. – С. 65.
18. Билан Ю.Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г. – К., 1960. – С. 255.
19. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 13 декабря.
20. Там само – 21 декабря.
21. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 210 – 213.
22. І. К. Рибалка. Відновлення Радянської Влади на Україні (1918-1919). – Х., 1957. – С. 31.
23. От редакции // Беднота. – 1918. – 17 декабря.
24. Мицюк О. Доба Директорії УНР. Спомини і роздуми. Львів, 1938. – С.25.
25. Винниченко В. Щоденник. 1911 – 1926. – В 2-х т. – Т. 1. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. – С. 309.
26. Капустянський М. Похід українських армій на Київ і Одесу в 1919 році: Короткий воєнноісторичний огляд: У 2 кн. – Кн. 1. – Мюнхен, 1946. – С. 2023.
27. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції. Ч. I-III. – Київ – Відень. 1920. Ч. 3. – С. 113 – 114.
28. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України у м. Києві (далі ЦДАВО). Ф. – 269. – Оп. 1. – Спр. 474. – Арк. 2.
29. Україна у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К., 2000. – С. 65 – 66.
30. От редакции // Черниговская мысль. – 1919. – 3 января.
31. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 201-204.
32. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 21 декабря – 3 января 1919 г.
33. Там само.
34. Еткіна І. І. Земельне питання в Чернігівській губернії (лютий 1917 – березень 1921 рр.): Автореф. Дис. канд. іст. наук. – Чернігів, 2007. – 20 с.
35. Історія визвольної боротьби України в монографіях. Історія січових стрільців (1917 – 1919 рр.). – В 2-х т. – Т. 2 – Львів, 1937. – С. 152.
36. О. Субтельний. Історія України. – К., 1993. – С. 446.
37. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 21 декабря г. – 3 января 1919 г.
38. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 216.
39. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 21 декабря г. – 3 января 1919 г.
40. От редакции // Черниговская мысль. – 1919. – 3 января.
41. Історія визвольної боротьби України в монографіях. Історія січових стрільців (1917 – 1919 рр.). – В 2-х т. – Т. 2 – Львів, 1937. – С. 140 – 141.
42. Быструков В. Г. Из истории гетманско-петлюровского периода на Черниговщине. (Воспоминания) // Летопись революции. – 1926. – №2. – С. 101 – 108.
43. С. Литвин. Феномен отаманщини доби Директорії УНР в українській історіографії. // Воєнна історія. – 2006. – № 4 – 6. – С. 28 – 30.
44. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917 – 1920 рр.). Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. – Ч. 3 – 4. – С. 50.

45. Андреа Грациози. Большевики и крестьянство на Украине, 1918-1919 гг.: очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских восстаниях. – М.: Агро-XX, 1997. – 199 с.
46. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 21 декабря. – 3 января 1919 г.
47. О. Субтельний. Історія України. – К., 1993. – С. 444.
48. Історія визвольної боротьби України в монографіях. Історія січових стрільців (1917 – 1919 рр.). – В 2-х т. – Т. 2 – Львів, 1937. – С. 150 – 151.
49. І. К. Рибалка. Відновлення Радянської Влади на Україні (1918-1919). – Х., 1957. – С. 40 – 41.
50. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 221.
51. І. К. Рибалка. Відновлення Радянської Влади на Україні (1918-1919). – Х., 1957. – С. 41.
52. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 221, 225.
53. І. К. Рибалка. Відновлення Радянської Влади на Україні (1918-1919). – Х., 1957. – С. 42.
54. Історія визвольної боротьби України в монографіях. Історія січових стрільців (1917 – 1919 рр.). – В 2-х т. – Т. 2 – Львів, 1937. – С. 152.
55. Капустянський М. Похід українських армій на Київ і Одесу в 1919 році: Короткий воєнно-історичний огляд: У 2 кн. – Кн. 1. – Мюнхен, 1946. – С. 2023.
56. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції. Ч. I-III. – Київ – Відень. 1920. Ч. 3. – С. 194.

В статтє рєчь идєт о приходє к власти Дирєктории, которая делала попытки рєшить аграрный вопрос. Однако из-за анархии в селе, большевистскую агитацию и быстрое наступление советских войск осуществить земельную реформу было невозможно, что и привело к повстанческому движению крестьян в Черниговской губернии в конце 1918 – начале 1919 гг.

In the article the question is about coming to power of Directory which did attempts to decide an agrarian question. However from anarchy in a village, bolshevist agitation and rapid offensive of soviet troops to carry out the landed reform it was not possible that and resulted in insurgent motion of peasants in the Chernigov province at the end of 1918 – beginning 1919.

Оксана Яценко

ДІЯЛЬНІСТЬ КООПЕРАЦІЇ ПОДІЛЛЯ ПІД ЧАС БІЛОГВАРДІЙСЬКОЇ НАВАЛИ (ДРУГЕ ПІВРІЧЧЯ 1919 Р.)

У статті розглядаються події українсько-білогвардійської війни 1919 року та висвітлюється діяльність подільської кооперації на звільненій території в умовах осінньої кризи Директорії Української Народної Республіки.

Ключові слова: Добровольча армія генерала А. Денікіна, Українська галицька армія, уряди УНР, «Рада Трьох», кооперативні союзи й товариства, зловживання службовим становищем, забезпечення української армії.

У сучасній історичній науці зроблено значні кроки у дослідженні маловідомих сторінок Української революції 1917–1921 років. Однак події тих буремних років продовжують цікавити науковців і краєзнавців, притому тематика досліджень розширюється й спрямована на вивчення різноманітних періодів діяльності Української Народної Республіки.

На жаль, роль і місце кооперативних організацій і установ Поділля під час боротьби проти білогвардійської навали 1919 р. майже ніхто не розглядав, і тому дослідження цього періоду не втрачає своєї актуальності й повинне стати предметом вивчення сучасного покоління кооператорів.

Важливим джерелом для пізнання військово-політичних обставин того часу залишаються праці безпосередніх учасників тих подій, серед яких потрібно виділити мемуари Д. Дорошенка¹, О. Доценка², М. Капустянского і Є. Маланюка³, І. Мазепи⁴, М. Омелянович-Павленка⁵, П. Скоропадського⁶, М. Чеботаріва⁷.

У сучасних наукових працях М. Ковальчука⁸, В. Крупини⁹, В. Литвина¹⁰, В. Лозового¹¹, О. Ресента¹², В. Солдатенка¹³ та ін. висвітлені маловідомі сторінки діяльності Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР), розглянуті спроби налагодження єдиного фронту проти більшовицької Росії, здійснено аналіз політичної ситуації і відносин між Директорією УНР та лідерами Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) тощо. Важливе місце в дослідженні Білого руху на теренах Наддніпрянської України займають праці С. Корновенка¹⁴, у яких автор докладно проаналізував аграрну політику білогвардійського руху. Архітектоніка його останньої монографії «Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919–1920 рр.)» надає можливість усвідомити всі розбіжності у вирішенні головного питання – земельного, котре протягом революційних подій 1917–1920 років намагалися здійснити на території України більшовики, білогвардійці та влада УНР. Однак С. Корновенко та інші дослідники не звернули уваги на кооперативний сектор економіки, майже не торкалися діяльності кооперації в умовах відродження «єдиної і неподільної Росії».

Слід зазначити, що у фундаментальній праці «Історія українського кооперативного руху» І. Витановича¹⁵ та декількох доробках вітчизняних науковців М. Алімана, С. Бабенка, С. Гелея та ін.¹⁶ період білогвардійської навали висвітлений вкрай мало і не відкриває усієї картини економічної політики й ставлення уряду генерала Денікіна до кооперації. У дисертаційному дослідженні І. Фаренія «Український кооперативний рух у період 1917–1920 років (історичний аспект)»

© Яценко Оксана Василівна – аспірантка кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т.Г.Шевченка.

режим генерала А. Денікіна характеризується «брутальним ставленням до кооперації»¹⁷ та змальовується як сила, що проводила політику реквізицій і пограбування кооперативного майна, здійснювала арешти й вбивства кооператорів тощо. Але дослідник майже не торкається особливостей діяльності подільської кооперації і не аналізує події навколо армії УГА.

Стан кооперації на Поділлі під час білогвардійської навали частково висвітлено у наукових працях В. Подоляна¹⁸ і В. Рекрута¹⁹, але автори не виокремлювали цей період, а розглядали відносини між кооперативними організаціями і білогвардійською адміністрацією в загальному контексті розвитку подій у роки Української революції.

Отже, метою даної розвідки є спроба проаналізувати діяльність подільської кооперації у другій половині 1919 року та визначити її роль і місце у вирішенні нагальних потреб українських військових формувань і населення краю.

Насамперед, бачиться доцільним розглянути воєнно-політичну ситуацію, яка передувала розгортанню крупномасштабних військових дій між ЗСПР та армією УНР. Зазначимо, що важливим моментом, який остаточно зруйнував усі сподівання Директорії УНР на визнання України як суверенної держави, стало рішення Паризької мирної конференції у травні 1919 р. про визнання білогвардійського режиму генерала А. Колчака як майбутньої всеросійської влади. Це означало, що Україна розглядалася не інакше як частина Російської держави й могла, у кращому випадку, розраховувати на автономію у складі цієї країни. Більше того, за дослідженням М. Ковальчука, Вища Рада держав Антанти надала дозвіл Польщі повністю окупувати Галичину, що й призвело до потужного наступу озброєної тією ж Антантою армії генерала Галлера та відступу УГА за Збруч²⁰. Таким чином, провідні країни світу не визнали обох українських держав й Акт злуки 22 січня 1919 р. УНР і ЗУНР не мав для них ніякого значення. Фактично, це була повна втрата можливості утвердити українську державність на міжнародній арені.

На диво, вище керівництво УНР такі рішення Антанти прийняло лише «до відома». Майже через півтора місяця після трагічного для України вердикту, 9 липня 1919 р., у «Віснику Української Народної Республіки» була оприлюднена заява Голови Ради народних міністрів УНР – відомого кооператора Б. Мартоса про те, що «Антанта... затягує справу визнання суверенних прав Українського Народу і тим чинить йому великі перешкоди в боротьбі з російськими більшовиками»²¹. Однак такі заяви вже не змогли вплинути на долю України, яка волею Антанти була приречена на поділ етнічної території та розкол українського народу. УНР не залишалося нічого іншого, крім жорстокої боротьби проти більшовицької і «білої» Росії. Безперечно, такий перебіг подій на міжнародному рівні викликав глибоке розчарування й зневіру у політичних колах УНР.

Зазначимо, що у березні-липіні 1919 р. Поділля було окуповане військами Червоної армії. У цей час українські війська, після поразки у лютому 1919 р., перегрупувалися на Волині, 3 червня здобули Кам'янець-Подільський, а з переходом 25 липня УГА на територію Поділля розпочався потужний наступ на Правобережній Україні²². Водночас генерал Денікін 3 липня віддав наказ про похід на Москву, згідно з яким військам В. Май-Маєвського доручалося зайняти Київ і чорноморське узбережжя України, в тому числі й Одесу²³. Невдовзі під ударами українських військ була звільнена Вінниця (10 серпня), а 30 серпня - здобутий Київ. Білогвардійці наступом зі сходу 31 серпня також увійшли до української столиці. До речі, «добровольці» на той час уже заволділи Одесою (25 серпня), що значною мірою зашкодило намірам Директорії здобути вихід до моря, який, на думку голови уряду УНР Б. Мартоса, мав забезпечити «вікно в Європу»²⁴.

Після взяття Києва українською та Добровольчою арміями відбувся прикрий інцидент, котрий сучасні дослідники називають «Київською катастрофою», причини якої й до нині не мають чіткого визначення. Сталося так, що українська армія як переможець у боротьбі за Київ з незрозумілих причин була виведена за межі столиці. Притому у заяві білогвардійського генерала Бредова зазначалося,

що якщо українські частини не залишать місто, проти них буде застосовано силу²⁵. Не вдаючись до оцінки цих подій, зазначимо, що пасування галицьких генералів М. Гарнавського і А. Кравса перед командуванням Білої армії, на нашу думку, негативно вплинуло на моральний стан армійських формувань та посягло певну недовіру у відносинах між українцями з Наддніпрянщини і Галичини, що у подальшому розвитку воєнних подій завдало непоправної шкоди у боротьбі проти ворогів української державності.

Таким чином, восени 1919 р. воєнно-політична ситуація склалася так, що Українській Народній Республіці неодмінно потрібно було захищатися від більшовиків і білогвардійців. Зрозуміло, що перші і другі були лютими ворогами української державності. Зокрема, у розпорядженні головнокомандування Збройних сил Півдня Росії штабу військ Новоросійської області від 1 вересня 1919 р. звучало однозначне твердження: «Ми Української республіки не визнаємо — воюємо за єдину Росію... Тому петлюрівці повинні або роззброїтися, або залишити межі Росії»²⁶. До речі, денікінське командування не розпочинало масштабні військові дії проти УНР лише тому, що основні сили добровольців були задіяні у поході на Москву, а на окупованій частині території України змушені були вести боротьбу проти війська «батька» Махна та інших повстанських загонів. Отож станом на 15 вересня 1919 р., українські війська контролювали все Поділля, південно-східну Волинь, південно-західну Київщину та північну частину Херсонщини²⁷. Таке умовне затишся дозволило українській владі підвищити боєздатність армії та налагодити нормальне життя на звільненій території.

Прикметно, що, незважаючи на хитке військово-політичне становище УНР у другій половині 1919 р., на нашу думку, саме у цей час подільська кооперація набула найкращого розвитку. Переконливим аргументом на користь цього твердження може стати те, що кооператорам вперше вдалося реалізувати давню мрію про утворення єдиного центру управління кооперацією краю. Так, у м. Вінниці 29-30 вересня 1919 р. відбувся з'їзд представників кооперативних союзів України (звільнених територій), які утворили «Раду Трьох» як координуючий кооперативний центр із представників трьох основних напрямків діяльності кооперації – споживчої, кредитної та сільськогосподарської. Також форум ухвалив рішення про створення Подільського крайового кооперативного комітету²⁸. Зібрання обрало Кооперативне бюро при Міністерстві народного господарства, а О. Мицюка – товаришем міністра народного господарства УНР²⁹.

Важливою подією у розвитку кооперації стало створення Кам'янець-Подільського і Вінницького «Господар союзів», котрі виникли на Поділлі вперше як центри обслуговування сільськогосподарського виробництва й об'єднали розрізнені хліборобські товариства та заготівельно-збутові кооперативи у цій сфері. Так, 27 липня 1919 р. був утворений Кам'янець-Подільський «Господар союз», правління якого очолив Х. Лебідь-Юрчик³⁰, а 27 вересня постав аналогічний Вінницький регіональний союз на чолі з інженером Б. Брояківським³¹.

Безперечно, утворення вищеназваних галузевих спілок стало визначною подією у розвитку кооперативного руху Поділля, адже порівняно з іншими видами кооперації сільськогосподарська розвивалася найгірше.

Ключове місце в організаційній структурі подільської кооперації займав Подільський Союз-банк. Під керівництвом активного учасника визвольних змагань П. Відібиди, станом на середину 1919 р., ця потужна установа набула статусу головного фінансового центру, через який Департамент інтенданства УНР проводив закупівлі військового майна з метою постачання товарів повсякденного попиту та вкрай необхідних машин і механізмів для сільськогосподарського виробництва, здійснював експортно-імпортні операції³². Крім того, в умовах катастрофічної епідемії тифу Союз-банк брав активну участь у закупівлі необхідних лікарських препаратів, виділяв кошти для утримання хворих бійців, турбувався про хворих кооператорів тощо. Так, ще у червні-серпні 1919 р. Проскурівське відділення Подільського Союз-банку для потреб Народної управи та Запорізької групи військ

поставило каустичної соди, мила, халатів та інших профілактичних препаратів на загальну суму 332 тис. крб.³³ У листопаді правління Союз-банку ухвалило постанову про безоплатний відпуск продуктів харчування Вінницькому військовому шпиталю у рахунок взаємозаліків з «Централом» (на суму 400 тис. крб.); про виділення 100 тис. крб. допомоги для Особливої комісії по боротьбі з епідемією та делегувало туди свого представника (О.М. Тихомирова); про влаштування окремої палати у лікарні імені М. Пирогова для хворих співробітників при умові оплати праці і необхідних видатків за рахунок Союз-банку³⁴.

Таким чином, внаслідок цілеспрямованої політики уряду на підтримку української кооперації як основної економічної сили, що здатна вирішити всі проблеми держави, у червні-вересні 1919 р. на території УНР, на наш погляд, був запроваджений устрій з ознаками своєрідної кооперативної республіки. Однак відверта соціалістична орієнтація уряду Б. Мартоса, прихильність прем'єра до кооперації й невизначені відносини з диктатором ЗУНР Є. Петрушкевичем стали важливими причинами для зміщення Бориса Миколайовича з посади Голови РНМ. Проте ми схиляємося до думки, що приводом для різкої критики Б. Мартоса послужила не його орієнтація на кооперативізм, вона стала лише прикриттям справжніх помислів опонентів з капіталістичного табору і так званої отаманської еліти. Вочевидь, об'єктом атаки стала фінансова політика уряду, орієнтована на запровадження прозорого обліку, здійснення контролю за використанням коштів та регулювання цін на закупівлю стратегічних ресурсів. Ці заходи значно обмежили розмір грошових надходжень отаманам особисто в руки, а «патріотам» з числа приватних комерсантів звели нанівець доступ до «дійної корови» – державної скарбниці УНР. Такі факти яскраво викладені у спогадах учасників тих революційних подій. Зокрема, генерал М. Омелянович-Павленко писав: «не раз бачили «тріумфальний» виряд отамана ХХ ст. на партизанщину: купка верхівців у старокозацьких убраннях, а далі вози, вози..., а на них майно, майно та кілька козаків...»³⁵. Відомо, що «героїчний» отаман Волох після невдалої спроби державного перевороту 1919 року при втечі не забув прихопити Державну скарбницю³⁶. Микола Чеботарів навів красномовний приклад про керівника хлібного департаменту Міністерства продовольчих справ УНР П.Є. Дормана – зрусифікованого німця, підполковника Генштабу російської армії, який також вірно «служив» Українській революції, але при цьому зумів відправити цілий транспорт збіжжя в Константинополь на свою приватну адресу та згодом у Франції володів Іспансько-французьким банком і жив там в «силі багатства і розкоші»³⁷. При цьому, уникнути відповідальності в Україні йому допоміг відомий діяч П. Певний, котрий, на переконання М. Чеботаріва, «також старався відкусити «ковалок ведмежого вуха» від умираючої України»³⁸.

В архівних документах і матеріалах нам вдалося знайти декілька підтверджень про те, що під час революційних подій зловживання службовим становищем в армії та державних інституціях влади було звичним явищем. Різного гатунку «революційні» пристосуванці при будь-якій можливості намагалися відкусити від державного пирога найбільший шматок й при цьому їм було зовсім байдуже, яка доля чекає на українську революцію. Так, офіцер 13-ої автомобільної роти М. Попов підписав угоду з Подільським Союз-банком на поставку з Австрії 1 тис. пудів бензину першого гатунку. Фактично, цей бензин він разом з полковниками Довгим, Реутом та ін. вкрав з військових запасів. При цьому у кишені спритних «захисників» революції потрапило 150 тис. крб.³⁹ Інший «комерсант» Б. Щукін як член Україно-італійської торговельної місії, за нашими неповними підрахунками, зумів «заробити» понад мільйон крб. комісійних лише на поставках пально-масляних матеріалів, військового майна та інших товарних ресурсів з Румунії⁴⁰. Ще один діяч інженер-комерсант з якогось державного департаменту С.Я. Фрідман пропонував Союз-банку свої послуги у різних сферах діяльності й при цьому у нього був зовсім непоганий апетит на так звані «відкати» з торговельних оборотів. Так, від'їжджаючи у відрядження до Франції і Бельгії, він запропонував

послуги і встановив свою градацію на комісійні: від 1% до 5 % готівкою у залежності від суми проведеної ним операції⁴¹.

Таким чином, надмірні комісійні, «відкати» й такого типу зловживання значно підвищували ціну на товари, відповідно зменшувалася їхня кількість, що й створювало постійну нестачу ресурсів на потреби оборони УНР.

Однак, на нашу думку, у трагічних подіях осені 1919 року найбільшої шкоди зазнала справа консолідації всіх українських сил на боротьбу проти денікінської та більшовицької армій. На думку В. Солдатенка, «таке становище стало наслідком цілого комплексу суб'єктивних і об'єктивних факторів, з яких найголовнішим стало поглиблення військово-політичних суперечностей між галицьким і наддніпрянським таборами»⁴². Не вдаючись до аналізу причин виникнення цих суперечностей, все ж бачиться доцільним зупинитися на ролі і місці кооперації у виникненні цих негативних процесів. Прикро, що деякі мемуаристи розглядають діяльність кооперації на той час як один із факторів поглиблення кризи у відносинах між наддніпрянцями та галичанами. Разом з тим реальну картину справ та правдиве висвітлення участі кооперації у тих подіях виклав І. Мазепа у відомій праці «Україна у вогні й бурі революції». Автор спростував чутки про направлення 300 млн. крб. кооперативам на закупівлю повідла замість того, щоб негайно придбати теплу одягу і взуття для Українського і Галицького війська. Справді, за твердженням І. Мазепи, кооператори закупили для потреб хворих вояків меду й повідла, але лише на 300 тис. крб.⁴³ На переконання Ісаака Прохоровича, неправдива інформація про величезні кошти, передані кооперації в ущерб армії, була спеціально спланованою провокацією. Підтвердженням такого висновку І. Мазепи можуть стати дані, отримані нами при аналізі протоколів засідання правління Союз-банку того періоду. Так, за нашими підрахунками, у лютому-грудні 1919 р. установа отримала з державних ресурсів 86,6 млн. гривень, котрі за умовами «Зобов'язання» були негайно повернуті після проведення торгових операцій⁴⁴. Тому домисли деяких мемуаристів і частини тогочасних політиків про те, що кооперація начебто паразитувала на тлі української революції і користувалася виключно державними позиками і на цьому наживалася, не відповідають дійсності. Основною причиною фінансової катастрофи у жовтні-листопаді було те, що літак з 300 млн. гривень, що транспортував гроші з Відня, впав у Румунії, і тамтешня влада відмовилася ці кошти повернути. На думку І. Мазепи, ситуацію погіршували провокаційні чутки про нерівномірність розподілу коштів між УГА та армією УНР, котрі спеціально поширювались серед військових формувань галичан⁴⁵.

З оголошенням 24 вересня 1919 року війни проти Добровольчої армії в українських військах виникли значні проблеми у постачанні армії. В першу чергу катастрофічно не вистачало лікарських засобів для боротьби з пошестями і теплого одягу для збройних формувань, зовсім не підготовлених до ранніх холодів. Тогочасний стан забезпечення армії змалював І. Мазепа: «В багатьох випадках влада на місцях як цивільна, так і військова існувала лише на папері... В цих умовах значні кошти, що видавалися органам на постачання, не використовували як слід, і часто заготовлені матеріали через різні зловживання просто не доходили до армії»⁴⁶. Крім того, у забезпеченні армії брали участь майже всі урядові інстанції, кооперація, приватні структури та ін., що у такий спосіб розпоршувало вкрай обмежені кошти серед різних відомств. Як наслідок – більша частина цих грошей зникала в кишенях «не чистих на руку» «постачальників». Отже, проблемами армії в державі займалися всі, а конкретно ніхто. Існувала повна анархія і безконтрольність у вирішенні питань державної ваги. Тут доречним може стати вислів М. Чоботаріва, котрий зазначав: «Наша влада рідко, але все ж видавала якісь накази, розпорядження, вказівки, але *ніколи не контролювала їх виконання*»⁴⁷.

Спроба С. Петлюри через поширення декількох «Відозв» до населення з проханням зібрати для потреб армії теплий одяг і зброю, надання державним та військовим органам права на реквізицію теплих речей, білизни та взуття не поліпшила стану справ⁴⁸. Тому в екстремальних умовах уряд І. Мазепи під тиском ко-

мандування обох армій утворив окрему Колегію військового постачання у складі трьох членів, яку очолив відомий кооператор М. Стасюк⁴⁹. З 1 жовтня 1919 року новий орган, який отримав право користуватися всіма коштами державної скарбниці, приступив до виконання своїх повноважень. При цьому М. Стасюк у першу чергу виділив кошти кооперативним установам. Справді, у протоколі № 32 від 01.10.1919 р. значиться ухвала правління Союз-банку: «негайно приступити до заготівель збіжжя, фуражу, жирів, селянського полотна і т. ін.; одержати аванс не менше 50 млн. крб.; дати посвідчення нашим інструкторам, щоб їх скрізь пропускали як військових...»⁵⁰. Уряд, у свою чергу, звернувся до всіх органів самоврядування з відозвою про створення «Особливих комітетів громадської допомоги війську», оголосив «Тиждень козака» тощо. Цікавим документом, який, на наш погляд, відкриває справжні причини прорахунків уряду у підготовці війська до боротьби в зимових умовах, може стати протокол наради представників державних, громадських, кооперативних та інших установ м. Вінниці в справі організації комітету громадської допомоги війську УНР, яка відбулася 6 жовтня 1919 року. Так, на спробу організувати виробництво військового взуття, виявилось, що в Україні діє шкіряна монополія і «тверді» державні ціни, запроваджені ще Тимчасовим урядом Керенського й тому закупівельні ціни були у 5-6 разів занижені, й жодних державних заготівель провести було неможливо. Виявилось, що шкіряні заводи не контролюються державою, а відпускають продукцію на свій розсуд, тобто спекулюють. Крім того, з'ясувалось, що для виробництва шкіри і взуття на Вінничині існують достатні сировинні й виробничі ресурси, але за відсутності хімічних препаратів у найближчий термін їх використати було неможливо. Таким чином, проблему забезпечення армії взуттям і теплим одягом можна було вирішити на місці. Однак про це ніхто заздалегідь не потурбувався, що й призвело до такого критичного стану.

Не кращою була справа із закупівлями білизни і верхнього одягу. Виявилось, що населення не має запасів полотна і, особливо, сукна. У деяких районах селяни змушені були скуповувати у спекулянтів старі мішки і виготовляти для себе верхній одяг. Тому нарада ухвалила пропозицію Подільського Союз-банку і Вінницького споживчого союзу про відкриття у повітах шевських майстерень та для пошиття одягу і білизни використати всі наявні в кооперації ресурси⁵¹.

Отже, вивчені нами архівні джерела та аналіз опублікованої літератури дають підстави стверджувати, що в уряді УНР вирішенням проблеми постачання української армії ніхто предметно не займався. При відсутності контролю державних органів за виробництвом і використанням стратегічної продукції вона стала засобом збагачення окремих структур, що в кінцевому результаті згубно вплинуло на обороноздатність УНР. Орієнтація на закордонні ринки при майже повній міжнародній ізоляції, відсутності валютних ресурсів і надійних партнерів призвела до суттєвого товарного дефіциту, для подолання якого потрібні були час і стабільний політичний курс провідників держави.

В умовах війни з більшовиками і добровольцями ні того, ні іншого держава не мала, що, на нашу думку, і призвело до чергових поразок УНР.

Варто звернути увагу ще на декілька рішень уряду, які, на наше переконання, ще більше поглибили кризовий стан військових формувань УНР. Мова йде про відміну з 17 жовтня обов'язкової постанови про монополієне право кооперації щодо проведення імпорتنих операцій та намічене урядом скасування монополії на хлібну торгівлю. Зрозуміло, що такі рішення були ухвалені під тиском правих політичних сил, які орієнтувалися на буржуазний уклад держави і лобювали інтереси приватного капіталу. Однак аналіз історичної літератури показує, що жодна держава, перебуваючи у стані війни, не дозволяла собі вільних ринкових цін на хліб, цукор та інші важливі для життєдіяльності продукти і товари. Про недопустимість прийняття таких заходів йшлося у «Меморіалі» представників української кооперації, переданого уряду з приводу його економічної політики. В документі зазначалося, що «Централ» як учасник договору з державою про відвантаження для

потреб Польщі 500 тис. пудів хліба і як основний поставник армії, котрий зобов'язався протягом 6 місяців забезпечити війська продуктами харчування, не зможе виконати цю угоду. «Українська кооперація, – наголошувалося в заяві, – щоб не стати поруч зі спекулянтами, ...мусить відмовитись від виконання угод, як в справі товарообороту, так і в справі постачання для армії». Прогнозуючи скупку приватними структурами хліба і значне підвищення цін, керівники кооперації пропонували таке: залишити право на експорт хліба виключно за кооперативними і громадськими установами; заборонити приватним особам закупівлю хліба вище від норм, необхідних для харчування сім'ї; імпорт речей першої необхідності та сільськогосподарського призначення залишити монополією держави, кооперативних та громадських установ⁵². Однак розв'язання цієї проблеми між урядом і кооперацією через воєнні обставини відклалося на довгий час. Наступальні операції Добровольчої армії, перехід армії УГА на бік генерала Денікіна (угода в с. Зятківці від 6 листопада 1919 року) остаточно підштовхнули УНР до критичної межі, яку в історії Української держави називають «Листопадівською катастрофою». Уряд ЗУНР на чолі з диктатором Є. Петрушкевичем емігрував у Відень, директорія УНР запросила до Кам'янця-Подільського польські війська і ухвалила рішення про перехід до партизанської війни у боротьбі за незалежність України.

Разом з тим подільська кооперація в умовах окупації денікінськими, а згодом більшовицькими військами продовжувала свою невтомну працю на користь українського народу. Про це яскраво свідчив у доповіді Головному отаману С. Петлюрі політичний референт УНР старшина В. Совенко: «Кооперація зробила своє велике діло по відбудові національного економічного та промислового життя, допомагаючи широко і активно нам в військово-технічних справах. ...В кожному селі мається потребительна крамниця і настільки популярна, що легко буде і надалі затримати в національних руках торгівлю та промисловість»⁵³. Безперечно, це була гідна і справедлива оцінка діяльності кооперації в подіях другої половини 1919 – початку 1920 років.

Отже, в умовах загострення воєнно-політичних обставин другої половини 1919 року кооперація Поділля проявила себе якнайкраще. У цей час була утворена повна ієрархічна структура управління кооперацією, яка дозволила кооперативному сектору економіки ефективно вирішувати завдання державних органів та суттєво мінімізувати гострі потреби населення краю. Таким чином, у катастрофічний період діяльності Директорії УНР подільська кооперація заявила про себе як про єдину національно орієнтовану економічну структуру, котра відігравала важливу роль у боротьбі українського народу за незалежність України.

1. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 років) /Дмитро Дорошенко: Науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.: - іл.
2. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920) /Олександр Доценко// – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 376 с.
3. Україна. 1919 рік: Капустянський М. «Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році». Є Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали: Документально-наукове видання /Передм. Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2004. – 558 с.: іл.
4. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції /І. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.: іл.
5. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання /Упоряд.: М. Ковальчук. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.: іл.
6. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 /П. Скоропадський – Київ, Філадельфія, 1995. – 495 с.: іл.
7. Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): Науково-документальне видання /Вст. стаття: В. Сідак. – К.: Темпора, 2003. – 288 с.
8. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: Наукова монографія / Михайло Ковальчук. – К.: Темпора, 2006. – 576 с.: іл.
9. Крупина В.О. Білий рух в Україні (1917-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» /В.О. Крупина. – Київ, 2005. – 17 с.
10. Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.) /В. М. Литвин. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 2003. – 488 с.
11. Лозовий В.С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба) / В.С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. – 224 с.

12. Реєнт О.П. Україна ХХ–ХХІ століть. Роздуми та студії історика /О.П. Реєнт. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Майданченко І.С., 2009. – 486 с.
13. Солдатенко В. Осінь 1919 року: Основні чинники розриву соборного фронту/ Валерій Солдатенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Випуск 39. – 171-198 с.
14. Корновенко С.В. Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919-1920 рр.) / С.В. Корновенко. – Черкаси: вид. Чабаненко Ю. А., 2009. – 438 с.
15. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Ілля Витанович. – Нью-Йорк: Товариство українських кооператорів. (ТУК), 1964. – 624 с.
16. Аліман М.В. Український кооперативний рух України / М.В. Аліман, С.Г. Бабенко, С.Д. Гелей. – Л., 1996 р. – 462 с; Бабенко С.Г. Історія кооперативного руху: [Підручник для кооперативних вузів] / С.Г. Бабенко, С.Д. Гелей, Я.А. Гончарук. – Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Л.: Ін-т українознавства НАН України, 1995. – 410 с.
17. Фареній І.А. Український кооперативний рух у період 1917–1920 років (історичний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.А. Фареній. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.
18. Подолян В.В. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897–1939 рр.) / В.В. Подолян, В.П. Рекрут. – Вінниця, 2005. – 456 с.
19. Рекрут В.П. «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець ХІХ – початок ХХ ст.) /В.П. Рекрут. – Вінниця: ПП Балук, 2006. – 408 с.; іл.
20. Ковальчук М. Названа праця. - С. 31.
21. Вістник Української Народної Республіки. – Ч. 13. – 9 липня 1919 року.
22. Лозовий В. Названа праця. – С. 37-38.
23. Ковальчук М. Названа праця. - С. 31.
24. Там само. – С. 58.
25. Там само. – С. 63.
26. Солдатенко В. Названа праця. – С. 174.
27. Ковальчук М. Названа праця. - С. 99.
28. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф. Р-140, оп. 2, сп. 15, арк. 43-50 зв.
29. Там само. – Арк. 50 зв.
30. Селянська громада (Кам'янець-Подільський), 1919. – № 8.
31. Установчі збори Уповноважених Вінницького «Господар союзу» / Шлях (Вінниця), 1919. – № 35.
32. З діяльності Подільського Союз-банку / Україна, 1919. – № 34.
33. ДАВО. – Ф.Р-988, оп. 2, спр. 61, арк. 3.
34. ДАВО. – Ф.Р-988, оп. 3, спр. 7, арк. 55.
35. Омелянович-Павленко М. Названа праця. – С. 210.
36. Доценко О. Названа праця. – С. 10.
37. Чоботарів М. Названа праця. – С. 53.
38. Там само. – С. 52.
39. ДАВО. – Ф.Р-988, оп. 2, спр. 43, арк. 5.
40. Там само. – Арк. 9.
41. Там само. – Спр. 44, арк. 85.
42. Солдатенко В. Названа праця. – С. 186.
43. Мазепа І. Названа праця. – С. 301.
44. ДАВО. – Ф.Р-988, оп. 2, спр. 13, арк. 28; оп. 3, спр. 2, арк. 35; спр. 5, арк. 13, 30; спр. 7, арк. 28, 74;
45. Мазепа І. Названа праця. – С. 301.
46. Там само. – С. 300.
47. Чеботарів М. Названа праця. – С. 54.
48. Директорія. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том 2 /Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – С. 576-577, 580-581.
49. Мазепа І. Названа праця. – С. 301.
50. ДАВО. – Ф.Р-988, оп.3, спр. 7, арк. 28.
51. ДАВО. – Ф.Р-988, оп.2, спр. 16, арк. 2-4.
52. Кооперативне життя / Україна, 1919. - № 63.
53. Доценко О. Названа праця. – С. 166.

В статтє рассматриваются события украинско-белогвардейской войны 1919 года и освещается деятельность подольской кооперации на освобожденной территории в условиях осеннего кризиса Директории Украинской Народной Республики.

The article deals with events during the Civil War in 1919 and analyzes the activity of Podyl co-operation on the liberated territory during the autumn crisis of the Ukrainian People's Republic Directory.

Михайло Ковальчук

КОМУНІСТИЧНИЙ РЕЖИМ ТА УКРАЇНСЬКЕ ПОВСТАНСТВО НАПРИКІНЦІ 1919 – НА ПОЧАТКУ 1920 РР.

На підставі архівних документів і спогадів сучасників проаналізовано еволюцію ставлення радянського керівництва до українського повстанства після вигнання з України білогвардійців, досліджено розгортання повстансько-партизанського руху проти більшовицького режиму в Україні наприкінці 1919 – на початку 1920 рр.

Ключові слова: повстансько-партизанський рух, Збройні сили Півдня Росії, Червона армія, радянська влада.

В історії повстансько-партизанського руху в Україні в 1918-1921 рр. до сьогодні залишається чимало «білих плям» і маловивчених сторінок. Зокрема, в історіографії практично не досліджено розгортання повстанського руху наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. Радянські дослідники традиційно стверджували, що повстанський рух в Україні проти білогвардійців восени 1919 р. відбувся під керівництвом більшовиків, а отже, українське селянство вітало прихід до країни Червоної армії наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. [1]. На жаль, у сучасній українській історіографії немає досліджень, присвячених історії повстанського руху після вигнання з країни білогвардійців. Тож, спираючись на опубліковані документи радянського й партійного комуністичного керівництва, виявлені в архівах України й Росії матеріали і спогади сучасників, ми спробували дослідити маловивчену сторінку в історії доби національно-визвольних змагань, пов'язану зі ставленням більшовицької влади до повстанців наприкінці 1919 – на початку 1920 рр., в умовах остаточного зайняття країни Червоною армією.

У жовтні 1919 р. більшовицьким арміям вдалося зупинити наступ білогвардійських військ генерала А. Денікіна на Москву. Боездатність Добровольчої армії виявилася підірваною внаслідок безперевних виснажливих боїв і вже невдовзі білогвардійці були змушені перейти до оборони, а згодом і до відступу. 6 листопада з'єднання 12-ої Червоної армії захопили Чернігів. „Під ударами 13-ї, 14-ї радянських армій і групи Будьонного Добровольча армія, несучи тяжкі втрати, особливо на своєму правому крилі, з впертістю відстоюючи кожний рубіж, повільно відходила на південь, – згадував генерал А. Денікін. – На середину листопада ми втратили Курськ, і фронт Добровольчої армії проходив через Суми – Лебедин – Білгород – Новий Оскол, дійшовши приблизно до паралелі Донського фронту (Лиски). В найближчому її заплілі, в губерніях Харківській, Полтавській поширювалися повстання; банди повстанців усе дужче нахабніли, і для приборкання їх вимагалось виділення все нових і нових сил” [2].

Повстансько-партизанський рух став головним чинником дестабілізації запліля білогвардійських армій в Україні. За відсутності в білих повноцінного адміністративного апарату повстанці, кількість яких з кожним днем збільшувалась,

© Ковальчук Михайло Анатолійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

безперешкодно опанували українську провінцію. Найбільш масштабнішим і організованим повстансько-партизанський рух виявився в Південній Україні, де оперувала ціла селянська армія під проводом Н. Махна. Махновські повстанці цілковито дезорганізували білогвардійські комунікації в Південній Україні, знищили значні запаси військового майна й навіть загрожували ставці генерала А. Денікіна. В інших регіонах України повстанські загони також завдали величезної шкоди білогвардійському запіллю.

З донесень комуністичного підпілля, яке діяло в Україні, більшовицьке керівництво було поінформоване про масштаби повстансько-партизанського руху в країні. В жовтні 1919 р. окремі радянські часописи охоче друкували повідомлення про військові успіхи партизанів Лівобережної України і повстанської армії Н. Махна [3]. Щоправда, повстанський рух не згасав і на зайнятих більшовиками теренах Волині. Так, ще наприкінці жовтня 58-а більшовицька дивізія отримала наказ ліквідувати повстансько-партизанські загони в районі Брусилів – Радмишль [4]. У середині листопада спалахнуло антибільшовицьке повстання в районі Димера; сили повсталих налічували близько 1 000 чоловік, що мали на озброєнні гармати. 15 листопада повстанці вибили частини 58-ої більшовицької дивізії з Гостомеля. Підтягнувши резерви, червоні 17 листопада повернули Гостомель, а до кінця листопада придушили повстання. 10 грудня в районі Овруча спалахнуло повстання мобілізованих більшовиками селян, яке радянським військам також вдалося невдовзі придушити [5]. В районі Коростишів – Бердичів діяли невеличкі повстанські відділи Ю. Мордалевича, Ковальчука.

Завдавши нових поразок білогвардійцям, більшовицькі війська розпочали просування вглиб України. Втім, масштаби українського повстанства змушували більшовицьких лідерів до обережності в питанні запровадження комуністичних порядків на зайнятих українських землях. „Судячи з усього, наше просування вперед буде достатньо швидким, – писав 19 листопада член Реввійськради 14-ї червоної армії Г. Орджонікідзе-Серго голові Раднаркому Радянської Росії В. Леніну. – Денікін, безумовно, зламав собі шию на українському селянинові (український селянин зламав шию не лише Денікіну)... Тут нам потрібно триматися у вищій мірі гнучкої політики: треба маси партизанів влити, розчинити їх в армії, за будь-яку ціну переварити їх, всіляких „батьок” висмикувати і одних відправляти на той світ, інших взяти і підкорити собі. Хрестовий похід в тій незграбній формі, яка здійснювалася в минулому, безумовно, неприйнятний. В районі нашої армії, без будь-яких хвастощів, я Вам обіцяю скрутити їх без всіляких особливих скандалів. Але все це дрібниці порівняно з величезної ваги питанням про нашу політику відносин з українським селянином. Тут, на моє глибоке переконання, політика втягування його до комуні – безглузда і згубна. За будь-яку ціну ми повинні знайти цього разу з українським селянином спільну мову” [6].

З тактичних міркувань вождь більшовицької партії В. Ленін був готовий вдаватися до стриманішої політики щодо українського селянства, аніж це мало місце навесні-влітку 1919 р. Зовсім не відмовляючись від намірів загнати українських селян до колективних комун і ліквідувати приватновласницьке сільське господарство, більшовицький вождь вважав за краще відкласти реалізацію цих планів до остаточного зміцнення комуністичного режиму в Україні. Важливого значення більшовицький вождь надавав також створенню видимості державного суверенітету „радянської України”, що мало приспати пильність національно свідомої частини населення. 21 листопада Політбюро ЦК РКП(б) ухвалило тези про національне питання: „Обговоривши питання про ставлення до звільненого від тимчасового загарбання денікінськими бандами трудового народу України, ЦК РКП, неухильно проводячи принцип самовизначення націй, вважає необхідним ще раз підтвердити, що РКП стоїть неухильно на точці зору визнання самостійності УСРР...” [7] Зрозуміло, що оскільки йшлося про УСРР, про жодну самостійність насправді не могло бути й мови. Невипадково голова Реввійськради Радянської Республіки Л. Троцький вказував у наказі військам Південного фронту: “Коли

денікінські банди будуть розбиті остаточно, тоді трудове населення звільненої України саме вирішить, як йому жити з Радянською Росією. Ми всі віримо і *знаємо* (виділено нами. – прим. М.К.), що трудовий український народ висловиться за найтісніший братський союз з нами” [8].

Цікаво, що навіть деякі з чільних діячів більшовицької партії критикували московське керівництво за великодержавний шовінізм і намір „завоювати Україну”. 21 листопада член української організації при московському комітеті РКП(б) П. Попов направив до ЦК РКП(б) листа, в якому піддав гострій критиці таку стратегію і в зв’язку з цим вказував на неприпустимість роззброєння українських повстанців: „Роззброєння повстанців – це самий крайній захід, до якого не можна вдаватися без крайньої потреби. Зараз повстанці – це не професійні бандити, а найбільш революційний, найбільш активний елемент українського села. Все живе пішло до повстанців. І якщо ми негайно приступимо до їх роззброєння – ми тим самим зараз же позбавимо себе нашої природної опори на Україні – підтримки і симпатій сільської бідноти, яка зараз зі зброєю в руках б’ється за радянську владу” [9]. Резюмуючи, автор листа пропонував створити з політично надійних повстанських загонів ядро Української Червоної армії. Однак більш втаємничений у деталі партійної стратегії Л. Троцький категорично відкинув цю пропозицію. „Щоб підтримувати в червоних полках, які вступають до України, необхідний лад, потрібно завжди протиставляти їх партизанам і зробити в їхніх очах українське четництво ненависним і нікчемним з військової точки зору... – писав він у листі до П. Попова. – „Українською” армією буде та армія, що вступає до України. Всілякі формування на українському ґрунті можуть вестися лише в зв’язку з потребами тих регулярних частин, які вступають на Україну. Жодних самочинних українських формувань, як з повстанських загонів, так і зі щойно мобілізованих, не повинно бути допущено” [10]. Будь-які українські повстанські формування Л. Троцький взагалі вважав потенційно ворожими радянській владі: „Червоній армії не займати тієї чи іншої області України, допоки немає впевненості у здатності червоної армії привести до покори наявні там банди. Не повинно бути допущене отождоження радянської влади з махновщиною і з григор’євщиною ні на один день... На одному-двох прикладах безжального розгрому партизанських банд та їх гнізд в разі, якщо ці банди не захочуть визнати регулярних військових властей, показати, що в цій царині радянська влада не жартуватиме” [11].

Здебільшого відповідальні більшовицькі функціонери поділяли войовничий настрій свого керівництва, вважаючи ліквідацію повстанства необхідною передумовою для приборкання українського селянства. Так, член Реввійськради 12-ої більшовицької армії В. Затонський віддав категоричне розпорядження заарештовувати або й знищувати всіх повстанських отаманів у зайнятих червоними військами районах. 23 листопада він повідомляв до штабу Південного фронту: „Зараз підтримка партизанщини – в тій чи іншій формі – неприпустима помилка – якщо не злочин. Вербувальне бюро партизанів при дивізіях, а також влиття партизанів в діючі на Україні полки – за сучасних умов абсолютно неприпустиме. Знайте, що зараз підтримувати повстання в запіллі Денікіна немає сенсу. І без того все палахкотить. Посилати ж для повстанської роботи можна лише найбільш надійних і цілком стійких партійних товаришів” [12].

Зафронтове бюро при ЦК КП(б)У також наголошувало на необхідності знешкодження і ліквідації українських повстанських загонів: „...Доведеться мати справу з різними загонами батьків, ангелів тощо. Основне завдання по відношенню до них, це вливання наших стійких товаришів у великій кількості, які повинні заволодіти цими загонами, підкоривши нашим впливам; оскільки це не вдається, усіляко намагатись їх використовувати для спільних воєнних операцій, але при жодних умовах не входячи з ними в яку б то не було домовленість, а провадячи з ними усіляку боротьбу в залежності від місцевих умов, намагаючись їх розкладовий вплив знищити або хоча б звести нанівець” [13]. 7 грудня член Реввійськради 14-ї більшовицької армії Г. Орджонікідзе зажадав від редакцій центральних ра-

дянських часописів „Правда”, „Вісті”, „Біднота” припинити популяризацію в пресі імені Н. Махна, „який, як і раніше, вороже налаштований проти Радянської влади” [14]. Відтак більшовицькі часописи почали звично зображати загопи махновських повстанців збіговиськом „бандитів” і „контрреволюціонерів”.

У грудні 1919 р. 14-а більшовицька армія просувалася вглиб Лівобережної України, а 12-а розгорнула наступ на Правобережжі [15]. 11 грудня більшовицькі війська зайняли Харків і Полтаву, а 16 грудня здобули Київ [16]. „Київ знову став червоною столицею українських робітників і селян. Звільнені від іга капіталістів, поміщиків і царських генералів українські робітники і селяни знову з’єднуються з нами, щоб раз і назавжди покінчити із золотопогонною зграєю царських собак і катів,” – йшлося у виданій з цієї нагоди більшовицькій відозві [17]. 30 грудня червоні війська захопили Катеринослав, а до початку січня 1920 р. зайняли Донбас.

Виступаючи 11 грудня 1919 р. на VII Всеросійському з’їзді Рад, Л. Троцький проголосив одним з найважливіших завдань Червоної армії в Україні ліквідацію місцевого повстанства. „Ми будемо за допомогою організованої збройної сили здійснювати тверду і непохитну політику відносно повстанства,” – підкреслив Троцький [18]. Того ж самого дня за його підписом з’явився наказ Реввійськради про заходи боротьби з „партизанщиною” в Червоній армії. „Армії Півдфронту все більше входять у сферу українського партизанства. Практична політика відносно партизанства і добровольчості набуває величезного значення: від неї залежить не лише наша перемога над Денікіним, але й уся подальша доля радянського режиму на Україні,” – йшлося в наказі []. До району дій повстансько-партизанських загонів мали направлятися спеціальні агенти для ведення серед повстанців агітації за влиття до Червоної армії. Існування повстанських формувань на терені, зайнятому більшовицькими військами, не допускалося; влиття ж повстанців до лав Червоної армії мало супроводжуватися „очищенням” їх від антикомуністичного елемента [20]. 26 грудня в більшовицьких арміях та дивізіях, що діяли в Україні, було запроваджено посаду начальника запілля, що мав відповідати за „роззброєння і знищення всіх банд і партизанських загонів, як і окремих осіб, що діють в запіллі наших армій і дивізій” [21].

Відверто цинічно звучали вказівки Л. Троцького більшовицьким агітаторам, що направлялися в цей час до України: „Пам’ятайте також, що так чи інакше, а нам необхідно повернути Україну Росії. Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею і радянська влада, і ми з вами... Оскільки нам потрібно роззброїти всіх повстанців, щоб вони знову не повернулися проти нас, а роззброєння викличе невдоволення серед селянських мас – необхідно переконувати, що серед повстанців більшість денікінців, буржуїв і куркулів... Якщо будуть випадки грабунків у Червоній армії, то їх потрібно звалювати на повстанців і петлюрівців, які влилися до Червоної армії. Радянська влада поступово розстріляє всіх петлюрівців, махновців і повстанців, тому що вони шкідливий елемент, і це буде явним доказом не лише суворій революційній дисципліни, але й суворим покаранням за грабунків” [22].

Цікаво, що більшовицькі війська, які займали Україну після відступу білогвардійців, були не надто чисельними. Так, станом на 14 січня 1920 р., 12-а Червона армія налічувала 28 000 багнетів і шабель, 13-та армія – понад 9 000, 14-а армія – понад 16 000 [23]. Разом чисельність цієї групи червоних військ ледь перевищувала 53 000 бійців (в резерві Південного фронту перебували ще близько 15 000 багнетів і шабель). У масштабах України це була не надто значна військова сила, але і їй нічого було протиставити. Рештки білогвардійських військ, практично втративши боєздатність, стрімко відступали на південь. Розбита білими армія УНР після ліквідації свого регулярного фронту на Правобережжі перейшла до партизанської боротьби, а знекровлена епідемією тифу Українська Галицька армія взагалі не вдавалася до бойових дій.

Щоправда, в країні не бракувало різноманітних повстанських загонів, кількість яких викликала небезпідставні побоювання в деяких більшовицьких діячів. Один з провідних комуністичних функціонерів А. Іванов указував у листі до партійного керівництва на небезпеку „поглинання” регулярних червоноармійських частин повстанською стихією: „Небезпека велика, і я наполегливо прохаю звернути увагу на цю небезпеку, особливо маючи на увазі наше швидке просування, хисткість заплілля, безкарність партизанів при Денікінові, а тепер при нас, все це створює атмосферу цілковитого ігнорування будь-якої влади і дає можливість озброєному селянству з наплювательської точки зору дивитися на оклики і погрози нових органів радянської влади, а також дає реальну впевненість при бажанні скинути яку завгодно владу... Прошу пам'ятати одне: скинувши Денікіна в партизанське море, ми самі змушені йти по ньому і легко можемо захлинутися” [24].

Однак переважна частина українського селянства, хоча й не відчувала особливих симпатій до нової влади, після досвіду кривавого денікінського владарювання не надто поспішала вступати у збройну конфронтацію з режимом-антагоністом. Наприкінці листопада 1919 р. один з більшовицьких функціонерів відзначав: „Цікаве явище: в сучасний наш прихід особливо гарний прийом ми зустрічаємо з боку селян і майже байдужий з боку робітників” [25]. Інший більшовицький меуарист так описував просування радянських військ Полтавщиною: „Червоноармійці лякають селян „комуною”, але ніхто вже не боїться комуни. Надивилися білогвардійських жакітів. Наш батальйон китайців викликає цікавість, страху немає” [26]. В радянських донесеннях з повітів Полтавщини за середину грудня 1919 р. також констатувалося співчуття селян до нової влади: „Настрій селян на користь радянської влади. Всілякі розпорядження виконуються справно... Ставлення селян до Червоної армії співчутливе... Настрій селян хороший... Селяни охоче йдуть назустріч радянській владі” [27].

Оскільки зима в будь-якому разі була не найкращим часом для повстанства, більшість повстанців з приходом більшовиків розійшлися по домівках. Чимало партизанських відділів було роззброєно й розпущено більшовицькими військами. Втім, усе це зовсім не означало готовності селянства покірливо прийняти „комуни”, проти якої йому вже доводилося боротися зі зброєю в руках. Уже на початку просування радянських військ углиб України в окремих місцевостях спалахували антибільшовицькі виступи.

На Поділлі повстансько-партизанські з'єднання А. Волинця, І. Семесенка й Я. Шепеля розгорнули боротьбу з червоними відразу ж після появи у регіоні більшовицьких військ. 5 січня 1920 р. частини 47-ї більшовицької дивізії розбили під Літином загін отамана Шепеля, а в середині січня один з полків 44-ої дивізії знищив поблизу Немирова відділ отамана Семесенка [28]. Загін отамана А. Волинця фактично припинив існування внаслідок епідемії тифу.

На Київщині більшовикам довелося мати справу з чисельними й добре організованими повстанськими формуваннями. Командир Наддніпрянської повстанської дивізії С. Коцур відразу після появи в регіоні більшовицьких військ заявив про цілковиту лояльність до радянської влади [29]. Як йшлося в одному з більшовицьких донесень, у січні 1920 р. отаман розпочав з червоними переговори про військову співпрацю: „В даний момент, за заявою начальника дивізії Коцура, він і його люди ставляться до радянської влади з цілковитим співчуттям і навіть пропонують свої послуги для боротьби з денікінською армією, але з умовою визнання права за партизанами-українцями формувати свою армію. Деякі з ватажків партизан ще далі заходять у своїх шовіністичних прагненнях, так, агітують серед населення про незалежну українську радянську республіку, з українською армією, кордонами між Україною і Росією, також з обмеженням в правах єврейського населення” [30]. Незважаючи на готовність С. Коцура підтримати радянську владу, більшовики невдовзі розстріляли його як організатора „селянського бандитизму” [31].

Та найбільшою загрозою для більшовицької влади на Київщині була Холод-

ноярська повстанська республіка під проводом отамана В. Чучупаки. Начальник 60-ої більшовицької дивізії відзначав у середині січня 1920 р.: „Район розташування дивізії, а особливо Черкаський, Чигиринський і Олександрівський повіти, затоплені повстанськими партизанськими загонами і просто грабницькими бандами. Ставлення деяких з них до радянської влади і Червоної армії явно вороже [і] переходить [у] випадки озброєного нападу, вбивства і роззброєння як окремих червоноармійців, так і невеличких команд” [32]. Співробітник інспекції 12-ої радянської армії констатував: „Більша частина партизан живе по домівках, але зброя завжди при них і таким чином села являють собою озброєну залого, готову будь-якої хвилини стати для боротьби з ким завгодно на поклик отаманів-батьків... Гайдамаччина тримає себе спокійно, населення не чіпає, внаслідок чого з боку населення зустрічає не лише гостинний прийом, але й підтримку людьми і провіантом”[33]. На терені Черкаського, Чигиринського й Таращанського повітів діяли холодноряські повстанські загони, на Звенигородщині проти більшовиків оперував загін Туза [34].

На Лівобережній Україні більшовикам також довелося вести боротьбу з повстанцями. В більшовицьких зведеннях за грудень 1919 – січень 1920 рр. неодноразово згадувалося про „бандитизм” в Зіньківському, Гадяцькому, Константиноградському, Ізюмському повітах [35]. На Чернігівщині боротьбу з червоними розгорнув загін Ромашка, а на Полтавщині – повстанський відділ Каліберди [36]. На початку січня 1920 р. повстанці штурмували Кролевець, причому висланий з Києва експедиційний загін 12-ої радянської армії по дорозі вв'язався в бій з повстанцями в Бобровиці [37]. Наприкінці січня масштабне антибільшовицьке повстання спалахнуло у Кролевецькому, Глухівському і Путивльському повітах на Чернігівщині. На придушення цього виступу було кинуте 7-у радянську дивізію [38]. Лише після кривавої розправи над чернігівськими селянами більшовикам вдалося придушити повстання.

У Південній Україні повстанський рух послаблювався епідемією тифу, що набула значного поширення в цьому регіоні. „Відчай, що охопив населення з огляду на жахливе поширення тифу, тимчасово послаблює інтерес населення до політичної роботи, – йшлося у повідомленні інформаційного відділу ЦК КП(б)У від 11 лютого 1920 р. про становище в Південній Україні. – Але в цілій низці волостей відчувається дуже загострена критика кожного нашого кроку, напружена готовність захищати себе зі зброєю в руках” [39]. Без особливих зусиль червоним вдалося роззброїти „петлюрівський” загін Гладченка на Катеринославщині. Отаман М. Мелашко з тактичних міркувань підпорядковувався більшовицькій владі, а його загін навіть став називатися „радянським”. Утім, уже в середині лютого 1920 р. Мелашко підняв прапор УНР і розгорнув боротьбу з більшовиками [40]. Проте головною проблемою для червоних в цьому регіоні залишалися рештки розбитої білогвардійцями і поріділої внаслідок епідемії тифу повстанської армії Н. Махна. Нечисельні, але рухливі махновські загони роззброювали червоноармійців і знищували органи радянської адміністрації. „Незважаючи на вжиті заходи до знищення банд Махна і цілковитого роззброєння населення в районі дій цих банд, донесення з місць показують, що махновщина не ліквідована навіть в районі Гуляй-Поля, де махновці роззброюють тиллові частини 42 дивізії й захопили важку батарею названої дивізії,” – констатував командувач більшовицького Південно-Західного фронту А. Єгоров на початку лютого 1920 р. [41]

Відкинувши білогвардійців на південь, більшовики розраховували остаточно утвердити в Україні свою владу. На початку 1920 р. червоні вже розгорнули „продовольчу кампанію” в Полтавській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях. За даними народного комісаріату продовольчих справ УСРР, на початок березня 1920 р. планувалося відібрати в українських селян 50 млн. пудів хліба [42]. Однак варто було більшовицькій владі перейти до політики стягування „продрозверстки”, як селянські повстання почали спалахувати в найрізноманітніших куточках країни. Як і в 1919 р., перманентна повстанська активність поставила під

загрозу плани більшовиків безперешкодно заволодіти українським хлібом.

Таким чином, попри всі декларативні заяви комуністичного керівництва після перемоги над Денікінім про визнання державного суверенітету України, політика більшовиків залишалася великодержавною і спрямованою на продовольче пограбування українських земель. Відповідно повстанські загони, що діяли в Україні під час вигнання з країни білогвардійців, звично трактувалися більшовиками як „контрреволюційні” сили. Більшовицьке керівництво розраховувало, що після репресій денікінської реакції українське селянство не виявлятиме схильності до збройної боротьби проти радянської влади. Та водночас тактика більшовиків щодо українського селянства стала більш гнучкою. Більшовицьке керівництво розраховувало, що тимчасовою відмовою від примусового створення колективних господарств та переходом до більшої вибірковості при стягненні „продовольчої розверстки” вдасться заспокоїти українське селянство і схилити його до співпраці з радянською владою. Однак продовження знайомства з практикою „військового комунізму” швидко змінило вичікувальний настрій селянства на відверто ворожий до більшовицької влади. А тому усі спроби запровадити в Україні комуністичний устрій неминуче означали продовження затяжної селянської війни.

1. Див.: Бурджалов Э. Советская страна в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918 – 1920). – М., 1952. – 160 с.; Міщенко С. Боротьба трудящих України проти білогвардійської армії Денікіна. – Ужгород, 1963. – 76 с.; Балковий П. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918 – 1920 рр. – К.: “Наукова думка”, 1966. – 303 с.; Алексашенко А. Крах денікинщини. – М., 1966. – 292 с.; Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918 – 1920). – М.: «Наука», 1966. – 456 с.; Його ж. Боротьба трудящих України проти денікинщини. – К.: «Наукова думка», 1979. – 288 с., та ін.
2. Деникин А. Очерки русской смуты. – Т. 4, 5. Вооруженные Силы Юга России. – М.: «Айрис-пресс», 2005. – С. 650.
3. Центральний Державний Архів Громадських Об’єднань (ЦДАГО) України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 6. – Арк. 3.
4. Российский Государственный Военный Архив (РГВА). – Ф. 197. – Оп. 3. – Д. 514. – Л. 57об.
5. Там же. – Л. 77 об., 79, 80 об., 84, 100; Там же. – Ф. 197. – Оп. 1. – Д. 6. – Л. 4.
6. Дубинский-Мухадзе И. Орджоникидзе. – М., 1963. – С. 272 – 273.
7. Ленин В. Полное собрание сочинений. – Т. 39. Июнь – декабрь 1919 г. – М.: Политиздат, 1963. – С. 334 – 337.
8. Гражданская война на Украине 1918 – 1920. Сборник документов и материалов: в 3-х т., 4-х кн. – Т. 1. – Кн. 2. – К.: „Наукова думка”, 1967. – С. 517.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 129. – Арк. 51.
10. Там само. – Арк. 54 – 55.
11. Там само. – Арк. 55.
12. Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 23. – Арк. 8.
13. Там само. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 5. – Арк. 65 зв.
14. Верстюк В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – К.: “Наукова думка”, 1991. – С. 213.
15. Какурин Н., Вацетис И. Гражданская война 1918 – 1921. – СПб.: «Полигон», 2002. – С. 336; Егоров А. Разгром Деникина 1919. – М.: Госиздат, 1931. – С. 212 – 213.
16. Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 2. – С. 542 – 545.
17. Центральный Музей Вооруженных Сил России. – Фотофонд. – № 57401.
18. Верстюк В. Махновщина. – С. 214.
19. Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 2. – С. 538.
20. Там само. – С. 538 – 540.
21. Там само. – С. 583.
22. Праці Українського Наукового Інституту. – Варшава, 1932. – С. 150.
23. Див.: Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 2. – С. 658 – 659.
24. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 5. – Арк. 71, 71 зв.
25. Там само. – Арк. 71 – 71 зв.
26. Алексеев А. Партизаны (эпизод) // История 45-й Вольнской Краснознаменной стрелковой дивизии. – К., 1929. – С. 131 – 132.
27. Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління (ЦДАВО) України. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 50, 51.
28. РГВА. – Ф. 197. – Оп. 3. – Д. 514. – Л. 115; Сорок четвертая Киевская дивизия. История

- походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918 – 1920 гг. – К., 1923. – С. 32.
29. ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 9; ЦДАВО України. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 114зв., 115.
30. ЦДАВО України. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 56.
31. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 246. – Арк. 8.
32. РГВА. – Ф. 1499. – Оп. 2. – Д. 10. – Л. 28.
33. ЦДАВО України. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 56, 56зв.
34. Там само. – Арк. 13, 19, 87.
35. Там само. – Арк. 40, 48, 49.
36. РГВА. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Д. 43. – Л. 188 – 189, 224; Там же. – Ф. 39668. – Оп. 1. – Д. 12. – Л. 1; Там само. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Д. 41. – Л. 153 – 153 об.; ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 18; ЦДАВО України. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 34.
37. ЦДАВО України. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1зв.
38. РГВА. – Ф. 197. – Оп. 3. – Д. 514. – Л. 122 – 122 об., 124 об.
39. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 261. – Арк. 180.
40. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 131. – Арк. 5.
41. Директивы командования фронтов Красной армии (1917 – 1922). Сб. документов в 4-х т. – Т. II. – М.: Воениздат, 1972. – С. 403.
42. Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории (РГАСПИ). – Ф. 17. – Оп. 1. – Д. 218. – Л. 169.

На основе архивных документов и воспоминаний современников автор проанализировал эволюцию отношения советского руководства к украинскому повстанчеству после изгнания из Украины белогвардейцев, исследовал повстанческое движение против большевистского режима в Украине в конце 1919 – в начале 1920 гг.

On the base of the archival documents and memoirs of contemporaries the author analyses the evolution of attitude of soviet leadership for the rebels in Ukraine after the banishment the white troops from country, investigates the expanding of insurrectional movement against bolshevik's regime in Ukraine at the end 1919 – on the beginning 1920.

ХТО ПІДГОТУВАВ ПЕРШУ ПУБЛІКАЦІЮ ЩОДЕННИКА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА?

Статтю присвячено історії публікації щоденника Тараса Шевченка в журналі «Основа» (1861–1862). Аналіз широкого кола друкованих і рукописних джерел свідчить, що щоденник підготував до друку не Лев Жемчужников, як прийнято вважати, а редактор журналу Василь Білозерський.

Ключові слова: «Основа», друк, щоденник, дослідник.

Про намір опублікувати в «Основі» Шевченків щоденник її редактор Василь Білозерський поінформував читачів невдовзі після смерті письменника. Він зазначив у некрологічній замітці: «В наших руках находится теперь драгоценное собрание неизданных его стихотворений, лично нам переданных поэтом при первой вести об осуществлении южнорусского сборника, и подлинный дневник Шевченка, с 1857 по 1858 г., сообщенный нам близким его другом. Радуемся вместе с нашими читателями, что не все сокрылось от нас в этой безвременной могиле»¹.

Відповідну публікацію було розпочато у травневому числі часопису за 1861 р., в якому його редакція вмістила і невіддану примітку про значення щоденника для вивчення життєпису і внутрішнього світу Шевченка, а завершено у серпневій книжці за 1862 р., де з'явилася друком ще одна – значно докладніша – примітка (за підписом «Ред.»), присвячена переважно розглядові відгуків аудиторії про щоденник. Леонід Стеценко висловив здивування стосовно того, що «печатанье произведения неизвестно из каких причин редакция журнала растянула на ...16 месяцев, подавая его небольшими отрывками в 15 книжках»². Довготривалість публікації щоденника, однак, нескладно пояснити, якщо поглянути на ситуацію з позиції редакції видання, яка, безсумнівно, мала на меті утримання і розширення аудиторії часопису³. Саме дозвано вміщувати різноманітні шевченківські матеріали (його поетичні твори, драма «Назар Стодоля», листи, щоденник, листи до письменника, біографічні статті, хроніка вшанування його пам'яті) додатково стимулювали читацький інтерес до «Основи»⁴.

Щоденник з'явився в українському часописі з численними пропусками і редакторськими переробками. Як зазначав Павло Зайцев, «друзі Шевченка [...] не тільки з причин цензурних, а й з мотивів літературної етики [...] не могли подати значної частини тексту “Журналу”: по-перше, це був занадто інтимний і занадто вже недавно писаний документ [...], щоб можна було тоді опублікувати його весь перед свіжою ще могилою автора, по-друге, мало не всі з тих осіб, що про них мова мовиться в Щоденнику, були ще живі, і багато з них могли б справедливо образитися, якби деякі місця цього документу, писаного поетом для себе і тому без жодної внутрішньої цензури, побачили б світ і їх скомпрометували»⁵.

Протягом майже століття про те, хто готував текст щоденника до публікації в часописі, не йшлося. Не обговорювалося і питання про авторство обох приміток⁶. Цитуючи чи реферуючи їх, дослідники обмежувалися загальними вказівками: видавці твердили, редакція вважала і т. п.⁷ Так тривало до 1955 р., коли Дмитро Косарик висловився інакше, занотувавши під датою «Березень [1861 р.]»: «Л. Жемчужников готує до друку в журналі “Основа” Шевченків щоденник»⁸.

© Дудко Віктор Іванович – кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту літератури НАН України.

Наступного року Ієремія Айзеншток, процитувавши значний фрагмент заключної примітки до «основ'янської» публікації щоденника, зазначив: «Эти строки написаны искренним почитателем Шевченко, одним из наиболее близких к нему в последние месяцы жизни людей, – художником Львом Жемчужниковым. Он осуществил и самую публикацию, несмотря на сильнейшее противодействие националистически настроенных помещиков, группировавшихся вокруг “Основы”⁹. Орієнтований на ширшу читацьку аудиторію коментар не передбачав оприлюднення мотивації, що спонукала Айзенштока висловитися і про авторство примітки, і про Жемчужникова як першопублікатора щоденника. Не навіть дослідник, принаймні в публікаціях, відповідних аргументів і деінде – ні тоді, ні згодом.

Тезу про те, що Жемчужников підготував Шевченків щоденник до друку в «Основі», було згодом неодноразово повторено¹⁰ (хоча деякі дослідники усе ж так не вважали¹¹) і фактично канонізовано у «Шевченківському словнику». Член його редакційної колегії Айзеншток писав про «основ'янську» першопублікацію: «Л. Жемчужников, який готував “Щ[оденник]” до друку, в супровідній до публікації статті скаржився на те, що був змушений вилучати окремі місця, де різко виявлялися Шевченкові “обурення і зненависть, і жовчні присуди і кпини”¹². Відповідне положення включено і до статті Миколи Мацапури про Жемчужникова, в якій зазначено, що він «1861–62 готував до друку “Щоденник” поета, написав до нього супровідну статтю, яку надрукував в “Основі”¹³.

Автори численних пізніших публікацій не лише відтворювали канонізовану версію¹⁴, але й «поглиблювали» її. Так, у коментарях до спогадів Жемчужникова зазначено (без аргументації), що він не лише підготував «основ'янську» публікацію щоденника і супровідну статтю, а написав до неї і вступну примітку¹⁵. Відповідну тезу повторено у статті Валерії Смілянської про Жемчужникова в «Українській літературній енциклопедії»: «Підготував до друку Шевченків щоденник [...] із вступом і післямовою»¹⁶. У коментарях до публікації щоденника в новому академічному виданні, які написав Леонід Большаков (за участі Надії Вишневіської), стосовно першодруку в «Основі» зазначено: «[...] підготовка тексту Л.М. Жемчужникова»¹⁷; про авторство першої примітки нічого не сказано, заключну примітку трактовано, проте, як редакційну¹⁸. Наведені в коментарі широкі цитати з неї завершено таким висновком: «Разом із М.М. Лазаревським та Л.М. Жемчужниковим редакція «Основі» вперше привернула увагу до ваги та значення Шевченкового щоденника й здійснила першу його публікацію настільки сумлінно й дбайливо, наскільки це було тоді можливо»¹⁹.

Як зрозуміло з викладеного історіографічного матеріалу, твердження про те, що Жемчужников підготував для «Основі» першу публікацію щоденника, спорадично її вступною і заключною примітками, стало «загальним місцем». Хоча лише в небагатьох дослідженнях відповідну тезу відтворено у повному вигляді – існують розбіжності у визначенні міри участі Жемчужникова в оприлюдненні щоденника (підготував до друку, брав участь у підготуванні, опублікував), імпліцитно висловлювані сумніви у належності його перу вступної і заключної приміток до відповідної публікації. Досі, однак, не було спроби з'ясувати, на яких підставах постали наведені твердження Косарика й Айзенштока та доповнення до Айзенштокової версії (щодо авторства вступної примітки), і розглянути під цим оглядом корпус запровадженого до наукового вжитку джерельного матеріалу, що стосується досліджуваної теми.

Передусім слід спробувати реконструювати причини, що спонукали Косарика й Айзенштока «персоналізувати» узвичаєний погляд на обставини першопублікації щоденника і беззастережно твердити, що її підготував – а у випадку Айзенштока й написав заключну примітку – саме Жемчужников.

Твердження про Жемчужникова як публікатора, імовірно, постало внаслідок того, що у 1949 р. до Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР надійшов і став доступним для дослідників список Шевченкового щоденника із численними редакторськими помітками і поправками, який належав Жемчуж-

никову (його ініціали – «Л. М. Ж.» – позначено на корінці оправи)²⁰. Як твердили Марія Грудницька й Олександр Назаревський, не згадуючи, однак, про Жемчужникова, – це «копія, за якою редакція “Основи” друкувала текст Шевченкового щоденника»²¹.

На зміну погляду Айзенштока, крім того, могли вплинути розшукані в Державному Російському музеї неопубліковані частини «Моих воспоминаний из прошлого» Жемчужникова, одна з яких – шоста – включає цінні мемуарні свідчення про Шевченка. На початку січня 1956 р. про віднайдення відповідних матеріалів було повідомлено в «Літературній газеті»²², за два місяці – у березні – Айзеншток використав їх, виступаючи на п'ятій науковій шевченківській конференції у Києві²³. Мемуари Жемчужникова, про які доповідав Айзеншток, планувалося опублікувати у спеціальному шевченківському томі «Літературного наследства»²⁴. Його, однак, не було видано, і дослідник надрукував згодом фрагменти спогадів Жемчужникова про Шевченка у журналі «Вопросы литературы»²⁵. Найповніше (майже цілком, наскільки можна судити з позначених купюр) присвячені Шевченкові мемуарні уступи подано в корпусі «Моих воспоминаний из прошлого», окремо опублікованому в 1971 р.²⁶

Саме до названого видання випадає звернутися, щоб розглянути ті місця спогадів Жемчужникова (відсутні в публікації самого Айзенштока), які могли спонукати його скоригувати свій погляд на обставини появи щоденника в «Основах». Жемчужников включив до остаточного варіанту спогадів власне мемуарну компоненту своєї статті «Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение», уперше опублікованої із цензурними купюрами в «Основах»²⁷. Мотивуючи відповідне рішення, автор споминів зазначив: «Статья эта [...] помещена была несколько охлажденная цензором, и потому излишним считаю возобновить ее теперь в первоначальном виде, по рукописи того времени, сохранившейся у меня»²⁸.

У первісному тексті статті Жемчужников писав: «Недостает мужества читать его дневник. Ужаснее, глуше, безотраднее – нельзя себе ничего представить. Какое надо иметь доброе, чистое сердце, чтобы не упасть и выдержать до конца! Как не умер он в этой убийственной пытке, долгой, равнодушной?! Мучения его, своею продолжительностью, были ужаснее и возмутительнее всех мучений, которым подвергались герои Украины. В продолжение десяти лет его умерщвляли, душили, он захлебывался в грязи.

... Читатели известного письма Шевченко²⁹ чувствовали только малую долю безотрадного его существования, едва могли понять, почему он не может рассказать о себе, но, взяв в руки дневник страдальца, они поймут причину его молчания³⁰. Болит грудь, щемит сердце при чтении каждого слова, запекшегося кровью, и я прерывал чтение этих безотрадных страниц. Строки дневника вызывают стон, вздох; требуется перерыв, отдых сердцу, спирает в горле дыхание... И это еще наиболее отрадные дни Шевченковой ссылки, когда надежда избавления от пытки уже озарила казарменную могилу. Что ж было прежде, когда теперь, страница за страницей, строка за строкой – только глухой стон, идущее из глубины сердца безотрадное горе... Нигде и тени малейшей радости!.. все та же могила!.. слово за словом – только терзание; нет воздуха, одно и безжалостное людское мучение...»³¹.

Далі Жемчужников висловив низку інших міркувань про Шевченків щоденник і навів – не завжди точно – три цитати з нього³². (Читачі першої – «основ'янської» – публікації статті Жемчужникова мали змогу ознайомитися лише із двома цитами, причому одну з них було скорочено й відредаговано; загальні міркування про щоденник цензура вилучила повністю³³).

Можна думати, що саме друга з наведених авторських приміток до цитованого фрагмента спогадів³⁴ стала для Айзенштока підставою твердити про Жемчужникова як автора заключної «основ'янської» примітки до щоденника і його першопублікатора. Хоча, якщо коректно інтерпретувати відповідну нотатку, вона свідчить про те, що Жемчужников мав на меті лише «дать читателям “Основы” некоторое [...] понятие» про Шевченків щоденник; це й було зроблено у статті

«Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение». У тій частині спогадів про Шевченка, яка постала на початку ХХ ст., мемуарист висловлювався про публікацію письменникового щоденника в «Основі» цілком безсторонньо, хоча випадало б згадати – за умови, що існували відповідні підстави – і про власну причетність до підготування його до друку. Адже мемуарист не лише писав про свій лист до Білозерського стосовно поеми «Невольник», а й навів цей епістолярний документ (який не було опубліковано в українському журналі) у повному обсязі. Жемчужников зазначив: «После смерти Шевченко в “Основе” печатались его стихи и дневник. По поводу стихотворения “Невольник” я тогда же написал в виде письма редактору статью [...], которая почему-то не была напечатана [...]»³⁵.

Існує, втім, ще принаймні одне джерело, на яке могли спиратися і Косарик, і Айзеншток (воно було оприлюднено у 1925 р.). 18 жовтня 1897 р. Жемчужников зазначив у листі до Олександра Кониського стосовно Шевченкових малюнків, які дістав від Андрія Лизогуба: «[...] теперь они находятся у Ивана Николовича Терещенка, которому я уступил свое собрание рисунков. [...] К этому своему собранию я подарил Терещенке копию, вполне точную, снятую для меня с подлинной рукописи Шевченка его Дневника»³⁶. По смерті Шевченки Дневник его был передан мне Мих. Матв. Лазаревским, и я был первым, прочитавшим его для помещения в “Основу”, насколько дозволялось цензурой. Оригинал был мною возвращен Мих. Матв. Лазаревскому»³⁷. Спокусливо розглядаючи це не надто виразне свідчення (що автор листа був першим, хто прочитав Шевченків щоденник «для помещения в “Основу”, насколько дозволялось цензурой») як підставу вважати Жемчужникова першопублікатором щоденника та ще й автором обох приміток. Але відповідне трактування, на мою думку, належить до тих некоректних інтерпретацій, описуючи цілу низку яких, сам Айзеншток цілком аргументовано критикував авторів, що вдаються до «поширеного тлумачення документального матеріалу, коли крупинки фактів густо перемішані з потоками надмірної фантазії», продукують публікації «з багатозначними висновками, яких справжні документи не припускали і не могли припускати»³⁸. Якщо прочитати епістолярне свідчення Жемчужникова на тлі розглянутих попереду – цілком виразно сформульованих – уступів з його споминів³⁹, то висловлене в листі до Кониського твердження про прочитання щоденника «для помещения в “Основу”, насколько дозволялось цензурой» випадає трактувати лише стосовно статті «Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение».

Оскільки обидва ретроспективні свідчення Жемчужникова, на мій погляд, не надаються для аргументації тези про те, що він був публікатором щоденника в «Основі» і тим паче написав обидві примітки до нього, слід уважніше розглянути інші джерельні матеріали.

Описуючи виготовлений для Жемчужникова список щоденника, Василь Шубравський зазначав: «[...] (після тексту копії): “Примечание” (редакції журналу “Основа”, написане олівцем, очевидно, рукою В. Білозерського)»⁴⁰. Припущення дослідника є цілком слушним, у чому переконує зіставлення почерку автора примітки до щоденника⁴¹ з рукописами Білозерського, авторство яких не викликає сумніву, – його листами до Шевченка від 21 квітня 1858 р. і 13 січня 1861 р.⁴² Тобто гіпотетичний атрибуційний висновок Шубравського зовсім нескладно було додатково обґрунтувати і враховувати у шевченкознавчих студіях⁴³. Можна гадати, що в окремих шевченкознавчих працях, опублікованих після «відкриття» Айзенштока, відповідну примітку було і далі трактовано як редакційну⁴⁴ саме з огляду на повідомлення Шубравського про те, що її написано «очевидно, рукою В. Білозерського».

Наведене свідчення Жемчужникова про те, що для нього було виготовлено «вполне точную» копію Шевченкового щоденника, є хибним. Шубравський цілком слушно писав, що цей список⁴⁵ – «із значними пропусками (здебільшого записів інших осіб)»⁴⁶. Так само потребує уточнення беззастережно висловлена теза про те, що публікацію щоденника в «Основі» було підготовлено за відповідним спис-

ком⁴⁷. Насправді він був одним із джерел першодруку. Значні фрагменти списку Шевченкового щоденника, опубліковані в журналі з купюрами й поправками, не містять жодних редакторських поміток. Відтак можна зробити висновок, що редагування тексту здійснювалося вже у коректурних аркушах⁴⁸ (причому немає підстав напевно твердити, що у всіх випадках текст набирався саме зі «списку Жемчужникова», а не з оригіналу). Про те, що набір принаймні звірявся з автографом письменника, свідчить відсутність у списку низки фрагментів, наявних в оригіналі і в «основ'янській» публікації. Ідеться і про записи, які зробили інші особи, і, приміром, дати записів від 7, 26 і 30 жовтня, 4 і 7 листопада 1857 р., 11 і 26 січня, 2, 5, 6 і 7 лютого, 3 квітня 1858 р.⁴⁹

Сергій Єфремов зазначив у коментарях до Шевченкового щоденника щодо його оригіналу: «Зберігся рукопис загалом дуже добре. Тільки, завдяючи його в палітурки, зрізано знизу на трьох листках занадто низько написаний текст»⁵⁰. Насправді в оригіналі щоденника Шевченків текст зрізано – такою мірою, що він не надається для відчитання – на чотирьох аркушах⁵¹. «Зрізані місця, – писав Єфремов, – можна поновити з тексту, надрукованого в “Основи”: копію для “Основи”, може бути, роблено ще до оправлення рукопису»⁵². Цю тезу повторили Грудницька й Назаревський (але вже категоричніше, із заміною «може бути» на «очевидно»⁵³), згодом Шаблійський беззастережно писав, що на час публікації щоденника в «Основі» оригінал ще не було оправлено⁵⁴, – хоча ці дослідники вже мали змогу зіставити його зі «списком Жемчужникова» і з'ясувати, що в ньому не відтворено усі чотири істотно пошкоджені в Шевченковому автографі місця⁵⁵. Оскільки «список Жемчужникова» було виготовлено після оправлення оригіналу щоденника, запропоновані в «Основі» варіанти відтворення двох відповідних місць (у записах від 8 і 12 грудня 1857 р.) слід беззастережно вважати редакційними кон'ектурами⁵⁶.

У списку чимало поміток про скорочення певних уступів, однак встановити, кому саме належать відповідні пропозиції викреслень, неможливо. Одна група поправок (загалом нечисленних) – це зроблені у списку невідомою рукою⁵⁷ текстуальні уточнення на підставі його зіставлення з оригіналом⁵⁸. Власне редакторських поправок також небагато (хоча й більше, ніж належних до попередньої групи) – і всі їх зроблено рукою Білозерського. Ці поправки наявні у записах від 25, 29 і 30 червня 1857 р.⁵⁹, 23, 28 і 29 березня, 2, 4, 6, 10–14, 17–19, 21–25, 29 і 30 квітня, 1, 2, 13 і 20 травня 1858 р.⁶⁰

Відомо також, що Білозерський інкорпорував зі щоденника у текст своєї відомої статті «Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга» – скоротивши і відредагувавши – слово Миколи Старова (не називаючи автора) на честь повернення українського письменника із заслання, сказане 12 квітня 1858 р. на обіді в Анастасії Толстої⁶¹ (наведене в записі від 17 квітня 1858 р., з якого саме редактор вилучив, публікуючи щоденник, відповідний уступ і приміткою за підписом «Ред.» відіслав читачів до своєї статті⁶²).

Редакторські поправки Білозерського у списку є джерелом відомостей про те, що саме керівник «Основи» принаймні частково готував щоденник до друку. Натомість відсутні жодні конкретні свідчення про участь у відповідній роботі Жемчужникова – як і загалом у практичній редакційній діяльності українського часопису.

Так, Жемчужников неодноразово виступав на сторінках «Основи» як автор⁶³ (згадувана вже публікація «Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение» і низка інших статей)⁶⁴. Окрім того, починаючи із квітневого числа «Основи» за 1861 р. її читачі за додаткову плату могли діставати офорти Жемчужникова із серії «Живописная Украина», які він супроводжував вміщуваними в часописі власними поясненнями⁶⁵. Ці факти, спомини Жемчужникова й інші джерела свідчать, що у 1860–1862 рр. він перебував у тісних взаєминах із гуртком «Основи» (і – ширше – петербурзьких українців)⁶⁶. Як впливає з мемуарів Жемчужникова, близькі контакти встановилися в нього і власне з Білозерськими⁶⁷. Але та

інтенсивна робота для «Основи», на якій він зосереджувався і яку згодом докладно описував, відтворюючи події 1861–1862 рр., полягала саме у виготовленні офортів⁶⁸.

Запроваджені до наукового вжитку матеріали не свідчать про наявність у Жемчужникова редакторського досвіду, крім необхідного, зокрема, для визначення цензурності/нецензурності – під різними оглядами – пропонованого до друку щоденникового матеріалу і робити відповідні корекції в автентичному Шевченковому тексті. Характер зроблених у досліджуваному списку поправок дає підстави твердити, що текст щоденника готувався до друку не весь одразу, а фрагментами, які призначалися для конкретного числа. З огляду на це зрозуміло, що в підготованні до друку більшої частини фрагментів, опублікованих у 1862 р., Жемчужников і не міг брати участі, оскільки не пізніше середини березня 1862 р. надовго виїхав із Петербурга⁶⁹ (цензурний дозвіл на друк лютогового числа «Основи» у світ датовано 5 березня, квиток на випуск у світ було видано 24 березня 1862 р.⁷⁰).

Ясна річ, цілком нереалістичною є й беззастережна заява Айзенштока про те, що Жемчужников здійснив першу публікацію щоденника, «несмотря на сильнейшее противодействие националистически настроенных помещиков, группировавшихся вокруг “Основы”»⁷¹. Наявні в науковому обігові джерела не свідчать про вплив Жемчужникова на редакційну політику часопису. Натомість про фактичну монополію Білозерського у формуванні стратегії і практики «Основи» добре відомо (голос Куліша навіть і в часи його ближчої участі в роботі редакції був лише дорадчим, що він і сам визнавав⁷²). З огляду на це перу саме Білозерського, а не Жемчужникова, належить, на мою думку, і невідомі примітки, вміщені при початку публікації щоденника. Як цілком очевидно, автор її говорив від імені редакції часопису (Жемчужников не мав відповідних повноважень): «В уверенности, что всякое слово нашего незабвенного поэта дорого и любопытно каждому читателю “Основы”, помещаем отрывок из дневника Шевченка – дневника, который не предназначался к печати и задуман им с целью сократить время в ожидании разрешения возвратиться к друзьям, после 10-летней разлуки. Дневник этот занимает 102 больших полулиста и представляет драгоценные биографические данные с 12 июня 1857 по 13 июля 1858 года, и немногие, но в высшей степени любопытные воспоминания поэта о своей молодости. При жизни Тараса Григорьевича дневник его почти никому не был известен; он был подарен, за тайну, ближайшему другу покойного, М.М. Л[азарев]скому, которому все почитатели поэта обязаны, вместе с нами, благодарностью за позволение взглянуть поближе на эту простую, сильную, истинно художественную натуру, на эту глубоко печальную, но поучительную, героически выдержанную жизнь. Только из дневника можно узнать, сколько детской искренности и мужественного самосознания, сколько человечности, можно сказать, благости было в чистом сердце *нашого Тараса*. [...] Гениальность природы Шевченка видна и в том, что он так много понимал и так верно угадывал *правду*, почти без всякого научного, школьного образования: до последней своей минуты он не знал русского правописания; его дневник наполнен ошибками в исторических именах, технических названиях, в словах из иностранных языков; но много ли у него ошибок в понимании природы, искусства, человека, родины и себя самого?»⁷³

Висвітлені матеріали дають підстави твердити, що висловлювана в численних дослідженнях теза про Жемчужникова як публікатора Шевченкового щоденника в «Основі» й автора двох приміток до нього не підтверджується аналізом запроваджененого до наукового обігу джерельного матеріалу. Мало того, за наявності чорнового автографа заключної примітки слід беззастережно вважати її автором Білозерського. Його редакторські виправлення у списку, який був одним із джерел відповідної публікації в «Основі», свідчать, що саме керівник часопису готував до друку принаймні частину тексту щоденника. Найімовірніше, що саме він – редактор журналу, який мав фактично монопольне право висловлюватися від імені редакції – є автором і невідомі примітки, якою було супроводжено публікацію перших фрагментів щоденника.

1. Посмертну оповістку було анонімно надруковано на непагінованому аркуші, вміщеному на початку лютневого числа часопису за 1861 р. «Близкий [...] друг» – Михайло Лазаревський.

2. Стеценко Л. «Журнал» Т. Г. Шевченко // Шевченко Т.Г. Журнал. – К., 1954. – С. 10. Насправді публікацію було здійснено у 14 числах часопису (жовтнева книжка за 1861 р. не містила фрагментів Шевченкового щоденника; останнє число «Основи» за 1861 р. було здвоєним – листопадово-грудневе). Напр., див.: Грудницька М.С., Назаревський О.А. Примітки // Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 10 т. – К., 1951. – Т. 5. – С. 232. У деяких виданнях числа «Основи», в яких було вперше надруковано щоденник, вказано неточно (напр., див.: Івакін Ю.О. Примітки // Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. – К., 1963. – Т. 5. – С. 263; Шаблювський Е. Реликвия украинского народа // Шевченко Т. Дневник. Автобиография: Автографы. – К., 1972. – С. ХХІ; Дневник Тараса Шевченко с комментариями Л.Н. Большакова. – Оренбург, [2001]. – С. 295).

3. Про відповідну тогочасну практику, напр., див.: Некрасов Н.А. От редакции «Современника» // Полное собрание сочинений и писем: В 15 т. – СПб.; М., 1997. – Т. 13. – Кн. 1 – С. 16–17. Також див. коментар Марії Стюпіної (Там само. – С. 329).

4. Редакція часопису, в історії якого жовтневе число за 1862 р. виявилось останнім, не вичерпала запасу наявних у її розпорядженні шевченківських матеріалів (див.: Бородин В.С. Про публікацію творів Шевченка в журналі «Основа» // Збірник праць 19-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1972. – С. 140; Його ж. Текстологія // Шевченкознавство: Підсумки й проблеми. – К., 1975. – С. 511–512).

5. Зайцев П. Недруковані місяця з Журналу (Щоденника) Т. Шевченка // Наше минуле. – 1919. – Ч. 1/2. – С. 3. Сумарний аналіз наявних в «основ'янській» публікації щоденника купюр, інших редакційних втручань в автентичний текст див.: Там само. – С. 5–16; Грудницька М.С., Назаревський О.А. Примітки. – С. 232–233.

6. Дослідники неодноразово слушно наголошували на тому, що цими примітками було започатковано власне наукове вивчення Шевченкового щоденника (напр., див.: Зайцев П. Недруковані місяця з Журналу (Щоденника) Т. Шевченка. – С. 4; Айзеншток І.Я. Вступительная статья // Шевченко Т. Дневник. – [X.], 1925. – С. VII; Его же. Дневник Т.Г. Шевченка // Шевченко Т. Собрание сочинений: В 5 т. – М., 1949. – Т. 5. – С. 40–41; Бородин В. С. Про публікацію творів Шевченка в журналі «Основа». – С. 138; Його ж. Текстологія. – С. 509–510).

7. Напр., див.: Зайцев П. Недруковані місяця з Журналу (Щоденника) Т. Шевченка. – С. 4; Айзеншток І.Я. Вступительная статья. – С. V, VII–VIII; Єфремов С. Літературний автопортрет Шевченка // Шевченко Т. Повне зібрання творів. – [К.], 1927. – Т. IV. – С. XVI; Айзеншток І.Я. Судьба литературного наследия Т.Г. Шевченко // Литературное наследство. – М., 1935. – [Т.] 19/21. – С. 466; Его же. Дневник Т. Г. Шевченка. – С. 40–41; Его же. Предисловие // Шевченко Т. Дневник. – М., 1954. – С. 17–18; Грудницька М.С., Назаревський О.А. Примітки. – С. 232.

8. Косарик Д. Життя і діяльність Т. Шевченка: Літературна хроніка. – К., 1955. – С. 257. У названій праці записи не документовано.

9. Айзеншток І. Комментарии // Шевченко Т. Собрание сочинений: В 5 т. – М., 1956. – Т. 5. – С. 470.

10. Напр., див.: Бельчиков Н.Ф., Хинкулов Л.Ф. Комментарии // Т.Г. Шевченко в воспоминаниях современников. – М., 1962. – С. 471; Попова Л. Т.Г. Шевченко і Л.М. Жемчужников // Шевченко-художник: Матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю з дня смерті Т.Г. Шевченка. – К., 1963. – С. 85; Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого / Сост. Ю.Н. Подкопаевой; Комент. А.Г. Верещагиной и М.Н. Шумовой; Вступ. статья и общ. ред. А.Г. Верещагиной. – Л., 1971. – С. 420. У вступній статті до видання спогадів Жемчужникова було зазначено, однак, що він брав участь у першопублікації щоденника, а не підготував її самостійно (див.: Там само. – С. 17). Про заключну примітку в названих дослідженнях не йшлося.

11. Напр., див.: Шаблювський Е. Реликвия украинского народа. – С. II, XII–XIII. Не писав Євген Шаблювський і про Жемчужникова як автора заключної примітки. «Імперсональну» версію історії першодруку щоденника було відтворено також у скороченому українському перекладі давнішої статті Айзенштока, опублікованому вже після того, як дослідник конкретизував свій погляд на обставини відповідної публікації (див.: Айзеншток І.Я. Щоденник Шевченка // Світова велич Шевченка: Збірник матеріалів про творчість Т.Г. Шевченка: У 3 т. – К., 1964. – Т. 2. – С. 156–157; опис джерела перекладу – студії «Дневник Т.Г. Шевченка» (1949) – подано у приміт. 6).

12. Айзеншток І.Я. «Щоденник», «Журнал» // Шевченківський словник: У 2 т. – К., 1977. – Т. 2. – С. 396. На підставі наведеної у статті Айзенштока цитати можна твердити, що супровідною статтею він вважав примітку, якою було завершено «основ'янську» публікацію щоденника. У першодруку відповідне місце примітки виглядає так: «[...] мы [...] жалеем, что принуждены были выпустить некоторые места, где резко высказываются и его негодование, и ненависть, и желчные приговоры, и насмешки [...]» (Основа. – 1862. – Серп. (авг.). – С. 19).

13. Мацапура М.І. Жемчужников Лев Михайлович // Шевченківський словник. – Т. 1.

– С. 220. Як свідчать матеріали з неопрацьованого поки що архіву «Шевченківського словника», що зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (далі – ІЛ), у нотатці Мацапури на всіх етапах її редакційної підготовки не йшлося про Жемчужникова як публікатора Шевченкового щоденника в «Основі» й автора супровідної статті, на підставі чого можна твердити, що відповідне доповнення було внесено вже під час верстки з метою узгодити два словникові гасла.

14. Напр., див.: Ротач П. «Що се за дивний, чудний чоловіча...»: (Т. Шевченко в житті і творчості Лева Жемчужникова) // Ротач П. Від Яготина до Полтави: Тарас Шевченко і Полтавщина. – Полтава, 2002. – Кн. 2. – С. 104–105 («брав участь» у публікації щоденника); Захаркін С. Коментарі // Айзенштот І. Автобіографія. Вибрані листи (1910-і – 1920-і роки). – К., 2003. – С. 179 («публікацію [...] підготував»; на той час і в мене – відповідального редактора названого видання – відповідна теза не викликала сумніву); Якимович Б., Якимович М. Закоханій в Україну: (До 175-х роковин від дня народження Лева Жемчужникова) // Лев Жемчужников – ювілейна силуетка: (До 175-річчя від дня народження). – Львів, 2003. – С. 19 («готував до друку “Щоденник” Шевченків, який не встиг надрукувати з огляду на припинення виходу часопису в світ»); Якимович Б. Примітки [до спогадів Жемчужникова про Шевченка] // Там само. – С. 52 («підготував» публікацію). Висловлене у статті Якимовичів твердження про те, що Шевченків щоденник не вдалося цілком надрукувати в «Оснoві» «з огляду на припинення виходу часопису в світ», є помилковим. Як було зазначено, редакція завершила публікацію тих фрагментів, що надавалися для друку з погляду урядової цензури і редакційної автоцензури.

15. Див.: Бородин В.С., Павлюк М.М. Примітки // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 517, 519 (зазначено, що Жемчужников «підготував до друку першу публікацію Шевченкового щоденника із своєю супровідною статтею», цитовано «вступну замітку» Жемчужникова «до підготовленої ним публікації шевченківського щоденника»); Их же. Примечания // Воспоминания о Тарасе Шевченко. – К., 1988. – С. 573, 575–576 (вказано, що Жемчужников «подготовил к печати первую публикацию дневника Шевченко со своей вступительной статьей», наведено фрагмент «вступительной заметки» Жемчужникова «к подготовленной им публикации шевченковского дневника»). Можна гадати, що «вступительная статья» (замість «супровідної статті») постала в тексті внаслідок недогляду. В обох названих виданнях спогади Жемчужникова прокоментував Микола Павлюк (усне повідомлення Ніни Чамати). Василь Бородин, розглядаючи першопублікацію щоденника, не згадував про стосунок Жемчужникова до її здійснення (див.: Бородин В.С. Про публікацію творів Шевченка в журналі «Основа». – С. 137–138; Його ж. Текстология. – С. 509–510).

16. Смілянська В.Л. Жемчужников Лев Михайлович // Українська літературна енциклопедія: У 5 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 198.

17. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – К., 2003. – Т. 5. – С. 317.

18. Див.: Там само. – С. 317–318.

19. Там само. – С. 318.

20. Див.: Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – К., 1961. – С. 415–416. Пор.: «Придбано також редакційний примірник щоденника, що належав журналові “Основа”» (Лучник [І.] О. Нові рукописи Т.Г. Шевченка // Радянське літературознавство. – К., 1952. – № 16. – С. 105).

21. Грудицька М.С., Назаревський О.А. Примітки. – С. 231.

22. Див.: Піккєв Й. Невідомі матеріали про Т.Г. Шевченка // Літературна газета. – 1956. – 5 січ. – № 1. – С. 2.

23. Див.: Махновець Л. П'ята наукова шевченківська конференція // Там само. – 22 берез. – № 12. – С. 1; Ткаченко М. П'ята наукова шевченківська конференція // Вісник Академії наук УРСР. – 1956. – № 5. – С. 79; Шубравський В.Є. Наукові шевченківські конференції // Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 145; Айзенштот І.Я. Із розшуків про Шевченка // Збірник праць 5-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1957. – С. 120, 122–123.

24. Напр., див.: Піккєв Й. Невідомі матеріали про Т.Г. Шевченка. – С. 2; Шубравський В.Є. Наукові шевченківські конференції. – С. 145; Айзенштот І. Я. Із розшуків про Шевченка. – С. 119.

25. Див.: Из воспоминаний Л.М. Жемчужникова / Вступ. статья и публ. И. Айзенштока // Вопросы литературы. – 1961. – № 3. – С. 86–92.

26. Див.: Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 338–351.

27. Див.: Жемчужников Л. Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение // Основа. – 1861. – Март. – С. 1–21.

28. Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 341.

29. У підсторінковій примітці Жемчужников конкретизував своє повідомлення: «В “Народном чтении”, 18[60]» (Там само. – С. 343). Цей автобіографічний лист письменника до редактора часопису «Народное чтение» Олександра Оболенського і коментарі Вишневської до нього див.: Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 5. – С. 194–198, 421.

30. Це місце супроводжено такою приміткою Жемчужникова: «По смерти Шевченко дневник был передан мне М.М. Лазаревским для прочтения первому; до меня его не читал никто, но

інтересувались все, і тому мне было желателно дать читателям «Основы» некоторое о нем понятие» (Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 343).

31. Там само.

32. Див.: Там само. – С. 343–346.

33. Жемчужников Л. Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение. – С. 19.

34. Цілком очевидно, що відповідну авторську примітку було написано тоді, коли оформлювався остаточний текст присвяченої Шевченкові мемуарної глави, – у 1903 р. (стосовно цієї дати див.: Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 351).

35. Там само. – С. 349.

36. Терещенка не названо серед попередніх власників відповідного списку (див.: Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – С. 416), що слід врахувати, готуючи виправлене й доповнене видання названої праці, про потребу якого вже йшлося (див.: Шевченкознавство: Підсумки й проблеми. – С. 559).

37. Возняк М. З оточення Тараса Шевченка // Культура. – 1925. – № 3. – С. 39. (Це число львівського часопису зберігається у складі Айзенштокової колекції в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського. Якщо названа Вознякова публікація справді впливала на корекцію погляду Айзенштока на обставини появи щоденника на сторінках «Основы», незрозуміло, чому дослідник не враховував епістолярне свідчення Жемчужникова у своїх численних попередніх студіях, у яких обговорював відповідну тему). З огляду на виразне свідчення автора цитованого листа про обставини появи списку належить спростувати тезу Йосипа Куриленка про це джерело як «рукописну копію, виготовлену для друку Л. Жемчужниковим» (Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – С. 218).

38. Айзеншток І.Я. Из розсуков про Шевченка. – С. 123. Вказуючи на «поширене тлумачення документального матеріалу», дослідник жив не цілком адекватне слово. Поруч він слушно використовує в аналогічному значенні інше – «поширювальне» (Там само).

39. Не можна виключати, що формулювання Жемчужникова уточнила колишня дружина керівника «Основы» Надія Білозерська, яка редагувала відповідні мемуари (див.: Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 420; Кирдан Б.П. Собиратели народной поэзии: Из истории украинской фольклористики XIX в. – М., 1974. – С. 266).

40. Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – С. 416.

41. Чорновий олівцевий автограф (див.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 174–175 зв.). Зіставлення останнього шару рукописного тексту з приміткою, опублікованою в журналі (див.: Основа. – 1862. – Серп. (авг.). – С. 19–20), свідчить про те, що в перебігу її підготування до друку авторська робота над текстом тривала.

42. Див.: ІЛ. – Ф. 92. – Спр. 62; Ф. 77. – Спр. 124. – Арк. 10.

43. Варто зазначити, що Айзеншток був добре обізнаний з «Описом рукописів Т.Г. Шевченка», оскільки розглянув його в докладній рецензії (див.: Айзеншток І.Я. Про деякі недоліки «Опису рукописів Т. Г. Шевченка» // Радянське літературознавство. – 1962. – № 4. – С. 137–143; ця публікація, у свою чергу, не позбавлена окремих помилкових тверджень, які досі не спростовано).

44. Напр., див.: Бородин В.С. Про публікацію творів Шевченка в журналі «Основа». – С. 138; Його ж. Текстологія. – С. 509–510; Шаблювский Е. Реликвия украинского народа. – С. II, XII–XIII; Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 5. – С. 317.

45. Це саме список, а не копія. Про розрізнення копії і списку, напр., див.: Прохоров Е.И. Рукописные и печатные источники текста // Основы текстологии. – М., 1962. – С. 230.

46. Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – С. 415. В описі не зазначено, що у списку, який на час публікації щоденника в «Основі» не було оправлено, нині бракує двох аркушів. Про це свідчить, зокрема, помітка Білозерського: «С этих пор и по 10 февраля во время печати *утрачены* листы» (ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 142 зв.). У списку повністю відсутній запис від 8 лютого 1858 р., частково – записи від 7 і 9 лютого 1858 р. (див.: Там само. – Арк. 142 зв. – 143).

47. Див.: Грудницька М.С., Назаревський О.А. Примітки. – С. 231; Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – С. 218.

48. Ще у грудні 1860 р. Білозерському було дозволено подавати на цензурний розгляд не рукописи, а коректурні аркуші (див.: Російський державний історичний архів. – Ф. 777. – Оп. 2 (1859 р.). – Спр. 127. – Арк. 7, 8).

49. Пор.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 110, 115, 116, 118 зв., 120, 135, 138, 141–142 зв., 160; Основа. – 1862. – Берез. (март). – С. 22, 28, 29, 31, 33; Трав. (май). – С. 14, 18, 20–22; Лип. (июль). – С. 24.

50. Шевченко Т. Повне зібрання творів. – Т. IV. – С. 214. Так вважав і Шаблювский (див.: Шаблювский Е. Реликвия украинского народа. – С. I).

51. У записах від 20 серпня, 8 і 12 грудня 1857 р. і 13 травня 1858 р. (див.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 104. – Арк. 30 зв., 58 зв., 59 зв., 99; Грудницька М.С., Назаревський О.А. Примітки. – С. 231). Ще одне місце (у запису від 11 вересня 1857 р.), також трактоване як істотно пошкоджене (див.: Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – С. 217), було коректно відтворено на підставі оригіналу щоденника вже в «Основі» (1862. – Лют. (февр.). – С. 16–17). Також див.: Шевченко Т. Дневник. – [X.], 1925. – С. 84; Його ж. Повне зібрання творів. – Т. IV. – С. 94; Його ж. Повне зібрання

творів: У 10 т. – Т. 5. – С. 91; Його ж. Повне зібрання творів: У 6 т. – Т. 5. – С. 125; Його ж. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 5. – С. 97. У «списку Жемчужникова» відповідний уступ відсутній з огляду на істотне скорочення тексту, занованого в оригіналі, як зазначив копіїст, «иною рукою» (ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 94 зв.).

52. Шевченко Т. Повне зібрання творів. – Т. IV. – С. 214.

53. Грудницька М.С., Назаревський О.А. Примітки. – С. 231.

54. Див.: Шаблювский Е. Реликвия украинского народа. – С. I.

55. Див.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 82, 126 зв., 127 зв., 171. У тексті запису від 12 грудня 1857 р. копіїст зазначив: «[...] здесь строчка или более, отрезанная в подлиннике» (Там само. – Арк. 127 зв.).

56. Запис від 20 серпня 1857 р. у першодруці відтворено з непозначеною купюрою (див.: Основа. – 1862. – Лют. (февр.). – С. 4), на яку не вказано і в ефремовському виданні (див.: Шевченко Т. Повне зібрання творів. – Т. IV. – С. 81) – хоч раніше її зафіксував Айзеншток (див.: Шевченко Т. Дневник. – [X.], 1925. – С. 71; також див. пізніші публікації: Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 10 т. – Т. 5. – С. 78; Його ж. Повне зібрання творів: У 6 т. – Т. 5. – С. 107; Його ж. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 5. – С. 85, 349). У низці публікацій не зафіксовано зумовлений пошкодженням оригіналу щоденника пропуск у записі від 13 травня 1858 р. (див.: Основа. – 1862. – Серп. (авг.). – С. 14; Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. – Т. 5. – С. 240, 339; Його ж. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 5. – С. 183, 416). Відповідну вказівку можна легко виявити лише в айзенштоківському виданні щоденника, де її подано у підсторінковій примітці (див.: Шевченко Т. Дневник. – [X.], 1925. – С. 159). У ефремовській публікації про це повідомлено у додатках до тексту щоденника, у десятитомнику – в коментарях (див.: Шевченко Т. Повне зібрання творів. – Т. IV. – С. 210; Його ж. Повне зібрання творів: У 10 т. – Т. 5. – С. 231). У факсимільному виданні автографа щоденника пошкоджений фрагмент тексту не відтворено (пор.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 104. – Арк. 99; Шевченко Т. Дневник. Автобіографія: Автографи. – [С. 201]).

57. Це, однак, не рука Жемчужникова. Зразки його почерку див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. III. – Спр. 176–178, 182–184 (автографи листів до Григорія Галагана 1856–1858 рр.).

58. Див.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 15–46 зв.

59. Див.: Там само. – Арк. 14–17, 22–26. Пор.: Основа. – 1861. – Іюнь. – С. 6–9, 13–16.

60. Див.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 155 зв., 158, 160–160 зв., 161 зв. – 167 зв., 171–171 зв., 173 зв. Пор.: Основа. – 1862. – Лип. (июль). – С. 19–20, 22–28; Серп. (авг.). – С. 5–10, 14–15, 16–18.

61. [Белозерский В.] Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга // Основа. – 1861. – Іюнь. – С. 9. У справі авторства див.: Белозерский Н. Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831–1861 г.) // Киевская старина. – 1882. – Т. IV. – Окт. – С. 67.

62. Пор.: ІЛ. – Ф. 1. – Спр. 105. – Арк. 164; Основа. – 1862. – Серп. (авг.). – С. 5.

63. Жемчужников писав у мемуарах: «К участию в “Основе” привлекли и меня, причислив к малороссам как искреннего поклонника милого края» (Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 338).

64. «Несколько замечаний по поводу последней выставки в С. Петербургской Академии художеств», «Заметка к статье [Н.Я. Макарова] “Воспоминание о Н.А. Маркевиче”. (С портретом)» (обидві – у лютневому числі за 1861 р.), «Полтавщина. (Из записной книжки 1856 года)» (у жовтневій книжці за 1861 р.), «Несколько замечаний по поводу народных песен» (у лютневому числі за 1862 р.).

65. Переважно це були різні за обсягом (від кількох рядків до трьох сторінок) інформації про авторство малюнків і відтворені на них реалії. Ширші відповідні нотатки, перша з яких містить і загальні відомості про авторську візію серії офортирів, див.: Жемчужников Л. Объяснение к рисункам «Живописной Украины» // Основа. – 1861. – Апр. – С. 17–20; Авг. – С. 1–3 (підпис: Л. Ж.); Окт. – С. 158–159 (підпис: Л. Ж.); Нояб./дек. – С. 1–3 (підпис: Л. Ж.); 1862. – Січ. (янів.). – С. 1–3; Берез. (март). – С. 141–142 (підпис: Л. Ж.).

66. Див.: Широцкий К. Шевченкова наречена // Літературно-науковий вістник. – 1911. – Т. LIII. – № 2. – С. 284; Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 338–341, 352–353. Неприхильно налаштований до українського руху Володимир Ламанський писав у листі до Івана Аксакова від 2 вересня 1861 р.: «Вообще, по-моему, вся наша украинская школа крайне фальшива. [...] Лев Жемчужников совсем испорчен хохлами. В основании добрый, верный человек и прямой великоросс, он так смешно настроил себя на элегический тон, что мы с В. Стасовым, который его очень любит, вечно посмеиваемся над ним» (Переписка двух славянофилов / Сообщ. О.В. Покровская-Ламанская; С примеч. Н.В. Ястребова // Русская мысль. – 1916. – Кн. XII. – [Отд. II]. – С. 87).

67. Див.: Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 340, 357–358.

68. Див.: Там само. – С. 354, 357, 358.

69. Пантелеймон Куліш писав до Остапа Вересая 14 березня 1862 р.: «Лев Михайлович

поїхав аж у Пензенську губернію» (Письма к Остапу Вересаю П.А. Кулиша и Л.М. Жемчужникова / Вступ. статья и публ. О. Пчилки // Киевская старина. – Т. LXXXIV. – Февр. – Отд. I. – С. 224). Це синхронне свідчення уточнює пізніші інформації самого Жемчужникова про час його від'їзду з Петербурга у 1862 р. (див.: Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. / Сост. Д.А. Ровинский. – СПб., 1895. – Т. I. – Стлб. 314; Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 359). Повідомлення Жемчужникова про те, що напередодні від'їзду він передав до редакції «Основи» «все подлежащие выпуску экземпляры [офортов] с текстом» (Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. – Т. I. – Стлб. 314), є неточним. Уміщені в «Основі» редакторські примітки Білозерського свідчать, що насправді Жемчужников залишив офорти принаймні без частини супровідних пояснень, які, виглядає, надіслав згодом (див.: Основа. – 1862. – Квіт. (апр.). – С. 111; Трав. (май). – С. 37). Жемчужников повернувся до Петербурга лише наприкінці 1860-х рр. (див.: Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 359).

70. Див.: Російський державний історичний архів. – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 294. – Арк. 58 зв.

71. Айзеншток И. Комментарии. – С. 470. Відповідну тезу Айзенштока повторено у публ.: Попова Л. Т.Г. Шевченко і Л.М. Жемчужников. – С. 85.

72. 4 січня 1862 р. Куліш зазначив у листі до Олександра Кониського: «Не моя воля в «Основі»» (Возняк М. Листування Панька Куліша з Олександром Кониським // Нова Україна. – 1923. – № 11. – С. 155). В автобіографії, написаній 8 березня 1864 р., Куліш свідчив, що Білозерський видавав «Основу» «по собственному плану» (ЛЛ. – Ф. 18. – Спр. 197. – Арк. 3).

73. Основа. – 1861. – Май. – С. 6. Пор. останнє речення наведеного фрагмента з тезою про Шевченка, висловленою в опублікованій у наступному числі «Основи» статті Білозерського: «[...] он, учась немногому, или, вернее, почти не учась ничему, понимал жизнь лучше весьма и весьма многих, которые целый век свой просидели за книгами и ничего из них не умели вычитать, кроме узкой, обрамленной, все заранее порешающей системы» ([Белозерский В.] Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга. – С. 4).

Статья посвящена истории публикации дневника Тараса Шевченко в журнале «Основа» (1861–1862). Анализ широкого круга печатных и рукописных источников свидетельствует, что дневник подготовил к печати не Лев Жемчужников, как принято считать, а редактор журнала Василий Белозерский.

The article is dedicated to the history of Taras Shevchenko's diary's publication in the «Osнова» journal (1861–1862). Analysis of a wide range of printed and manuscript sources reveal that the diary was prepared for printing not by Lev Zhemchuzhnykov, as assumed, but by Vasyly' Bilozersky, the editor of the journal.

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ «ПРОСВІТИ» (1906-1908 РР.)

У статті розглянуто процес становлення громадсько-культурної організації «Просвіта» протягом 1906-1908 років. Висвітлено основні етапи зародження та становлення чернігівської «Просвіти» як товариства. Проаналізовано діяльність голови товариства М. Коцюбинського та інших членів чернігівської «Просвіти» в сфері культурного та освітнього розвитку населення Чернігівської губернії. З'ясовано основні причини занепаду діяльності та закриття товариства в 1908 році.

Ключові слова: чернігівська «Просвіта», М.Коцюбинський, бібліотека, влада, заборона.

Восени 1905 року оголошено царський маніфест від 17 жовтня, у якому вперше в Російській імперії проголошувалася ціла низка свобод, а саме: слова, совісті, віросповідання. Крім того, згідно з маніфестом, дозволялося засновувати самодіяльні національні товариства, вільно користуватися рідною мовою тощо.

Незважаючи на постійні жорстокі заборони з боку уряду, культурні діячі ретельно готують підґрунтя для масової появи просвітницьких товариств. Варто зауважити, що після бурхливих революційних подій 1905 року в Російській імперії Миколою II 4 березня 1906 року було прийнято тимчасові правила, зокрема «Закон про спілки та товариства». Цей «Закон» надав українській громадськості можливість легально відкривати неурядові просвітницькі організації, які «інтегрували позашкільні форми залучення людей до відродження національної культури» [5, с. 39]. Такі легальні товариства відповідно до мети і завдань отримали назву – «Просвіта». Становлення та легальне оформлення товариства «Просвіта» на Наддніпрянській Україні відбулося у 1906 році.

Про діяльність товариств «Просвіта» написано чимало наукових статей та монографій, окремих досліджень [1, 2, 3, 4]. Однак у наукових працях недостатньо висвітлено зародження та діяльність саме чернігівської «Просвіти». Метою статті є спроба простежити поетапність зародження та становлення чернігівського товариства, з'ясувати основні особливості діяльності чернігівських просвітителів протягом 1906-1908 рр. на основі архівних матеріалів. Для дослідження використано фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАК), а також Державний архів Чернігівської області (ДАЧО) у м. Чернігові.

На Західній Україні, в Галичині, товариства «Просвіта» діяли дуже активно, особливо львівська «Просвіта». Відомий факт, що 1905 року, коли М. Коцюбинський приїхав до Львова вдруге, І. Франко та В. Гнатюк привезли його до села Яйківці на Великодні свята. Як зазначалося, «це було село, якому годі було знайти пару, і галичани хотіли показати його гостеві з Великої України» [7, с. 11], бо тут усім громадським життям керувала «Просвіта» на чолі з сільським парохом Северином Бураченком. «Просвіта» мала своє приміщення – гарний мурований будинок, була тут велика читальня, однокласова школа з українською мовою навчання, позичкова каса, гурток «Сільського господаря», громадська молочарська спілка. Таким чином Михайло Михайлович не зі слів чи з преси міг побачити, що діяльність просвітян та «Просвіти» корисна для народу.

Справді, на той час «Просвіти» відігравали важливу роль у житті західноукраїнців і були своєрідними носіями національної енергії. Вже навесні 1906 року

© Фомська Світлана Михайлівна – аспірантка Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

головними центрами просвітянського руху в Наддніпрянщині стали Київ, Катеринослав, Одеса, Миколаїв, Кам'янець-Подільський, Чернігів, Житомир. Активну участь у діяльності товариств брали культурні та громадські діячі: Б. Грінченко, М. Коцюбинський, С. Єфремов, Леся Українка, М. Аркас, М. Лисенко та багато інших. Звісно, здобутки кожної «Просвіти» різнилися. Цьому були суб'єктивні та об'єктивні причини, а саме: утиски та заборони з боку місцевої влади, напади чорносотенців та й безініціативність просвітян. «Просвіти» існували подекуди формально, проте деякі проявляли високу активність [9, с. 59-60].

Так, справи в чернігівській «Просвіті» були набагато кращі, ніж в інших осередках. Безумовно, цьому сприяла участь у товаристві відомих культурних, національно налаштованих інтелігентів. Зокрема, важливу сторінку в житті М. Коцюбинського становила праця в «Просвіті» [8, с. 116]. Письменник активно взявся за створення просвітницької організації. Його турботами вона розпочала роботу у 1906 р. Насамперед товариство мало допомагати культурно-просвітницькому піднесенню населення Чернігівської губернії. Спочатку була написана заяву до чернігівського губернатора. Вона зберігається сьогодні в фонді Літературно-меморіального музею-заповідника імені М.М. Коцюбинського в м. Чернігові (ЧЛММЗК). В ній голова товариства повідомляв про бажання створити у місті українське товариство «Просвіта». З організаційної точки зору М. Коцюбинський вважав за доцільне вирішити питання щодо структури та організації товариства. Так, «Просвіта» мала б обирати 6 членів правління на 2 роки та 3 кандидатури, які б могли замінити членів, котрі вибували раніше встановленого строку. Географічно правління мало розмішатись у м. Чернігові, відповідно до п. 23-24 статуту товариства. Крім того, у заяві були вказані правила прийому членів товариства та розмір членських внесків, відповідно до п. 7, 8, 9, 12, 14 статуту «Просвіти» [10]. Варто підкреслити, М. Коцюбинський ставився до роботи серйозно, з притаманною йому сумлінністю, і в своїй заяві насамперед звернув увагу на організаційні моменти як фундамент для налагодженої діяльності товариства.

Також Михайло Михайлович звернувся з проханням до В. Гнатюка: «21 грудня 1906 року має відкритися в Чернігові товариство «Просвіта». Хотіло б ся, щоб відкриття було найкраще обставлене, а для того дуже було б добре, коли ваші просвітні товариства у Львові прислали чернігівській «Просвіті» хоч би коротеньке привітання. Се мало б вагу для нашої публічності, підняло б духа, додало б охоти до праці» [11, с. 68]. У результаті цих організаційних заходів 27 грудня 1906 року було відкрито «Просвіту» [12, с. 2]. Перші загальні збори товариства відбулись у залі Чернігівської міської управи під головуванням І.Л.Шрага, який на той момент очолював українську парламентську громаду при Державній думі. На початку зборів І.Л.Шраг зачитав присутнім статут товариства. Виступали М. Коцюбинський та М. Вороний, які повідомили про намір відкриття в Чернігівській губернії шкіл, бібліотек та читалень в українському дусі [13]. На зборах було також обрано членів правління товариства. До списку увійшли: І. Шраг – адвокат, В. Коцюбинська – дружина М. Коцюбинського, М. Коцюбинський – службовець статистичного бюро, В. Андрієвський – службовець губернської земської управи, Ф. Левицька – службовець губернської земської управи, М. Жук – вчитель малювання, митець. Головою товариства «Просвіта» було обрано М. Коцюбинського, незважаючи на його заперечення: «Хоч як зрікався, хоч як прохав, щоб мене увільнили од постійних обов'язків у «Просвіті», проте не слухали і вибрали головою» [11, с.61]. М. Коцюбинський керував «Просвітою» у 1906-1908 рр. [8, с.117].

До членів товариства за «Списком членов черниговского украинского общества «Просвіта», що зберігається в жандармських фондах ЦДІА України в м. Києві, входило 45 осіб, у тому числі сестра М. Коцюбинського [14]. У порівнянні з багаточисельними «Просвітами» Галичини, чернігівська «Просвіта» була меншою. Проте малочисельність «Просвіт» Лівобережної України – це їхня особливість і відмінність від західноукраїнських товариств.

Першими кроками діяльності товариства стали листи від М. Коцюбинського до

В. Гнатюка, в яких він висловлює вдячність не лише львівській «Просвіті», а й 12 філій товариства, що надіслали свої привітання. Саме ці привітання мали велике значення для ще молодій національно-свідомій інтелігенції Чернігова, вони справили на публіку величезне враження [11, с. 71]. Ці листи були, мовби ластівки єдності підневільного українського люду у південно-західній та південно-східній Україні.

У листі до А. Чайковського М. Коцюбинський звернувся з проханням прислати, що можна, зі своїх творів до бібліотеки «Просвіти», оскільки товариство ще молодіє і власних коштів на задоволення цих потреб не має [11, с. 70-71]. Пізніше Ірина Михайлівна, дочка Коцюбинського, напише: «Тато хотів розвинути смак до літератури, дбайливе ставлення до книжки» [8, с. 17]. Він вважав, що тільки книжка українською мовою може передати весь колорит та красу народних українських традицій та пам'яток культури.

У лютому 1907 року М. Коцюбинський готує відозву, яка була розіслана багатьом культурним діячам та письменникам. У ній говорилося, що в Чернігові недавно заснувалося товариство «Просвіта», першочерговим завданням для нього стала організація безплатної бібліотеки-читальні. Рада товариства вважає своїм обов'язком подбати, аби бібліотека була поповнена українськими книжками, а читальня – українськими періодичними виданнями. На жаль, товариство не мало відповідних коштів на досягнення цієї мети і змушене було звернутися до «високоповажних» авторів, видавців, а також редакцій просвітніх та наукових товариств з проханням «допомогти йому присилкою книжок або періодичних видань безплатно» [11].

Отже, з перших днів заснування товариства керівництво приділило увагу організації бібліотеки та читальні для користування членів «Просвіти» та всього населення Чернігівської губернії.

Працювати в «Просвіті» було важко. Вся робота, по суті, лягала на плечі голови та його дружини. М. Коцюбинському доводилося бути в товаристві «не тільки головою, секретарем, членом, а і сторожем» [11], до того ж заважали безконечні заборони. В одному з листів до А. Чайковського скаржився: «...отож уявіть собі, попросту не дають жити «Просвіті», хочемо скликати збори – заборона, хочемо зробити-театральну виставу – забороняють, навіть концерт Лисенка на користь «Просвіти» заборонили. Їздиш, гризешся, пояснюєш – нічого не допомагає. Кажуть: існують собі на папері, а жити не дамо» [11, с. 74].

Незважаючи на перешкоди, чернігівське просвітнє товариство налагоджує роботу, спрямовану на підвищення національної свідомості громадськості та відродження українського менталітету і культури.

Ще одним напрямом роботи товариства стало влаштування концертів та літературних вечорів. Так, 28 лютого 1907 року в Чернігові відбувся концерт М. Лисенка та О. Мишуги, а також хору аматорів [11, с. 167]. У квітні 1907 р. відбувся літературно-музичний вечір у пам'ять 46-х роковин смерті Т. Шевченка, який організувала чернігівська «Просвіта». Святкування готувалося з великими перешкодами «шанованого уряду» [15, 16].

Принагідно зазначимо про діяльність щодо проведення лекцій для членів товариства. У листі до М. Сумцова від 11 вересня 1907 року рада товариства зазначила про свій намір для «розвитку самосвідомості» інтелігенції організувати ряд публічних лекцій [11, с. 168]. Відозва товариства від 30 жовтня 1907 року має вже конкретну мету «До Українського наукового товариства» щодо організації лекцій для чернігівської громадськості із сфери українознавства [11, с. 169-170].

На запрошення «Просвіти» відгукнувся лікар Георгій Васильович Тессен, який 14 жовтня 1907 року прочитав на Лісковіцях лекцію українською мовою про холеру [17].

Незважаючи на бюрократичність та заборони з боку місцевої адміністрації, просвітяни намагалися всілякими способами та методами реалізувати свої плани в житті. Таким чином уже починають достатньо плідно працювати лекційна та театральна-музична секції при товаристві.

На 1907 рік припало заснування двох філій чернігівської «Просвіти». Влітку

1907 року відбулося відкриття філії «Просвіти» в м. Ніжині. Фундатором товариства був член чернігівської «Просвіти» Є. С. Шульга. Організація нараховувала 40 членів. Це були місцеві соціал-демократи, зокрема інтелігенція і студентська молодь міста. Як чернігівську, так і ніжинську «Просвіту» постійно переслідувала місцева адміністрація, забороняла та закривала час від часу заходи та діяльність товариств. За членами ніжинського товариства вівся постійний поліцейський нагляд. Діяльність ніжинської філії була епізодичною, а культурно-просвітницька робота – досить слабкою. Причиною цього були політичні утиски, слабка соціальна база та низький рівень національної свідомості у більшості населення регіону. 1914 року ніжинська «Просвіта» припинила свою діяльність [18, с. 4-5].

На початку 1908 року відкрилася філія чернігівської «Просвіти» у Козельці. З перших кроків своєї діяльності товариство зустрілося з «недоброжелательством местной администрации». З іншого боку, неможливо не помітити зацікавленості з боку місцевої молоді. За повідомленням газети «Рада» від 13 лютого 1908 року, перший літературно-вокальний вечір при обмежених силах пройшов організовано та цікаво. Головним завданням товариство поставило заснування української бібліотеки. Через брак матеріальних коштів, вони так само, як і чернігівці, самотужки не змогли заснувати книгозбірню, тому звертались до авторів та видавців з проханням надіслати їм книжки та періодичні видання українською мовою безкоштовно [18, с. 3].

На жаль, незважаючи на те, що козельцька «Просвіта» була єдиним притулком для української інтелігенції в цьому регіоні, за кілька місяців своєї участю вона мала лише 40 членів. Бажаючих було багато, але вони боялися своєю участю скомпрометувати себе перед адміністрацією. Тому залишилися щирими українцями «втайне» [19, с. 3]. Рада товариства для своїх членів організувала лекції, читання рефератів, вокальні вечори, обов'язково з танцями. Також готувалися вистави гуртком аматорів – п'єса «Назар Стодоля» та водевіль «Де два цілуються, третій губ не простягай». Крім того, товариство передплачувало часопис «Рада». Це було єдине надходження до «Просвіти» в Козельці. До речі, газета «Рада» спочатку надходила і до чернігівської «Просвіти».

Уже з червня 1908 року козельцька філія «Просвіти» була закрита наказом чернігівського губернатора, що дуже вразило небайдужих людей, оскільки вона була єдиним осередком культурного життя в Козельці [20, с. 3].

У травні 1907 року М. Коцюбинський в листі до Кості Зленка розмірковує про намір відкрити ще одну філію чернігівської «Просвіти» в Глухові. Розуміючи одну з головних проблем повільної діяльності чернігівської «Просвіти», він загострює свою увагу саме на самовідданих та надійних людях, які б взяли за створення філії [11, с. 80]. Письменник докладав великих зусиль, щоб спрямувати діяльність існуючих та відкриття нових товариств була демократичною та поступовою, аби не допустити реакційних «чорносотенних» елементів, які б паплюжили та використовували «Просвіту» у своїх сумнівних планах.

Отже, перший рік діяльності «Просвіти» був спрямований на вирішення організаційних питань. Проведено 45 зборів правління товариства, організовано 10 вечорів, на яких зачитано 9 рефератів («Що дає сучасна українська школа селянству», «Українські кафедри в університетах», «Етнографічні паралелі – Сибір і Україна», «Короткий огляд української літератури XIX ст. в 2-х частинах») [16]. Крім того, при «Просвіті» було відкрито читальню-бібліотеку для її членів (яких налічувалось більше 200 чоловік); у бібліотеці зібрано понад 400 книжок, більше 20 українських часописів – з Галичини, Буковини, Америки. Бібліотека була відкрита щодня. Починаючи з 5 березня 1907 року, її відвідало 1192 читачі. Організовано 2 концерти – М. Лисенка та в пам'ять Т. Шевченка. У березні 1907 року на зборах було винесено питання будівництва кіоску в центрі міста або хоча б рундука для виставки та продажу українських книжок і часописів. При товаристві працювала лекційна комісія, яка займалась організацією лекцій з українознавства та популярних недільних читань для народу.

Діяльність чернігівської «Просвіти» напряму залежала не лише від керівників

та членів товариства, а також і від тих громадян, які відгукнулись на листи-прохання від керівництва «Просвіти». Такою була Ганна Барвінок, яка надіслала для бібліотеки власні твори та твори свого чоловіка П. Куліша. Крім того, вона надіслала пожертву товариству, оскільки покладала великі надії на нього в розбудові національного відродження [21, с. 4]. Немалу допомогу надав А. Чайковський, який періодично присилав на адресу М. Коцюбинського україномовні книжки для «Просвіти» [11, с. 74]. Допоміг розширенню чернігівської читальні Остап Луцький, який з березня 1907 року надсилав безкоштовно часопис «Буковина» [11, с. 77].

Правління товариства дуже шанобливо ставилося до своїх членів. У фондах музею Коцюбинського зберігається лист до невідомої особи від товариства «Просвіта» такого змісту: «Високоповажна добродійко. Рада Товариства «Просвіта» в Чернігові має честь повідомити, що Ви прийняті в число дійсних членів Товариства. Членські вкладки приймає скарбник Товариства В. Коцюбинська. За адресою: Сіверянська вул., власний дім №3» [22]. Ймовірно, такі листи-повідомлення присилались усім членам товариства, оскільки на 1908 рік у друкарні чернігівського губернського земства було надруковано таких листів на 240 чоловік [23]. Членські внески також відмічались у квитанційній книжці членських внесків, яка теж зберігається у фонді музею [24]. У квитанціях були зазначені прізвище, сума внеску та за який рік, поряд із внеском на квитанції була окрема графа для пожертви. Аналізуючи кількість квитанцій та кількість указаних внесків, можна зробити висновок: у середньому членський внесок складав від 1 до 5 карбованців, пожертва – від 1 до 3 карбованців. Це і було основним джерелом фінансування товариства «Просвіта», на відміну від галицьких товариств, яким надавав допомогу уряд.

У 1908 році ще більше посилювався контроль за діяльністю товариства, відповідно почастишали і заборони [11, с. 84]. За свідченням епістолярних матеріалів, робота у товаристві велася формально. Члени «Просвіти» де-факто були бездіяльними. Якщо планів та проектів було багато, то реалізувати їх практично було неможливо, працювати ніхто не хотів. Одні – не можуть, інші – не хочуть, а треті – просто ухиляються від роботи. Існувала і заборона місцевої влади, що також було немаловажним.

Так, на початку 1908 року губернатор заборонив проводити лекції саме в той час, коли І. Стешенком вже почалася підготовка до проведення лекції з історії вертепу. Завдяки наполегливості М. Коцюбинського та його кардинальним діям, всупереч забороні губернатора, поліцеймейстер дозволив провести цей захід [11 с. 85].

Незважаючи на посилення уваги з боку місцевої влади та жандармерії до діяльності товариства «Просвіта», за сприянням керівництва воно отримувало часопис «Рада» та іншу україномовну літературу [11, с. 87]. Готувався проект відкриття народної школи, але шансів на задоволення демократичних вимог товариства не було [11, с. 87]. Просвітяни активно брали участь в українському громадському житті, зокрема вітали громадських діячів [11, с. 170]. Від імені товариства «Просвіта» на з'їзді діячів народних університетів, проведеному 8 лютого 1908 року, виступала С. Русова. В своєму виступі вона говорила про важливість національного виховання дітей у школі та про жакливі умови існування та діяльності чернігівської «Просвіти» [25, с. 4].

Результати дослідження архівних матеріалів свідчать, що звіт діяльності чернігівської «Просвіти» за 1907 рік було прийнято та обговорено лише в березні 1908 року на перших загальних зборах правління товариства [26]. Вони проводилися протягом трьох днів (22, 25, 29 березня 1908 року) у складі 81 члена. У результаті збори постановили: організувати педагогічну комісію (5 чол.) для організації дитячих вечорів, бібліотечну комісію (3 чол.) – для організації бібліотеки, лекційну комісію [26].

У газеті «Рада» зазначено, що збори продовжувались 25 та 29 березня 1908 року, але на них було замало присутніх. До того ж через довгі балачки цікавість до зборів зникла. На останньому засіданні товариства було вирішено створити трупу з членів товариства, які б їздили по селах з метою організації вистав просто неба за прикладом галичан [27].

Таємним голосуванням обрали правління товариства, до його складу увійшли:

М. Жук, М. Вороний, М. Коцюбинський, Ф. Левицька, Д. Лебідь, В. Базилевич [26].

Виходячи з вищесказаного, товариство вже почало організовуватись як таке, із власною структурою, відокремлювались конкретні комісії з власною метою та засобами діяльності. Але не можна не відмітити того факту, що цих заходів було недостатньо для провадження просвітницької діяльності серед малоосвіченого народу. Зменшення активності членів, незацікавленість у проведенні зборів, байдужість до виконання поставлених цілей та постійне переслідування і заборона діяльності товариства «Просвіта» не могли не позначитись на його роботі.

Збори товариства збиралися все рідше, та кожен крок був під пильним наглядом жандармерії. Поліцейські знали все: де збираються, коли саме, що обговорюють, які питання та проблеми вирішувались на засіданнях.

У той час, коли активність членів товариства зменшилась, з'являється нова тенденція в організації вечорів, зокрема, організатори залучали до їх проведення дітей. «Малі» просвітяни грали, співали, читали та декламували вірші М. Коцюбинського, Т. Шевченка, П. Куліша та Ганни Барвінок. Вивчали байки Леоніда Глібова, читали казки «Правда і Кривда», «Сон та дрімота», «Лис Микита», а також «Енеїду», «Бабу Параску та бабу Палажку». В. Коцюбинська та Л. Коцюбинська організували дитячу оперу М. Лисенка «Коза – дреза». Крім того, на Різдваїні свята чернігівська «Просвіта» організувала свято ялинки для дітей. Під час свята діти грали, співали, танцювали, а в подарунок отримували українські книжечки [28]. Продовжувала працювати лекційна комісія [11, с. 171]. М. Коцюбинський постійно намагався залучати чернігівців до громадського життя України. Так, у листі до ради київської «Просвіти» він звертається до лідерів київського товариства, редакцій «Літературно-Наукового Вісника», «Ради», «Слова», «Рідного краю» з проханням запросити чернігівців до влаштування святкування ювілею Льва Толстого [11, с. 172].

Урочисто та святково пройшов вечір, присвячений творчості Івана Франка, організований у квітні 1908 року. На вечорі були присутні багато людей, в тому числі і діти, які мали змогу прослухати концертну програму, підготовлену М. Лисенком. Пісні були покладені на вірші І. Франка. М. Коцюбинський підготував реферат про письменника. Стіни приміщення, де відбувався вечір, були прикрашені портретом Івана Яковича та українськими рушниками. Реферат, підготовлений М. Коцюбинським, дуже перелякав місцеву владу та жандармерію, деякі висновки письменника вони зрозуміли як заклик до повалення існуючого ладу [8, с. 117-118].

Загалом діяльність «Просвіти» в період жорстокої реакції викликала занепокоєння жандармерії. Про це свідчить велика кількість донесень жандармерії чернігівському губернатору [29-31], в яких повідомлялось про проведення бесід на політичні, антиурядові теми, поширення ідей національно-культурного відродження України.

За повідомленням газети «Рада», члени товариства все рідше приходили на збори та влаштовували вечори [32]. У червні товариство взагалі переїхало на квартиру «казначея», оскільки коштів сплачувати за приміщення не було та й потреба у великому помешканні теж відпала. Як повідомляла «Сводка агентурних свідень по г. Чернигову по организации «Просвіта», діяльність товариства була практично припинена, за травень-червень не платився жодний членський внесок [33].

Влада все-таки не припиняла стежити та організовувати акції адміністративних репресій. 21 серпня 1908 року чернігівському поліцейському було запропоновано виключити з товариства найбільш політично неблагонадійних, а саме – М. Коцюбинського, В. Коцюбинську, І. Шрага, Л. Шрамченка, Ф. Левицьку [34], що і було зроблено 1 вересня 1908 року [35]. Вже 17 вересня 1908 року М. Коцюбинський отримав листа, у якому рада товариства «Просвіта» повідомляє, що чернігівський губернатор видав наказ про його виключення з членів товариства [36]. Пізніше, 23 вересня 1908 року, М. Коцюбинський у листі до П. Куліша написав: «Не ми її покинули, а адміністрація викинула нас з неї, заборонивши навіть бути членами» [11, с. 155].

Насправді місцева влада вдалася до достатньо кардинальних змін у товаристві. Протидіяти активній діяльності чернігівської «Просвіти» можна було б заборонаю читання лекцій українською мовою, накладенням цензури на видавництво літератури, відмовою у розповсюдженні україномовних періодичних видань. Крім того, найактивніших діячів розіслати по інших містах України, заборонити їм спілкуватися та листуватись між собою. Насправді члени товариства не дуже цікавилися подальшим розвитком «Просвіти», можливо, навіть і без виключення активістів просвітницької справи товариство не змогло б вижити. На той час у країні не було організованого активного громадянства, яке б підтримало гасла національно свідомих керманічів і змогло б організувати власними силами мережі громадських організацій, щоб діяти організовано та спільно на благо нації.

1908 рік для чернігівської «Просвіти» став найважчим, оскільки вона втратила своїх найкращих керманічів і пережила багато репресій та заборон. За словами І. Шрага, чернігівський губернатор не мав права виключати членів ні за статутом «Просвіти», ні навіть за «Положением объ усиленной охране» [16]. Після того, як уряд виключив Коцюбинського, Шрага, Гладкого, Шрамченка, Андрієвську, чернігівська «Просвіта» стала «такою тихою, що неначе її зовсім не має в городі» [37]. Рада не проводила вечірок, спектаклів. У помешканні ніколи не було чергового, і просвітяни не збирались. Отже, під тиском реакції товариство було ліквідовано.

Таким чином, на початку ХХ ст. на Чернігівщині, як і по всій Наддніпрянщині, за культурно-просвітницьким життям здійснювався посилений контроль з боку влади. Незважаючи на це, в українській культурі виникає унікальне явище – «Просвіта». Ця громадська організація обрала собі за мету формувати та утверджувати самосвідомість, розвивати та відроджувати народні звичаї, традиції української культури. «Просвіта», хоч і на короткий час, стала на захист українського слова, пісні, вірша та книжки, тим самим викликала підозри та недовіру з боку уряду щодо українського народу. Ставилися театральні вистави, проводились літературно-музичні вечори, організовувались лекції з українознавства та на інші теми, які читались українською мовою. Силами товариства було відкрито бібліотеку та читальню, організовано художні виставки, засновувались філії в м. Ніжин та Козелець. Звісно, існування «Просвіти» за таких політичних упереджених умов було неможливим. Хоча чернігівська «Просвіта» жила недовго, але вона була одним з найактивніших товариств дореволюційного часу на Лівобережжі. Завдяки своїм засновникам, керманічам та діячам, вона залишила яскравий приклад громадської роботи в галузі просвіти серед українського населення.

1. Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні (ІХІ – перша третина ХХ ст.). – К.: Хрещатик, 1992. – 120 с.

2. Нарис історії «Просвіти» / Р. Іванічук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів – Краків – Париж: Просвіта, 1993. – 231 с.

3. Ковба Ж. «Просвіта» – світло знання, добро і воля українського народу. До 125-річчя з дня заснування. – Дрогобич: Відродження, 1993. – 128 с.

4. «Просвіта»: історія та сучасність (1868-1998): Зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта», 1998. – 486 с.

5. Євселевський Л.І., Фарина С.Я. «Просвіта» у Наддніпрянській Україні: Історичний нарис. – К.: ВУТ «Просвіта», 1993. – 128 с.

6. Лисенко О.В. До питання про напрями та оцінку діяльності «Просвіт» на Україні за публікаціями газет «Слово» і «Рада» (1906-1914 рр.) // Історичні дослідження, вип. 16, Вітчизняна історія, 1990 р., АН УРСР інститут історії. – С. 96-101.

7. Москаленко М. Як Михайло Коцюбинський створював, а російська влада закривала чернігівську «Просвіту» // Слово Просвіти. – 2007. – 6-12 грудня.

8. Коцюбинська І.М. Спогади та розповіді про М.М. Коцюбинського. – К.: «Дніпро», 1965. – 345 с.

9. Лисенко О.В. «Просвіти» та кооперативи в українському суспільному середовищі на початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 180 с.

10. Заява М. Коцюбинського до Чернігівського губернатора. – (ЧЛММЗК). – Ф. А – 666. – Інв. № А1984 – Акр. 1-2.

11. Коцюбинський М.М. Твори в семи томах. – Т.6: Листи (1905-1909). – Київ: Наукова думка, 1975. – 300 с.

12. Чернігівець. Доля Чернігівської «Просвіти» // Украинская жизнь. – 1912. – № 3. – С.75.
13. Повідомлення чернігівського поліцейстера начальнику Чернігівського ГЖУ про установчі збори товариства «Просвіта» // Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАК). – Ф. 1439. – Оп 1. – Спр. 918. – Арк. 4
14. Список членів Черниговского Украинского общества «Просвіта». // ЦДІАК – Ф. 1439. – Оп 1. – Спр. 909. – Арк. 544-545
15. Лист чернігівської «Просвіти» до Попечителя Київського ученого Округа // Літературно-меморіальний музей-заповідник імені М.М. Коцюбинського. (далі ЧЛММЗК) – Інв. №1984.
16. Илья Людвигович Шраг – адвокат и общественный деятель. История Черниговской «Просвіти» // Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф.1081. – Оп.1. – Спр. 34 – Арк. 23-25.
17. Лист Чернігівської «Просвіти» до лікаря Г.В. Тессена // ЧЛММЗК – А-1079.
18. Ніжинська «Просвіта»: сторінки історії. Збірник статей та матеріалів / Упор.: О.Морозов, В. Ємельянов / Відп. ред. М.Шкурко. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2009. – 139 с.
19. З життя Просвіт. // Рада – 1908. – 13 февраля.
19. З життя Просвіт. // Рада – 1908. – 22 апріля.
20. З життя Просвіт. // Рада – 1908. – 4 юня.
21. Л. Зеленська. Ганна Барвінок про чернігівську «Просвіту» за листами до Іллі Шрага // Сіверщина. – 1997 р. – 18 січня.
22. До невідомої особи лист від товариства «Просвіта» // ЧЛММЗК – А-1054.
23. Рахунок Чернігівської друкарні губернського земства товариству «Просвіта» // ЧЛММЗК – А-2451.
24. Квитанційна книжка // ЧЛММЗК – Інв. №154-А.
25. Постанова з'їзду діячів лодових університетів // Рідний край. – 1908. – число 1. – 8 січня. – С. 4
26. Начальнику Черниговского Губернского Жандармского Управления // ЦДІАК. – Ф. 1439. – Оп 1. – Спр. 999. – Арк. 225.
27. З життя Просвіт. // Рада – 1908. – 3 апреля.
28. З життя Просвіт. // Рада. – 1908 р. – 5 января.
29. Начальнику Черниговского Губернского Жандармского Управления // ЦДІАК. – Ф. 1439. – Оп 1. – Спр. 909. – Арк. 105.
30. Начальнику Черниговского Губернского Жандармского Управления // ЦДІАК. – Ф. 1439. – Оп 1. – Спр. 999. – Арк. 544.
31. Сведения // ЦДІАК – Ф. 276. – Оп 10. – Спр. 15 II. – Арк. 205.
32. З життя Просвіт // Рада. – 1908 р. – 29 мая.
33. Сводка агентурних свідень по г. Чернигову по организации «Просвіта» // ЦДІАК – Ф. 276. – Оп 1. – Спр. 366. – Арк. 125-126.
34. Лист про виключення Коцюбинських з «Просвіти» // ЧЛММЗК – 1955 ф.о.
35. Рапорт про те, що подружжя Коцюбинських не є вже членами «Просвіти» // ЧЛММЗК – 1978 ф.о.
36. Лист ради товариства «Просвіта» до М. Коцюбинського // ЧЛММЗК – А-2450.
37. З життя Просвіт // Рада. – 1908 р. – 22 октября.

В статтє рассмотрено процесс становления общественно-культурной организации «Просвіта» на протяжении 1906-1908 гг. Освещено основные этапы зарождения и организации черниговской «Просвіти» как организации. Проанализирована деятельность главы организации М. Коцюбинского и других членов черниговской «Просвіти» в сфере культурного и просветительного развития населения Черниговской губернии. Выяснено основные причины упадка деятельности и закрытия организации в 1908 году.

In article is considered the process of formation public-cultural organization «Prosvita» on length 1906-1908 years. Are illuminated main stages of the generation and organizations Chernigivs «Prosvita» as organization. Analysed activity head to organizations M. Kocyubinskogo and the other members Chernigivs «Prosvita» in sphere cultural and educational development of the population Chernigov provincial. Will realized main reasons of the activity decay and closing fo organization in 1908 year.

ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ КОМІСАРІАТІВ В УКРАЇНІ НА ПЕРІОД 1991-2001 РР. З ПИТАНЬ КЕРІВНИЦТВА ДОПРИЗОВНОЮ ПІДГОТОВКОЮ ТА ВІЙСЬКОВО- ПАТРІОТИЧНИМ ВИХОВАННЯМ ЮНАКІВ

У статті розглядається діяльність військових комісаріатів в Україні в період 1991-2001 рр. з питань керівництва допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання юнаків.

Ключові слова: відстрочка, патологічна ураженість, оздоровчий табір, освіта, фізичний стан, здоров'я, захворювання, хвороба, призов, молодь, Збройні сили України, медичне обстеження, статистика, закон, наказ, екологія, статистичні дані, облік, військкомат, солдат, економіка, країна, соціально-економічний стан, армія.

Відповідно до статті 3 Закону України “Про загальний військовий обов’язок і військову службу” від 25.03.1992 року № 2233 – XII “правовою основою загального військового обов’язку і військової служби є Конституція України, цей Закон, інші закони України, а також нормативно-правові акти щодо забезпечення обороноздатності держави, виконання загального військового обов’язку, проходження військової служби та статусу військовослужбовців” [10].

До таких законів та нормативно-правових актів відносяться: Закон України “Про оборону України”, “Про Збройні сили України”, “Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію”, Военна доктрина України, Національна програма патріотичного виховання населення, положення “Про допризовну підготовку юнаків”, положення “Про допризовну підготовку і підготовку призовників з військово-технічних спеціальностей” та ін.

Відразу після проголошення незалежності України виходить Указ Президії Верховної Ради України „Про підпорядкування військових комісаріатів на території України” [11].

У 1991 році призов до війська здійснювався відповідно до вимог Закону СРСР “О всеобщей воинской обязанности” [8], а також відповідними актами Верховної Ради та Кабінету Міністрів України, з 1992 року згідно із Законом України “Про загальний військовий обов’язок і військову службу” [10].

Постанова Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2001 року „Положення про військові комісаріати” затверджує, що військові комісаріати у своїй діяльності керуються Конституцією України, законами України “Про оборону України”, “Про загальний військовий обов’язок і військову службу”, “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію”, іншими законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України, наказами і директивами міністра оборони та начальника Генерального штабу Збройних сил [12].

Досліджень особливостей ситуації щодо діяльності військових комісаріатів у 1991-2001 рр., питань організації допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання юнаків торкався ряд науковців, військовиків, журналістів, серед яких: Е.А.Афонін, В.Радецький, Л.Гаг’юк, В.Венгер, Р.Драпак, В.Книш, С.Зятьєв, М.Хрол, В.Вирва, І.Махно, А.Бондаренко, Н.Лисиця та ін.

© Глушук Валерій – здобувач кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова (м.Київ)

Однак той факт, що в загальному огляді наукових досліджень та статей вищезказаних авторів не виявлено робіт, які б впритул торкалися впливу обстановки, що склалися в Україні в період з 1991 по 2001 роки з цього питання, спонукав автора працювати саме в цьому напрямку.

Автор поставив за мету визначити характерні особливості соціально-економічних, екологічних та інших умов в Україні та їх відбиток на діяльність військових комісаріатів і на якість призовного контингенту, що і стало причиною для написання даної роботи.

Військово-політична обстановка, що склалася на європейському континенті, соціально-політичне та економічне становище України, новітні погляди на будівництво Збройних сил України згідно з державною програмою значною мірою вплинули на діяльність системи місцевих органів управління (військових комісаріатів) і потребували корінного реформування.

Їх структурна реорганізація, зміна функцій і завдань повинні були стати складовою частиною реформування Збройних сил і в цілому державною справою щодо вирішення питань оборони України.

Початок свого існування військові комісаріати беруть із 1918 року, коли вони були створені з метою забезпечення оборони держави і виконували широке коло завдань не тільки мобілізаційного, воєнного, а й міліцейського характеру.

Поступово, в міру розвитку незалежної суверенної України та військово-політичної обстановки, яка складалася, функції та завдання військових комісаріатів змінювалися і набували іншого змісту.

Указом Президента України від 15 лютого 1994 року введено в дію “Положення про військові комісаріати”, де визначені основні завдання, які в цілому майже не відрізняються від завдань, що десятиліттями накопичувалися та поклалися на військові комісаріати колишнього Радянського Союзу. Але в даний час вони не задовольняли та не відповідали ситуації, що склалася в нашій державі і, особливо, в Збройних силах України.

Щоб визначитися з вирішенням проблем військових комісаріатів, доречно зупинитися на завданнях, які, згідно з положенням, на них покладені.

Це підготовка та проведення у взаємодії з місцевими органами державної влади мобілізації громадян і техніки, організація обліку та мобілізаційної підготовки мобресурсів, підготовка та проведення призову і відправки громадян на військову службу, організація оборонно-масової та військово-патріотичної роботи серед допризовної молоді і призовників, проведення заходів щодо охорони здоров'я призовників, забезпечення в межах своєї компетенції соціального захисту військовослужбовців (осіб, звільнених з військової служби) та членів їх сімей.

Труднощі у вирішенні питань будівництва і розвитку Збройних сил України, пов'язані з недостатнім їх фінансуванням та іншими причинами, значною мірою вплинули і на стан військових комісаріатів.

Одним із ключових завдань військових комісаріатів є робота по організації обліку юнаків допризовного та призовного віку, їх медичний огляд, обстеження, прописка до призовних дільниць, участь в організації лікувально-оздоровчої роботи та військово-патріотичного виховання.

“Проведення цих заходів потребує значних коштів, які військові комісаріати не отримують. Наприклад, лише в Житомирській області заборгованість військкоматів за утримання призовних дільниць тільки за 1996 рік становить 130 тис. грн., не враховуючи того, що вже протягом трьох останніх років жодному призовнику не виплачувалися кошти, передбачені при призові на військову службу в розмірі середньомісячної заробітної плати” [13].

Існувала також проблема щодо реорганізаційно-штатних структур військових комісаріатів усіх ланок. Це пов'язано з тим, що у структурах військкоматів ще була задіяна значна кількість офіцерського складу, обов'язки більшості з яких могли б виконувати службовці.

Зменшення фінансування на охорону здоров'я допризовної молоді, затримки

з виплатою заробітної плати за роботу лікарів у складі призовних медичних комісій значною мірою призвели до збільшення плинності кадрів, що в свою чергу викликало велику нестачу лікарів-спеціалістів у складі комісій, що негативно вплинуло на якість медичного обстеження призовників.

В.Раденький наголосив, що питанням медичного обстеження призовників могли б займатися і поліклініки, але парадоксальним є те, що на Міністерство оборони України уряд країни поклав повністю весь комплекс лікувально-оздоровчої роботи з допризовною молоддю без відповідного фінансування. І це за умови, коли призову на строкову службу підлягає всього лише 10-12 % призовників від загальної кількості юнаків призовного віку. Також, на його погляд, одним із основних напрямків реформування системи військових комісаріатів має бути піднесення морально-психологічної підготовки населення та військово-патріотичного виховання допризовної молоді до важливих завдань державного рівня, удосконалення системи підготовки молоді до служби в Збройних силах України [13].

Відповідно до положення “Про допризовну підготовку юнаків”, затвердженого Указом Президента України від 16 березня 1994 року № 95/94 “Повсякденне керівництво допризовною підготовкою здійснюють військовий комісаріат Автономної Республіки Крим, обласні, міські, районні військові комісаріати”, а “Контроль за допризовною підготовкою здійснюють ...військові комісаріати разом з органами освіти, охорони здоров'я та цивільної оборони” [9].

У положенні “Про допризовну підготовку і підготовку призовників з військово-технічних спеціальностей” сказано, що у навчальному закладі, оборонно-спортивному оздоровчому таборі перевірку якості освоєння юнаками програми, методичної підготовки викладачів допризовної підготовки, стану навчально-матеріальної бази, організації патріотичного виховання військові комісаріати разом з органами освіти, охорони здоров'я та цивільної оборони здійснюють не менш як раз на три роки [9].

Реформування Збройних сил включає в себе не тільки військово-політичні, військово-економічні, військово-технічні аспекти, а й переоцінку всієї системи зв'язків «українське суспільство – Українська держава – Збройні сили України». Однак цей процес ускладнювався цілою низкою факторів: соціально-економічною кризою, дезінтеграцією, екологічною ситуацією, політичною нестабільністю.

За даними статуправління, рівень життя в Чернігівській області в 1994 році був одним з найнижчих в Україні [7].

Давно доведено, що стан екології і здоров'я людей тісно взаємопов'язані. А в Україні на 2000 рік екологічна ситуація, за висновками експертів, катастрофічна: на більш як 2500 промислових об'єктах щорічно „назбирається” близько 130 мільйонів тонн токсичних відходів, а концентрація небезпечних компонентів у них перевищує гранично допустиму норму в 50 разів [4].

Патологічна ураженість юнаків призовного віку наприкінці 90-их років збільшилася майже в 5 разів, і на 1000 хлопців припадало 1205 хвороб. Якщо у 1992 році їх кількість становила 942, у 1993-ому – 1003, у 1995-ому – 1025 (в 1986 році з 1000 призовників лише 247 були хворі) [4].

Отже, як бачимо, в Україні склалася драматична ситуація, в якій опинилися майбутні захисники Батьківщини. За офіційною статистикою МОЗ, на тисячу дітей віком до 14 років у 1999 році припадало: інфекційних та паразитарних хвороб – 72, захворювань крові та ендокринної системи – 150, нервової системи, органів чуття й системи кровообігу – 178, органів дихання і травлення – 861, а разом на 1000 підлітків – близько 1600 різних захворювань [4].

Могутнім фактором негативного впливу на стан екології та здоров'я людей залишаються наслідки Чорнобильської катастрофи. Наприклад, майже половина районів Чернігівської області станом на 1995 рік має на своїй території зони радіоекологічного забруднення, майже 150 тисяч мешканців області занесені до відповідних категорій потерпілих на аварії ЧАЕС, з них близько 35 тисяч дітей.” [7]. Безумовно, соціально-економічні умови відповідно впливають на якість призов-

ного контингенту, суттєво знижують можливості військово-патріотичної роботи і, як результат – зниження військової дисципліни.

Недооцінка взаємодії держави та військової організації, особливо у сфері морально-психологічного стану та військової дисципліни, підвищення престижу військової служби призвели до обмеження впливу суспільних, державних структур на духовне життя Збройних сил.

Як результат збоїв у роботі системи слід розглядати запроваджений у державі порядок підготовки і призову громадян на дійсну військову службу, який дозволяє ухилитися від неї більшості молодих людей, до того ж – найбільш підготовлених в інтелектуальному та фізичному відношенні. А до Збройних сил потрапляє нерідко призовник – носій найгірших рис суспільного життя і тим самим негативно впливає на моральну і військово-професійну якість армійського організму.

У відповідь кореспонденту “Народної армії” на запитання щодо стану військово-патріотичного виховання і підготовки молоді до служби в Збройних силах України, її психологічного стану та ставлення до військової служби чернігівський обласний військовий комісар генерал-майор Віктор Кошовий відповів, що негативні тенденції продовжують набирати сили: на 2 відсотки (1995 р.) зменшилася кількість юнаків, які йдуть служити до війська за бажанням, не має такого бажання кожен четвертий призовник. А той факт, що все менше юнаків мріють про офіцерські погони, попереджає, що наша армія матиме великі проблеми і за умови переходу на змішану форму комплектування. Це свідчить про суттєві недоліки військово-патріотичного виховання, військово-професійної орієнтації молоді [7].

До 1990 року Чернігівщина займала одне з перших місць в Україні за рівнем військово-патріотичної роботи. При облвійськкоматі було зареєстровано 54 військово-патріотичних об'єднань, які фінансувались за рахунок відповідних лімітів, але в останній час ці ліміти були зняті, і діяльність формувань була практично згорнута. А в деяких районах не залишилось навіть жодного гуртка військово-спортивного спрямування [7].

У 1992-1993 навчальному році при проведенні зборів функціонувало 14 таборів, а в 1993-1994-ому – вже тільки 9; в 1994 році допризовна підготовка юнаків проводилась у 418 навчальних закладах Чернігівської області із загальним охопленням 13144 чоловіки. Загальні хвороби – нестача коштів та невизначеність перспектив розвитку – боляче вдарили по цій галузі. Комплексна комісія Чернігівського облвійськкомату та управління освіти, яка в 1994 році провела перевірку 25 навчальних закладів, лише третину з них оцінила на “добре”, решту (55 відсотків) – на “задовільно” та на “незадовільно” – 10 відсотків [7].

Особливу тривогу викликала фізична підготовка майбутніх призовників: 10 відсотків з них оцінені з фізпідготовки незадовільно в цілому, майже 50 відсотків не могли виконати нормативів по підтягуванню на перекладині [7].

Гірко усвідомлювати і той факт, що з року в рік зростала армія ухильників від призову. Їхня кількість з 10 тис. у 1994 р. зросла до 16 тис. у 1999 році, що становить 4,2 % від загальної кількості громадян, яких викликали на призовні комісії, а за станом на січень 2000 року, до територіальних прокуратур направлено лише 4,589 особових справ, що становить усього 28,8% [2].

У Чернівці в 1993 році тільки на прописку в березні не з'явилися три відсотки призовників, 72 відсотки – виявилися придатними до військової служби, 10 відсотків – непридатні, 6,1 відсотка – потребують лікування, а близько півтори сотні юнаків так чи інакше мали конфлікти із законом. Важливий і такий показник: зовсім без родин або в неповних родиних виховувались біля двохсот майбутніх вояків, чверть усіх юнаків намагалися уникнути служби за допомогою усіляких “болячок”. У зв'язку з цим третина усіх призовників була направлена на амбулаторне і стаціонарне обстеження, на якому їхні скарги не знайшли підтвердження [6].

Весною 1994 року в Чернігівській області одержали відстрочку від призову за

станом здоров'я 526 юнаків, а 1303 – визнані непридатними до служби у війську. Постійно зростала й кількість юнаків з незадовільним нервово-психічним станом стійкості [7].

Отже, аналізуючи факти низької допризовної та фізичної підготовки юнаків, лікувально-оздоровчої роботи з допризовниками та призовниками на прикладі Чернігівської області станом на 1995 рік, приходимо до висновку, що все це є наслідком відсутності координації в діях за вищезгаданими напрямками між усіма зацікавленими державними установами та громадськими організаціями.

Як результат збоїв у роботі системи слід розглядати запроваджений у державі порядок підготовки і призову громадян на дійсну військову службу, який дозволяє ухилитися від неї більшості молодих людей, до того ж – найбільш підготовлених в інтелектуальному та фізичному плані. А до Збройних сил потрапляє нерідко призовник – носій найгірших сторін суспільного життя і тим самим негативно впливає на моральну і військово-професійну якість армійського організму.

Начальник управління призову та комплектування Головного організаційно-мобілізаційного управління Генерального штабу Збройних сил України полковник Микола Бойченко наприкінці 1994 року навів такі дані: “На сьогодні свій конституційний обов'язок щодо служби в армії виконують близько 15 відсотків призовників від загальної кількості. Решту – 85 відсотків юнаків ми не зможемо призвати, бо вони, згідно з Законом України “Про загальний військовий обов'язок і військову службу”, мають право на відстрочку чи звільнення від служби. Восени цього року вони розділились таким чином: 9,3 відсотка не служать за сімейними обставинами, 6,6 – продовжують навчання, 3,3 – за станом здоров'я (відстрочка для лікування), 6,6 – непридатні для військової служби у мирний час за станом здоров'я. Але ще є випускники професійних навчально-виховних закладів і вузів, які після закінчення навчання за умови роботи в сільській місцевості звільняються від служби. Є й такі, що проходять альтернативну службу тощо” [1].

Безумовно, соціально-економічні умови відповідно вплинули на якість призовного контингенту, суттєво знизили можливості військово-патріотичної роботи.

Особливістю призовної кампанії “Осінь-99” було те, що це перший призов, який був проведений за оновленою законодавчою базою. Тепер військкоматівці у своїй діяльності спиралися на нову редакцію Закону України “Про загальний військовий обов'язок і військову службу” (прийнятий Верховною Радою України та підписаний Президентом України у червні 1999 року) та наказ міністра оборони України №207 від 12.07.99 р., який доповнював наказ МО № 2 (цим наказом визначається ступінь придатності до служби за станом здоров'я).

Нарешті військкоматівці зітхнули з полегшенням. Адже цих поправок та доповнень вони очікували вже давно. Закон України “Про загальний військовий обов'язок і військову службу” у старій редакції, як засвідчила практика, давно себе віджив, і перед вимогами часу військкоматівці були безсилі.

Можна називати багато причин цього явища, але звести їх можна в основному до відсутності чіткої державної програми підготовки молоді до військової служби.

Невтішним залишався загальноосвітній рівень майбутніх воїнів: якщо у 1993 році 83,9 відсотка потенційних призовників мали середню освіту, то на початку 1995-го – тільки 74,9 відсотка, а восени того ж 1995 року – 74,1 відсотка, і ті не всі потрапляють до лав Збройних сил України [5].

У 1996 році близько 30 відсотків військовослужбовців строкової служби не мають середньої освіти, а тим часом 56 відсотків юнаків, що підлягають призову, мають відстрочку на навчання [3].

Таким чином, можна зробити висновок, що труднощі у вирішенні питань будівництва і розвитку Збройних сил України в період з 1991 по 2001 роки, пов'я-

зані з недостатнім їх фінансуванням та іншими причинами, значною мірою вплинули на діяльність військових комісаріатів з питань допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання юнаків. Існувала гостра проблема щодо реорганізаційно-штатних структур військових комісаріатів усіх ланок та зменшення фінансування на охорону здоров'я допризовної молоді. Затримки з виплатою заробітної плати лікарям у складі призовних медичних комісій значною мірою призвели до збільшення плинності кадрів, що в свою чергу відобразилось на великій нестачі лікарів-спеціалістів у складі комісій та негативно вплинуло на якість медичного обстеження призовників.

Реформування Збройних сил включає в себе не тільки військово-політичні, військово-економічні, військово-технічні аспекти, а й переоцінку всієї системи зв'язків "українське суспільство – Українська держава – Збройні сили України". Однак цей процес ускладнювався цілою низкою факторів: соціально-економічною кризою, дезінтеграцією, екологічною ситуацією та політичною нестабільністю. Значно знизився престиж військової служби, якість призовників: переважна більшість призовників – діти робітників та селян; низький загальноосвітній рівень призовників; збільшення патологічної ураженості юнаків призовного віку.

Отже, діяльність військових комісаріатів з питань допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання юнаків в Україні на період початку 1991-ого та кінець 2001 року перебувала у скрутному та жалюгідному стані, на що значною мірою вплинули притаманні цьому відрізу часу негативні політичні, соціально-економічні та екологічні фактори.

1. Гап'юк Л. Осінній призов буде важким, але Батьківщину треба захищати спільно // Народна армія. – 1994. – 30 лист.
2. Драпак Р. Бумерангом по майбутньому // Народна армія. – 2000. – 4 лют.
3. Драпак Р. І ця осінь буде не найкращою у призовній кампанії // Народна армія. – 1996. – 23 жовт.
4. Зяцьєв С. На тисячу юнаків – тисячу двісті хвороб // Народна армія. – 2000. – 16 серп.
5. Киши В. Армії не потрібний „вал за планом” // Народна армія. – 1996. – 9 жовт.
6. Корнюшенко Т. Чи готова молодь до служби? // Народна армія. – 1993. – 13 трав.
7. Матяш М. Система зв'язків суспільство – держава – армія потребує чіткої координації // Народна армія. – 1995. – 7 лют.
8. “О всеобщей воинской обязанности”: Справочник по законодательству для офицеров Советской армии и Военно-Морского Флота / Под общей ред. А. Г. Горного, В. Н. Горского, – Москва: Военное издательство, 1984 г. – Статьи 31, 32, 62, 63.
9. “Про Положення про допризовну підготовку юнаків і Положення про підготовку призовників з військово-технічних спеціальностей”. Указ Президента України, 16.03.1994 р., № 95/94
10. “Про загальний військовий обов'язок і військову службу”: Закон України // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1992, №27, ст.385, 25.03.91 р., № 2232– XII.
11. “Про підпорядкування військових комісаріатів на території України”: Постанова Верховної Ради України, 22.10.1991 р., № 1440 – XII.
12. “Положення про військові комісаріати”: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.09.01 р. №1235 // Законодавство України з питань військової сфери. – К.: Азимут – Україна. – 2003 р. – С.296.
13. Радецький В. Народна армія // Справа державної ваги. – 1997. – 1 квіт.

В статтє рассматривается деятельность военных комиссариатов в Украине в период 1991-2001 гг. по вопросам руководства допризывной подготовки и военно-патриотического воспитания юношей.

The article deals with the activities of military registration and enlistment offices in Ukraine in a period of 1991 – 2001 regarding the guidance of pre-conscription military training and military patriotic training of young men.

Олександр Герасимчук

●

МІГРАЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ДО ПОЧАТКУ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1861-1906 РР.)

У статті характеризується аграрне переселення селян Чернігівської губернії до початку столипінських аграрних перетворень (1861-1906 рр.). Міграції чернігівського селянства розглядаються в їх зв'язку з політикою уряду, соціально-економічним становищем Чернігівщини наприкінці XIX – на початку XX століття.

Ключові слова: уряд, аграрна реформа, селянство, міграції, переселенці.

Переселенська політика була одним із важливих компонентів столипінських аграрних перетворень. Однак аграрні міграції відбувалися ще задовго до появи Столипіна на політичній арені. Особливістю міграційної політики в роки столипінських реформ було те, що в цей період самодержавство остаточно перейшло від заходів, спрямованих на стримування аграрних переселень, до їх заохочення. Для кращого розуміння і повноти картини переселенського руху в Чернігівській губернії періоду столипінської аграрної реформи необхідно звернутись до подій кінця XIX ст., коли міграційні процеси набули масового характеру.

До проблем міграції українського селянства на рубежі XIX – XX століть звертались у своїх дослідженнях С. І.Брук і В.М.Кабузан, котрі в публікаціях показали місце і роль переселенців з України, в тому числі з Чернігівщини, у загальноросійському переселенському русі [1-3]. Визнаним спеціалістом з проблем аграрних переселень є М.А.Якименко, в дослідженнях якого значна увага приділена міграціям селян із Чернігівської губернії. Ним було розглянуто економічні основи аграрних переселень в Україні на рубежі XIX-XX ст., особливості міграції українського селянства та соціально-економічні їх наслідки [4-7]. Із останніх досліджень на дану тематику необхідно відзначити публікацію С. М.Раєвського, у ній розглядаються переселення селян Лівобережної України на Далекий Схід [8].

Незважаючи на те, що всі вищевказані дослідники вказували на роль чернігівського селянства у міграційних процесах, окремих досліджень, які б відображали, зокрема, переселення саме із Чернігівської губернії наприкінці XIX – на початку XX століття, нема. Автори лише згадували Чернігівщину у контексті загальноросійського чи загальноукраїнського міграційного руху. Тому метою даної статті є характеристика аграрного переселення із Чернігівської губернії в пореформений період і до початку столипінських перетворень, а саме: визначення причин як прямого, так і зворотного переселення, висвітлення ходу переселенського руху і показ ставлення царського уряду до селянських міграцій.

Переселення українців на інші території бере свій початок ще у XVIII ст. Однак до 2 пол. XIX ст. міграції українського населення були нечисленими і обмежувались територією Європейської Росії [2, с. 27-29]. На початку XIX ст.

© Герасимчук Олександр Михайлович – асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

царський уряд вживав заходів щодо переселення на Кубань колишніх реєстрових козаків з Чернігівської та Полтавської губерній. Вони поповнювали ряди козаків-запорожців, які потрапили туди наприкінці XVIII ст. Усього протягом 1792-1865 рр. на Кубань переселилось майже 160 тис. українців [32, с. 35].

Починаючи з 2 пол. XIX ст. переселенський рух активізується і набуває аграрного характеру, що було безпосередньо пов'язано із загальним економічним та політичним становищем після реформи 1861 р., зокрема, з розшаруванням селянства і його обезземеленням. Більшість переселенців становили вихідці з Чернігівської і Полтавської губерній, де було найбільше на Лівобережній Україні малоземельних господарств і відчувалась нестача робочої худоби (її не мали 22,2% переселенців з Чернігівщини [7, с. 68]). З 22 122 родин, які прибули до Приморського краю протягом 1858-1914 рр., 15 475 сімей були з України (69,95% загальної кількості переселенців), серед них 40,8% становили вихідці з Чернігівської губернії (з Полтавської – 22,5%) [8, с. 146].

Чернігівська губернія за інтенсивністю переселенського руху в Сибір, на Далекий Схід і Середню Азію була наприкінці XIX – на поч. XX ст. одним із безумовних лідерів по всій Російській імперії: якщо в 1887-1894 рр. у загальноросійському переселенському русі Чернігівщина займала дев'ятнадцяте місце за кількістю переселенців (3,2% від загальної кількості) [7, с. 65], то до 1914 р. губернія перемістилася на третю позицію, поступаючись лише Курській і Полтавській губерніям. А всього за період з 1885 по 1914 р. із Чернігівщини до східних губерній Росії переселилося близько 295 тис. чоловік [4, с. 20]. Масштабність переселень з Чернігівщини стає очевиднішою, якщо порівняти її із міграціями селянства центральних російських губерній: за 1896-1912 рр. із Московської губернії переселилось усього 410 осіб, із Владимирської – 901 особа [17, с. 2].

Серед основних причин, які змушували селян Чернігівщини переселятися в інші регіони, можна виділити аграрне перенаселення, безземелля та малоземелля, низьку родючість ґрунтів. У відомостях про становище селян с. Ведильці Чернігівського повіту, які бажали переселитись в інші губернії в 1886 р., лише одна із 31 сім'ї володіла найбільшим земельним наділом 6 3/4 дес.; сім'я селянина Степана Живця, яка складалась із 19 чоловік, мала 3 1/2 дес. землі, сім'я селянина Фрола Дородного, яка налічувала 13 осіб, мала 4 1/2 дес. землі, сім'я селянина Євдокима Приходька, яка складалась із 11 чол., земельного наділу не мала взагалі. У графі відомостей «якість земель і середній урожай з них» зазначалося, що «урожай з 1 дес. практично відсутній [16, арк. 1-2]». Селянам кількох сіл Пакульської волості Чернігівського повіту (152 сім'ї) у 1885 р. було дозволено переселитися на вільні казенні землі в інші губернії, оскільки, як зазначалось у журналі губернського уряду у селянських справах присутствія, «всі вони одержали за власницькими записами значні, але неякісні піщані наділи від 6 до 8 дес. на ревізьку душу з платою від 39 до 49 коп. з десятини в рік і, крім того, ліси як в наділі, так і в обмін за землі, які відійшли від них в казну; протягом кількох років, починаючи з 1879 р., всі ці ліси ними вирубані, внаслідок чого утворились пісочні замети, які на цей час перетворились уже в зовсім неродючі простори, пісочним заметам була піддана і частина садибних земель, які в цій місцевості були єдиними цінними угіддями [19, арк. 8]».

Аграрні кризи, під час яких тисячі селян втрачали заробіток та землю, пошук додаткових заробітків, значна вага в деяких регіонах відробіткової системи, політично-релігійні мотиви були також тими чинниками, які змушували чернігівських селян вирушати в мандри в пошуках кращого життя. Збільшення застосування сільськогосподарських машин на Півдні України зменшувало там потребу в робочих руках, що призводило до зниження зарплатні заробітчанами, значну кількість яких складали вихідці із Чернігівської губернії. Важко чернігівським селянам було знайти застосування своєї робочої сили і в місті, оскільки промислово розвинутих міст в губернії майже не було, та і самі селяни були недостатньо підготовлені до роботи в промисловості, оскільки мали низький

рівень освіти. Тому вихід із ситуації, що склалася, селяни вбачали саме в переселенні до регіонів, де були неосвоєні земельні угіддя [8, с. 145].

До вищевказаних чинників, які спричинювали переселення, дослідник аграрної історії М.А.Якименко додає ще наявність значних вільних площ на території Росії і низьку якість надільних земель у деяких місцевостях, до яких можна зарахувати і кілька повітів Чернігівської губернії, зокрема Чернігівський, Сосницький, Мглинський, Суразький, Новозибківський і Стародубський. Крім названих об'єктивних причин міграції селянства, Якименко виділяє ще й тимчасові, такі як неврожаї, урядова політика, поширення чуток про сприятливі умови життя для переселенців на нових землях [4, с. 24-26].

Масовий процес переселення чернігівських селян на малозаселені землі Російської імперії розпочався після реформи 1861 р. Законодавство 60-х рр. XIX ст. створило величезні, майже непереборні труднощі на шляху переходу селян з однієї общини в іншу та переселення у сприятливіші для землеробства райони. Фактично лише колишні селяни дрібнопомісних дворян, як такі, що не одержали після скасування кріпацтва ніяких наділів, мали право після закінчення дев'ятирічного строку перебування у стані тимчасовозобов'язаних переселятись на казенні землі окраїн. Усі ж інші категорії селян повинні були неухильно дотримуватися загального і місцевого положень про колишніх кріпаків. Так, відповідно до ст.130 Загального положення для одержання документів про вихід селянина із общини потрібна була згода її членів прийняти наділ цього селянина і сплачувати за нього викупні платежі. Крім того, він мав розрахуватись з усіма недоїмками й податками станом на 1 січня наступного року і не перебувати під судом і слідством. Обов'язковими умовами переселення були: відсутність будь-яких перешкод з боку батьків, матеріальна забезпеченість малолітніх членів сім'ї та осіб похилого віку, які залишалися на батьківщині, пред'явлення приймального договору від тієї общини, що давала згоду прийняти новосела [7, с. 62].

Уже в 70-х рр. XIX ст. Чернігівське земство почало звертати увагу на стихійні переселення селян із північних повітів губернії. При обговоренні питання про важке становище населення у Мглинському і Суразькому повітах на чергових губернських зборах 1872 р. за пропозицією гласного Денисова було постановлено клопотати перед урядом про вжиття заходів для полегшення переселення із названих повітів до кращих в економічному відношенні місцевостей. У наступному 1873 р. це питання знову порушувалось у записці гласного Карачевського-Вовка «Про становище Мглинського і Суразького повітів», подану на обговорення до губернських зборів. У 1875 р. при обговоренні питання про забезпечення народу продовольством на пропозицію гласного Петрункевича губернські збори постановили: прохати уряд полегшити способи переселення для селян усїєї Чернігівської губернії. Нарешті на черговій сесії 1880 р. знову ж при розгляді продовольчого питання на пропозицію доповідача продовольчої комісії гласного Карпінського і гласного Куманця збори постановили порушити клопотання перед урядом про відміну правил, які утискають населення губернії в переселенні і про організацію дослідження місцевостей, придатних для переселення [14, с. VII].

Царський уряд обставляв процес видачі дозволів на переселення всілякими формальностями, вимагаючи від охочих переселитися необхідного забезпечення відповідними коштами. Становище дещо змінилося, коли генерал-губернатор Східного Сибіру Д.Анучин у 1882 р. запропонував для прискорення заселення Південно-Уссурійського краю переселенцями з Європейської Росії організувати переселення селян морем за державний кошт через Одеський порт. 1 червня 1882 р. були опубліковані спеціальні правила про казеннокоштне переселення до Південно-Уссурійського краю, відповідно до яких з Європейської Росії могли щорічно переселятись 250 селянських сімей [3, с. 66]. Протягом 1883-1888 рр. у Південно-Уссурійський край приїздили переважно селяни з Чернігівської губернії. Кількість охочих переселитися лише з однієї Чернігівщини значно пере-

вищувала допустиму кількість, і селяни готові були вирушати в далеку дорогу за власний рахунок. Неодмінний член Чернігівського повітового в селянських справах присутствія повідомляв 10 жовтня 1884 р. волосним правлінням про те, що в 1885 р. буде змога відрядити за власний рахунок не більше 200 сімей, але «вже зараз є 400 сімейств, тому вибір буде зроблено із середовища тих, у кого буде більше коштів, і які через це є найбільш надійними колонізаторами [13, арк.10 зв.]».

Циркуляром чернігівського губернатора від 6 жовтня 1884 р. було оголошено умови одержання дозволу на своєкоштне переселення в Південно-Уссурійський край. Для цього селяни повинні були подати прохання на ім'я губернатора, який давав розпорядження повітовим у селянських справах присутствіях зібрати відомості про склад сімей, дотримання ними умов Міністерства внутрішніх справ і наявність коштів у переселенців (при цьому враховувалась вартість майна, яке можна було продати). Селянам необхідно було вирушати цілими сім'ями, не залишаючи на батьківщині неповнолітніх членів сімей, вони повинні були виконати умови Загальних положень про вихід із общини і мати необхідні кошти як на переїзд, так і на облаштування на місці [13, арк. 10]. Тільки тим сім'ям, які відповідали вищенаведеним вимогам, видавалися посвідчення про надання дозволу на переселення, повідомлялась дата відправки пароплава, а вже після прибуття в Одесу у канцелярії генерал-губернатора селянам видавалося розпорядження про допуск на пароплав.

Необхідна сума на переїзд до Південно-Уссурійського краю обраховувалася залежно від кількості членів сім'ї за тарифом, доведеним до відома чернігівського губернатора одеським генерал-губернатором: за дорослих і неповнолітніх 10-17 років – по 70 руб. за людину, за дітей 4-10 років – по 50 руб., 2-4 років – 35 руб., 1-2 років – по 20 руб., діти до одного року перевозились безкоштовно. За ці кошти протягом 50-денної поїздки від Одеси до Владивостока селян годували без додаткової плати. За багаж необхідно було заплатити по 50 коп. з пуда; якщо багаж становив більше 5 пудів, то його перевозили безкоштовно. Для оселення на місці Міністерство внутрішніх справ вимагало від кожної сім'ї переселенців наявності суми не менше 600 руб., оскільки «власнокоштни переселенці після прибуття на місце одержать землю., але потім ніякої допомоги від казни не одержать в жодному разі [13, арк. 10 зв.]».

З 1886 р. казеннокоштне переселення було повністю замінене власнокоштным, спрямованим на переселення порівняно забезпечених селян [3, с. 67-68]. Однак і біднота не втрачала надію на покращення своєї долі шляхом переселення. Хоч у наступні роки аж до 1906 р. переселення за рахунок казни вже не було, незможні селяни також продовжували брати участь в освоєнні далекосхідних окраїн. Селяни Довжицької волості Чернігівського повіту 14 жовтня 1884 р. прохали неодмінного члена Чернігівської повітового в селянських справах присутствія про клопотання перед губернатором щодо надання їм дозволу на переселення лише з грошима на переїзд без необхідних 600 руб. на облаштування на місці, оскільки вважали, що «після приїзду на місце ми зможемо обійтись і без них [13, арк.13]».

За даними Південно-Уссурійського переселенського управління, в 1885-1891 рр. після купівлі квитка від Одеси до Владивостока (400-450 крб.) на руках у більшості переселенців залишалось у середньому від 2 до 91 крб. Із 47 сімей, які були опитані в 1889 р. після прибуття в Одесу для відправки на Далекий Схід, тільки 2 сім'ї мали на руках більше 100 крб. Незважаючи на вимоги влади в цей період мати на руках уже лише 300 крб., селяни все ж примудрялись потрапити на пароплави, не маючи і цієї необхідної суми. Іноді переселенці брали гроші в борг у односельців, або ж влада сама перевозила їх у борг, не бажаючи платити неустойку Одеському пароплавству за зафрахтовані пароплави [4, с. 30]. З початком морських перевезень переселенців на Далекий Схід з 1883 р. і до кінця її в 1901 р. із Чернігівської губернії було перевезено тільки морем через Одесу на

Далекий Схід (головним чином в Уссурійський край) більше 30 тис. чоловік [14, с. 1].

До 1890-х рр. царський уряд чинив серйозні перешкоди переселенському руху. Однією із причин обмеження переселень було побоювання того, що поміщики будуть позбавлені робочих рук, а це в свою чергу могло привести до подорожчання робочої сили [20, с. 385]. Щоб одержати дозвіл на переселення, селянам необхідно було подолати численні бюрократичні перепони, пройти ретельні перевірки свого майнового становища [12, арк.6, 31-33, 41-43, 48, 68, 90; 28, арк. 1-3], після яких чиновники повинні були визнати, що охочі переселитись перебувають у «виключно тяжкому становищі [29, арк. 1, 10]», і переселення «може бути єдиним засобом покращення їх побуту [11, арк. 3]». Тільки після цього селянам видавалося свідоцтво про те, що ними виконано всі поставлені урядом умови, їм дозволялося розпродувати майно і вирушати в дорогу [30, арк. 3-8; 31, арк. 3].

Законом від 13 липня 1889 р. дозвіл на переселення міг видаватися з дозволу трьох міністрів за умови наявності вільних земель і визнання урядом необхідності і доцільності переселення. Охочі переселитись повинні були залишити свої наділи громаді без винагороди, а також мати 125-300 руб. на облаштування господарства на новому місці [21, с. 23]. Таким чином, селянам, які залишались, було вигідно, щоб із населеному пункту виїхало якомога більше переселенців, оскільки в такому разі у їхньому розпорядженні залишалося більше земель. О.Русов у своєму «Описании Черниговской губернии» наводить уривок із газетної публікації 1896 р. про те, як в одному із сіл Мглинського повіту селяни вимагали від ходака із Сибіру, щоб він розповідав про сибірське життя тільки привабливі відомості; коли ж той став описувати гнітючі картини проживання на чужині, то селяни привели його до ставка і занурювали у воду доти, поки він не пообіцяв змінити тон своїх розповідей. Із 140 тис. жителів Мглинського повіту наприкінці XIX століття щорічно батьківщину покидали 2700-3600 чоловік, що перевищувало річний природний приріст населення повіту [35, с. 62].

У той же час царські власті всіма засобами прагнули не допускати так званих «самовільних переселень», яких, проте, було немало. Часто селяни вирушали на заробітки і додому вже не повертались. Так, Пакульське волосне управління 7 січня 1888 р. рапортувало неодмінному члену Чернігівського повітового в селянських справах присутствія, що селяни сіл Ковпити, Жидиничів, Кархівки, Ведилець «...вибули із місць проживання років шість, а може і більше тому, не на проживання в Самарську губернію, а на заробітки в різні місця, про що свідчить те, що багато із цих осіб спочатку проживали не в Самарській губернії, а в інших губерніях, але яким чином ці особи зібрались в Самарській губернії, Волосному правлінню невідомо: відправлялись ці особи з місця проживання неодноразово, а в різний час, поодиночці чи вдвох на протязі року. Селяни одержували із Волосного правління паспорти на півроку тільки для себе, а не на сім'ю [12, арк. 64]».

Циркуляром від 6 березня 1892 р. тимчасово переселення взагалі були призупинені, однак селяни продовжували виїжджати без дозволу влади. Незважаючи на вказівку місцевої влади всіляко протидіяти самовільному переселенню аж до притягнення до відповідальності, у 1894 р. частка самовільних переселенців сягнула 78% від загальної кількості [21, с. 23]. Наприкінці XIX ст. царський уряд визнав за необхідне на залізничних магістралях, що вели на схід, збільшити кількість поліцейських постів. У 1900 р. на Транссибірській магістралі поліція затримала близько 100 тис. самовольців [7, с. 67].

Із Новозибківського і Суразького повітів артілі заробітчани регулярно вирушали на південь Росії, а також в Польщу і навіть в Америку. В таку далеку дорогу новозибківські і суразькі селяни вирушали в основному таємно від місцевої влади. Довгий час міграції на американський континент із цих повітів зберігались у суворій таємниці, і лише випадково один із земських начальників під час ревізії каси волосного правління звернув увагу на одержання значних грошових

сум через закордонні банківські контори. Після розпитування про місцезнаходження селян, він довго не міг зрозуміти, в якій такій «Америці» вони на заробітках [22, с. 69].

Спеціальним царським циркуляром 1897 р. Міністерство внутрішніх справ зобов'язувало місцеву владу під загрозою суворих стягнень вживати заходи до тих, хто робив спроби переселятись самовільно [20, с. 385]. Однак кількість охочих мігрувати це не зменшувало, і місцева влада прагнула, якщо не заборонити, то хоча б впорядкувати міграції, щоб уникнути негативних наслідків, спричинених відхожими промислами і самовільними переселеннями. Управляючий Чернігівською казенною палатою А.М.Рожественський у 1903 р. висловлював пропозиції щодо поліпшення організації переселень і сезонних міграцій, «...щоб на відхожих промислах підростає молоде покоління всіяко було обмежене від різних спокус, які практикуються постачальниками робочої сили на південь, таких як пияцтво, гулянок з музикою і спокушанням молодих дівчат. Нерідко з відхожих промислів повертаються заражені сифілісом і без заробітків – зло, з яким потрібно вести енергійну боротьбу, оскільки такі елементи, заносючи заразу в село, стають причиною загибелі багатьох інших [22, с. 75]».

«Два рази на рік, як правило рано навесні і пізно восени, – писав чернігівський статистик-публіцист П.Червінський, – сільське населення багатьох місцевостей цілими масами піднімається зі своїх осілостей і розбрігається в різних напрямках Росії, іноді за согни верст шукати заробітку... Невелика кількість рухається водою чи чавункою; більшість же рухається самим первісним способом: пішки з торбиною за спиною і з мізерним запасом пожитків; збившись в гурти по кілька десятків чоловік, відміряють вони версту за верстою, залишаючись на ночівлю, де трапляється, і харчуючись чим бог послав – і все це іноді навіть без повної впевненості, що знайдуть підходящу роботу [33, с. 142]». Головними районами найму сільськогосподарських робітників були Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії. Тільки за один 1891 р. на заробітки із Чернігівської губернії пішло 134,2 тис. чоловік. У 1896 р. кількість відходників із Чернігівщини вже становила 148 157 чоловік [35, с. 260]. Найбільш значним ринком найму сільськогосподарських робітників у Таврійській губернії була Каховка, куди сходилось до 40 тис. чоловік. При реєстрації прибулих робітників у Каховці в 1895 р. виявилось, що за 6 днів (з 3 до 9 травня) із Чернігівської губернії туди прибуло 2 325 чоловік, що становило 14,9% всіх прибулих (із Полтавської – 11 987 чоловік (61,4%)) [34, с. 66].

Письменник М.Коцюбинський у редагованих ним «Сільськогосподарських оглядах Чернігівської губернії» вказував на незавидне становище заробітчан у південних українських губерніях. «Вабили, – писав він, – чутки, що на стороні добре заробляють, однак надії на добрий заробіток не виправдались... Тим не менше багатьом довелось залишитись на місці тому, що вдома було ще гірше [36, с. 7]». Застосування машин в сільському господарстві Півдня сприяло витісненню найманих робітників і створенню армії безробітних. У результаті цього заробітки відходників були нестійкими, а багато з них повертались додому з порожніми руками. Не випадково серед селян Чернігівщини було поширене прислів'я: «Відходники принесли мало грошей, а багато вошей». Однак безпросвітні злидні гнали з дому все нових і нових заробітчан [33, с. 142].

За свідченнями Чернігівської казенної палати, яка фіксувала вибуття платників податків, із Чернігівської губернії з 1888 по 1898 р. в азіатську частину Росії переселилося 57 898 селян [37, с. 111]. На 100 чол. природного приросту на Чернігівщині в 1886-1890 рр. припадало 5,2 чол. переселенців, у 1891-1895 рр. – 171,9 чол., у 1896-1900 рр. – 347,5 чол. (на Полтавщині ці дані становили відповідно 15,4; 286,3 та 335,9 чол.) [8, с. 145]. Таким чином, в останній чверті XIX ст., попри всі складнощі організації переселення, спостерігалось постійне зростання переселенців з Чернігівської губернії. «Найкращий колонізаційний елемент дають малороси і особливо полтавці і чернігівці...», – зазначав у 1895 р. міністр

землеробства і державних маєтностей О.Єрмолов у своїй доповідній записці на ім'я царя Миколи II. Всього ж за період з 1896 по 1905 рр. з України в інші губернії виїхало 415 636 чол., що становило 52,1% усіх переселенців Російської імперії [8, с. 145-146]. Чернігівщину за цей час покинуло 92,4 тис. чоловік [17, с. 3]. Історик Л.Ф.Скляров, спираючись на дані дореволюційної статистики, обрахував, що за період 1885-1904 рр. тільки до Сибіру з України переселилось 494 508 чол. [18, с. 152-153], що свідчить про значні масштаби міграційного руху з українських губерній на рубежі XIX – XX ст. Приблизно п'яту частину цих переселенців становили чернігівські селяни.

У перші десятиліття після реформи 1861 р. основним колонізаційним регіоном для селян центральних чорноземних губерній і Чернігівщини в тому числі був південь та південний схід Російської імперії, зокрема Новоросія, Дон, Кубань, Поволжя, Закавказзя. Переселення в ці регіони не вимагало від селян значних коштів, і біднота ішла туди пішки, перебиваючись випадковими заробітками або жебракуючи [4, с. 30]. Чернігівці були піонерами заселення багатьох сіл і містечок в Херсонській, Таврійській, Уфимській губерніях, а потім у Сибіру і на Далекому Сході, про що свідчать назви населених пунктів у цих краях: Чернігівка, Глухово, Ніжино та ін. [33, с. 140]. У 60-х рр. XIX ст. у Грузії відбулося масове примусове виселення до Туреччини абхазців, багато абхазських сіл знелюдніли і на їх місці утворилися змішані російсько-українські, вірменські і грецькі поселення. За даними перепису 1897 р., у Грузії проживало 8,5 тис. українців, з них – 35,4% – в сільській місцевості [10, с. 105-106]. На Північному Кавказі частка українців з 1858 по 1897 р. зросла майже вдвічі (з 18,6 до 33,6%), в Закавказзі досягла 0,6%. [2, с. 30].

Однак уже до сер. 80-х рр. запас вільних земель у названих місцевостях вичерпався, внаслідок чого Міністерством внутрішніх справ було видано ряд розпоряджень про припинення відведення переселенцям казенних земель у цих регіонах. Циркуляр чернігівського губернатора від 28 жовтня 1883 р. зобов'язував місцеву владу роз'яснити сільському населенню, що «вільних казенних земель, які могли б бути відведені переселенцям в Карській і Батумській області нема [11, арк.16]». Тому з 2 пол. 80-х рр. головним об'єктом колонізації для чернігівців стають східні регіони Росії – Південне Приуралля, Казахстан і Середня Азія, а найбільше – Сибір і Далекий Схід [4, с. 19-20; 5, с. 95].

Темпи переселення в Сибір, на Далекий Схід і в Середню Азію різко зросли з сер. 90-х рр. у зв'язку із будівництвом та введенням у дію Транссибірської залізниці [1, с. 54]. Новим законом про переселення від 15 квітня 1896 р. вводився більш спрощений порядок видання дозволів на переселення в регіони, що прилягали до Транссибірської залізниці. Селянам надавалися позики на облаштування господарством, вони одержували пільги щодо виконання деяких державних повинностей. Самовільні переселенці, як і раніше, ніяких пільг не мали [21, с. 24].

Динаміку переселень з українських губерній на Схід у 2 пол. XIX ст. можна простежити на прикладі таких статистичних даних: на поч. 60-х рр. у Сибіру, на Далекому Сході і в Середній Азії українців майже не було, а за переписом 1897 р., в Сибіру і на Далекому Сході їх виявилось 223,9 тис. чол., або 3,9% населення цього регіону, в Казахстані і Середній Азії – 101,6 тис. чол., або 1,3% населення. Особливо помітною частка українців в к. XIX ст. стала в Приморській (19,3%), Амурській (17,5%) областях Далекого Сходу. Основний переселенський контингент тут становили вихідці з Чернігівської, Полтавської, Київської губерній [1, с. 30].

Вихідці з Чернігівської губернії у більшості своїй переселялись у Примор'я (головним чином у Південно-Уссурійський край) і менше – в Приамур'я. За період 1883-1905 рр. у Приморську область з Чернігівщини прибуло 24 812 чол., в Амурську – 1 187 осіб обох статей. Приамур'я для чернігівців не було таким бажаним для переселення регіоном, тому що ця область приймала новоселів, що прибували сухоходом і без державної допомоги. Кількість переселенців на Да-

лекий Схід з усіх українських губерній за цей період становила 109 510 чол. [3, с. 67-68]. Простий підрахунок показує, що частка чернігівців серед усіх новоселів Далекого Сходу у 1905 р. становила 23,7%.

Найбільше переселенців у кінці XIX ст. у райони Переднього Сибіру було із Остерського, Стародубського, Мглинського, Новозибківського повітів, а найменше – із Чернігівського, Сосницького, Глухівського. У Південно-Уссурійський край морем вирушали переважно селяни із Конотопського, Кролевецького, Ніжинського, Борзнянського, Сосницького повітів. За 1890-1898 рр. із усієї губернії туди було відправлено на пароплавах 6 431 чоловіка (880 сімей), з них 4 905 чоловік були саме із названих повітів [35, с. 60-62]. З початку XX століття найбільше переселенців давали Суразький, Новгород-Сіверський, Чернігівський і Мглинський повіти, найменше – Козелецький [17, с. 11-12].

За національним складом основну масу переселенців з Чернігівської губернії становили українці: якщо в 1795 р. українців у губернії налічувалось 918,8 тис. чол. (89,0% від усіх жителів губернії), то у 1858 р. – 1248,7 тис. чол. (84,8%), у 1897-1900 рр. – 1526,1 тис. чол. (66,4%) [2, с. 23]. Зазначимо, що зменшення частки українців на Чернігівщині відбувалось в умовах швидкого зростання населення Чернігівської губернії взагалі. За період 1859-1904 рр. населення регіону зросло майже вдвічі [23, с. 8; 24, с. 235].

До 1895 р. справою селянських переселень займались: відділ земельного поліпшення, департамент земельних справ і переселенське управління, яке відало лише переселенням і розподілом районів переселення між губерніями, звідки виїжджали селяни. На місцях переселеннями займались також губернські і повітові в селянських справах присутствія в особі їх неодмінних членів. Переселенське управління було підпорядковане безпосередньо Міністерству внутрішніх справ. Наділенням переселенців землею відало Міністерство державних маєтностей, а на місцях – управління державними маєтностями. У зв'язку з подальшим розвитком міграційного руху 19 вересня 1895 р. всі функції, пов'язані з питанням переселення, були передані переселенському управлінню. З 1905 р. воно ввійшло до складу головного управління земельних справ і землевпорядкування [6, с. 33].

На початку XX століття ставлення царизму до переселенської справи змінилось. Цьому значною мірою посприяли селянські виступи в Полтавській та Харківській губерніях у 1902 р. На засіданні Комітету Сибірської залізниці 15 січня 1903 р. цар Микола II заявив про необхідність «швидшого в'яснення можливих заходів по розселенню недостатньо забезпечених землею селян малоземельних губерній [9, с. 162]». На основі цієї вказівки Міністерство внутрішніх справ склало нові правила про переселення. В проєкті говорилось про необхідність скасування ст.13 закону від 13 липня 1889 р. про безоплатну передачу громаді земельних наділів тих селян, які переселялись, і встановити пільговий порядок переселення як в губернії Європейської Росії, так і в Сибір у зв'язку з тим, що землекористування населення, яке залишалось на місцях, покращувалось. З господарств переселенців передбачалося зняти недоїмки за казенними зборами, надати переселенцям пільговий проїзд залізницею, видавати їм шляхові позики [9, с. 162]. Таким чином, самодержавний уряд не лише припинив перешкоджати широкому переселенню селян на вільні землі, як це було в наприкінці XIX ст., а навпаки, почав сприяти переміщенню селянства в східні губернії Росії.

Проєкт Міністерства внутрішніх справ було схвалено Підготовчою комісією при Комітеті Сибірської залізниці і передано в засновану 25 червня 1903 р. Особливу нараду у переселенській справі. У законопроєкті і пояснювальній записці до нього, складених Переселенським управлінням Особливої наради у переселенській справі, мова йшла про необхідність підпорядкувати переселення не тільки завданню вирішення аграрного питання в центрі країни, а й політичним інтересам заселення окраїн з незначною часткою російського населення. Особлива нарада на засіданні 30 січня 1904 р. без істотних змін прийняла законопро-

ект і пояснювальну записку. Чим же законопроект Особливої наради відрізнявся від діючого законодавства? У нових статтях мова йшла про області заохочуваного виселення і оселення, переселенцю дозволялося продавати свій земельний наділ сільській громаді або окремим домогосподарствам і визначався порядок видачі позик. Статті, які доповнювали зміст діючого законодавства, спрощували порядок одержання дозволу на переселення і полегшували фінансове становище переселенців.

За раніше діючим законодавством, дозвіл на переселення видавав губернатор; недоїмки по казенних повинностях переносились із переселенця на громаду, в якій залишався його наділ. Ті, хто переселявся в губернії Європейської Росії, звільнялись від казенних повинностей на місці оселення на два роки повністю і на два роки – наполовину; ті, хто переселявся в інші місцевості, звільнялись від них на три роки повністю і на три роки – наполовину.

За новим законопроектом, дозвіл на переселення видавали адміністративні присутствія повітових з'їздів; недоїмки за казенними повинностями знімались із переселенця; переселенці в губернії Європейської Росії звільнялись від казенних повинностей на місці оселення на три роки повністю і на три наполовину; переселенці на Кавказ, у Туркестан і на Далекий Схід звільнялись від них на п'ять років повністю і на п'ять наполовину. Законопроект скасовував юридичну заборону переселення окремим групам селян, усував поділ на переселенців з дозволу і самовільних; вводився новий поділ: на переселенців за сприяння уряду і без сприяння уряду [9, с. 162-163].

24 травня 1904 р. Державна рада об'єднаних департаментів законів, цивільних і духовних справ, державної економіки і промисловості, науки і торгівлі схвалила новий курс у переселенській політиці, без зайвих суперечок затвердила законопроект і передала його на підпис царю.

6 червня 1904 р. цар затвердив законопроект під назвою «Тимчасові правила про добровільне переселення сільських мешканців і міщан-землеробів». У ньому конкретні статті, розроблені Особливою нарадою, щодо видачі позик сільським громадам і окремим селянам на купівлю земельного наділу переселенців, на покращення землевпорядкування були замінені однією статтею про допомогу уряду селянам, яка була загальною і неконкретною. Разом з тим було додано нові статті про пільги переселенцям. У цілому текст закону зберіг основні положення проекту, зміни стосувалися лише зменшення зобов'язань уряду щодо фінансової допомоги селянам [9, с. 163-164].

Закон 6 червня 1904 р. не відразу вступив у силу. Через війну з Японією переселення було призупинене на два роки. Однак навіть війна не стала нездоланною перешкодою для чернігівських переселенців. Незважаючи на небезпеку і заборони, у 1904 р. лише на Далекий Схід переселилось 1190 чернігівців, а в 1905 – 1850 чоловік [14, с. 1]. Сосницьке повітове земство вже в 1905 р. порушувало питання про організацію поїздки ходоків в Тургайську область з метою пошуку ділянок для нових переселенців [17, с. 4]. Коли ж до питання переселень повернулися, то стало зрозумілим, що в попередній закон необхідно вносити зміни, які назріли в зв'язку з революційними подіями. Свої пропозиції висловило переселенське управління та управління землевпорядкування і землеробства в записці від 20 лютого 1906 р. до Ради Міністрів. Конкретні пропозиції записки зводились до таких кроків: 1) для скорочення термінів дозвіл на переселення повинні давати не повітові з'їзди земських начальників, а самі земські начальники; 2) незалежно від регіону виселення і поселення надавати пільги тільки заохочуваним переселенцям; 3) переселенцям, відхід яких буде сприяти покращенню землекористування і побуту тих, хто залишається на батьківщині, а також сім'ям, члени яких брали участь у війні з Японією, особливо сприяти шляхом надання безкоштовного проїзду; 4) головному управлінню землевпорядкування і землеробства надати право обмежувати безкоштовний і пільговий проїзд ходоків і переселенців у райони Азіатської Росії в залежності від наяв-

ності відведеної землі, а також з тих губерній, які не страждали від малоземелля [9, с. 164].

Сім'ям, які закріпили за собою землю в Сибіру до 1904 р., але не встигли переселитись, надавалось право зробити це протягом року до 15 березня 1907 г. Уже циркуляром чернігівського губернатора від 30 квітня 1907 р. земським начальникам наказувалося припинити видавати прохідні свідоцтва сім'ям, які одержали земельні ділянки в 1902 і 1903 роках. Такі сім'ї повинні були знову посилати ходоків до Сибіру для повторного закріплення земельних ділянок за собою [25, арк. 47].

Організація переселення в інші місцевості була доручена землевпорядним комісіям, які почали створюватись у губерніях після відповідного указу від 4 березня 1906 р. [6, с. 32]. 7 березня 1906 р. Рада Міністрів розглянула подані пропозиції і затвердила їх, а 10 березня 1906 р. цар підписав указ, яким було введене в дію «Положення про застосування закону 6 червня 1904 р.». Уряд асигнував немалі кошти на витрати для облаштування переселенців на нових місцях, на їх медичне обслуговування і суспільні потреби, а також на прокладення доріг [26, с. 68].

Видання царського указу дало могутній поштовх для переселення чернігівських селян на схід. Відповідно до закону 6 червня 1904 р. і «Положення» 10 березня 1906 р. до переселення від сім'ї чи групи сімей (партії) до місцевості передбачуваного майбутнього проживання необхідно було послати ходока, який повинен був ознайомитися з природними і побутовими умовами ведення господарства на новому місці, вибрати і закріпити за своїми поручителями відповідну кількість ділянок із відведених для переселенців у даному році [17, с. 18]. Ходок, який зарахував за собою землю або який одержав прийомну згоду від якогось сільського товариства у Сибіру, отримував право перевезення сім'ї за здешевленим переселенським тарифом, причому відправлення таких переселенців відбувалось у певні терміни землевпорядною комісією [17, с. 19].

Тільки за березень-квітень 1906 року селянам Чернігівської губернії було видано 4309 «ходацьких» і 203 «прохідних» свідоцтв [15, арк. 40], а до кінця року їх кількість зросла відповідно до 9131 і 899. Третина «ходацьких» свідоцтв у 1906 році була видана в Приморський край (3511), туди ж вирушила і переважна більшість переселенців (554 свідоцтва). Друге місце серед напрямів переселенського руху чернігівських селян у 1906 р. посідала Томська губернія (1612 і 166 свідоцтв), третє – Тобольська (725 і 42 свідоцтва). На початку 1906 р. привабливими місцями для переселення у чернігівців були також степові регіони – Акмолинська, Тургайська області та Оренбурзька губернія. У березні-квітні туди було видано 1553 «ходацьких» свідоцтв. Однак з причини малочисельності вільних і придатних земель у названих місцевостях переселенський рух у цих напрямках поступово згас, і за серпень-грудень 1906 року у ці степові райони не було відправлено жодного ходока [15, арк. 22-40].

Не можна оминати увагою і того факту, що частина переселенців, яка не облаштувалася з різних причин на нових місцях, повернулася назад на батьківщину. У більшості випадків таке подвійне переселення пов'язане з повним розоренням сім'ї і навряд чи, повернувшись на батьківщину, переселенець зміг би відновити своє господарство навіть до того рівня, що було до переселення, адже перед переселенням сім'ї розпродавали власне майно. Переселенці не могли цього не розуміти і тому додому повертались тільки ті з них, які справді були не в змозі влаштуватися на нових місцях [17, с. 33]. Головними причинами, які спонукали чернігівських селян до повернення назад на батьківщину, були: відсутність вільних земельних ділянок, нестача майнових засобів, непридатні для ведення господарства кліматичні і ґрунтові умови, несприятливий склад сім'ї. Інші причини (неврожаї, стихійні лиха) носили випадковий характер [14, с. 48].

У табл. 1 подаємо кількість прямих і зворотних переселенців, які вирушали за Урал протягом 1896-1906 рр. (до 1896 р. регулярний статистичний облік переселенців не вівся [17, с. 1]).

**Кількість прямих і зворотних переселенців із Чернігівської
губернії до Сибіру в 1896-1906 рр.**

(Складено за даними: Переселение из Черниговской губернии в 1909-1911 гг. По материалам Челябинского и Сызраньского переселенческих пунктов. – Чернигов, 1913. – С. 3, 33)

Роки	Прямі переселенці		Зворотні переселенці			
	Кількість осіб обох статей (тис. чол.)	Кількість сімей	Кількість сімей	У % до прямих переселенців	Із кількості переселенців в тому ж році	
					Абсол. к-сть	У % до прямих
1896	35,5	5697	695	12,2	625	11,0
1897	9,7	1558	596	38,3	330	21,2
1898	6,0	991	193	19,5	66	6,7
1899	6,3	1031	95	9,2	44	4,3
1900	11,1	1672	249	14,9	167	10,0
1901	8,6	1306	296	22,7	124	9,5
1902	5,9	858	277	32,3	71	8,3
1903	4,3	646	125	19,4	27	4,2
1904	1,8	304	20	6,6	8	2,6
1905	3,2	494	31	6,3	12	2,4
1906	9,4	1533	54	3,5	37	2,4
Всього	101,8	16090	2631	16,8	1511	7,5

Дані табл. 1 не дають підстав для виведення якихось закономірностей у кількості переселенців, що поверталися назад у різні роки. Інтенсивність переселенських рухів як туди, так і у зворотному напрямі носила хвилеподібний характер – зростання кількості мігрантів у 1896 р. і спад її до 1899 р., зростання в 1900 р. і спад до 1904 р., а потім знову зростання в 1906 р. Незаперечним фактом залишається те, що зворотних переселенців у всі роки було немало. Значні коливання частки зворотних переселенців по роках пояснюються тим, що селяни, які поверталися, складались не лише із прямих переселенців даного року, а й з минулих років, і залежали вони від інтенсивності переселенського руху в попередні роки [17, с. 34].

У своєму циркулярному листі від 29 грудня 1906 р. головноуправляючий земельними справами і землевпорядкуванням князь Васильчиков наказував губернаторам всебічно «...сприяти успішному ходові переселенської справи, на яку звернена особлива увага уряду в зв'язку з винятковою її важливістю в цей час, коли аграрний рух серед сільського населення Європейської Росії можна значно послабити виселенням надлишків населення в азіатські окраїни імперії [6, с. 32]». На важливість переселенської політики вказує той факт, що тільки з березня 1906 р. по травень 1908 р. вийшло близько 200 розпоряджень, циркулярів та роз'яснень, які стосувалися цього питання [8, с. 146]. На підставі закону від 10 березня 1906 р. відбувалися переселення і в усі наступні роки, допоки тривала століпінська аграрна реформа.

Необхідно відзначити, що в жодній інстанції, жодною службовою особою, яка брала участь в обговоренні законопроектів про переселення від 6 червня 1904 р. і від 10 березня 1906 р., не було згадано зв'язок нового курсу в переселеннях зі зруйнуванням общини, що, як відомо, було центральним пунктом у майбутніх столипінських реформах. До скасування общини самодержавство вдалось тоді, коли побачило недостатність переселення для заспокоєння селянства [27, с. 163-164].

Таким чином, ми бачимо, що переселенський рух чернігівських селян мав досить значні масштаби ще до столипінських аграрних перетворень, початок яких пов'язують із виданням указу 9 листопада 1906 р. Міграційний процес чернігівського селянства у 1861-1906 рр. можна умовно поділити на три етапи: сухопутний (до 1883 р.), коли селяни пішки або гужовим транспортом вирушали в не надто віддалені від Чернігівщини регіони; морський (1883-1901 рр.), під час якого мігранти добирались на Далекий Схід водним шляхом; і залізничний (з 1901 р.), коли переселенці почали використовувати залізницю для прямування за Урал – в Сибір і Середню Азію. Аграрне перенаселення і малоземелля були головними причинами того, що за період 1861-1906 рр. з Чернігівської губернії виселилося близько 150 тис. осіб. Свого найвищого розмаху переселенський рух досяг у наступні 1907-1908 рр. – перші роки столипінської аграрної реформи.

1. Брук С. И., Кабузан В.М. Миграция населения в России в XVIII – нач. XX в. (Численность, структура, география) // История СССР. – 1984. – №4. – С. 41-59.

2. Брук С. И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – нач. XX в. // Советская этнография. – 1981. – №5. – С. 15-31.

3. Кабузан В.М. Переселения украинцев у Далекохвостий край в 1850-1916 рр. // Український історичний журнал. – 1971. – №2. – С. 65-70.

4. Якименко Н.А. Аграрные миграции в России (1861-1917 гг.) // Вопросы истории. – 1983. – №3. – С. 17-31.

5. Якименко Н.А. Советская историография переселения крестьян в Сибирь и на Дальний Восток (1861-1917) // История СССР. – 1980. – №5. – С. 91-104.

6. Якименко М.А. Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906-1913 рр.) // Український історичний журнал. – 1974. – №7. – С. 32-42.

7. Якименко М.Я. Міграції українського селянства (1861-1905 рр.) // Український історичний журнал. – 1982. – № 9. – С. 61-71.

8. Раєвський С. М. Переселення селян з Лівобережної України на Далекий Схід наприкінці XIX – початку XX ст. // Сумська старовина. – 2005. – №XV. – С. 144-151.

9. Степінин В.А. Из истории переселенческой политики самодержавия в начале XX века (Переселенческий закон 6 июня 1904 г.) // История СССР. – 1960. – №5. – С. 161-165.

10. Джошвілі В.Ш. Розселення українців на території Грузинської РСР // Український історичний журнал. – 1970. – №2. – С. 104-108.

11. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 213. – Дело по ходатайству крестьян Черниговского уезда о переселении их в др. губернии в связи с непригодностью обрабатываемой ими земли (26 января – 9 ноября 1984 г.), 43 арк.

12. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 230. – Дело о крестьянах Пакульской волости Макаренко, Литвиных, Стеченко, Пархоменко и др., изъявивших желание переселиться в Оренбургскую губернию (1886 – 1888 гг.), 101 арк.

13. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 214. – Дело о переселенцах, изъявивших желание переселиться в Южно-Уссурийский край на свой счет (1884 г.), 20 арк.

14. Переселение в Сибирь из Черниговской губернии в 1906-1908 гг. По материалам Челябинского переселенческого пункта. – Чернигов: Типография Губ. Земства, 1910. – 240 с.

15. ДАЧО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 1007. – Переписка с переселенческим правлением и представленные ему ведомости о числе выданных «ходоческих» и «проходивших» свидетельств по Черниговской губернии за март-декабрь месяца 1906 г. (март – декабрь 1906 г.), 40 арк.

16. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 229. – Сведения об экономическом и хозяйственном положении крестьян с. Ведилец, ходатайствующих о переселении в другие губернии (март – май 1886 г.), 2 арк.

17. Переселение из Черниговской губернии в 1909-1911 гг. По материалам Челябинского и Сызранского переселенческих пунктов. – Чернигов: Типография Губ. Земства, 1913. – 96 с.

18. Скларов Л.Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы. – Л.: ЛГУ, 1962. – 568 с.

19. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 218. – Дело по прошению крестьян сс. Пакули, Навоза,

Рудни, Пыльни и др. о разрешении им переселиться на казенные земли в другие губернии (декабрь 1885 г. – март 1886 г.), 12 арк.

20. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. – М., Изд-во Академии Наук СССР. – 1963. – 600 с.

21. Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 289 с.

22. Черниговская губерния. XLVIII. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – С.-Пб.: Отд. тип. П.П.Сойкина, 1903. – 442 с.

23. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов: Изд. ред. «Земск. сборника Черниг. губернии», 1898. – Т. 1. – 123 с. + карты.

24. Календарь Черниговской губернии на 1905 год / Черн. губерн. стат. ком./ – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1904. – 250 с.

25. ДАЧО в м. Ніжині. – Ф. 1336. – Оп. 1. – Спр. 24. – Циркуляры Черниговского губернатора о порядке проведения аграрной реформы (19 января – 30 ноября 1907 г.), 150 арк.

26. Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги // Вопросы экономики. – 1990. – №10. – С. 63-74.

27. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. Чернігівська область. – К.: Голов. ред. енциклопедії АН УРСР, 1972. – 780 с. з іл. і карт.

28. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 228. – Сведения, присланные Антоновским волосным правлением о жителях с. Малек Кузьменко, Сусленко, Макаренко и вдове Шкелевой, ходатайствующих о переселении в др. губернии (май 1886 г.), 3 арк.

29. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 225. – Дело о переселении крестьян сел Авдеевки, Вершиной Муравейки и Пески в Оренбургскую губернию на свободные казенные земли (февраль 1886 – апрель 1886 г.), 20 арк.

30. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 223. – Дело о переселении крестьян дд. Мнева, Андреевки и др. на казенные земли в Оренбургскую губернию (июнь 1886 г.) (копия), 10 арк.

31. ДАЧО. – Ф. 185. – Оп. 1. – Спр. 226. – Дело о переезде 33-х крестьян д. Навоз на казенные земли в Оренбургскую губернию и о выдаче им увольнительных свидетельств (июнь 1886 г.), 7 арк.

32. Шаповал Ю. Держава: ілюстрована енциклопедія України. – К.: Балтія-Друк, 2008. – 160 с. : іл.

33. Лобода И.С. Аграрное перенаселение на Левобережной Украине в конце XIX столетия (По материалам Полтавской и Черниговской губерний) // История СССР. – 1958. – №5. – С. 137-143.

34. Лось Ф. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст. – 1904 г.). – К.: Госполитиздат, 1955. – 332 с.

35. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов: Изд. ред. «Земск. сборника Черниг. губернии», 1899. – Т. 2. – 312 с.

36. Сельскохозяйственный обзор по Черниговской губернии за 1903 г. По сообщениям корреспондентов. – Чернигов: Тип. Губ. земства, 1904. – 150 с.

37. Крестьянский Поземельный Банк в Черниговской губернии в 1900 году // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – №5. – С. 41-113.

В статье дана характеристика аграрного переселения крестьян Черниговской губернии до начала столыпинских аграрных преобразований (1861-1906 гг.). Миграции черниговского крестьянства рассматриваются в их связи с политикой правительства, социально-экономическим положением Черниговщины в конце XIX – начале XX века.

The article characterizes agrarian resettlement of peasants of the Chernihiv province prior to the beginning Stolypin's agrarian transformations (1861-1906). Migrations of the Chernihiv peasantry are considered in their communication with a policy of the government, social and economic position of the Chernihiv province at the end of XIX – at the beginning of the XX of centuries.

СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК ВІЗАНТІЇ У ПРАЦЯХ Є.О.ЧЕРНОУСОВА

У статті аналізується науково-педагогічна діяльність і творча спадщина відомого українського вченого на ниві античної та візантійської історії Євгена Черноусова. Головну увагу зосереджено на підходах науковця до дослідження суспільного розвитку Візантійської імперії в епоху середньовіччя.

Ключові слова: Візантія, суспільний розвиток, візантинознавство, історіографія.

В останнє десятиліття в Україні простежуються позитивні тенденції у напрямку відродження традицій українського візантинознавства, обірваних за радянських часів у зв'язку з визнанням цієї дисципліни «контрреволюційною». Про позитивні зрушення свідчить низка праць, що з'явилися в останні роки в Києві та Львові, Харкові та Чернівцях, Симферополі та Івано-Франківську. Разом з тим процес відродження не може бути миттєвим, а вимагає тривалої і кропіткої підготовки фахівців, здатних на належному рівні оперувати методологією предмета та методикою читання візантійських джерел. Корисним у цьому має стати вивчення напрацювань попередників з проблем візантійської історії, оскільки візантинознавство за часів царату посідало чільне місце в університетській історичній науці в Україні. Праці Д.Багалія, А.Кримського, Ю.Кулаковського, І.Нетушила, Т.Флоринського, Ф.Шміта та інших свідчать про підвищений інтерес до візантійської проблематики з боку дореволюційної історіографії в Україні. До цієї плеяди вчених слід віднести ще одне ім'я – Євгена Олександровича Черноусова, життя і наукова діяльність якого були тісно пов'язані з навчальними закладами Ніжина та Харкова.

До останнього часу діяльність та науковий доробок Є.О.Черноусова залишаються маловідомими широкому колу українських дослідників. Протягом ХХ – початку ХХІ століття ледь знайдеться два десятки згадок імені науковця або посилаць на його праці у наукових виданнях [1], не кажучи вже про спеціальне дослідження наукової спадщини вченого. Тому метою нашої розвідки стане аналіз візантинознавчих студій науковця та визначення його місця в українському візантинознавстві кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Євген Олександрович Черноусов народився 13 грудня 1869 року в с. Шкрябіне Стародубського повіту Чернігівської губернії в родині козаків Олександра Овер'яновича та Параски Іванівни Черноусових. Батьки з раннього дитинства Євгена прагнули надати йому гарну освіту, тому віддали сина спочатку до Стародубської прогімназії, а потім – до Ніжинської гімназії, яку він успішно закінчив у 1891 році. Ще за часів навчання в Ніжині юнак вирішив продовжити подальшу освіту, вступивши до знайомого йому Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька. У цей час на історичному відділенні Історико-філологічного інституту викладали досвідчені професори, відомі українські та російські вчені: історик і краєзнавець М.М.Бережков, славісти В.В.Качановський і Є.В.Петухов, античники П.І.Люперсольський, О.І.Покровський, І.Г.Турцевич та ін. У навчальному закладі, який займався підготовкою вчителів гімназій і прогімназій, значна увага приділялася вивченню загальної історії, давніх мов та палеографії.

© Самоїленко Олександр Григорович – кандидат історичних наук, викладач Ніжинського державного педагогічного університету ім. М.В.Гоголя.

Особливо ґрунтовною була підготовка з античної і середньовічної європейської історії та латинської мови, що дозволяло готувати не лише кваліфікованих викладачів, але й високопрофесійних науковців. Тому не виглядає дивним, що випускниками Ніжинської вищої школи різних років були відомі вчені – античники та візантиністи: І.Турцевич, В.Фохт, К.Штеппа, М.Левченко та ін.

У 1895 р. О.Є.Черноусов з відзнакою закінчив історичне відділення інституту зі званням вчителя гімназій та прогімназій, яке надавало всі права кандидата російських університетів, і був направлений викладачем Юр'ївського реального училища. Проте інтерес до історії, цілеспрямованість, прагнення до самовдосконалення і професійних занять наукою не могли зупинити Є.О.Черноусова на досягнутому, тому в 1901 році він склав екзамен на ступінь магістра загальної історії в Петербурзькому університеті, що надавало право викладати у вищих навчальних закладах. У 1904 році Євгена Олександровича перевели на посаду наставника-керівника з історії та географії до Ніжинської гімназії і одночасно запросили читати лекції із загальної історії на історичному відділенні НІФІ князя Безбородька.

У 1906 році за рішенням попечителя Київської навчальної округи Є.О.Черноусова призначили директором однієї з найдавніших гімназій на Лівобережній Україні – Новгород-Сіверської, де він одночасно обіймав посаду і голови педагогічної ради жіночої гімназії. У листопаді 1908 року Євгена Олександровича перевели на ті ж посади до м. Кобеляки Полтавської губернії. Часті зміни місця роботи не дозволили зосередитись на наукових заняттях і завершити написання дисертації. Лише з виходом у відставку та переїздом до Харкова вчений повернувся до активного наукового студювання.

У 1910 році Є.О.Черноусов почав працювати приват-доцентом на кафедрі загальної історії Харківського університету, де проводив практичні заняття з середньовічної історії та читав спецкурс з історії Візантії. Одночасно він працював викладачем Вищих жіночих курсів і 2-ої чоловічої гімназії. У літній канікулярний час 1911 року вчений здобув відрядження до Константинополя для роботи в бібліотеках та архівах. Метою даної поїздки було визначення кола джерел для дослідження організації торгівлі та промисловості Візантії. Займаючись переважно в бібліотеці Російського Археологічного Інституту, де науковець опрацював кодекси Феодосія, Юстиніана, зібрання актів та документів Міклошича, Міллера, Сати, Геймбаха та ін. [2]. Значну підтримку і допомогу Черноусову в Константинополі надали відомі російські вчені Ф.І.Успенський, Б.А.Панченко та Ф.І.Шміт, які стояли на чолі цього закладу в той час.

Наприкінці 1911 р. Євген Олександрович був направлений у складі університетської делегації (до якої також входили професори В.П.Бузескул і Я.О.Денисов, приват-доцент М.О.Маслов) [3] на Перший Всеросійський з'їзд викладачів давніх мов до Петербурга [4]. Учасниками досить представницького з'їзду (269 представників із 129 міст) були як вчителі-класики, так і відомі вчені з усіх університетів та наукових установ Російської імперії, серед яких: В.В.Латишев, Ф.Ф.Зелінський, Г.Е.Зенгер, В.П.Бузескул, Б.В.Варнеке, С.А.Жебелев, М.І.Ростовцев, Б.В.Фармаковський та ін. Особливістю даного з'їзду було те, що кожний день зібрань завершувався лекцією одного з університетських учених, які знайомили делегатів з новими новинками [5]. Без сумніву, участь у такому науково-методичному заході залишила помітний слід і позитивно вплинула на подальшу діяльність Євгена Олександровича.

Саме «харківський» період став найбільш плідним і в науковому плані. На друге десятиліття ХХ століття припадають найвагоміші праці вченого, розпочинається його авторська співпраця з фаховими науковими виданнями, такими як «Византийский временник» і «Византийское обозрение» [6].

У часи Української революції Євген Олександрович активно залучився до національно-демократичного руху, увійшов до складу Слобідської української ради, а також до ради Харківської «Просвіти», яку очолив Д.І.Багалій [7]. Значною мірою завдяки цьому Є.О.Черноусова влітку 1918 року було обрано деканом Ук-

раїнського історико-філологічного факультету в Полтаві, але, на жаль, через відомі політичні події це призначення виявилось короткотрасним.

Наукова спадщина Євгена Олександровича порівняно незначна і становить близько десятка монографій і статей та кількох не надрукованих рукописів, разом з тим, частина з них не втратила своєї актуальності і науковості в наш час.

Коло наукових інтересів ученого збіглося з його викладацькою діяльністю – грецька та римська історія, історія Візантії, але саме остання зайняла найпомітніше місце в серці науковця. Це захоплення історією колись величної Візантійської імперії розпочалося ще зі студентських років. Кандидатська робота Євгена Черноусова, написана і успішно захищена у 1895 році в Історико-філологічному інституті в Ніжині, під назвою «Партії іподрому в Константинополі», збереглася до наших днів у вигляді рукопису в Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету [8]. У ній автор порушив частково підняту в той час у російській історіографії (Д.Ф.Беляев, Ф.І.Успенський) проблему генези константинопольських партій цирку. Дослідник аргументовано відстоює тезу про успадкування Константинополем даної інституції у своєї попередниці – Римської імперії. На сторінках досить значної за розмірами праці (168 сторінок) Є.О.Черноусов намагався простежити час виникнення константинопольських партій, встановити причини зростання їх могутності та занепаду. Розглянув дослідник також роль партій у народному представництві, їх структуру, військові функції та релігійну спрямованість, а також проаналізував політику візантійського уряду щодо їх підпорядкування. Молодий дослідник поглибив думку Ф.І.Успенського про те, що партії цирку мали, крім спортивних, військові функції і були організаціями народу, через які у широких мас Константинополя з'явилося своєрідне право брати участь у вирішенні політичних питань у «конституційній» формі – шляхом виказування побажань, схвалення або засудження урядової політики [9]. «Можно заключить, что цирк для народа был чем-то большим, чем только средством повеселиться. Он помогал народу, собравшись вместе и пользуясь этим, открыто заявлять о своих желаниях правительству» [10]. В цілому висновки дослідника, висловлені у даній праці, в подальшому були підтверджені у пізніших дослідженнях М.Левченком, Г.Манойловичем, А.Дьяконовим та ін.

Розробку проблем суспільного розвитку Візантії було продовжено в наступних працях ученого, і це не дивно. На думку науковця, «... история принадлежит к разряду так называемых общественных наук и имеет своей задачей прошлое развитие отдельных человеческих обществ или их комплексов, или, наконец, отдельных общественных слоев в их взаимодействии ... история – *summa summarum* всех наук, занимающихся человеком, как существом общественным» [11]. Подібні методологічні підходи простежуються і в наступних працях ученого: «История имеет своим предметом деятельность человеческих обществ в их прошлом развитии и взаимодействии. Я говорю обществ потому, что некоторые рассматривают нашу науку только как историю государства, между тем, как первое представляется нам более правильным, именно – став на такую точку зрения, более широкую (точку зрения общественной эволюции), мы можем проследить историю какого-нибудь народа из самого начала его исторического бытия, будь он еще на стадии до государственного развития (первобытная орда). Государство – в конце концов, только продукт деятельности в определенном направлении данного общества» [12]. У цілому Є.О.Черноусов відстоював еволюційну теорію у формі навмисного підкреслення безпосередньої спадковості тих чи інших візантійських закладів від інституцій Римської імперії [13]. Схильність до теорії континуїтету підштовхувала дослідника до розробки імператорського періоду римської історії, в якому він намагався знайти джерела ранньовізантійських закладів. Його перу належить досить солідна праця «Нариси з історії Римської імперії 180-235 рр. Підготовка смуги III ст.». Вчений одним із перших науковців Російської імперії порушив проблему соціальної смуги в Римі, плануючи свою працю як продовження в хронологічному плані вивчення римської імперії, котру розпочав Е.Д.Грімм, але відсутність будь-якої наукової літератури російською мовою та обмеженість дже-

рельної бази дослідження призвели до деяких прорахунків автора, якими, на думку критиків, було переважання культурно-історичної теми над аналізом закладів та їх функцій; перебільшення «занепадного» характеру всієї імператорської епохи, слабе залучення нумізматичного і епіграфічного матеріалу [14]. Разом з тим Євген Олександрович залишився відданим своїм науковим уподобанням. На його переконання, «Римская история на протяжении ряда веков, начиная с эпохи Гракхов и до конца Западной Римской империи, представляет нам целый ряд таких смен внутренних потрясений, переворотов, дезорганизации, борьбы партий, в подкладке которой лежало противоречие социальных, экономических и политических интересов, и периодов внутреннего покоя и затишья. Надо заметить при этом, что чем дальше, тем этот покой покупался все большим напряжением сил, все более и более дорогою ценою, ценою постепенного превращения свободной в своем самоопределении гражданской общины полноправных квиритов в прикрепленное общество, управляемое не выборными и подотчетными магистратами, а монархами того типа, который выработался на персидском и эллинистическом востоке, объем власти коих очень красноречиво определяется такой формулировкой в титуле императора, как *dominus et deus*. Чем дальше подвигается процесс исторического развития, тем склоннее становится та плоскость, по которой скользило римское общество от народоправства европейского характера к деспотии по восточному образцу» [15]. Дослідник визначив й основні причини, котрі підготували смуту і коренились в умовах римського суспільного розвитку і державності в цілому: «...Насилия, тирания или неспособность правителей, озлобление и революционное настроение управляемых в связи с бессилием сената и распущенностью армии – вот те факторы, которые сделали эту смуту неизбежной, а потрясения, связанные с нею, тем более тяжелыми» [16].

Підвищений інтерес дослідника до розвитку візантійського суспільства знайшов своє відображення у низці розвідок: «Головні риси суспільного й державного устрою Візантії», «Сторінка з культурної історії Візантії XI ст.», «Із візантійського закутка XIII ст.» і «Римські та візантійські цехи» [17]. Однією з кращих, на нашу думку, праць Є.Черноусова є дослідження про суспільний і державний устрій Візантії, в якій він виказав особисте ставлення до власної методології: «... задача (історика. – **Автор**) – *sine ira et studio* установить главнейшие факторы и моменты развития данного общественного организма, учесть их сравнительную важность и ценность, определить, что из них имело положительное, что отрицательное влияние на ход развития, а в результате представить облик этого общественного организма и те причины, которые так или иначе способствовали, как его росту, так и разложению» [18]. Візантійська імперія, або Ромейське царство, як називали його середньовічні греки, була, по суті, спадкоємницею Римської імперії у східній її частині. Одна частина цього спадку, на думку дослідника, потрапила до її рук у готовому закінченому вигляді, інші продовжували свій подальший розвиток, пристосовуючись до тих нових умов і фактів, які виникали по мірі розвитку історичного процесу [19]. Вчений піддав критиці існуючу в російській історіографії тезу про багатовіковий застій імперії і досить об'єктивно охарактеризував суспільний і державний устрій Візантії, відзначивши основні фактори, які вплинули на її підйом і занепад.

Певний інтерес для сучасних дослідників може становити і розвідка про римські і візантійські цехи, яка, з одного боку, є рецензією на книгу німецького вченого Альберта Штекля, а з іншого, власний погляд Євгена Олександровича на константинопольський підприємницький і торговельний стан крізь призму «Книги епарха».

Не залишилась поза увагою вченого і така популярна в російській та українській історіографії XIX – початку XX століття проблема, як вплив візантійського права на становлення давньоруської правової системи, поділяючи точку зору низки вчених про відсутність якого-небудь суттєвого впливу візантійського законодавства на формування давньоруського права [20].

У цілому, суспільний розвиток та політико-правові відносини у Візантійській імперії посідали вагомe місце в науковій спадщині Євгена Олександровича Чер-

ноусова, одного з відомих українських візантинознавців першої чверті XX століття, доробок якого ще до кінця не оцінено.

1. Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и нач. XX века. Ч. 1. – Л., 1929; Ч. 2. – Л., 1931. Домановский А.М. О рукописи Е.А.Черноусова «Партии ипподрома в Константинополе» // Тезисы конференции «Ломоносов – 2001». – Москва, 2001; Историко-филологический институт князя Безбородько в Нежине. 1901 – 1912. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1913. – С. 64-65; Историография античной истории / Учебн. пособие под ред. проф. В.И.Кузицина. – М., 1980; Самойленко О.Г. Спадщина істориків Ніжинської вищої школи в історіографії XIX – XX ст. // Література та культура Полісся. Вип.14. – Ніжин, 2000. – С. 131-148; його ж. Дослідження проблем медієвістики вченими-істориками Ніжинської вищої школи наприкінці XIX – поч. XX ст. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. Вип. 15. Серія: Історичні науки. №1.– Чернігів, 2002. – С. 85-87; його ж. Еволюція методологічних підходів та науково-проблемних орієнтацій в дослідженнях античної історії вчених Ніжинської вищої школи наприкінці XIX – на початку XX століття // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. Вип. 27. Серія: Історичні науки. №2. – Чернігів, 2004. – С. 114-120.
2. Отчет о заграничной командировке летом 1911 года приват-доцента по кафедре всеобщей истории Е.А.Черноусова // Записки Императорского Харьковского Университета. – 1912. – Кн. 1. – Ч. Официальная. – С. 1.
3. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1911 год // Записки Императорского Харьковского Университета. – 1912. – Кн. 3. – Ч. Официальная. – С. 5.
4. Труды Первого Всероссийского съезда преподавателей древних языков. – СПб., 1912.
5. Зельченко В.В. От съезда к съезду: Опыт Первого всероссийского съезда преподавателей древних языков (1911 г.) в современной ситуации // Презентация Российской ассоциации школьных преподавателей древних языков. – М., 2008. – С. 3-4.
6. Черноусов Е.А. Дука, один из историков конца Византии // Византийский временник. – Т. XXI. – 1914; його ж. Сирийский источник по истории Византии // Византийский временник. – Т. XXV. – 1918; його ж. К вопросу о влиянии византийского права на древнейшее русское // Византийское обозрение. – 1916. – Т. II. – Вып. 2.
7. Рідне слово. – Харків. – 1917. – 22 квітня, 17 червня.
8. Домановский А.М. О рукописи Е.А.Черноусова ... – С. 1-2.
9. Там само.
10. Черноусов Е.А. Партии ипподрома в Константинополе. – [Нежин, 1895]. – С. 57-58.
11. Черноусов Е.А. Очерки по истории Римской Империи 180 – 235 гг. Подготовка смуты III века. – Харьков, 1911. – С. 3-4.
12. Черноусов Е.А. История Греции. Конспект лекций. Рукопись. – Нежин, 1906. – С. 3-4.
13. Очерки истории исторической науки в СССР: В 4-х т. – Т.3. – М., 1963. – С. 517.
14. Русская литература по всеобщей истории. Вып. 1. Библиографический обзор / Под ред. Д.М.Егорова. – М.-СПб., 1913. – С. 18.
15. Черноусов Е.А. Очерки по истории Римской Империи ... – С. 7-8.
16. Там само. – С. 273.
17. Черноусов Е.А. Основные черты государственного и общественного строя Византии // Записки Харьковского университета. – 1912. – Кн. 1. – С.1-10; його ж. Страница из культурной истории Византии XI в. // Там само. – 1913. – Т.І. – С. 1-16; його ж. Из византийского захалустья XIII в. – Харьков, 1914. – 21с.; його ж. Римские и византийские цехи // ЖМНП. – 1914. – № 9 (сентябрь). – С. 154-178.
18. Черноусов Е.А. Основные черты государственного ... – С. 3.
19. Там само. – С. 3-4.
20. Черноусов Е.А. К вопросу о влиянии византийского права на древнейшее русское // Византийское обозрение. – 1916. – Т. II. – Вып. 2. – С. 303.

В статье рассматриваются вопросы научной и образовательной деятельности и творческого наследия выдающегося украинского ученого в области античной и византийской истории Евгения Черноуса. Основное внимание сосредоточено на подходах исследователей к изучению социального развития в истории византийского средневековья.

The article examines the scientific and educational activities and creative legacy of the famous Ukrainian scientist in the field of ancient and Byzantine history Yevgeny Chernousov. The main attention is focused on the researcher's approaches to the study of social development in the history of the Byzantine Middle Ages.

Юлія Кузьменко

●

ДИНАМІКА СОЦІОПРОФЕСІЙНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В УМОВАХ РОЗГОРТАННЯ КУРСУ НА ПЕРЕБУДОВУ (квітень 1985 – січень 1987 рр.)

У статті розглядається проблема соціо професійних характеристик партійно-радянської номенклатури УРСР на початковому етапі перебудови та динаміки їх змін під впливом кадрової політики М. Горбачова. На основі аналізу статистичних даних про склад та плинність керівних та управлінських кадрів автор доводить, що на цьому етапі історичного розвитку держави українська номенклатура не могла стати «локомотивом» реформаційного курсу в республіці.

Ключові слова: курс на перебудову, кадрова політика, номенклатура, геронтократія, технократія, кадрові ротації, партійно-політичний досвід.

У будь-якій державі, незалежно від її політичного режиму та форми правління, успіх реалізації загальнополітичного курсу завжди залежав не лише від ініціаторів і авторів цього курсу, а в першу чергу від тих, хто його втілював на місцях. Головним засобом контролю керівників над управліннями ставала кадрова політика, за допомогою якої панівна верхівка генерувала необхідний для держави функціонально-адміністративний персонал. Радянський Союз не був винятком. Вище партійно-державне керівництво СРСР, розгорнувши у 1985 р. широкомасштабні перетворення в країні, одночасно прагнуло сформувати опору курсу на перебудову як на всесоюзному, так і на республіканському рівнях, використовуючи з цією метою важелі кадрової політики. Адже, прийшовши до влади, М. Горбачов був переконаний, що «локомотивом» перебудови мала стати саме номенклатура.

Аналіз статистичних даних про склад та плинність кадрів, які обіймали керівні та управлінські посади в УРСР, дасть можливість з'ясувати динаміку та напрямки внутрішніх трансформацій, що відбувалися в середині партійно-радянської номенклатури України у 1985 – на початку 1987 рр. під впливом нових тенденцій у кадровій політиці.

Основними критеріями аналізу стали вік, освітньо-кваліфікаційний рівень, робочий та партійний стаж, національний та гендерний склад вищих партійно-державних органів влади та управління. Сукупність цих показників, проаналізована в динаміці, дає важливу інформацію про стан політичного та господарського апаратів. Окрім того, відтворення узагальнюючого соціо професійного образу владного прошарку УРСР дозволить визначити його вплив на хід, характер і темпи перебудови в республіці.

Вік. До 1930 р. партійна верхівка СРСР на 60-80% поповнювалася за рахунок молодих людей, які не досягли 40-річного віку. До 1940 р. на верхівку владної піраміди партії не прийшла жодна людина старша 49 років. Однак поступово «віковий ценз» приходу до влади змінювався. В останньому сталінському поповненні партійної верхівки 1952 року не було жодної людини, яка була б молодшою 40

© Кузьменко Юлія Володимирівна – аспірантка кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

років. Для порівняння наведемо ще деякі статистичні матеріали: середній вік члена Політбюро, обраного на VIII з'їзді партії (1919 р.), становив 38 років, на XVIII з'їзді партії (1939 р.) – 48,8, на XXII (1961) – 56,1, на XXVI (1981 р.) – 67,7 років [1, с. 38]. Отже, на початок 80-х років тенденція кадрового застою в країні та катастрофічного старіння номенклатури стала очевидною. Середній вік вищого партійного керівництва СРСР у середині 80-х рр. XX ст. наближався до 70 років.

Станом на 1 січня 1985 р. серед працівників апарату ЦК КПУ переважали працівники віком 40-50 років (зокрема, 41-45 років – 28,73%; 46-50 років – 29,84%). Особи віком старше 60 років становили менше 4% [11, арк. 1].

Серед перших, других секретарів та секретарів обкомів ситуація була дещо гіршою: переважали працівники, які перебували у віковій категорії 46-50 років (39,68%) та 51-55 років (24,6%). Показник кількості осіб, що були старші 60 років, становив майже 8%. Наймолодшою виявилася група перших, других секретарів, секретарів, та завідувачів відділами міськкомів, міських райкомів та райкомів Компартії України. Серед них майже 20% осіб – працівники віком 31-35 років, майже 29,5% – 36-40 років, 22,5% представників вказаних парткомів були у віці 41-45 років і лише менше 1% складали особи старші 60 років [11, арк. 31].

Кадри, що належали до радянської номенклатури УРСР, теж були переважно у віковій категорії від 41 до 55 років. Винятком були працівники Верховної Ради УРСР, Президії Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів, серед яких 27,5% становили особи 56-60 років та 21,6% – старші 60 років. І, закономірно, наймолодшою кадровою групою були працівники комсомолу (до 30 років – більше 60%; від 31 до 35 років – майже 34%) [12, арк. 1; 13, арк. 1; 14, арк. 1; 15, арк. 1; 16, арк. 1; 17, арк. 1].

Протягом 1985-1986 рр. вікові характеристики партійно-радянської номенклатури фактично не змінилися, за винятком деяких нюансів. А саме, протягом 1985 року кількість працівників апарату ЦК КПУ, які були старші 60 років, зросла з 3,8% до 5,7%, а серед працівників Верховної Ради УРСР, Президії Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів цей відсоток зріс з 21,6 до 35,9, а на початку 1987 р. він становив 42,6 [20, арк. 5; 25, арк. 5; 28, арк. 5], що з одного боку, суперечило всесоюзній кадровій політиці, спрямованій на омолодження кадрового складу керівних працівників, але з іншого – не суттєво впливало на загальну вікову характеристику партійно-радянської номенклатури УРСР, що виглядала значно краще, ніж всесоюзна номенклатура і, особливо, керівна верхівка держави. На нашу думку, це можна пояснити тим, що остання намагалася протиставити старінню влади квотування за віком: ЦК КПКС вимагав від усіх органів звітів про представництво молоді в структурах влади. Завдяки застосуванню квотам середній вік працівників апарату ЦК КПУ станом на 1 січня 1985 року був на 20 років менший, ніж, наприклад, вік членів Політбюро ЦК КПКС, і становив 48,5 року.

Загалом аналіз статистичних даних про склад кадрів, які перебували на номенклатурних посадах в УРСР протягом 1985 – початку 1986 рр., дозволяє зробити такі висновки. По-перше, в апараті ЦК КПУ складається специфічна ситуація: з одного боку, відбувається «омолодження» кадрів, як і по всій партноменклатурі в цілому. І хоча, показники вікової категорії осіб до 30 років протягом зазначеного періоду не сягнули більше 3,2%, однак у кадровому складі все ж спостерігається деяке збільшення притоку «молоді» переважно за рахунок осіб віком від 36 до 40 років. Але з іншого боку, водночас в апараті ЦК Компартії України дещо зростають категорії осіб віком від 51 до 60 років та старших 60 років.

По-друге, у радянській номенклатурній когорті «омолодження» кадрів фактично не відбулося, натомість категорія осіб віком від 56 до 60 років та старших 60 років кількісно зростає. Таким чином, якщо партійні кадри хоча не суттєво, але все ж оновлювалися за рахунок молодих кадрів, то в радянській номенклатурі відбувалися зворотні процеси.

Зрештою, тенденція до «старіння» працівників вищих партійних та державних

органів влади та одночасне «омолодження» керівних кадрів середньої та нижчої владної ланки настановує на думку про намагання компенсувати за рахунок останніх процес старіння правлячої верхівки республіки та «приховати» ці процеси під цілком привабливим середньостатистичним відсотком.

Проте вікова ситуація у партійно-радянській номенклатурі УРСР в порівнянні з загальносоюзними показниками, що переконливо вказували на існування в СРСР геронтократії, була значно кращою.

Освітньо-кваліфікаційний рівень. Аналіз статистичних даних про освітній рівень, спеціальність та наявність наукових ступенів показує: по-перше, не менше 99% керівних партійно-радянських кадрів мали вищу освіту [11, арк. 1; 19, арк. 1, арк. 3; 20, арк. 3; 22, арк. 1; 24, арк. 1, арк. 3, арк. 6; 26, арк. 1; 27, арк. 1, арк. 3, арк. 6]. Вірогідно, це є свідченням багаторічної планової кадрової політики в СРСР та УРСР, спрямованої на перетворення партійно-державної номенклатури на радянський елітарний прошарок шляхом підвищення її освітнього рівня. Для порівняння можна навести статистичні дані початку 20-х рр., що вміщені у монографії М.Дорошка «Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917 – 1938 рр.)»: на 41 члена ВУЦВК вищу освіту мали лише 17 осіб, середню – 14, початкову – 6, домашню – 4 [3, с. 173].

По-друге, спостерігається тенденція хоча і незначною, але зростання відсотка осіб, які отримали науковий ступінь, що можна також віднести до беззаперечних позитивів кадрової політики даного періоду. Винятком були працівники апарату ЦК КПУ, серед яких відсоток осіб зі ступенем кандидата наук протягом 1985 – 1987 рр. знизився більше ніж на 1%.

По-третє, аналіз статистичних даних доводить, що на початковому етапі перебудови значну увагу приділяли не лише професійному рівню керівних кадрів, але й підвищенню партійної освіченості. Зокрема, серед партійної номенклатури протягом січня 1985 – січня 1987 рр. кількість працівників, які мали вищу партійно-політичну освіту, зросла у середньому на 2% і приблизно становила близько 39%. Найбільшим цей відсоток був серед перших, других секретарів та секретарів обкомів партії (у 1985 р. – 48,8% з них мали вищу партійно-політичну освіту, а у 1987 р. – 54,3%) [11, арк. 31; 26, арк. 31], а також серед завідувачів відділів обкомів (1985 р. – 45,1%, 1987 р. – 49,7%) [18, арк. 109; 24, арк. 163]. Меншим виявився середньостатистичний відсоток радянських і господарських працівників з вищою партійно-політичною освітою. Так, наприклад, серед працівників Ради Міністрів, Верховної Ради УРСР, Президії Верховної Ради УРСР цей показник хоча і зріс з 11,8% до 14,8% протягом 1985-1987 рр., та все ж він залишався низьким, а серед господарників (працівників промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку та керівників підприємств сільськогосподарського виробництва) кадрів з вищою партійно-політичною освітою було не більше 3,4% у 1985 р. та 5,7% у 1987 р. [20, арк. 5; 25, арк. 5; 28, арк. 5; 19, арк. 10-11; 27, арк. 10-11].

По-четверте, у політичній практиці УРСР був наявний своєрідний діалектичний зв'язок між особливостями того чи іншого політичного курсу та тими, хто цей курс впроваджував у життя. З одного боку, всесоюзний чи республіканський політичний курс вимагав, щоб номенклатура складалася з таких кадрів, освіта та спеціалізація яких відповідали б стратегічним завданням держави. З іншого ж – тип спеціальності (гуманітарний чи технічний) переважної частини номенклатури визначав її ціннісні орієнтації та впливав на різні сфери життя республіки. В освітньо-кваліфікаційному рівні партійно-радянської номенклатури УРСР завжди була очевидною своєрідна диспропорційність між представниками технічних та гуманітарних спеціальностей, що було пов'язано спочатку з курсом керівництва держави на індустріалізацію, потім з «холодною війною», яка спричинила посилений розвиток військово-промислового комплексу в Радянському Союзі. Таким чином, необхідність керівних кадрів з технічною освітою диктувалася стратегічними курсами розвитку держави, що визначалися на найвищому рівні.

Період перебудови не став винятком. Курс на «прискорення» зумовлював по-

становку нових професійних вимог перед керівними кадрами, а саме розуміння науково-технічних основ виробництва, економічні знання та практичні навички володіння методами боротьби за високу продуктивність праці та якість продукції [5, с. 83]. Це зумовлювало поглиблення традиційної диспропорційності між «технарями» та «гуманітаріями» в номенклатурних колах. Зокрема, серед партійної номенклатури представники з вищою інженерною освітою становили приблизно 45% від загальної кількості працівників з вищою освітою, а у сукупності з економістами (у тому числі інженерами-економістами), кількість яких становила в середньому близько 11%, представники з інженерно-економічною освітою впевнено зайняли більше половини керівних посад у партапараті. Подібною ситуація була і серед радянської номенклатури. Так, наприклад, серед керівних працівників Ради Міністрів, Верховної Ради УРСР, Президії Верховної Ради УРСР, обл-, міськ- та райвиконкомів кількість інженерів протягом січня 1985 – січня 1987 рр. зросла більше ніж на 2% (з 46,03 до 48,14%) [20, арк. 3; 28, арк. 3].

Домінування керівників з технічною освітою і, відповідно, малочисельність гуманітаріїв стало значимим фактором, що визначив технократичну орієнтацію системи республіканського управління. Варто зазначити, що технократизм призвів у СРСР до байдужого, а подекуди й негативного ставлення владної верхівки до проблем соціального, екологічного та культурного характеру. Це, у свою чергу, вплинуло на формування «шкали пріоритетів», за якою визначалися напрямки використання ресурсів. Віддаючи перевагу сфері промисловості та ігноруючи інші сфери життя суспільства, технократи прирікали соціально-культурну сферу на «залишкове» фінансування. Наслідки цієї тенденції залишаються відчутними і нині.

І останнє, аналізуючи статистичні дані про освіту партійно-радянської номенклатури, можна зробити висновок, що вища інженерна та економічна освіта в УРСР була стартовою сходинкою на кар'єрній драбині для більш ніж 50% номенклатурників. Освітяни теж мали чимало шансів опинитися на відповідальній партійній чи радянській посаді. Деяко меншою була така можливість для агрономів, зоотехніків, ветлікарів, юристів та журналістів. А для представників медичної професії доступ до вищих керівних посад був взагалі обмежений [11, арк. 1; 19, арк. 1, арк. 3; 20, арк. 3; 22, арк. 1; 24, арк. 1, арк. 3, арк. 6; 26, арк. 1; 27, арк. 1, арк. 3, арк. 6].

Стаж роботи. Важливим штрихом у соціо професійному портреті партійно-радянської номенклатури є рівень досвідченості, визначити який можна завдяки аналізу стажу роботи на посаді, що обіймалася, та стаж керівної та відповідальної роботи у певній галузі. Крім того, ці ж дані дають інформацію і про змінюваність кадрів.

Як уже зазначалося, протягом 1985-1987 рр. в Українській РСР відбулися певні ротації в керівних колах, і хоча вони були не такими широкомасштабними, як на всесоюзному рівні, та все ж зачепили фактично всі номенклатурні категорії.

Так, у 1985 – 1987 рр. серед партійної номенклатури працівники, які перебували на посаді менше одного року, становили приблизно від 12 до 16%. Причому, якщо в апараті ЦК КПУ основні кадрові зміни відбулися протягом 1986 року (в результаті чого, станом на 1 січня 1987 р., в апараті нараховувалося близько 18% працівників цієї категорії, що майже удвічі більше ніж за попередній звітний період) [26, арк. 1], то на рівні обкомів і особливо міськкомів, міських райкомів та райкомів основні оновлення відбулися вже протягом 1985 року, внаслідок чого кількість нових кадрів зросла на 10% і становила більше ніж 1/4 від усієї кількості працівників [22, арк. 31; 23, арк. 1].

Проте більшість представників партноменклатури у 1985-1987 рр. мала стаж роботи на відповідній посаді від 1 до 3 років (середньостатистичний відсоток – 27) та від 5 до 10 років (приблизно 23%). Проте, слід відмітити, що в партноменклатурі зберігався певний паритет між усіма категоріями працівників за стажем роботи.

Серед радянських та господарських керівних кадрів оновлення кадрового складу відбувалося більш динамічно. Зокрема, категорія працівників, які працювали на посаді менше 1 року, стрімко зростала (від 10,6% у січні 1985 р. – до 23,6% у січні 1987 р.) за рахунок кількісного скорочення усіх інших категорій працівників, особливо скоротилася чисельність кадрів, які обіймали певну посаду протягом 3 – 5 років (від майже 18% у 1985 р. до 13,4% у 1987 р.). Однак подібно до відповідальних партійних працівників склад радянської та господарської номенклатури за стажем роботи можна вважати відносно пропорційним. Винятком були лише працівники ВР УРСР, Президії ВР УРСР та Ради Міністрів УРСР, серед яких, станом на 1 січня 1987 р., працівники зі стажем роботи на відповідній посаді до 1 року становили лише 6,6%, від 1 до 3 років – 16,4%, від 3 до 5 років – 9,8%, від 5 до 10 років – 29,5% та більше 10 років обіймали посаду аж 37,7% [20, арк. 5; 25, арк. 5]. З одного боку, це було закономірним наслідком потреби у досвідчених кадрах на вищих державних посадах, однак, з іншого – зіставивши наведені дані з віковими показниками цієї когорти радянської номенклатури (42,6% становили особи віком 60 років і більше), можна констатувати факт її найбільшої закостенілості.

Важливо відмітити, що домінуюча кількість керівних кадрів УРСР мали більше 10 років стажу керівної та відповідальної роботи у певній галузі. Зокрема, серед партійних працівників цей відсоток приблизно дорівнював 60, а серед радянських і господарських керівних кадрів – близько 70.

Отже, оновлення кадрового складу партійно-радянської номенклатури УРСР протягом 1985 – 1986 рр. суттєво не вплинуло на рівень досвідченості працівників, адже воно відбувалося переважно за рахунок внутрішньогалузевих ротаций (так званих «пересаджувань»), а не шляхом інкорпорації нових кадрів.

Політична «соціалізація» (партійний стаж). Інформація про час вступу керівних кадрів УРСР до лав Компартії України є надзвичайно важливою для розуміння ментальних підвалин номенклатури, які керували нею у повсякденних практиках. Адже реальний політичний досвід ставав основою для вироблення особистих тактик поведінки та способу мислення кожного окремого представника правлячої чи управлінської верхівки та усієї номенклатури в цілому.

Згідно зі статистичними даними за 1985 – 1987 рр., абсолютна більшість партійно-радянської номенклатури (приблизно від 40 до 50%) УРСР стала членами Компартії України у період з 1956 по 1965 рр. [11, арк. 1; 19, арк. 1, арк. 3; 20, арк. 3; 22, арк. 1; 24, арк. 1, арк. 3, арк. 6; 26, арк. 1; 27, арк. 1, арк. 3, арк. 6]. Це зумовлювало наявність ряду суперечливих тенденцій в партійно-державному керівництві республіки.

По-перше, смерть Й. Сталіна, критика «культу особи» і його наслідків мали величезний вплив на радянську політичну систему. Припинення репресій, розгортання реабілітаційних процесів та лібералізація суспільно-політичного життя створювали якісно нову атмосферу в партійних колах. До того ж на XX з'їзді КПРС було прийнято рішення про розширення прав союзних республік, що давало більшу свободу дій республіканській номенклатурі [8, с. 103]. Одночасно з політичними процесами в літературному житті кінця 50-х – початку 60-х рр. зароджується течія «шістдесятників», що суттєво впливала на громадську думку. Тому закономірно, що для когорти номенклатурників, яка стала на партійний шлях у період правління М. Хрущова, реформаційні ідеї не були чимось чужорідним і не сприймалися як щось нереальне. На нашу думку, хоча, ймовірно, далеко не усім подобалися реформи у такому вигляді, в якому їх пропонував Хрущов, та все ж цьому поколінню партійно-державних керівних та управлінських кадрів був притаманний «політичний ген» реформізму.

По-друге, за період формування партійно-політичного досвіду більшості кадрів партійно-державного керівництва та управління (1956-1985 рр.) відбулося 3 – 4 зміни перших секретарів ЦК КПУ (1953– 1957 рр. – О.І. Кириченко; 1957-1963 рр. – М.В. Підгорний; 1963– 1972 рр. – П.Ю. Шелест та з 1972 р. – В.В. Щербицький), кожен з яких впроваджував у життя свій політичний та економічний курс. І хоча

їхня політика здійснювалася в єдиному руслі, та все ж мала суттєві відмінності, що були пов'язані не лише з особистісними якостями перших секретарів та власним баченням проблем соціально-економічного та політичного розвитку республіки, але й зумовлювалася відносинами з союзним центром. Суттєво різнилися також стиль та методи керівництва і, особливо, кадрова політика.

До того ж ця номенклатурна генерація формувалася не лише під безпосереднім впливом перших секретарів ЦК КПУ, але й під опосередкованою дією вищого керівництва Радянського Союзу, що протягом 1956-1985 рр. змінювалося п'ять разів.

Часті зміни влади на всесоюзному та республіканському рівнях виробили у номенклатури УРСР своєрідний «імунітет» до новаторських починань вищого керівництва держави, зводячи їх нанівець. Своєрідна вічікувальна позиція згодом набула знакової для номенклатури періоду перебудови ознаки – пристосуванства.

Конформізм, з одного боку, був негласною вимогою як до керівника, так і до пересічного функціонера, оскільки ієрархія влади, жорсткий внутрішньопартійний «моральний кодекс» та необхідність постійної взаємодії з партійним та будь-яким іншим колективом змушували постійно підлаштовуватися, а можливо, і долати власні принципи та переконання. Адже номенклатура являла собою своєрідний «розумний організм», систему, потрапивши до якої, людина мала «грати за її правилами», в іншому випадку існувала загроза фізичної розправи (сталінські репресії) або краху всієї кар'єри (постсталінський період). З іншого боку, це породжувало «роздвоєння реальності» номенклатурника на формальну, яка відображалася у звітній документації, офіційних промовах та виступах, та неформальну, що найчастіше характеризувалася вмилем імітуванням того виду активності, який хоче бачити вище керівництво. Як наслідок, будь-які реформаторські починання, що спускалися з центру, пробуксовувалися на місцях. Так, в одній з довідок про організаторську та організаційно-масову роботу місцевих рад народних депутатів вказувалося: «Дехто підлаштовується під нові віяння, слова «перебудова», «прискорення», «людський фактор», нічого не змінюючи у практиці організаційної роботи, некритично підходить до оцінки кінцевих результатів своєї діяльності, не відчуваючи вимог часу» [10, арк. 57]. Звітна документація партійних комітетів і радянських органів влади 1985 – початку 1987 рр. рясніла подібними зауваженнями.

По-третє, зіставлення даних про партійний та робочий стаж партійно-радянської номенклатури дає відомості про те, що більшість з партійного призову 1956 – 1965 рр. досягнула певних кар'єрних висот у період «застою» (адже близько 60% партійної та 70% радянської номенклатури, станом на 1 січня 1985 р., мали більше 10 років стажу роботи на керівній та відповідальній посадах).

У період правління Л. Брежнєва скоротилося оновлення кадрів, збільшився їх середній вік. Зросла кількість формальних показників, яких потребувала бюрократична машина, щоб виправдати своє існування. У цій соціальній групі сформувалися свої норми, з'явилися ритуали, сформувався певний дух. Усе це свідчить про те, що номенклатура почала жити своїм життям, набрала достатньо сили для того, щоб самій себе підтримувати, відтворювати, оберігати свої межі та захищати інтереси [4, с. 215]. Вказані риси функціонування номенклатури і, у першу чергу, стабільність кадрів перетворили її з інструмента вирішення державних задач на інститут захисту вузькокорпоративних інтересів [6, с. 44]. Період правління Л. Брежнєва став золотим віком номенклатури [7, с. 76].

Отже, вища партійно-радянська номенклатура УРСР у період 1964 – 1982 рр. була у виключно комфортних умовах. Винятком стало хіба що призначення на посаду першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького, внаслідок чого в республіці відбулися деякі кадрові зміни. Інноваційні підходи М. Горбачова у кадрових питаннях створювали для номенклатури труднощі, від яких вона вже встигла відвикнути, тому модернізаційна пасивність партійно-радянської номенклатури була

цілком закономірним явищем, яке супроводжувалося імітацією активності та підлаштуванням.

Національний склад. Офіційним початком антиукраїнського наступу в УРСР вважається доповідь Л.Брежнєва на XXIV з'їзді КПРС у 1971 р., у якій прозвучала теза про необхідність формування нової історичної спільноти – радянського народу. На думку Я.Грицака, її практична реалізація передбачала усунення «буржуазно-націоналістичних пережитків», що стояли на шляху формування цієї нової історичної спільноти, та русифікація усіх народів СРСР [2, с. 288]. Втілення рішень XXIV з'їзду розпочалося з приходом до влади в УРСР В. Щербицького та іншими кадровими перестановками, котрі привели до ключових посад антиукраїнськи налаштованих функціонерів, зокрема В. Маланчука. Однак, незважаючи на те, що русифікаторська політика нанесла значної шкоди мовно-культурному життю республіки, у національному складі керівних та управлінських кадрів продовжували домінувати українці. Так, станом на 1 січня 1985 р. кількість українців за національністю в рядах партійно-радянської номенклатури УРСР становила приблизно 74%, росіян – 23%, білорусів – близько 1% та представників інших національностей – в цілому, теж близько 1% [11, арк. 1; 19, арк. 1, арк. 3; 20, арк. 3; 22, арк. 1; 24, арк. 1, арк. 3, арк. 6; 26, арк. 1; 27, арк. 1, арк. 3, арк. 6]. Згідно з даними перепису населення УРСР за 1989 р., українці становили 72,73%, росіяни – 22,07%, білоруси – 0,86% [30, с. 83]. Це свідчить про те, що на момент початку перебудови зберігалася відносна симетрія між національним складом керівних та управлінських кадрів УРСР та національним складом населення республіки.

Але, простежуючи динаміку зміни складу партійно-радянської номенклатури УРСР за національним критерієм, виявляється цікава тенденція до кількісного зростання відсотку росіян у вищих органах влади. Зокрема, протягом січня 1985 – січня 1987 рр. серед працівників апарату ЦК КПУ кількість росіян зросла майже на 1%, серед перших, других секретарів та секретарів обкомів партії – більше ніж на 1,5%, серед перших, других секретарів, секретарів та завідувачів відділами міськкомів, міських райкомів та райкомів КПУ – майже на 2% [11, арк. 1, 31; 18, арк. 135; 26, арк. 1, 31]. У вищих радянських органах влади – Верховній Раді УРСР, Президії ВР УРСР та Раді Міністрів – кількість росіян теж зростає майже на 2,5%, причому це кількісне зростання відбувалося за рахунок скорочення українців на відповідний відсоток. Зважаючи на невеликий статистичний відсоток номенклатури у професійній структурі в масштабах республіки, це зростання виглядає не критичним. Але, зіставивши його з динамікою зміни національного складу номенклатури по галузях, усе ж мусимо констатувати явище концентрації росіян у найбільш статусних сферах.

Зокрема, у 1985 році росіяни мали достатньо міцні позиції (30% і більше) на керівних посадах у таких ключових сферах, як промисловість, будівництво, транспорт і зв'язок (близько 36%) [19, арк. 10], наука (32%) [19, арк. 12], культура, мистецтво та охорона здоров'я (30%) [19, арк. 14]. Станом на 1 січня 1987 р., відсоток росіян також стрімко збільшився серед комсомольських працівників (з 24,3% до 29,4%), котрі становили ядро «молодої генерації» партпрацівників [27, арк. 8]. Показово, що це зростання відбувалося за рахунок скорочення українців. На основі аналізу статистичного ряду коливання національного складу номенклатури у 1985 – 1987 рр. можемо виділити також закономірність зростання частки росіян у статусних та економічно вигідних сферах життя республіки та їх зменшення у «непривабливих». Наприклад, у 1985 р. росіяни займали 25% керівних посад у сфері торгівлі, до 1987 р. цей показник зріс до 32,1% [19, арк. 20; спр. 27, арк. 20]. В умовах загострення економічної кризи та зростання кількості дефіцитних товарів номенклатурні крісла у сфері торгівлі давали своїм власникам не лише прямий доступ до матеріальних благ, але й неформальний високий статус у суспільстві, що зумовлювався поширенням такого явища, як блат. За відповідний часовий проміжок частка росіян серед керівництва сільськогосподарського виробництва, що було менш перспективним у плані задоволення особистих чи кор-

поративних інтересів, зменшується з 18,6% до 13,21% % [19, арк. 11; 27, арк. 11].

Варте уваги й те, що частка росіян протягом 1985 – 1987 рр. особливо зросла серед членів міністерств та відомств (з 24,7% до 40%), тобто тих інституцій, що тлумачили розпорядження центру і мали змогу безпосередньо впливати на хід їх впровадження [21, арк. 1; 29, арк. 1].

Гендерний аспект. Радянська епоха вважається дослідниками добою високого рівня інтеграції жінок у керівні сфери політичного, наукового та культурного життя [9, с.114]. Однак це не дає підстави заперечувати той факт, що партійно-радянська номенклатура мала чоловіче обличчя. Станом на 1 січня 1985 р., кількість жінок у вищих партійних і радянських органах влади коливалася у межах 4,9 – 7,8%. Найбільшим відсоток жінок був серед перших, других секретарів, секретарів та завідувачів відділами міськкомів, міських райкомів та райкомів КПУ (20,68%). Серед радянських керівних та управлінських кадрів більше 10% жінки становили лише у профспілковій роботі, пресі та республіканських громадських організаціях. Зважаючи на вимоги вищих партійно-державних органів влади щодо включення до номенклатури та резерву більшої кількості жінок [5, с. 116], протягом 1985 – 1987 рр. відсоток останніх на партійних посадах дещо зростає, зокрема, в рядах перших, других секретарів та секретарів обкомів партії їх чисельність зростає з 4,8% до 7,8%, а серед перших, других секретарів, секретарів та завідувачів відділами міськкомів, міських райкомів та райкомів КПУ – з 20,7% – до 24,4%. Одночас протилежною була тенденція в радянських органах влади та господарських структурах, у яких середньостатистичний показник кількості жінок знизився на 1% [11, арк. 1; 19, арк. 1, арк. 3; 20, арк. 3; 22, арк. 1; 24, арк. 1, арк. 3, арк. 6; 26, арк. 1; 27, арк. 1, арк. 3, арк. 6]. Таким чином, кадрова політика на початковому етапі перебудови незначною мірою зачепила радянську «жіночу еліту». Вона, як і раніше, залишалася малочисельною. Проте, не можна не згадати про Валентину Шевченко, яка протягом 1984 – 1990 рр. була Головою Президії Верховної Ради Української РСР і стала справжнім еталоном жінки-високопосадовця в УРСР.

Отже, соціо професійний портрет номенклатури у 1985-1987 рр. відображав загальний розвиток процесів перебудови в Українській РСР. Початковий етап перебудови характеризувався конфліктом впроваджуваних ідей та реального становища всього державного механізму. Ця ситуація проектувалася на номенклатуру, у котрій все виразнішими ставали суперечності в динаміці та напрямку розвитку її партійної та радянсько-господарської складових. Перша прагнула до втілення (або, принаймні, імітувала це прагнення) ідей перебудови, що висувалися М.Горбачовим, та усіляко виявляла прихильність до них. На практиці це відобразилося у деякому омолодженні, підвищенні освітнього рівня представників партійної номенклатури, збільшенні чисельності жінок в її рядах тощо. Натомість у радянській та господарській номенклатурі відбувалися абсолютно зворотні процеси, які в умовах постійних ротаций керівних та управлінських кадрів у межах стандартного номенклатурно-кар'єрного циклу «господарська – партійна – радянська – партійна робота» найчастіше зводили нанівець усі позитивні зрушення.

Соціо професійні характеристики партійно-радянської номенклатури УРСР у загальних рисах відповідали вимогам, які були продиктовані курсом М. Горбачова на «прискорення» економічного розвитку держави (зокрема, відносно молодий середньостатистичний вік, переважання інженерно-економічної освіти тощо). Це зумовило значно менший масштаб кадрових змін у республіці у порівнянні зі загальносоюзними показниками. Проте партійно-політичний досвід номенклатури УРСР спричинив формування своєрідного «системного ефекту», що втілювався у колективному «імунітеті» до будь-яких новацій та породив такі знакові явища періоду перебудови, як конформізм, формалізм, імітація активності тощо. Тому вважаємо, що номенклатура, у силу своєї природи, що зумовлювалася усталеними номенклатурними практиками, не могла стати «локомотивом» реалізації ідей перебудови. Відповідно, початковий розрахунок на це новообраного Генсека був хибним.

1. Вишневський А. Высшая элита РКП(б) – ВКП(б) – КПСС (1917 – 1989): немного статистики // Мир России. – 1997. – №4;
2. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.;
3. Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917 – 1938 рр.): Монографія. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.;
4. Дудкина Д. Советская кадровая политика и местный государственный аппарат (1917 – 1991 гг.): диссертация...канд. исторических наук: 07.00.02. – Самара, 2002;
5. Материалы XXVII съезда КПСС. – М.: Политиздат, 1986. – 352 с.;
6. Мохов В.П. Номенклатурная организация власти: функциональные пределы // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. – 360 с.;
7. Пихоя Р. От номенклатуры к олигархии. Функционально-социальная группа на пути к сословию // Куда идет Россия?.. Власть, общество, личность/ Под общей ред. Т.И. Заславской. – М.: МВШКЭН, 2000
8. Пыжиков А.В. Хрущевская «оттепель». – М.: Олма-Пресс, 2002. – 511 с.;
9. Силласте Г. Женские элиты в России и их особенности // Общественные науки и современность. – 1994. – № 1;
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2, оп. 15, спр. 102;
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.67, спр. 1223;
12. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр. 1226;
13. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1227;
14. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1228;
15. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1229;
16. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1231;
17. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1232;
18. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1235;
19. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1243;
20. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1244;
21. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1245;
22. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1263;
23. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1273;
24. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1280;
25. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1281;
26. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1302;
27. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1319;
28. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1320;
29. ЦДАГО України, ф.1, оп.67, спр.1321;
30. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник. Серія «Україна на межі тисячоліть». ДНВП «Картографія», К., 2001. – 88 с.

В статье рассматривается проблема социофессиональных характеристик партийно-советской номенклатуры УССР на начальном этапе перестройки и динамики их изменения под влиянием кадровой политики М. Горбачева. На основе анализа статистических данных о составе и сменяемости руководящих и управленческих кадров автор доказывает, что на этом этапе исторического развития государства украинская номенклатура не могла стать «локомотивом» реализации реформационного курса в республике.

The article looks at the problem of socio-professional features of the Soviet Ukraine party nomenclature at the early stage of Perestroika and explains the dynamics of their change under the influence of Gorbachev's personnel policy. On the basis of the in-depth analysis of statistics on the body and fluctuation of executive and management personnel, the author proves that at the given stage of the state development Ukrainian nomenclature couldn't become the driving force of reforms in the republic.

ЛИСТУВАННЯ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО З ВІДОМИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ДІЯЧАМИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

У статті вміщене листування М.Коцюбинського з відомими українськими діячами – Л.Українкою, В.Винниченком, М.Могилянським, О.Куліш. З цих листів дізнаємося про розвиток української культури наприкінці XIX – на початку XX століть.

На сучасному етапі відчувається потреба суспільства в об'єктивному відтворенні подій минулого, у визначенні ролі окремих діячів у суспільно-культурному житті того часу. Останнім часом значна увага надається публікації приватних листів, оскільки приватне листування більш повно віддзеркалює думки їх авторів. Такого плану кореспонденція є джерелом до вивчення передусім життя та творчості діячів, стосунків між ними.

На сьогодні велике значення набуває архів М. Коцюбинського, що містить листування мало не з усіма його сучасниками – видатними українськими діячами. Вивчення цієї спадщини допоможе встановити головну лінію розвитку української культури взагалі та літератури зокрема в умовах царської цензури. Нижче подані листи Лесі Українки, адресовані М.Коцюбинському, листи письменника до В.Винниченка, до дружини М. Куліша, до М. Могилянського. Ці матеріали зберігалися у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Листи Лесі Українки до Михайла Коцюбинського

Італія

Неаполь

Київ, 13 грудня 1893 р.

Високоповажний добродію!

Мені доручено повідомити Вас про ту зміну, що зайшла в Редакції «Дзвінка». Товариство Педагогічне у Львові згодилося на те, щоб українські твори надслані до «Дзвінка» редагувались у Києві і щоб до Львова посилались звідси вже зовсім упорядковані числа. При тому «Дзвінок» має виходити в іншому форматі, але в подвійному об'ємі і через те в ньому могтимуть міститися довші оповідання і поеми. Нам навіть побажані такі оповідання, щоб могли бути друковані в кількох числах, себ то який історичний роман для дітей або повість, бо ми не думаємо триматися тої засади, якої досі трималася редакція «Дзвінка», що приймала тільки такі оповідання, які поміщалися в одне число. З тієї засади вийшов той смуток, що числа стали наповнятися дуже стислим об'ємом, а мало цікавими змістом, бо всякий боявся давати простір своєму перу. Взагалі останнього часу у Львові нікому було зайнятися «Дзвінком». Ми одважилися прийняти на себе редагування українських творів, галицькі, як і перш, будуть у Львові редагуватись. Ми складаємо громадку старших і молодих письменників українських і маємо на меті підтримувати розвиток української літератури красної. Одним з розділів нашої діяльності і буде редагування «Дзвінка». Отож тепер ми вже від себе запрошуємо до помочі нам тих людей, що досі так щиро помагали «Дзвінкові» своєю працею. Не відмовте, шановний добродію, нам поради і помочі при сій не блискучій але

© Бардаш Ольга Дмитрівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Українського етнологічного центру ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАН України.

корисній праці. Ваші твори, які ми сподіваємось отримати від Вас, ми приймемо з подякою і запевне скористаємо з них багато.

Ще раз прошу від імення всієї нашої громадки, не забувайте нас своєю працею.
Щиро поважаюча Вас

Леся Українка
(Л.Косач).

Прочу писати на адресу: Київ, Стрелецький переулоч, № 9 Ларисі Косач. Або: Київ, Маріїнсько-Благовіщенська, № 105 Людмилі Михайлівні Старицькій.

Чернівці, ул. Новий Світ, 61
11.05 (28 квітня) 1901

Високоповажний Добродію!

Ще перед Великоднем отримала я від п. Чернявського запросини до участі в Вашому Чернігівському Збірнику та через дуже прикрий стан свого здоров'я не могла тоді ні віршів переписати, ні навіть на листа як годиться відповісти. Дуже прошу, нехай п. Чернявський вибачить мені сю негеречність, що й тепер не пишу до нього просто, а се тим, що я згубила його адресу, чи може лишила її ненароком вдома.

Тепер я оце від двох тижнів прибуваю в гостині у п. Ольги Кобилянської, отже ми зважили послати наші вкладки літературні вкупі, та ще взяли три вірша від п. Маковея, що тут у Чернівцях мешкає. Сподіваємось, що наша посилка прийде ще не занадто пізно.

Як би до Вашого Збірника мої «Єгипетські фантазії» не придались, то дуже прошу прислати мені їх назад, бо переписування мені тяжче йде, ніж складання віршів, а тим часом треба вже помалу братись до переписування для того видання віршів моїх, що має таки вийти (може я зберу на те енергію!) на Україні російській.

Мій щирий привіт Вам з дружиною, п. Чернявському і всім, хто мене собі пригадає у Чернігові. Панна Ольга Кобилянська також просить привітати Вас і просить вибачити, що не пише Вам сама через надмір літературної і всякої іншої праці.

З найбільшою повагою
Л. Косач.

10.1. 1904.

Тіфліс

Тер-Гусаковська, 2.

З Новим Роком!

Високоповажний пане Товаришу!

Пробачте, що не одразу відповіла я Вам на Ваш ласкавий лист, але я не хотіла посилати відповіді, поки не перепису і віршів, до неї приналежних. Але тим часом через всяк перешкоди (дрібні здебільшого) переписування трохи затяглось та ще я все очікувала одного свого віршика, посланого до одного вченого чоловіка на прелімінарний розгляд (бо там, здавалось мені, треба де що перевірити з історичного погляду). Я воліла послати Вам той вірш, ніж оці, що тепер посилаю, бо на мою думку, той мені більше вдався, та що ж коли він все не вертається до мене ні з коментарями, ні без коментарів... То вже прийміть хоч се, не хочу Вас далі затримувати з друком тай непогода ж було мені і «взяти назад» свою обіцянку, бо я ж її дала щиро, а не «для годиться».

Вірші сі ніде ще не були друковані, тай написані зовсім недавно. Як би тепер були ліпші для мене часи, я б може Вам ще ліпшого послала (і давно вже!), а так – вибачайте й наському!

Мій щирий привіт Вашій дружині. З правдивою пошаною до Вас.

Ваша товаришка Л. Косач.

Капрі

/В. Старосольський/

З Чернігова, Сіверянська, соб. д. 3

Від М.Коцюбинського

15 квітня 1908 р.

Тільки що почав писати до Вас свого листа, як прийшла почта і принесла мені дуже сумну звістку, яка мене просто прибила: ми втрачаємо Франка. Нема надії, щоб він лишився живий. Лежить тепер в санаторії для нервово хворих, обидві руки спаралізовані, так що сам нічого не може робити і слуга годув його навіть. Опріч багатьох хвороб, які збіглися разом і звалили сей залізний, мужицький організм, найбільш небезпечне – якісь зміни у мозкові, що можуть викликати моментальну смерть. Колиб яким чудом Франко одужав навіть, то вже однаково буде страчений для нас, як в письменник, бо розумною істотою не може вже бути. Мене обхопив не тільки жаль, а якийсь жак. 35 літ напруженої праці і боротьби, цілий вік біда, злидні, ворожнеча; безумна трата сил, енергії, здоров'я – і от результати – лежить розбитий, в нужді, бо ж він тільки те й мав, що заробляв літературною працею.

Образ сумний, болючий.

Науков. Товариство /Львівське/ задумало зібрати дещо для допомоги Франкові і його родині. Треба і мені, не тратячи часу, взятися до сього діла – тільки чи багато назбираю при нашій некультурності?

Так мене звістка ця викинула з колії, що ні про що друге не можу думати. Хотів дещо написати до Вас у справах літературних – та нехай вже другого разу. Все таки напишіть мені, що саме робите тепер, які маєте заміри. Це дуже цікавить мене. В неділю /20 квітня/ в нашій «Просвіті» буде прочитаний реферат про Вас і будуть читатися Ваші оповідання. Вечір обіцяє бути цікавим. Як будете писати, перекажіть мені свої враження про Горького. Що він тепер пише?

Бувайте здорові, поправляйтесь, пишіть щось нове і не забувайте Вашого щирого Коцюбинського.

Почуваю себе не дуже добре, мушу спочити і навіть думав не посилати Вам своєї фотографії, а завезти. Та ще нічого не знаю, як буде. Фотографія погана, я тепер худий.

Листи М.Коцюбинського до В.Винниченка

15/28 червня 1909

Готель Royal

Капрі

Дорогий товаришу.

Листа Вашого, спасибі, дістав, але недавно, бо на Капрі я приїхав лише 1 і не догадався піти по нього на почту. Очевидячки, я з дорогою душею пристаю на Вашу пропозицію і радий брати участь у Вашому журналі. Що ж до того, чи дам я щодо 1-го числа – зараз сказати не можу. На Капрі нічого робити не буду, спочиваю, а як поверну додому – побачу. Тоді оповім.

Мені так пощастило, що я побачився з Вами, що й досі не можу натішитися. Жаль тільки, що це було на людях, коли увага розсипається і не можеш ні самим собою бути цілком, ні більше дістати од людини, яка тебе цікавить. Проте не трачу надії, що ми ще колись стрінемось.

У Горького я був і доволі часто буваю. Він все хвалив мені Вас і жалкував, що Ви пишете йому «обидные вещи». Коли ж прочитав у «Раді» листа Вашого, то дуже засмутився, посумнів, усе ходив і повторяв: «так мне и надо», «так и надо, пока я в издательстве». Я його не розпитував, бачучи, що він переживає неприємність, а сам на сю тему ширше не говорив. На мою думку, дуже досадно, що вийшов цей інцидент.

На Капрі живеться мені дуже добре, краще, ніж я сподівався навіть. Тут гарно, тепло, а найголовніше – спокійно. Форестьєра мало, я його сливе не бачу, а природа мене чарує. Нерва мені и мої міцніють.

Я можу спати і не чую тої перевтоми, яка робила мені весь світ немилим. Може поверну додому здоровшим, а для сього я й їхав сюди. Був би дуже радий, коли б Ви мені написали пару слів ще сюди.

Чи Ви що пишете тепер? Горький мені казав: «я чувствую, что Винниченко

накануне большой вещи». Дуже хотілось би, щоб він був пророком – та я навіть певний, що воно так мусить бути.

Ну, будьте здорові. Сердечно цілую вас і обіймаю.

Ваш М. Коцюбинський.

Франція. Париж

31 грудня 1909 Чернівці

Дорогий товаришу. Ви мене так засмутили, що я довго не міг навіть одписати на Вашого листа. Ви, людина ідейна, яка міцно зв'язала себе з нашим народом, переходите в чужу літературу, мотивуючи свій вчинок тим, що Вас «випихають» /../, а Ви не хочете пручатись. Збоку я просто дивуюсь. Хіба ж Ви пишете для критики? Хіба для Вас таку велику, таку рішучу має вагу те, що скаже той або інший? Хіба, нарешті, Ви думаете, що у нас є серйозна критика, як у людей? Тим часом дуже несправедливі для свого читача, навіть кривдите його. Ви маєте найкращого читача, якого можна мати – молодь. Кого у нас читають? Винниченка. Про кого скрізь йдуть розмови, як тільки річ торкається літератури? Про Винниченка. Кого купують? Знов Винниченка. Чого ж Ви хочете. Не можна ж європейською міркою міряти наші відносини. Наш читач не настільки культурний ще, щоб додумався до безпосередніх зносин з письменником, щоб свої симпатії і виносив з хати на вулицю, давав, сказати б реальний знак свого існування. Те, що є у людей, у нас не скоро буде, особливо коли наші люди, творці культури, з легким серцем покинуть свій народ та перейдуть до багатших. З нашою ж критикою не можна справді серйозно рахуватись: вона далеко слабша од белетристики.

Дуже гірко було мені читати Ваші слова, досадно на Вас і за Вас навіть, бо я певний, що коли Ви перейдете на російський ґрунт, то тільки собі на шкоду. Письменник/поет, белетрист/ не може безкарно змінити мову: вона помститься.

Не гнівайтесь на мене за одверто сказане слово; мені здається, що я маю право на се як людина, що може найбільше цінити Ваш талант і любить їм, як дорогим скарбом нашого народу.

Про себе нема чого багато писати. Не поправляюсь, весь час слабую. Почав писати продовження оповідання, та не задоволений. Доведеться переробляти, або й подерти.

Взагалі почуваю себе настільки погано, що не раз задумуючись, чи не пора покинуть писати. Краще зробити се навіть трохи раніше, ніж треба, аніж занадто пізно.

Дуже сердечно дякую за книжку. Деякі речі я перечитав удруге і вони ще більше сподобались мені. Спасибі Вам.

Тепер нетерпляче чекатиму Вашої п'єси «Базар».

Будьте здорові і не забувайте сердечно відданого Вам М. Коцюбинського.

20 грудня 1911 р.

Дорогий товаришу. Не відповідав на вашу картку так довго тому, що хотів перше прочитати Вашу брошуру, а вона йшла чогось довго. Ще за ким прочитати її, я собі думав: «навіщо писати оповід критикам, чи полеміка з ними придасть ся на що?.. Чи не краще белетристові лишитися белетристом, ніж виступати в невдячній ролі коментатора власних творів?» Але познайомившись з книжкою /за що Вам велика подяка/, признаю й бачу, що Вам не тільки не можна було інакше зробити, але що Ви навіть добре зробили, вивівши на чисту воду тих, хто з різних причин ховався у каламутній. Уявляю собі, як Вам нудно, а нераз й соромно було писати про такі загальновідомі, елементарні речі, які повинні були пам'ятати критики Ваші й чомусь не пам'ятали. В кожному разі сталося добре, що Ви висловились вже, зайняли позиці перед читачем і тепер легше буде йому розібратися у тому недостойному гвалті, який знявся з приводу останніх праць Ваших.

І будемо сподіватись, що Вам не доведеться більше міняти перо белетриста на інше. Сердечно цього бажаю.

Олексій Максимович прочитав брошуру. Він такої думки, що вона зачіпає важні й болючі питання. Помітив дрібні помилки, але все це, повторюю, дрібниці. Львова у нас нема /він тепер у Петербурзі/ і Вашої брошури опріч нас двох ніхто тут не читав.

Звістка про конфлікт з «Вісником» дуже мене затривожила. Що таке? Я не можу собі уявити «Вісника» без Вас. Просто опадає охота писати. Коли не секрет, то напишіть ширше про се. А може вже все залагодилось. Сердечно хотів би цього.

Оповідання до «Дзвону» я написав, але воно не подобається мені. Пишу друге. Просив би Вас не підганяти.

Мене, а коли будете мати весь матеріал і треба буде приступати до друку – черкніть словечко, а я обіцяю зараз вислати оповідання. Нехай воно полежить краще у мене, ніж має лежати у Вас, бо я тоді зможу щось поправити або переробити. Оповідання буде невелике, аркуш друку, а може трохи менше. В кожному разі не більше аркуша.

Що тепер переробляєте, що пишете? Був би радий дізнатися щось більше про Вас, ніж дає картка.

Вашій дружині засилаю привіт, а Вас сердечно цілую.

Вітаю товаришів.

М. Коцюбинський.

Листи М.Коцюбинського Олександрі Куліш

24 серпня 1905 р.

Чернігів, вул. Сіверянська, 3

Високоповажна добродійко Олександра Михайлівна!

І я, і дружина моя сердечно дякуємо за Ваші ласкаві запитання. Вважаємо за свій обов'язок прилучитися до гурту людей, що високо цінують славу і незабутню діяльність великого діяча українського. Раді будемо при тій нагоді особисто скласти і Вам, Високоповажна Добродійко, щирі пошани і вдячність за Ваші цінні праці на ниві нашого письменства. Коли не стане на перешкоді нам яка-небудь значна причина, прибудемо у Канашовку 7-го вересня вранці.

З високим і правдивим поважанням до Вас М. Коцюбинський.

26 вересня 1908 р.

Чернігів

Високоповажна Добродійко, Олександра Михайлівна.

Щира й сердечна подяка Вам за дорогий для мене дарунок, дорогий подвійно: як ознака Вашої ласкавої уваги до мене, і високоцінне слово великої і незабутньої людини-артиста. Ще раз спасибі.

Буду щасливий одячити чим зможу за пам'ять. Хотілось би мені теж побувати в Канашівці у музеї, та здоров'я моє настільки погане, що трудно мені зміркувати, коли б я міг вибратись.

Добре було б, коли б внутрішня обстановка музею була сфотографована і малюнки віддруковані в якийсь часописі, щоб познайомити з ними ширшу публіку. Або зробити одкритки з такими малюнками.

Прошу прийняти від мене щире бажання Вам здоров'я та всього найкращого. Дружина моя засилає Вам свої привітання.

З високою повагою до Вас М.Коцюбинський.

Листи М. Коцюбинського до Михайла Могилянського – письменника, публіциста, відомого перекладача

16/29 VI 1910 Capri. Hotel Royal, № 26

Дорогий Михайле Михайловичу!

Дуже Вам дякую, за Ваш лист, за звістки про себе та свої плани на літо. Сподіваюся, що в Чернігові побачимось. Живеться мені тут дуже добре, тільки трохи сумління докучає, бо нічого не роблю.

Вранці блукаю або лежу на сонці над морем, по обіді Горький вже конче заходить до мене і щодня їздимо на море ловити рибу. А риба тут – як квіти, приноси-

мо додому букети. У вечері вже у нього і ведемо безконечні літературні розмови, або він розказує (і розказує артистично) епізоди свого життя. Взагалі ми дуже зійшлися з ним. Тут гостює К.П. Пятницький, Ваш знайомий.

Щодо видання томика моїх оповідань «Знанієм», то це було б дуже добре, але я з Горьким про це говорити не буду. Коли б річ шла про другого автора, я залюбки поговорив би з ним, але про себе, Ви це розумієте, я не можу. Може зробити так: Ви напишіть сюди К.П. Пятницькому (Villa Spinosa), розкажіть йому, що думаєте помістити в книжці, а вже вони і Горький, і Пятницький самі заговорять зі мною на сю тему, бо вони читали навіть Ваші переклади – Сміх і В дорозі. Так буде найкраще, я думаю. Якщо Ви пристанете на мою раду, то прохав би звістити разом і мене, що Ви написали вже сюди листа.

Сподіваюся, що цей лист застане Вас ще у Петербурзі, хоча од цілого серця бажаю, щоб Ви швидше вирвалися на лоно природи і спочили за літо.

Бувайте здорові.

Ваш М. Коцюбинський.

25/8 VI 1910 Саргі

Любий Михайле Михайловичу!

Боюсь, що Ви перше виїхали з Петербурга до Чернігова, поки дійшов туди мій лист. Між іншим я писав, що мені незручно особисто звертатися в справі видання моїх оповідань і радив Вам звернутися до вашого знайомого, Костянтина Петровича Пятницького (Villa Spinosa, Саргі). Очевидячки, буде загальна розмова і тоді я зможу говорити. Коли уважаєте, напишіть до нього зараз, так буде краще. Може Вам дошлють мого листа до Петербурга засланого. Пишіть.

Ваш М. Коцюбинський.

3/16 07 1910 Капрі

Дорогий Михайле Михайловичу!

Дуже Вам дякую, що не забуваєте мене. Тут так приємно дістати листа з рідного краю, особливо од людини, з якою зв'язують себе спільні інтереси та симпатія.

До Пятницького напишіть, але я думаю, що навряд вийде що з того. Може вони й візьмуть яке оповідання до збірника «Знание», тай годі. А врешті не знаю.

Певнішими мені здаються переговори з московською фірмою «Польза». Коли що вийде з того, я прохав би Вас перше, ніж друкувати, пересилати переклади мені. Я їх переглянув би, може зробив би деяк авторські зміни в самому тексті. Це дуже корисно, коли передивляєшся свою річ удруге, бо завжди маєш за собою гріхів більше, ніж треба.

Не думаю, щоб Ви мали що проти того. Я доволі акуратний і затримувати рукописів не буду.

Охоче посилаю Вам уповноваження перекладати мої оповідання.

Щодо поданої теми, за яку дуже дякую Вам, то якимсь дивом думки наші збіглися. Подібна тема прийшла мені до голови, коли я дивився на Горького. Зараз ще не зважився взяти її, бо хоч я й додивлюся до Капрійської природи й і хоч у записній книжці маю вже багато спостережень, але все ще боюся. Треба все добре переварити, виносити і зрозуміти. Як же Вам живеться на селі? Чи добре себе почуваєте, чи робите що, чи може, як я, про все забули на лоні природи? Чи всі у Вас здорові тепер?

Дуже був би радий, коли б згадали мене часом. Тут я пробуду ще 17 днів, а потому поїду блукати по світах – і ще сам не знаю, де опинюся: чи в Швеції, чи в Карпатах. Вдома буду 15 серпня (Августа) і маю надію побачити Вас.

Почуваю себе краще, сонячні ванни дуже спомагають мені. В хаті тільки сплю, а цілими днями або над морем, або на морі, а як ні, то можу по самих диких кутках, де тільки кактуси, ящірки та гадюки, але краса надзвичайна.

Ну, бувайте здорові. Щиро цілую Вас.

Ваш М. Коцюбинський.

21 липня 1910 р. Капрі.

Дорогий Михайле Михайловичу!

Не писав Вам так довго, бо нічого в справі видання «Знанням» моїх оповідань не міг дізнатись. Горький виїздив і повернув тільки позавчора і через те справа затяглась.

Нарешті вчора ми умовились з «Знанням» так: воно видає том моїх оповідань на 18 – 20 аркушів (формат «збірників»), вибір оповідань мій; умовитися щодо гонорару з тою особою, яка буде перекладати (себто з Вами) повинен автор, а не видавництво. З кожного проданого примірника мені будуть платити 25%, себто 25 коп. Я згодився.

Як бачите, справа покінчена. Просять прислати рукописи, як можна найшвидше.

Ну, звісно, щодо грошових справ, то ми з Вами якось поладимо, коли я буду в Чернігові (15 липня). Може б Ви тим часом, коли тепер вільні, дещо перекладали. Чи не можна покористуватися деякими готовими ж перекладами з «Русского богатства», «Русской мысли», «Жизнь», «Южн. Записки» і т. ін.? Все було б менше роботи Вам. З перекладачами можна б списатися і поправити переклади, де треба.

Простіть, що я пишу поспішаючись. Треба прощатися, бо завтра вранці виїду з Капрі і у мене зовсім нема часу зараз. Може напишете до мене на адресу Oesterrenow, galizien (Австрія), р. Tassenow gornu, Ясенів Горішний, Криворівня, професору М.С. Грушевському для мене. Я там буду 10/VIII.

Напишіть, як Вам живеться тепер, чи добре себе почуваєте? Чекаю доповіді.

Сердечно стискаю Вашу руку.

М. Коцюбинський.

К.П. Пятницький казав мені, що він напише до Вас. Показалося, що вони давно вже хотіли видати книжку.

1.Ф. 17405. Коцюбинський М.М. Листи Лесі Українки до Михайла Коцюбинського. – 6 арк.

2.Ф. 338, №. 69. Коцюбинський М.М. Листи до О.М. Куліш. 1905, 1908 рр. З Чернігова до Борзни. – 11 арк.

3.Ф. 274, № 108. Півторадні В.І. Машинописні копії листів М.Коцюбинського до В.Винниченка. 1908 – 1911. – 17 арк.

4.Ф. X. 17769. Архів АН УРСР ж. «Україна». Листи М. Коцюбинського до М. Могилянського. – 6 арк.

Стаття содержит переписку Михаила Коцюбинского с известными украинскими деятелями – Л. Украинкой, В. Винниченком, М. Могилянским, А. Кулиш. Эти письма помогут узнать о развитии украинской культуры в конце XIX – начале XX веков.

Article contains correspondence Michael's Kotsjubinsky with known Ukraine Figures – L. Ukrainan, V. Vinnichenkom, M. Mogilijanskim, O. Kulish. These letters will help to learn about development of the Ukrainian culture in the end of XIX – the beginning of the XX centuries.

СТОСУНКИ ПРЕДСТАВНИКІВ СТАРОЇ НАУКОВОЇ ЕЛІТИ В СВІТЛІ ЛИСТУВАННЯ І. ТУРЦЕВИЧА Й І. ЙОНИНАСА

У запропонованій статті на підставі здійсненого аналізу епістолярних джерел, біографічних відомостей про кореспондентів та літератури, здійснюється реконструкція професійних та приватних взаємин професора Ніжинського інституту народної освіти І. Турцевича та професора Каунаського університету І. Йонинаса наприкінці 1920-х років. До статті додаються повні тексти виявлених листів, що друкуються вперше.

Ключові слова: І.Турцевич, взаємини, професор, листи.

Останнім часом історія історичної науки¹, академічних установ², навчальних закладів³, наукова та людська доля відомих, але незаслужено забутих вчених⁴, усе частіше стають предметом зацікавлення сучасних дослідників. У цьому контексті особливого значення набуває дослідження впливу соціо-культурного оточення та різноманітних зв'язків представників старої наукової еліти на їхні наукові погляди, тематичні уподобання, дослідницькі завдання та місце в історіографії⁵.

Особливий дослідницький інтерес, на нашу думку, викликають стосунки вчених, які волею долі на початку 1920-х років опинилися на теренах різних держав, але продовжували підтримувати як наукові, так й приватні контакти. Саме така ситуація склалася у житті знаного, але забутого за радянських часів вченого, історика-мідієвіста, дійсного члена кількох наукових товариств, співробітника українських академічних науково-дослідних інституцій, професора Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, ніжинського громадського діяча – Івана Григоровича Турцевича (1856 – 1938)⁶ та його молодшого колеги – історика, дипломата та професора Каунаського та Вільнюського університетів Ігнаса Йонинаса (Ігнатий Зигмонтавич Йонинас) (1884 – 1954)⁷.

В особовому фонді І. Г. Турцевича, що зберігається у Філії Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, нам вдалося виявити чотири листи проф. І. Йонинаса до фондоутворювача, що датовані 1929 роком (перший – від 8 серпня; останній – від 10 листопада). Як свідчить зміст цих листів, кореспонденти познайомилися значно раніше й листування, що між ними зав'язалося, також розпочалося до 8 серпня 1929 року. Про це, зокрема, свідчить початок першого листа І. Йонинаса: «У нас было завязалась связь с Вами, но потом она как-то неожиданно порвалась. Я долгое время даже не знал, живы ли Вы, только в январе из письма г. Директора Вашего Института узнал, что Вы благополучно здравствуете»⁸. На жаль, за браком джерел не вдалося встановити обставини, за яких сталося знайомство обох учених. Можемо лише припустити, що воно було заочним і стало можливим через посередництво третьої особи (імовірно, того самого директора Ніжинського інституту народної освіти І. І. Іванова, якого згадує в листі І. Йонинас. – Докладніше див. Коментарі – [1]). Зі змісту листів також стає очевидним, що І. Турцевич активно підтримував листування. Але чи існують його листи-

© Ковалевська Ольга Олегівна – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

відповіді в архіві І. Йонинаса, невідомо. Напевно можемо сказати лише одне – в книзі, присвяченій цьому литовському історичу та державному діячеві, яка містила тексти його основних праць та кореспонденцію, цих листів немає⁹.

Лист І. Йонинаса, датований 10 листопада 1929 року і останній у переліку виявлених листів, передбачає продовження спілкування з І. Турцевичем, але серед документів, що становлять зміст 58 архівної справи, їх не знайдено. Можливо, закінчення листування буде виявлено в подальшому, внаслідок детальнішої розробки особового фонду останнього.

Незважаючи на фрагментарність згаданого листування, воно є досить змістовним та цікавим, містить чимало інформації про кореспондентів, їхні наукові інтереси, проблематику досліджень, контакти з іншими вченими, а також умови життя, особливості міжвоєнного періоду на теренах Литви та України (УСРР).

Ознайомлення з текстом листів І. Йонинаса до І. Турцевича дозволяє дещо по-інакшому сприймати відомі факти біографій учених та особливості тогочасного життя тієї верстви, яку вони представляли. Так, у першому ж листі І. Йонинас повідомляє І. Турцевичу, що має інформацію про розпродаж бібліотек К. Харламповича та Д. Абрамовича і про те, що попросив свого знайомого пошукати серед цих книг книги з історії Литви або тих теренів, які колись входили до складу Великого князівства Литовського. Для уточнення свого завдання, а також розуміючи, що С. Мелешенко, який мав виконати доручення І. Йонинаса, не був фаховим істориком, Ігнас Зигмунтович переслав І. Турцевичу список тих книжок, які його цікавлять. Якщо поєднати цю інформацію з тим відомим фактом, що І. Йонинас стояв біля витоків формування наукової бібліотеки майбутньої Академії наук Литви, до якої передав ним особисто сформовану колекцію історичної літератури, то стане зрозумілим, що виявлений «книжковий» інтерес науковця мав не приватно-колекціонерське підґрунтя, а професійно-наукове та певною мірою благодійне. Водночас цей невеличкий епізод підтверджував той факт, що представники старої наукової еліти, тобто викладачі вищих навчальних закладів, працівники академічних установ колишньої Російської імперії починаючи з 1918 року у багатьох випадках зазнали гонінь, репресій, були поставлені новою владою у надзвичайно скрутне становище, яке примушувало їх шукати кошти на проживання шляхом розпродажу найціннішого у їхньому житті – книг. Життєписи К. Харламповича й Д. Абрамовича є яскравим тому свідченням (Див. Коментарі [6, 7]).

У трьох з чотирьох листів І. Йонинас, очевидно, відповідає на поставлені І. Турцевичем запитання щодо історії литовської мови, її абетки та орфографії: «В этом году мы отпраздновали 25-летие со дня снятия запрещения писать и печатать литовские книги латинским шрифтом. Все в прошлом. Теперь можно уже судить *seire ira et studio* о полезности и бесполезности русского шрифта для литовского языка. Относительно этого – нет двух мнений. Русский шрифт, незаменимый, по моему мнению, для русского языка, абсолютно не годится для литовского»¹⁰. І. Йонинас також із задоволенням розповідав про тогочасне життя незалежної Литви¹¹, особливе захоплення у нього викликали ті зміни, які відбувалися з його рідним містом, де він працював і де мешкала його родина: «Город Ковно после восстановления литовского государства так преобразовался, что не только Вы не узнали бы его, но и те лица с трудом узнают, которые здесь были до войны. В территориальном отношении он вырос, вероятно, в 3 раза, старые, большей частью, деревянные дома исчезают и на их месте появляются каменные многоэтажные. Гимназий, о которых Вы пишете, нет больше; нет кажется, и тех домов, где они помещались»¹². Цікаво, що апелюючи до глибинних почуттів І. Турцевича щодо його малої батьківщини, до місць, де він народився та отримав освіту, І. Йонинас впевнено зараховує ці місцевості до виключно до литовських, хоча рідне село ніжинського професора, зокрема, розташовувалося на білоруських теренах – Речицький повіт Мінської губернії. Очевидно, що І. Йонинасу, як литовцю та фахівцю з історії Литви, підсвідомо важко було змиритися з втратою значних

територій, які колись входили до Великого князівства Литовського.

У листах до І. Турцевича професор І. Йонинас жваво цікавився приватних життям «руських и українских профессоров», їхнім матеріальним та соціальним станом, потребами. Однак навряд чи Іван Григорович міг відверто написати своєму колезі про своє повсякденне життя. Як відомо, з 1922 року його було звільнено з посади професора Ніжинського інституту народної освіти. З 1926 р. він був змушений відмовитися від роботи з аспірантами, оскільки не розумів, як можна йти в науку за покликом партії, а не за покликанням душі¹³. З 1919 р. І. Турцевич не зміг опублікувати жодної своєї праці. До того ж протягом кількох років він жив на аспірантську зарплату – 59 руб. у жахливих житлових умовах, коли на власний розсуд місцевої влади йому постійно підселяли квартирантів (іноді їх кількість доходила до 15), що нищили будинок і не давали йому можливості працювати¹⁴. У зв'язку з цим, про що професор І. Турцевич не міг повідомити І. Йонинаса, йому справді було складно виконати ті прохання щодо висилання книжок, з якими звертався до нього литовський колега. До речі, в одному з листів І. Йонинас писав, що може допомогти І. Турцевичу придбати книги з-за кордону, бо знає, що «руським профессорам очень трудно покупать книги за границей из-за валюты»¹⁵. Імовірно, І. Турцевич погодився на певну допомогу, бо в його особовому фонді зустрічаються окремі фінансові документи, а також листи до Державного банку з приводу з'ясування питання, куди зникли кілька доларів, сплачених професором з метою викупу потрібних йому книг, замовлених у Франції. Про те, що наприкінці 1920 – на початку 1930-х років в країні тривав повний безлад у фінансовій системі й у питаннях легального та тіньового («чорного») ринку, а також про той стан, в якому опинилися представники старої наукової еліти, позбавлені державного утримання, певним чином свідчить й одна фраза з листа академіка К. Харламповича до колеги І. Турцевича, професора Ніжинського інституту народної освіти М. Бережкова, датованого 1932 роком: «Оказывается, что в Киеве за доллары можно все купить, и чай в том числе. Но увы! У меня никогда не было долларов»¹⁶.

Завершуючи огляд виявлених листів професора І. Йонинаса до І. Турцевича, хотілось би звернути увагу на одну фразу, яка, безумовно, стосувалася кінця 1920-х років, але водночас один до одного відтворює сучасну ситуацію в системі освіти Литовської республіки, її світоглядні пріоритети: «Русский язык в литовских школах не преподается. Изучаются немецкий, английский и отчасти французский языки. В университете русский язык является обязательным только для лиц, избравших своей специальностью историю Литвы и славянские литературы. Среди теперешних наших студентов имеется очень мало лиц, говорящих по-русски»¹⁷. Натомість така ситуація не заважає сучасним литовським студентам, а отже, й дослідникам, цікавитись історією суміжних з Литвою країн, а також історією та сьогоденням України, оскільки останню з Литвою єднують кілька століть спільної історії.

Варто також наголосити, що, враховуючи заслуги професора Ігнаса Йонинаса перед Литвою, до 100-річчя з його дня народження та 30-ої річниці з дня смерті у Вільнюсі 1984 р. була випущена книга, присвячена цьому історичу та державному діячеві. У 1991 р. на будинку, в якому він проживав у Каунасі, відбулося відкриття меморіальної дошки: «У цьому будинку в 1927 – 1954 роках проживав історик, професор Ігнас Йонинас».

Про професора Івана Григоровича Турцевича чи не вперше згадали лише 2006 року, коли виповнилося 150 років з дня народження вченого. Саме тоді редакцією журналу «Ніжинська старовина» були опубліковані певні матеріали, присвячені цьому відомому ніжинцю. Як виявилось, вцілів і його будинок, але меморіальної дошки він не містить.

Далі подано повні тексти листів І. Йонинаса до І. Турцевича. В листах збережено орфографію автора. У випадках, де автор скорочував слова, у квадратних дужках подано повну форму слова. Листи супроводжуються коментарем.

1. *Водотика С. Г.* Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування. – Дисерт. на здобут. наук. ступ. док. іст. наук. ? К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 534 с.
2. *Каран Д.* Діяльність постійної Комісії для складання біографічного словника українських діячів в контексті епістолярної спадщини К. В. Харламповича (Листи К. В. Харламповича до М. М. Могилянського) // http://www.archives.gov.ua/Publicat/Studii/Studii_2004.11_08.php
3. Хроніка подій із життя Ніжинської вищої школи (1805 – 2000 pp.) // <http://www.ndu.edu.ua/ua/univer.php?id=3>.
4. *Ониський В.* Іван Горбачевський – незаслужено забутий вчений // Київ. – 1990. – №4. – С. 171.; *Дзюба О.* Костянтин Харлампович // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України Інститут історії України, 2005. – Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX – XX ст. – С. 395 – 431; *Справа академіка К. В. Харламповича.* Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 71–87; *Справа академіка К. В. Харламповича.* Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 63–73 ; *Справа академіка К. В. Харламповича.* Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова // Сіверянський літопис. – 2001. – № 4. – С. 55–56; *Медовкіна Л. К. В. Харлампович: трагічні сторінки біографії відомого історика // Історичні і політологічні дослідження /* Гол. ред. П.В. Добров, № 3-4 (39-40), 2008. ДонНУ. – С. 52–58; *Роєнко В. І. М. І. Яворський – історик України: життя і наукова діяльність. – Дисерт. на здобут. наук. ступ. канд. іст. наук. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. – 198 с.; Михайленко Г. М. Олександр Лотоцький (1870 – 1939 pp.): інтелектуальна біографія історика. – Дисерт. на здобут. наук. ступ. канд. іст. наук. – К.: Укр. науково-досл. ін-т архів. справи та документознавства, 2009. – 258 с. та інші.*
5. *Гаврилюк С. В.* Дослідження з історії Холмщини і Підляшшя (за списками М. Петрова до П. Батюшкова) // Архіви України. – 2001. – № 1 – 2. – С. 32–42; *Найтко О. М., Пасько І. В.* До історії видання українського перекладу Євангелія в 1906 – 1911 pp. (листи О. Г. Лотоцького до О. О. Шахматова) 1999. – № 1 – 6; *Пасько І. В.* З петербурзьких адресатів М. С. Грушевського: листи до О. О. Шахматова (за матеріалами архіву Російської академії наук у С.-Петербурзі). – 1996. – № 1 – 3; *Мицик Ю.* Листи М. Битинського до митрополита Іларіона (Огієнка) за матеріалами канадських архівосховищ // http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV41_2005_history/11_mytsyk_yu.pdf; «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906 – 1909 роки / Упоряд., вступ та комент. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – 344 с.: іл. та інші.
6. Іван Григорович Турцевич // Ніжинська старовина. – 2006. – Вип. 2(5). – С. 114 – 142; також див. Коментарі – [2].
7. Ігнас Йонинас (1884 – 1954) – відомий литовський історик, дипломат. Народився у Литві в районі Алітус. Навчався в Московському університеті. Внаслідок революції 1905 року був змушений виїхати до Франції, де студіював французьку історію та літературу. Повернувшись до Москви, закінчив навчання у 1911 р. Суттєвий вплив на молодого І. Йонинаса здійснив професор М. Любавський, який був фахівцем з історії Литви. Протягом 1911 – 1918 pp. І. Йонинас викладав у середніх школах, а в 1919 – 1920 роках був ректором Литовської вищої школи для жінок у Вільнюсі. Після захоплення Литви поляками у 1920 році, І. Йонинас залишився в країні як повноважний представник литовського уряду в комісії воєнного контролю при Лізі Націй. Ця комісія повинна була врегулювати воєнний конфлікт між Польщею та Литвою. Протягом 1924 – 29 років І. Йонинас на правах вільно найманого працівника заступав керівників різних департаментів. Будучи високоосвіченим фахівцем, володіючи кількома мовами, він постійно брав участь у переговорах та конференціях. Протягом 1920 – 1940-х років постійно проживав у Каунасі. У 1929 р. разом із приятелями створив Товариство Литовців для пізнання культур народів СРСР. Був членом його правління, секретарем, бібліотекарем, а в 1938–1939 – керівником. З 1940 по 1954 рік працював у Вільнюсі, але у вільний від праці час повертався до родини, що мешкала в Каунасі. З 1924 по 1932 рік працював лектором на кафедрі історії Литви в Університеті Литви (нині – Університет Вітовта Великого в Каунасі), від 1929 р. був доцентом. Наприкінці 1931 р. він очолював кафедру, а з 1932 р. став її професором. І. Йонинас викладав курси з історії Росії, Польщі, Франції, Латвії, Пруссії. Однак найцікавішими були лекції з історії Литви, видані пізніше його учнями. З 1931 р. І. Йонинас співпрацював з Литовською енциклопедією, для якої він писав численні статті, зокрема ті, що були присвячені князям, магнатам, політичним діячам, міжнародним договорам, джерелам з історії Литви. Його перу також належать кілька фундаментальних праць, присвячених Миколаю Литвіну, звичаям татар, литовців та москалів, Литовського статуту, але найголовнішою його працею стала монографія «Родина Вітовта Великого». Протягом 1944 – 46 років І. Йонинас працював у Каунаському та Вільнюському університетах. Помер та похований 1954 р. у Каунасі / Jonynas Ignas // Encyclopedia Lituanica. – Vol. 2. – Boston, 1972. – P. 547 – 549.
8. Філія Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – НФ ДАЧО), Ф. Р – 6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 9.

9. Книга називалася: Jonynas I. Istorijos baruose. – Vilnius-Mokslas, 1984. Зі змісту ставало зрозумілим, що в книзі опублікована лише певна частина кореспонденції вченого. Зокрема, там було розміщено листи І. Йонинаса до М. Грушевського, В. Липського (Липинського?), М. Любавського, І. Свенцицького. Листів-відповідей адресатів в книзі немає.

10. НФ ДАЧО. – Ф. Р – 6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 10.

11. Литовська республіка остаточно отримала незалежність унаслідок мирного договору з РРФСР від 12 липня 1920 р.

12. НФ ДАЧО. – Ф. Р– 6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 22.

13. Иван Григорович Турцевич // Ніжинська старовина. – 2006. – Вип. 2(5). – С. 118.

14. Там само. – С. 118–119.

15. НФ ДАЧО. – Ф. Р–6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 17.

16. ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. – Спр. 55994. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 5 січня 1932 р. – Арк. 1, зв.

17. НФ ДАЧО. – Ф. Р – 6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 17.

В представленной статье на основе осуществленного анализа эпистолярных источников, биографических данных о корреспондентах и литературе, сделана попытка реконструкции профессиональных и частных взаимосвязей профессора Нежинского института народного образования И. Турцевича и профессора Каунасского университета И. Йонинаса в конце 1920-х годов. К статье прилагаются полные тексты выявленных писем, которые публикуются впервые.

In the proposed article on the basis of assayed epistolary sources of biographical information on reporters and literature, a reconstruction of professional and private communications professor Institute of Education Nijinsky I. Turtsevycha and professor of Kaunas University of I. Yonynasa late 1920's. The article included the full texts found letters that are printed first.

№ 1. Лист Ігнаса Йонинаса до Івана Турцевича, 8.08.1929 р.

Каунас, 8 августа 1929 г.

Дорогой Иван Григорьевич,

я очень обрадован Вашим письмам от 2 августа. У нас было завязалась связь с Вами, но потом она как-то неожиданно порвалась. Я долгое время даже не знал, живы ли Вы, и только в январе из письма г. директора Вашего Института¹ узнал, что Вы благополучно здравствуете. Ваше последнее письмо дает мне возможность понять, что Вы переживаете какой-то кризис, но я не могу догадаться, какого он свойства². Проф. Рязанов³ был любезен прислать мне свой труд «Школьные драмы польско-литовских иезуитских коллегий». Из него я узнал, что он является дополнением его книги: «К истории русской драмы. Экскурс в область театра иезуитов. Нежин. 1910». Кроме того, я увидел, что проф. В. И. Рязановым издано много других трудов, относящихся к той же области, как-то: «Из истории русской драмы. Школьные действия XVII – XVIII вв. и театр иезуитов», «К истории русской драмы. Поэтика Сарбевского», и просил г-на Директора посодействовать присылке этих книг, обещая вернуть стоимость их и расходы по пересылке. К моему сожалению, ответа я не получил. Относительно книг, которые значились в посланном мною списке, господин Директор, написал кратко, что они имеются в единственном экземпляре и потому не могут быть высланы.

На днях из письма одного моего хорошего знакомого в Киеве, г. С. И. Мелещенко⁴, я узнал, что в 2 часах езды от Киева⁵ продаются библиотеки проф. Харламповича⁶ и Абрамовича⁷, и поэтому просил его поехать туда и посмотреть, не найдется ли чего-либо и для меня, и даже прибавил, что он может располагать 100 руб. Вы вероятно имеете ввиду те же самые библиотеки. Не знал, какие книги интересовали Харламповича и Абрамовича, не знаю, насколько эти библиотеки могут быть мне полезны, я интересуюсь книгами только из области истории Литвы и смежных с нею стран. За последние годы я значительно пополнил свою библиотеку и в настоящее время список искомых мною книг значительно сократился. Мне стыдно признаться, что я до сих пор не знаю, какая область науки является

Вашей специальностью и какие книги Вы могли бы предложить мне или нашему университету. Если у Вас найдется свободная минута, может быть, черкнете несколько слов. Очень жаль, что Вы не можете приехать к нам и взглянуть, как выглядит та страна, по которой Вы, по-видимому, испытываете ностальгию. Вероятно, она очень отличается от той, которую Вы когда-то покинули⁸. О Вашем родственнике я ничего не слышал⁹. – Газеты Вам посылаю.

С искренним приветом и уважением.

Игн. Ионынас.

Ф. Р – 6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 9.

№ 2. Лист Ігнаса Йонинаса до Івана Турцевича, 10.08.1929 р.

У правому верхньому куті штемпель:

IGNAS JONYNAS
Lietuvos universiteto docentas
Rytų gatvė, 3
Kaunas.

Каунас, 10 августа 1929 г.

Глубокоуважаемый Иван Григорьевич,

на днях я послал Вам письмо, в котором затронул вопрос о нужных мне книгах. Сегодня я решил послать список их¹⁰. Я думаю, что у Вас будет возможность навести справки, какие из них находятся в библиотеках, о которых Вы мне писали в последний раз, и за какую цену можно было бы приобрести их. Посылаемый Вам список является минимумом. Всякое расширение его, в особенности, в смысле печатных источников было бы очень желательным. Я надеюсь вскоре получить Ваш ответ на мою просьбу.

В своем письме Вы, между прочим, затронули вопрос об алфавите. Вы, вероятно, имеете ввиду попытку русского правительства ввести в употребление для литовского языка русский гражданский шрифт, который вызвал такой протест со стороны литовцев и так озлобил их. В этом году мы отпраздновали 25-летие со дня снятия запрещения писать и печатать литовские книги латинским шрифтом. Все в прошлом. Теперь можно уже судить *seire irą et studio* о полезности и бесполезности русского шрифта для литовского языка. Относительно этого – нет двух мнений. Русский шрифт, незаменимый, по моему мнению, для русского языка, абсолютно не годится для литовского. Мы литвины, положили в основание своего шрифта латинский шрифт, но в сущности взяли только остов его. Покойный Юшкевич¹¹ пробовал было приноровить русский гражданский шрифт для литовского языка, поприставлял к нему всевозможных значков и хвостиков и в результате получилось нечто неудоваримое.

Меня очень интересует частная жизнь русских и украинских профессоров в настоящее время: какое их материальное и социальное положение, какие запросы и т. п.

Как бы было хорошо, если бы Вы могли хотя [бы] на время приехать в Литву и увидеть, как интенсивно у нас началась жизнь. Вы могли бы поселиться у меня, для Вас нашелся бы уголок. Наш город растет с прямо поражающей быстротой. Иногда поневоле себя спрашиваешь: а что же будет дальше?

Прошу Вас принять мой самый сердечный привет.

Игн. Ионынас.

Ф. Р – 6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 10.

№ 3. Лист Ігнаса Йонинаса до Івана Турцевича, 29.08.1929 р.

У правому верхньому куті штемпель:

IGNAS JONYNAS
Lietuvos universiteto docentas
Rytų gatvė, 3
Kaunas.

У лівому верхньому:

Каунас (Ковно)

28 августа 1929 г.

Дорогой Иван Григорьевич,

Ваше последнее письмо, без даты, я получил. Большое спасибо за него.

Из его строк я понял, что очень мало надежды получить книги, список которых я Вам послал. Я, однако, не отчаиваюсь. При желании можно достичь многого. Вам, как профессору, гораздо легче поговорить с теми лицами, у которых, по Вашим сведениям, имеются разыскиваемые мною книги. Мой киевский приятель – человек частный, артист, только очень услужливый. Он делает для меня в меру своих сил, но для него не все доступно. Что касается платы за книги, то можно поступить двояко: я могу либо заплатить наличными, либо за соответствующую сумму выписать заинтересованным лицам книги из-за границы. Я слышал, что русским профессорам очень трудно покупать книги за границей из-за валюты. Тот и другой способ я уже не раз практиковал по отношению к киевским профессорам. Вы пишете, что Вам нужны две книги Miellet¹². Если бы Вы могли согласиться на предложенные мною условия, я начал бы для Вас розыски в Париже. Кстати, с проф. Miellet я знаком лично. Может быть, даже Ваш Институт согласился бы, так сказать «обменяться» с мною книгами: некоторые из его книг лежат без всякого употребления, а нужных новых заграничных трудов ему не достает.

Спасибо Вам за обещание выслать коллекцию Ваших научных трудов. Сделать это будет не трудно. Мне думается, что это можно послать по почте заказною бандеролью.

Ваш родственник, г. Ар. Турцевич, издал «Хрестоматию по истории западной России»¹³. У меня имеется один экземпляр, но к сожалению, дефективный: недостает одного листа. Может быть, у Вас найдется лишний дублет.

Я писал и Вам и г. Ректору Института о книгах проф. Резанова. Ответа не получил. Где же [они] в настоящее время находятся? Кстати, мне лично его труды не особенно нужны, я хотел достать их для университета¹⁴.

У Вас, вероятно, не трудно достать книгу «А. Барбашева. Витовт. Последние 20 лет княжения»¹⁵. Если нельзя получить навсегда, то может быть, кто-либо согласится мне одолжить ее на время.

Русский язык в литовских школах не преподается. Изучаются немецкий, английский и отчасти французский языки. В университете русский язык является обязательным только для лиц, избравших своей специальностью историю Литвы и славянские литературы. Среди теперешних наших студентов имеется очень мало лиц, говорящих по-русски. Полномочный представитель СССР в Литве мне как-то сказал: «В Литве молодежь Россию знает меньше, чем Китай»¹⁶. Вот как переменялись времена!

Всего хорошего, дорогой Иван Григорьевич. Надеюсь вскоре опять получить весточку от Вас.

Ваш Игн. Ионынас.

Ф. Р – 6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 17.

№ 4. Лист Ігнаса Йонинаса до Івана Турцевича, 10.11.1929 р.

У правому верхньому куті штемпель:

IGNAS JONYNAS
Lietuvos universiteto docentas
Rytų gatvė, 3
Kaunas.

У лівому верхньому:

Ковно, 10 ноября 1929 г.

Дорогой Иван Григорьевич,

Большое Вам спасибо за Ваше последнее длинное письмо, без даты. Я удивля-

юсь, что Вы несмотря на свой почтенный возраст так интересуетесь и научными новинками и нашей жизнью в Литве, и даже языком Ваших предков. Очевидно, что Вы сохранили во всей свежести свою душу, которая так и осталась молодой. Вам очень можно позавидовать в этом отношении.

По вопросу о книгах: у меня довольно большая библиотека, и в книгах по рус[ской] истории я не испытываю недостатка. Упомянутые в Вашем последнем письме книги у меня имеются. Мне нужны книги по истории Литвы. Список их я Вам посылал и буду Вам очень благодарен, если тем или иным способом Вы мне их достанете и пришлете. В обмен я вишлю те книги, которые Вам нужны. Надеюсь, что не трудно их будет найти. Думается, что мой список у Вас имеется, и нового не посылаю. Ваши desiderata у меня имеются.

Город Ковно после восстановления литовского государства так преобразовался, что не только Вы не узнали бы его, но и те лица с трудом узнают, которые здесь были до войны. В территориальном отношении он вырос, вероятно, в 3 раза, старые, большей частью, деревянные дома исчезают и на их месте появляются каменные многоэтажные. Гимназий, о которых Вы пишете, нет больше; нет кажется, и тех домов, где они помещались.

У меня есть к Вам еще одна просьба – наведите справки, что стало с Сер. Ив. Мелешенко (Киев, ул. Короленко, д. 47, кв. 10)¹⁷ он почему то мне перестал писать.

Свою фотогр[афическую] карточку я Вам посылаю. Выгляжу я черезчур молоджавым, а лет мне порядочно¹⁸.

Книги, изд[анные] в запад[но] -европ[ейских] государствах нам достать трудно. Предложений всегда много. Мы были бы рады получить книги по истории Литвы, изд[анные] в России или Польше до войны.

По Вашей просьбе высылаю несколько строк из Евангелия из Нового Завета, который у Вас имеется, стр. 89:

1. «Диебо Сўнаўс Езаўс Кристаўс евангелиос пргжя: Кгун прггшыта нгс прангша Изая: штаи гш сюнчю табо акубауздое сгбо ангела, кўрсан тиес тгбими таусис таў кяля. Шгўкянчѐ тырўмое бглгс: Мауськуте Виешпатыес кяля, грғы ките тиесюс ио (ѐ) тгкўс».

Вот пока, кажется, и все, о чем я хотел Вам написать. Шлю Вам самый сердечный привет.

Инг. Ионынас.

P. S. Меня зовут:

Игнатий Зигмونتвич.

Ф. Р – 6112, Оп. 1, спр. 58, арк. 22.

Коментарії

1. Йдеться про директора Ніжинського інституту народної освіти (протягом 1921 – 1932 рр. під цією назвою функціонував колишній Історико-філологічний інститут кн. Безбородька) Іванова Івана Івановича (1862 – 1929 рр.) – талановиту й ініціативну людину, філософа, історика, літературознавця і мистецтвознавця, який був призначений на цю посаду 1907 року.

2. Як свідчать факти з біографії І. Турцевича, 1922 р. у зв'язку з розформуванням факультету професійної освіти Ніжинського інституту народної освіти (НІНО) його було звільнено з посади професора. Щоправда, того ж року вченого було затверджено дійсним членом новоствореної ННДК, а з 1924 р. – І. Турцевич став керівником секції історії античної культури цієї кафедри. Незважаючи на це, з 1926 р. й до самої смерті професора наприкінці 1938 р., продовжувалося завуальоване, цілеспрямоване приниження його як особистості і нівелювання як вченого. У 1926 р. професор І. Турцевич свідомо відмовився від будь-якої роботи з аспірантами. Певним чином на подальше життя та морально-психологічний стан І. Турцевича вплинули події 1929 року, коли в НІНО розпочалися репресії у зв'язку зі «справою СВУ». Серед арештованих був викладач інституту – Петро Одарченко. Наприкінці 1920-х рр. незважаючи на складне матеріальне становище професора І. Турцевича, Науковий комітет Головного управління професійної освіти Народного Комісаріату освіти УСРР (Укрнаука) майже 1,5 року відкладав розгляд питання про підвищення кваліфікації і посадового окладу професора. Згідно з рішенням ННДК, де знали про матеріальну скруту І. Турцевича, йому призначили максимально можливу по кафедрі зарплатню – оклад аспіранта, що не поєднує навчання з іншою роботою: 6-кратний аспірантський мінімум, тобто 59 руб. Така заробітна плата була настільки жалюгідною, що вченому доводилось жити в неопалюваній

кімнаті, без достатнього харчування. До цього також слід врахувати потребу постійно поповнювати свою бібліотеку сучасною науковою літературою і чималі суми обов'язкових витрат (податки), котрі, варто сказати, ніжинський професор, через свою чесність і порядність платив завжди вчасно і, наскільки це було можливо, сповна, часто залазячи задія цього у борги, щоб не втратити єдине, що у нього залишилося – дах над головою. Суттєво не допомогло і клопотання Комісії ВУАН по вивченню Близького Сходу і Візантії (КДІБСВ), керівником Ніжинського осередку якої з 1930 р. він був. Отже, самі ці обставини повсякденного життя професора І. Турцевича становили зміст тієї психологічної кризи, яку відчував І. Йонинас й про яку запитував у свого адресата.

3. Резанов Володимир Іванович (9.IX.1867 – 30.XII.1936) – літературознавець, філолог, дослідник фольклору. Народився у с. Любач Обоянського повіту Курської губернії. Закінчив Ніжинський ліцей ім. Безбородька. Протягом 1890-х років – учитель російської мови в курській жіночій гімназії; секретар предводителя дворянства Курської губернії. У 1899 році повернувся до Ніжина, де викладав у ліцеї, потім до 1934 р. був професором російської словесності в Ніжинському історико-філологічному інституті, перетвореному пізніше на Інститут народної освіти. Захистив магістерську дисертацію у 1902 р. в Харківському університеті, докторську дисертацію у 1911 р. у Київському університеті. 1 грудня 1923 р. був обраний членом-кореспондентом РАН по відділенню російської мови та словесності. Помер у Ніжині. У наукових працях, зокрема, у статті «Материалы по этнографии Курской губернии», опублікованій в «Курском сборнике», В. Резанов широко використав зріці усної творчості селян Курської губернії. Вчений зробив суттєвий внесок у дослідження «Слова о полку Игоревим», зіставивши цю поему з поезією західноєвропейських скальдів. Іншим напрямком наукових зацікавлень В. Резанова стало дослідження творчості В. А. Жуковського, а також російської та української драми XVII – XVIII ст. Методологічною основою праць В. Резанова був порівняльно-історичний метод вивчення літератури, який базувався на основі історико-культурного розуміння літературного розвитку.

4. Мелешенко Сергій Іванович – артист, проживав за адресою: Київ, вул. Короленко, б. 47, кв. 10.

5. Мається на увазі м. Ніжин, де проживали обидва професори.

6. Харлампович Костянтин Васильович (18(30).07. 1870 – 21.03.1932) – народився у с. Рогачі Берестейського повіту Гродненської губернії в родині священика. Освіту здобув у Віленському духовному училищі, потім у Литовській духовній семінарії та Петербурзькій духовній академії, яку закінчив у 1894 р. У 1899 р. він одержав звання магістра богослов'я, а у 1914 р. – доктора церковної історії. З 1895 р. викладав у Казанській духовній семінарії. З 1900 р. – він доцент церковної історії в Казанському університеті, з 1909 – екстраординарний професор. 1916 р. Петербурзька академія наук обрала його членом-кореспондентом відділу російської мови та словесності. До того ж часу відноситься обрання його членом кількох наукових товариств, праця у складі вчених архівних комісій. У 1919 р. за пропозицією академіка УАН Д. Багалія К. Харламповича було обрано академіком на кафедру історії української церкви. Однак вчений не зміг вчасно перебраться до Києва. Протягом 1922 – 1924 рр. він тричі обирався на голову Казанських товариств археології, історії, етнографії, у 1924 р. був обраний членом Чуваського наукового товариства. У вересні 1924 р. К.Харлампович був заарештований, у січні 1925 р. висланий до Киргизії (Оренбург, Актюбинськ, Тургай). Лише 1928 р. вченому вдалося переїхати в Україну та оселитися в Ніжині. 1931 р. К.Харлампович перебрався до Києва, але зі складу академіків ВУАН на той момент його вже було виключено. Помер К.Харлампович 21(23?) 1932 р. у Києві.

7. Абрамович Дмитро Іванович (1873 – 1955) – філолог-славист, історик літератури, палеограф, джерелознавець. Навчався у Санкт-Петербурзькій духовній академії, де з 1898 р. займав кафедру російської та церковно-слав'янської мов та історії російської літератури. У 1909 році внаслідок остаточної ліквідації визвольного руху в установах духовного відомства, повинен був залишити кафедру. Член-кореспондент РАН з 1921 р. 1927 року був репресований. На момент арешту перебував на посаді головного бібліотекаря Державної публічної бібліотеки (ГПБ), завідувачем її I-го відділення (філіалу) – бібліотеки колишньої Санкт-Петербурзької духовної академії. До 1928 р. відбував покарання на Соловках, де склав опис монастирського кладовища. Після звільнення проживав у Ніжині. Д. Абрамовичу належать чимало праць, зокрема: «Исследование о Киево-Печерском Патерике, как историко-литературном памятнике» (СПб., 1902), «К вопросу об источниках Несторова «Жития преподобного Феодосия Печерского»» («Изв. II отд. Ак. Наук», т. III), «Несколько слов в дополнение к исследованиям А. А. Шахматова о Киево-Печерском Патерике» (ibid.), «Пушкин пред судом современников и потомства» («Христ. Чт., 1899), «Памяти Аполлона Майкова» (ib., 1900), «Гоголь в русской критике» (ib., 1902), «К вопросу об объеме и характере литературной деятельности Нестора Летописца» (Труды XI археологического съезда, Т. II), «Описание рукописей Софийской библиотеки» (вып. I, 1905; вып. II, 1907, вып. III, 1910), «Киево-Печерский Патерик» («Памят. слав. рус. письм.», изд. Им. Арх. Ком.), «Сказание о святых Борисе и Глебе» («Памятники русской литературы», изд. отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Наук) та ін.

8. Професор І. Йонинас у даному випадку натякає на місце народження проф. І. Турцевича й сентименти останнього щодо теренів його «малой батьківщини» – села Суховичі Речицького повіту

Мінської губернії. Хоча сам ніжинський професор, очевидно, рідко згадував про неї. На сьогодні виявлено лише одну згадку про рідне село, яка знайшла відображення на сторінках щоденника І. Турцевича, де він уві сні згадує село та матір (Докладніше див.: Іван Григорович Турцевич. Щоденник // Ніжинська старовина. – 2006. – Вип. 2(5). – С. 134). Окрім того, з теренами колишнього північно-західного краю Російської імперії (куди входили білоруські та литовські землі), а на початок 1920-х років – територією незалежної Литовської держави та Білоруської РСР, І. Турцевича пов'язували й часи навчання, бо навчався він у Мозирській міській прогімназії (Мозир був повітовим містечком Гомельської губернії), а після її закінчення – в міській чоловічій гімназії м. Шавлі на Віленщині (повітове містечко Шавля часто змінювало своє адміністративне підпорядкування: спочатку було повітовим містечком Ковенської губернії, з 1795 р. – Литовської губернії, у 1796 р. – Віленського намісництва, а згодом губернії, а з 1843 р. – знову підпорядковувалося Ковенській губернії).

9. Відомо, що протягом 1920-1930-х років І. Турцевич не підтримував жодних стосунків зі своїм старшим братом Олександром Турцевичем, який вчителював десь на півночі Київщини, ймовірно в Чорнобилі (Докладніше див.: Ніжинська старовина. – 2006. – Вип. 2(5). – С. 114 – 120). Виходячи зі змісту даного листа І. Йонинаса, можна припустити, що Іван Григорович запитував у свого колеги саме про свого брата. З наступного листа стане зрозуміло, що йшлося про іншу особу.

10. В архівній справі, згаданий І. Йонинасом список книг, відсутній.

11. Очевидно, йдеться про одного з дослідників литовської мови – І. Юшкевича, який 1861 р. здійснив першу спробу географічного розподілу діалектів цієї мови, що знайшло відображення в його праці, присвяченій досвіду литовської орфографії – «Kaibos lltuviszko lliuvo ir llt. Statraszimas».

12. Очевидно, йдеться про французького філолога – Мілле, який був автором монографії: Mielle M. A. Anthologie de la littérature ukrainienne jusqu'au ... Paris, 1929.

13. З життєпису І. Г. Турцевича відомо, що він народився у родині псаломщика місцевої приходської церкви Григорія Мартиновича Турцевича. У Івана був старший брат Олександр і молодший на три роки брат Осип, згодом народилася сестра Хіонія. Ймовірно були й інші діти, але до зрілого віку напевне дожили лише вищезгадані. Молодший брат учителював у Воронежі, помер у 1923 р., не залишивши спадкоємців. Старший брат Олександр учителював ймовірно в Чорнобилі (за іншою версією у Мозирі), помер до середини 1930-х років. Якщо з молодшим братом, сестрою та її донькою, Іван Григорович підтримував певні стосунки, то зі старшим братом таких стосунків протягом 1920 – 1930-х років не зафіксовано. Відомостей про інших родичів відшукати не вдалося. Однак, виходячи з листів І. Йонинаса від 8 серпня та від 28 серпня 1929 року, можна припустити, що І. Турцевич у своїх листах до литовського колеги просив його дізнатися саме про якогось з родичів, який мав те саме прізвище. З іншого боку, в листах могла бути мова про однофамільця, відомого Івану Григоровичу за публікаціями. Ця версія виглядає більш реалістичною, бо як нам вдалося з'ясувати, у Вільносі певний час (є згадка про 1886 р.) мешкав А.О.Турцевич, викладач історії Маріїнського училища. Серед його публікацій (Краткий исторический очерк Виленской комиссии для разбора и издания древних актов. Вильна, 1906; Русская история в связи с историей Великого княжества Литовского. Курс 3 класса гимназий и реальных училищ. Вильно, 1894; Русские крестьяне под владычеством Литвы и Польши. Краткий исторический очерк. Вильно, 1911; Трокский замок. Вильно, 1901) була й та, про яку запитував І. Йонинас: Хрестоматия по истории Западной России. Учебное пособие для учеников старших классов средних учебных заведений. Вильно, 1892.

14. І. Йонинас стояв біля витоків формування наукової бібліотеки у Каунасі, згодом передавши туди свою власну колекцію історичних книг. Ця колекція у 1960 році стала частиною бібліотеки Академії Наук.

15. Барбашев Олександр Іполитович – історик. Народився у 1858 р. Навчався на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету. Був викладачем різних середніх навчальних закладів Санкт-Петербурга. 1886 р. захистив магістерську дисертацію на тему: «Витовт и его политика до Грюнвальденской битвы 1410 г.» (СПб., 1885). Пізніше ним були написані такі праці, як: «Таненбергская битва 1410 г.» (Журн. Мин. Нар. Просв., 1887); «Летописные источники для истории Литвы в средние века» («Библиограф», 1888); «Торнский мир» (Журн. Министерства Народн. Просв., 1890). Згадана у листі праця – «Очерки Литовско-русской истории XV в. Витовт, последние двадцать лет княжения» була видана у Санкт-Петербурзі 1891 року.

16. І. Йонинас був не лише істориком та викладачем. Протягом 1920-х років він перебував на дипломатичній службі. Співпрацював з Лігою націй, брав участь у врегулюванні литовсько-польського конфлікту. У 1929 році разом із друзями І. Йонинас створив товариство литовців для вивчення культур народів СРСР. Він був членом її правління, секретарем, бібліотекарем, а у 1938 – 1939 роках – керівником. Праця у Литовському товаристві культури дозволяла йому часто спілкуватися з дипломатами з СРСР.

17. Докладніше встановити відомості про згадану І. Йонинасом особу – Мелешенка Сергія Івановича – не вдалося. За адресою, де він колись проживав, нині житловий будинок, який має історичну та архітектурну цінність. Назва самої вулиці змінена, нині їй повернуто історичну назву – Володимирська, вулицею Короленка вона була лише протягом 1922 – 1944 рр.

18. На 1929 р., яким датується листування І. Йонинаса та І. Турцевича, першому було 45, другому – 59 років.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

ВРОНСЬКА Т.В. ЗАРУЧНИКИ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ: РЕПРЕСІЇ ПРОТИ РОДИН “ВОРОГІВ НАРОДУ” В УКРАЇНІ (1917 – 1953 РР.). – К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2009. – 486 С. – БІБЛІОГРАФ.: С. 458 – 478.

Кожен, хто візьметься читати нову працю Т. Вронської, мабуть, буде переживати змішані почуття. З одного боку, серйозне, глибоке, строго наукове дослідження, яке відповідає, здається, всім сучасним вимогам до історичного наративу. З іншого, зміст книги ляже важким каменем на душу, бо не можна залишитися байдужим до долі сотень тисяч беззахисних жертв тоталітарного режиму – дітей, жінок, стариків, які були покарані “лише за те, що вони належали до класів чи груп населення, котрі були визнані “ворожими”. Монографія написана щиро, чесно, вона справляє потужний емоційний вплив.

У хронологічному плані в дослідженні виділяються чотири періоди, яким присвячено розділи роботи: 1917 – 1936 рр.; 1937 – 1938 рр.; 1939 – 1945 рр.; 1946 – 1953 рр. Ця усталена в сучасній історіографії періодизація дає змогу показати еволюцію радянської репресивно-каральної системи у ставленні до “ворожих” сімей. Зміни, власне, відбувалися в одному напрямку – ескалація терору, яка зрідка змінювалася нетригваліми періодами “відлиги”.

Автор чітко окреслює коло проблематики: “Однією з головних рис сталінських репресій 30 – 40-х років було те, що покарання не ставало наслідком конкретних дій. Уже сама належність людини до певної ланки політичного ланцюжка, наміченого до репресії, або навіть до родини того, кого визнавали справжнім чи навіть потенційним опонентом радянської влади, ставала приводом для покарання. Це породжувало і кругову поруку, й сімейне заручництво, створюючи бажану для режиму атмосферу жаху та всепокорі. Саме це було однією з необхідних умов існування системи, що базувалася на порушенні прав людини” [С. 3 – 4]*. Отже, жорстокість влади по відношенню до найменш захищених її громадян викликала насаперед інстинктом самозбереження, а аж ніяк не якимись правовими нормами. Усією своєю книгою Т. Вронська доказує, що юридичні підстави або були відсутні повністю – чого варті накази керівництва НКВС, МДБ без будь-якої мотивації, або застосовувалися не “по адресу”: покарання, яке мали зазнати члени родин військовослужбовців, поширювалося на цивільних. Незрідка працівники органів суду та прокуратури питали “поради” в очільників НКВС, як вчинити у тому чи іншому випадку, а найчастіше допомагали замітати сліди їхніх злочинів. Конкретних прикладів таких дій, котрі навряд чи можуть підпасти під категорію правових, радше вже – беззаконня – так багато, що навести хоча б декілька не дозволяє обмежений обсяг рецензії.

Зате ретельно опрацювавши документи багатьох фондів архівів Російської Федерації та України, дослідниця виявила тільки один факт протесту проти повсюдної практики виявлення, затримання, допитів, депортації “зрадників” і “ворогів” у Західній Україні в повоєнну добу. Це доповідна записка голови військового трибуналу гарнізону м. Чорткова Тернопільської області гвардії майора юстиції С. Вітренка від 23 травня 1946 р. партійно-державному керівництву, де викладалися “факти дикого свавілля”, що чинилися на цій багатостраждальній землі [С. 356 – 357]. Усі інші “начальники” й безпосередні виконавці переймалися тим, що вагони, у яких відправляли депортованих, погано ущільнені, тобто туди мало заштовхали людей; їх дивувало, чому після тривалої, неймовірно важкої дороги так мало виявлено працездатних, придатних для роботи у вугільній або лісовій промисловості Сибіру. Найбільше їм дошкуляв обов'язок оформляти справи на депортованих. Багато сторінок книги (цілком

* Тут і далі посилання на рецензовану працю.

слушно, як на нас, бо це працює на руйнування, на жаль, живучого міфу про “порядок” при Сталіні) автор відводить відтворенню бюрократичних ігор, що супроводжували депортації упродовж усієї сталінської доби.

Привертає увагу також вичерпно переконливий колективний портрет партійних активістів, “служителів Феміди”, представників силових структур: “... більшовицький тоталітарний режим витворив систему, – наголошує Т. Вронська, – яка створювала умови для “самореалізації” люмпенізованих елементів, кар’єристів, самодурів, просто людей з комплексами, які, дориваючись до влади (чи навіть одягнувши військову форму й отримавши зброю), починали демонструвати силу. Прищеплений революційною ідеологією нігілізм до духовних цінностей і сакральності людського життя, гіперболізація сили як головного інструменту досягнення мети, виплекана владою віра в абсолютну істинність “учення Леніна-Сталіна”, примат “революційної доцільності” над законом, стійкий негативний “образ чужого”, насильство проти якого санкціонувалося й наперед виправдовувалося державою, – ці та інші чинники уможлилювали різноманітні зловживання і навіть злочини” [С. 325]. Можливо, декому ці оцінки видадуться надто різкими, але вся фактографія рецензованої монографії приводить до таких висновків. Окрім аналізу численних постанов, законів, указів, слід вказати ще на свідчення жертв політики наруги над родинами, тих, кого система і її вождь Сталін вважали своїми ворогами. Ці матеріали, щедро вкраплені в канву дослідження, іноді навіть мазками, не дають забувати про жертв, змушують вислуховувати й іншу, потерпілу сторону, показують реалізацію репресивної політики за сімейною ознакою як гуманітарну катастрофу.

Стосовно мотивації радянського “правосуддя”, то тут історик доводиться робити певні припущення, бо вигадати якісь прийнятні юридичні норми, які б не суперечили загальнолюдським правовим цінностям, радянські законники були не в змозі. На нашу думку, логічними виглядають міркування дослідниці щодо цього аспекту: “Витравити”, “викоринити”, “знищити геть-чисто” – такими гаслами рясніли практично всі документи, що ініціювали репресії, зокрема й ті, в яких йшлося про членів сімей “ворогів” радянської влади. Щоправда, в жодному з них лідери радянської держави, як і керівництво каральних органів, не спромоглися пояснити, за що ж саме мають бути репресовані близькі та рідні “ворогів народу”. Зовсім була відсутня аргументована мотивація. Замість неї винайшли казуїстичне поняття “соціально небезпечні особи (елементи)”, яких треба було ліквідувати чи ізолювати. Саме це й виправдовувало сумнівну з юридичної точки зору “революційну доцільність” як основоположний принцип більшовицького “права” [С. 35]. У майбутньому тривав гарячковий пошук претекстів. Автор яскраво ілюструє це на прикладі дії наказу МБД СРСР від 20 жовтня 1948 р. “Про виселення з території західних областей Української РСР сімей бандитів, націоналістів і бандпособників, у відповідь на здійснені бандами диверсійно-терористичні акти”. Ретельно проаналізувавши зміст двох відповідних інструкцій, Т. Вронська прийшла до логічного висновку: “Отже, постановою радянського уряду та відповідною директивою МБД СРСР західноукраїнські села тепер перетворювалися на заручницькі резервації, звідки можна було в будь-який момент уже практично “оформлених” відправити в заслання. [...] Відтоді й до самого кінця депортацій в усіх звітах уживався саме такий термін – “дії у відповідь” [С. 380 – 381]. Жорстока іронія цієї “відмазки” полягає в тому, що масові депортації з краю розпочалися з 1944 р. Крім того, керівництву радянської держави годилося б знати, що Нюрнберзький трибунал засудив практику “заручництва” й “колективної відповідальності”, що застосовувалась нацистською Німеччиною та її сателітами, як військовий злочин.

Трагедія сотень тисяч старих, неповнолітніх, хворих громадян СРСР, котрі потрапляли під сумнівні в юридичному сенсі директиви й постанови, таким чином, немає жодного виправдання – ні правового, ні морального.

Між тим, такий підхід практикувався упродовж тривалого часу. Дослідниця цілком обгрунтовано розпочинає свій аналіз з 1917 р. – часу захоплення більшовиками влади в Росії, переконливо показує, що політика репресій проти родин супроводжувала усі етапи формування сталінського типу тоталітарного режиму. Потужне враження справляє й історія повільного демонтажу системи ГУЛАГу та масового використання примусової праці в Сибіру, північних областях, на Далекому Сході СРСР.

Працюючи у загальних та галузевих архівах, історик виявила низку невідомих документів, аналіз яких дав змогу відтворити в деталях практику нарощування репресивних заходів, поширення їхньої дії на все нові категорії населення. Наші сучасники, може, й знають, хто такі “куркулі” (в монографії, до речі, добре показано, як люто боролася з ними та їхніми родинами радянська влада), але навряд, щоб хтось міг пояснити, хто такі “мінусники”, “колишні люди”, “позбавленці”, “відмовники”, “пересидчики”, “повторники”. Між тим, це численні категорії людей. Приналежність (не з своєї волі, звичайно) до тієї чи іншої групи ламала життя не тільки старшим членам сімей, але й їхнім дітям на довгі роки. Автор дає розгорнуті довідки щодо появи цих термінів, покарань, яких зазнавали люди на підставі різних наказів. Чи не найрозлогіше у книзі висвітлено долю ЖИР та ЧСИР (аббревіатура з російської мови – “жени изменников родины”, “члени семей изменников родины”), якими наповнювали цілі табори. Людський вимір трагедії жінок і дітей, яких зовсім безпідставно карали в СРСР у таборах, безмірний. Ось що пише автор про найбільший табір для ЖИР та ЧСИР – АЛЖИР – “Акмолинський лагерь жен изменников родины”: “6 січня 1938 р. в Акмолинське відділення прийшов перший етап – 50 жінок з дітьми. Того ж місяця їх кількість зросла до 2130 осіб. Серед них було 655 вагітних й тих, які мали немовлят. Жінок, які прибули першими, примушували зводити бараки для нових ув’язнених. По 12 – 14 годин на день вони тягали двадцятикілограмові самани, піднімали їх на риштування, складали у стіни. Найважче доводилося тим, які рубали очерет на тонкому льоду для опалення тих нехитрих споруд” [С. 183].

Не кращими були умови й депортованих на заслання або примусово відправлених на каторжні, по суті, роботи до Сибіру членів родин вояків УПА. Влада прирікала на смерть, хвороби, каліцтво людей уже самими тривалими перевезеннями. Заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишов у своїй телеграмі на ім’я наркома внутрішніх справ В. Рясного обурювався, що “йому не потрібні “дистрофіки” та “інваліди”, які прибувають ешелонами із Західної України” і наводив приклад: в ешелоні № 47379 із Тернопільської області серед 385 осіб було виявлено 315 дистрофіків і 10 трупів [С. 390].

Питання про загальну кількість взятих в заручники, депортованих, засланих дослідниця аналізує з особливою ретельністю, але кожного разу, виводячи якісь загальнюючі дані, вона змушена робити застереження про ймовірну їхню недостовірність, спричинену неякісною, епізодичною, фрагментарною, спотвореною інформацією, неврахуванням тих чи інших категорій населення тощо. Так, назвавши кількість засланих у 1944 – 1952 рр. тільки із Західної України – 206 664 чоловік (з них 187 893 – члени родин українських повстанців), інші – єговісти і “куркулі”, вона зауважує, що, хоча “цифра досить вражаюча. Проте і вона не відтворює розмірів демографічної катастрофи в західноукраїнському регіоні й Україні в цілому” [С. 440]. І далі автор наводить категорії неврахованих жертв, включно з ненародженими дітьми.

Варто також зазначити, що у всеукраїнську канву поневір’янь органічно вплетені й чернігівські нитки, більше того, історик виокремила добірку матеріалів із архіву УСБУ в Чернігівській області, матеріали якої дозволили повніше з’ясувати дію механізму терору 1937 – 1938 рр. [С. 24]. Так, у монографії наведені дані, що з тюрми м. Городні у січні 1938 р. до Темниківського табору (у Мордовії) було відправлено 23 жінки [С. 183], використано розповідь мешканки с. Локнисте Менського району Ганни Шевченко як ілюстрацію до горезвісного процесу розкуркулення [С. 83].

Взагалі монографію п. Вронської можна трактувати як своєрідну енциклопедію або путівник по звистах, переплутаних, кривавих стежках ГУЛАГу, куди сотні тисяч людей загнала зваля воля “будівників комунізму”. У післямові автор з відчутною тривогою і боєм пише про наслідки злочинної політики “тотального контролю над поведінкою громадян, сімейним життям” – ми отримали в спадок “мовчазно заціпеніле суспільство”, “фаталізм і пасивність у суспільстві”, багато інших руйнацій у духовному, культурному, моральному плані.

У цій книзі немає традиційного happy end’a, зате є сувора й жорстока правда, заклик до відновлення історичної справедливості стосовно усіх сталінських жертв, переконання в гострій потребі “переформатування історичної пам’яті на засадах загальнолюдських, гуманістичних цінностей і демократичної правосвідомості” [С. 457].

Тамара Демченко

ДРУГІ ВСЕУКРАЇНСЬКІ КУЛІШЕВІ ЧИТАННЯ З ФІЛОСОФІЇ ЕТНОКУЛЬТУРИ

25-26 лютого 2010 р. в Чернігівському національному педагогічному університеті були проведені Другі всеукраїнські Кулішеві читання з філософії етнокультури, присвячені 20-річчю кафедри філософії та культурології, яка й виступила основним організатором заходу. Слід згадати, що це перша наукова конференція, проведена після надання університету статусу національного.

Як зауважив на відкритті конференції проректор з наукової роботи ЧНПУ, професор **В.О.Дятлов**, Пантелеймон Куліш є універсальною постаттю, чия діяльність охоплює історію, літературу, філософію, а отже, через вивчення його спадщини можна розглядати історію культури України в цілому та Чернігівщини зокрема.

На першій сесії піднімалися проблеми теоретико-методологічних засад сучасної філософії етнокультури. Сутність нового підходу розкрив у своїй доповіді *“Філософія етнокультури як новітній напрямок народознавства”* професор **В.А.Личкова**. На його думку, сприяти подоланню уніфікаційних загроз, які несе з собою глобалізація, може філософія етнокультури як вища форма синтезу етнології, етнографії, естетики та інших філософських та культурологічних дисциплін. Її предметом є духовна географія краю, яка розглядається з точки зору діалектики універсального та національного. На думку доповідача, саме такий підхід здатний забезпечити справжній діалог культур. У наш час «вкоріненість» людини в рідні краєвиди, про яку писав М.Гайдеггер, опинилася під загрозою, оскільки медіапростір стає для сучасного городянина ближчим, ніж ландшафт власної землі. Це явище є особливо небезпечним для української ментальності, яка ґрунтується на таких архетипах, як кордоцентризм, софійність, антеїзм і здійснюється під сигналами Софії і Спаса.

На зв'язок теорії етнокультури з практикою гуманітарної освіти звернула увагу **О.Ю.Павлова** в доповіді *“Історія української культури в системі гуманітарного знання”*. З її точки зору, скорочення обсягу гуманітарного знання в сучасних ВНЗ залишає студента без контексту світової культури. При обмеженні циклу культурологічних дисциплін лише історією української культури, втрачається специфіка культурології. В процесі обговорення учасники конференції зійшлися на думці, що акцентуватися повинна не фактологічна історія культури, а її категоріальне осмислення на рівні осягнення парадигм, топосів, архетипів. **Б.В.Козак** у доповіді *“Проблема топосу у філософії етнології України”* для осмислення негативних моментів сучасної культурної ситуації України звернувся до топосів Будинку та Шляху. Перший з них є остовом буття, осередком затишку та впевненості, другий – образом тотальної невпевненості людини. В такому випадку Україна постає як мандрівник на Шляху, який ще тільки має усвідомити себе. Зовсім інакше пояснив *“Традиційні та новаційні проблеми вітчизняної художньої культури”* **Ю.Л.Афанасьєв**. На думку київського професора, криза культури має політичні, економічні, ментальні та культурологічні причини. Головною з них є остання, яка виявляється у відсутності системної теорії культури. Через це українське мистецтво втратило свою функцію формування Homo culturis, піддавшись

комерціалізації. Отже, саме розробка теорії, яка визначить сенс і завдання мистецтва, допоможе йому виконувати завдання культуротворення. Місце мови в процесі такого культуротворення розкрила **Л.Г.Райська** в доповіді “Українська мова в етноментальному просторі”. Вона підкреслила, що мова є чинником збереження національної ідентичності. Саме тому таким тривожним є факт, що зараз з 5400 мов Землі 60 % перебувають на межі зникнення; треба не допустити, щоб українська мова потрапила в цей список. Актуальну естетичну проблематику підняла професор **Г.С.Медникова** у доповіді “Філософська рефлексія життя і смерті у сучасному мистецтві”. На думку дослідниці, в сучасному мистецтві є помітним філософське осмислення амбівалентності та символічного взаємообміну життя та смерті, відповідно до поглядів Бодріяра та Фуко.

Друга сесія конференції була присвячена П.Кулішу як фундатору української філософії етнокультури та актуальним проблемам кулішезнавства. Цілісний аналіз історіософських поглядів Куліша презентував **С.Т.Мащенко** в доповіді “Методологічні позиції Кулішевого аналізу історії”. На думку дослідника, кліше про суперечливість світогляду Куліша є помилковим; навпаки, основні принципи залишилися для нього провідними все життя. Під впливом гегельянства Куліш писав про дію Абсолютного духу, який, однак, розумів деміфологізовано, як народний дух, зумовлений економічною, політичною та іншими системами. У творах Куліша помітний вплив не тільки романтизму, але й позитивізму, зокрема, він використовував теорію факторів та писав про поліцентризм історії, заклавши основи ідеї поступу, яку згодом розвинув Франко. Цю ж тему актуальності Куліша розкрив **О.О.Чорний** в доповіді “Українське буття XVIII-XIX ст. та його філософський аналіз у творах П.Куліша”. На його думку, в полі зору аналізу Куліша були такі п’ять елементів: родина, мова, освіта, релігія та історія, причому його ідеї залишаються актуальними і в наш час. **В.В.Красавіна** в “Мовному образі козацтва в історичному романі П.Куліша “Чорна рада» підкреслила неоднозначність ставлення Куліша до козацтва. У фольклорі та літописах, згодом у літературі, Січ постає як символ волі та честі. Куліш прислухається до цієї традиції, але на основі першоджерел додає нові деталі, зображуючи зміни у духовному світі Запорозжя часів Хмельницького та Руїни. Отже, митець деміфологізує козащину, показуючи її різнобічно, в історичному розвитку. Цьому ж роману був присвячений виступ **Ж.О.Янковської** “Використання фольклорно-етнографічних мотивів у романі П.Куліша “Чорна рада”, де було доведено, що в цьому романі автор проявляє себе як фольклорист та етнопсихолог. У дослідженні “Філософська лірика Пантелеймона Куліша” **В.І.Пуліна** показує світоглядний сенс поезії Куліша, для якої характерним жанром є історіософська релігійно-філософська медитативна думка, де відобразилися єдність національного і загальнолюдського. Цю ідею єдності унікального та загального продемонструвала на основі порівняльно-біографічного підходу **О.О.Остришко** (у співавторстві з В.А.Личковахом) у виступі на тему “Генрі Торо і Пантелеймон Куліш: компаративний аналіз життя і творчості”. Тут були показані такі спільні для Торо і Куліша (а також для Л.Толстого) моменти як християнський та народницький пафос, прогресивні суспільні позиції, заклик до життя на лоні природи, котра визнається вищою красою.

Наступного дня секційні засідання конференції відбувалися в залах галереї сучасного мистецтва “Пласт-Арт”. Директор галереї **Б.С.Дедов** розповів про свою участь у створенні музею П.Куліша. В результаті чотирьох експедицій було знайдено місце поховання П.Куліша, Г.Барвінок та В.Белозерського, де був відновлений подарований Тарновським хрест, поставлено новий пам’ятник та реконструйовано дім Куліша. Зараз ведеться робота з відновлення садиби М.Костомарова. Директор Чернігівського обласного художнього музею **І.Г.Ральченко** виступила з інформацією “Роде мій красний: Галаганівська колекція в зібранні ЧОХМ”. Ця багата колекція була започаткована Г.Галаганом, відомим меценатом та суспільним діячем. Його популярність серед народу привела до того, що після жовтневої революції місцеві селяни не дали зруйнувати палац Галаганів, де й збереглася

колекція. Згодом вона була передана Чернігову, що й стало причиною створення в 1983 р. художнього музею.

Перша секція другого дня роботи була присвячена етнокультурній ідентичності українства. Тут надзвичайною актуальністю відзначався виступ **Є.В.Більченко** “*Мотив Чужого у формуванні етнокультурної ідентичності українців*”, адже для прикордонних культур, до яких належить й українська, стоїть складний цивілізаційний вибір. При цьому в підсвідомості людей спрацьовує бінарна опозиція Свій – Чужий, яка отримує конкретне наповнення в результаті політичного маніпулювання. В дію вступає редукційний стереотип: зведення всього розмаїття Чужого до його найпримітивніших виявів. Однак між опозиціями є перехідні зони, які Вальденфельс назвав “атопіями” чи “гетеротопіями”, чим призначенням є формування морального ставлення до Чужого як до Близького у вимірі загальнолюдських цінностей. В певному сенсі спорідненою як за міфо-архетипним осмисленням, так і за темою протиставлення Свого і Чужого була презентована **О.О.Колотовою** доповідь “*Світоглядні витоки філософсько-естетичної ідеї “дзеркала” (на прикладі слов’янської міфології)*”. В ній аналізувалися різні аспекти осмислення дзеркала, яке може виступати образом спекулятивного розуму, правди, всевидячого ока, мистецтва і навіть потойбічного світу. Виступ **О.С.Колесник** “*Характерництво в українському історичному романі*” був присвячений особливостям відтворення ірраціонального в культурній душі народу в сучасній історичній прозі. Одним з аспектів цієї теми в українській традиції є характерництво, з яким змикається образ Козака Мамаю, відомий також в образотворчому мистецтві та кінематографі. Незважаючи на свою амбівалентність, характерництво розглядається в літературі в основному позитивно, як символ сили народного духу. Наступні дві доповіді були присвячені українській групі “Неокласиків”. Це “*В.Брюсов та М.Зеров: компаративний аналіз філософсько-естетичних доміант творчості*” **К.П.Кондратенко**, та “*Несумісність естетичних позицій неокласиків з компартійною ідеологією*” **Т.В.Андрійчук**. У першій з них виділяється спільне та відмінне у творчості українського та російського поетів, у другій на матеріалах протоколів допитів з’ясовуються конкретні ідеологічні звинувачення, які висувалися Зерову та іншим неокласикам з боку радянських органів. Проблему традиції та її зламу в сучасній українській літературі підняла **Н.П.Нікітіна**. В її доповіді “*Ностальгія за селянською прозою, або можливий катарсис нації?*” стверджується, що українська ментальність за природою є селянською, пов’язаною з природою, і саме тому, коли в період Модерну проза перестала орієнтуватися на село, результатом стала втрата ідентичності. Тому для кращих зразків нової української літератури є типовими пошуки сенсу, розкриті як намагання повернутися до природної людини.

Друга секція була присвячена проблемам культурологічної регіоніки і відрізнялася значним розмаїттям тематики. Характерним для неї було також широке використання ілюстративного матеріалу. **С.М.Шуміло** у виступі “*Страсті Христові у творчості Димитрія Ростовського*” привернула увагу до дещо незвичної для православної традиції уваги до фізичного аспекту Страстей Христових в циклі проповідей та молитов Д.Туптала (Ростовського). Окрім безумовного впливу католицизму, тут, як виявилось, можна знайти і вираження власне української барокової традиції. **О.І.Пономаревська** серед “*Регіональних особливостей народної іконографії Пресвятої Богородиці кін. XVIII-XIX ст.*” на теренах Чернігово-Сіверщини та північної Київщини назвала запізніле проникнення на цю територію стилю бароко та помітний вплив іконопису Росії та Білорусі, а також традицій старовірів. Аналіз народного живопису продовжила **С.М.Власенко** в “*Етнокультурних хронотопах в українській народній картині*”. Дослідниця показала, що народний художник зображує не реальність, а своє уявлення про неї, зокрема, структурує хронотоп за допомогою таких сакральних орієнтирів, як Світове дерево. З іншого боку, духовний світ Чернігівщини розкрила **М.О.Загоруйко** в доповіді на тему “*Емблематичність як засіб художньої виразності в поезиці “Чернігівських Афіні”*”, де була проаналізована відмінність між емблемою, символом та

ієрогліфом та наведені приклади найпоширеніших барокових емблем. Про свого великого земляка-сосничанина розповіла **М.М.Гирич** у виступі *“Мовностилістичний та художньо-образний аналіз кіноповісті О.Довженка “Земля», розглянувши творчість великого режисера в контексті естетики експресіонізму.*

Третя секція розглядала проблеми зв'язку духовності українства і сучасного гуманітарного дискурсу. В своїй доповіді *“Духовність української народної казки: від теорії до методики викладання культурології”* **М.В.Каранда** показала, як в українській казці, завдяки її укоріненості в православній антропології, виявляються такі вічні цінності, як істина, софійність, розум, віра. Це дозволяє відкривати у фольклорних текстах щоразу нові сенси, в тому числі використовуючи їх для ілюстрації філософських та культурологічних положень на заняттях зі студентами. Інший аспект духовності висвітила **О.В.Казновецька** у *“Ненасильницькості як ідеї та практиці слов'янського світовідношення”*, де було розкрито спірне положення М.Данилевського про культурну та історичну несхильність слов'янських народів до агресії. **В.В.Співак** у *“Проблемі бідності в проповідях Антонія Радивилівського”* розповів про обґрунтування цим українським мислителем сполучення милосердя та справедливості у ставленні до бідних, серед яких проводилося певне розмежування на “Своїх” та “Чужих”. Гендерні студії були представлені темами доповідей **Л.Б.Жижченко** *“Жанрова домінанта повісті О.Кобилянської “Земля» та Т.М.Шевченко* *“Гендерні аспекти у творчості Наталії Лівницької-Холодної”*, в яких проводилися паралелі між біографією авторок та їх героїнь. Спадщину класика актуалізувала **Ю.М.Мисюра** у виступі на тему *“Опозиція наївної та сентиментальної поезії в творчості Ф.Шиллера”*. З іншого боку, новітні форми художньої культури знайшли висвітлення у доповіді **Я.Д.Пруденко** *“Медіамистецтво - нова художня реальність”*, де постулювався перехід сучасної культури до неотехне як нового синтезу науки, ремесла та мистецтва. Як своєрідне узагальнення досвіду конференції можна розглянути доповідь **С.М.Киселиці** *“Про сакральність світоглядної істини: вірю чи вірую?”*, де пролунав заклик до пошуків шляху зростання віри як екзистенціалу людського буття, що відповідає традиціям української етнокультури.

Отже, тематичне поле конференції відрізнялося значною широтою, але водночас конкретні етнокультурологічні проблеми завжди знаходили своє місце в загальному контексті філософії, культурології, естетики, літературознавства.

За матеріалами конференції буде опубліковано збірку наукових праць з філософії етнокультури.

Олена Колесник

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Здано до набору 22.03.2010. Підписано до друку 25.06.2010. Формат 70x108^{1/16}
Папір газетний. Гарнітура Times New Roman Cug., Journal Sans. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 16,0. Обл.-вид. арк. 22,4. Тираж 800 прим. Зам. 7014.

Віддруковано на поліграфічній базі редакційно-видавничого комплексу
“Деснянська правда”.

14000, Чернігів, пр-т Перемоги, 62.